

24(2P-Born)
T 32
122493

ТЭНДЕРАНЬ / ЛИН

ТЁППЕЛАНЫ АЛИМ

АЛТЫН ХАРДАР

Роман

НАЛЬЧИК
“ЭЛЬБУС”
2006

ГОСУДАРСТВЕННАЯ
(НАЦИОНАЛЬНАЯ) БИБЛИОТЕКА
Кабардино-Балкарской Республики
г. Нальчик, ул. Погмова, 42

УДК 804.312.3

ББК 84 (2р.Балк.)

Т346

Т32

ISBN 5-7680-2062-4

© Тёпеланы А. М., 2006

© «Эльбрус» китап басма, 2006

Къара къуш, тар ауузда бийик къаядан учуп чыгып, таш тюшгенча, иги кесек энишге тюшдю да, чум, чертлеуюк да къатыш ёсген ёзенни юсю бла къалкъды. Ол, баям, уяда гурт жатхан къуш нёгерине ашаргъа жанлы-жаныуар алыр акъылда болур эди – ёзенни юсю бла, бийиклей, тегерек айланды. Котурлу терен кырдыкны ичинде жукъ эслемей, таш кибики, энишге атылгъаныча, жумулуп, ёрге да алай чыкъды. Деменгили къанатларын керип, кёк кенгине жюзе кирди.

Аны уясы болуучу къая, кёкден къарагъанда окъуна, бийик эди, – къара къушну кёзлери къарангы этдиле: энди ол ары чыгъалмазлыкъча! Къоркъуу элгендирип, бир кере къаркъ-къуркъ этди да, дылгам къаяны аркъасы таба кезлей, дагъыда иги кесек бийикге кётюрюлдю: кеси зауугъуна къалкъа туруучу кенгине чыкъды. Дылгам къаяны аркъасы кенг сырт жай кюнню къызыууна къаушалып эди. Къара къуш бийикде эсе да, аны кёзлери кырдыкга жел къакъгъанын иш да кёредиле. Сырт энишгелей баргъан къадар, аны къуш кёзлери окъуна туталмаз кенглиги иничкере, этеклери юч да жанындан келген ауузлагъа чыгып, аладан баргъан суула, къошулуп, улуу черек болуп, гюрюлдеген къоюнда эл жашагъан улуу журтха тиреледиле. Къара къуш, дылгам къаяны башында уя салып жашагъанлы, анда къайгъы-гюрюлюш кёрмеген эди. Хастандан къозу не улакъ алып кете, адамла аны ызындан чуу-чуу деп къычыргъанларын эшитиучю эсе да, ол аладан бир заманда къоркъмагъанды. Ол угъай эсенг, аланы болумсузлукъларына, учхан къушну ызындан таякъла бла чабыучуларына сейир этип, ичинден кюлюучю эди.

Кюлсе да, къара къуш ол элни адамын сюе эди. Ыйыкъдан, айдан дегенча, бир мал не бир чола тагъылып къалгъан къой бут алып кетиучю эсе уа, аны да къара къуш кесин бу эллиге санагъандан эте эди. Элни кёгю алай бийик болгъанын кёргозтюп тургъаны бир къозуну не бутну тутмаймыды? Къаяларына къушкъанат таууш этдиргени уа? Аны себепли, элни башында бирде кеси, бирде нёгери бла къалкъа, ол, анда къой сюрюулени, ажир юлюш жылкъылань кёрюп, ырахат болуучу эди. Элни малы, аны кибики, бир къуш юйюрге угъай эсенг, дагъыда жети элге жетерик эди.

Къара къуш, бюгюн да котурлу къалын кырдыклы къырлада жукъ эслемегенине къайгъырмай, бери, бу бай элге, къозу алып акъылда келеди. Элге ыразылыгъы бла къуш батырлыгъы бир болуп, аны къанатларына къарыу береди. Алай неди бу? Бурунуна ырысхы къууаты угъай, кюйген ийис урады. Ичин къоркъуу алып, къара къуш иги кесек энишге тюшдю. Элни башындан жууукъ къарап, анда къайгъылы халны кёрдю. Бир зат да ангыламай, элде аман ишле бола тургъанларын къуш сезими бла сезип, тынгысыз болду. «Не болгъанды, не этесиз?» – деп, хауада булжуду. Не мадар, аны къайгъылы къаркъ-къуркъу элден келген къычырыкъ-хахайда тунчукъду. Жилау-сыйыт къычырыкъла, къама тауушла, ат оюнла...

Уяда ана къуш жата эди. Балала чыгъаргъа аз къалгъанды. Къара къушну жаны ары кетип, артха учду. Дыркъыда къоян тутуп, аны уягъа элтди. Мыллыкны гуртха жыртма къоюп, кеси уа дагъыда къайгъылы элге учду...

Къуш, эл башында жарты оюлгъан къаланы мюйюш къабыргъасына къонуп, къазауатха къарай эди. Энди, баям, къырыллыкъ къырылып бошалгъан болур эди – атлы аскерле юйлени, халжарланы кюйдюредиле. Бийик жаннган отну тютюн ийиси къушну бурунуна да жетди. От уяны да жамлап, бала чыгъара тургъан уялаш нёгерин кюйдюремесин деп, тынгысыз болду. Ары учар акъылда, къанатларын жайгъанлай, эл къыйырында кюе тургъан халжардан къачып чыкъгъан жашчыкъны кёрдю. Эки атлы да, узайтмай, аны ызындан болгъан эдиле. Къуш, кёкде къайгъылы къырыу сала, къачхан жашчыкъны башы бла учду. Къуугъанла, жетип, аны атха малтатыргъамы сую эдиле, тутуп, биргелерине элтир ючюнмю къууадыла, – садакълары къолларында эселе да, атмайдыла. Жашчыкъ, къая башын кёзлей, артха къарамай къачады. Ол алай атады билеклерин хауагъа, алай солуйду хауаны кёкюрегине – ол къачып угъай, Акъ къая башындан энишге секирирге баргъаннга ушайды.

Къара къуш бары халабалыкъны шагъаты кеси суннганлыкъгъа, жашчыкъ аны хастандан чыкъгъанлай окъуна кёрген эди. Уллу атасы Апалайны хастан орунунда бичен тюбюнден чыгып, киришледен ёрге тырнакълагъанлай. Къуш, аны къуугъанладан къоруулар ючюн, юсуне къара жамычы атханча, къара ауанасын атып, нёгерлик тежегенлей... Жаргел ташха аркъасын тиреп, солуу ала, къарагъан эди кёкге. Къуш

угъай, кесини жаны учханча, алай кёрюннген эди. Ким биледи, къушнуча, къанатларым болсала эди депми термилген болур эди? Андан артха сырт бла къаяла башына жан атып чаба, жашчыкъ аллында къушну ауанасын кёргенлей бара эди. Ат аякъ тауушла, жууукъдан-жууукъ бола, аркъасын титиретедиле; ол садакъ тартылгъан тауушну да эшитеди солуу арасында. Алай а аллында къара къушну ауанасы бирда шашмай бара эди да, ол, анга жип бла тагъылып баргъанча, тикден хылыф чыгъа эди...

Жая шугут таууш этди. Садакъ окъ бу жол да аны башы бла учду. Алай садакъны ызы жокъ эди; къушну ауанасы уа жолдан бир къарыш да чалпымагъан эди. Аркъасыны садакъ тиерик жерлери сызлай, жашчыкъ киришледен ёрге къутулду. Къуш да, энишге туюшуп, жашчыкъны тер жуугъан бетин туура кёрдю. Аны ызындан жетип келген ат аякъ тауушла угъай, аллында баргъан къуш ауанасы чапдыргъанын ангылады.

Жашчыкъ, къая башына жетип, такъыйкъа кемине бир тохтады. Артха да къарады. Ол чакъда атды атлыладан бири да садакъны. Садакъ бу жол да, жашчыкъны эки жауурун арасын туталмай, жаны бла сызгырып ётдю. Жашчыкъ бир такъыйкъагъа къаядан ары учхан садакъ окъгъа сейир этип къарады да, кеси да аны ызындан секирди...

Бир ауукъгъа ол да, садакъ окъ да бирге учхан эдиле. Къуш да уча эди аланы юслери бла. Къанатларын кенг жайып, ауурлугъу эсленмегенине сейир окъуна эте. Къужур-хунерсиз жашчыкъ кёкде, аныча, тюз баралмай, энишге кете эди, – къушла, ёле туруп, кёкню бийигине учуп, къанатларын жыйып, кеслерин жерге атыучуларыча. «Уча билмеген – жашай да билмез!» – деп келди тау къушну кёлюне. Жашчыкъны болумсузлугъуна чамланып, кери учуп кетериги да келди. Алай а, бютюнда тынгысыз болуп, къанатларын жыйды да, кесин жашчыкъны ызындан атды.

Ол жашчыкъны къалын агъачны башында, къанатлары анга тие учарча, алай жетди. Жашчыкъ, бары бутакъла, чапыракъла, бурулма къалын ёсюмле бирге чырмашып, юсю жап-жашил майданнга ушап къалгъан агъачны башына туюшдю. Къуш алайда да жашчыкъны бетине къараргъа сую эди. Алай ол, кёзлерин да къаты къысып, башын къара чепкен кёлекчигини жагъасына букъдургъан эди да, аны туура кёрюрге амал жокъ эди...

Ызындан садакъ окъ жетген, къаядан ары къуш

бла тенг учхан жашчыкъны аты Добуллу эди. Онюч жыл бола эди анга. Къаядан секиргенде, эсинде къалгъаны – учхан такъыйкъасы эди! Бир солуу алыр, бир кирпич къагъар заманчыкъгъа болса да, ол сезген – учхан уллу зауукълукъ эди! Аллай сезимни бир сезер ючюн окъуна, насып эди къаядан секирген! Дагъыда келген эди эсине бир тилек... Ахыр тилек эди ол: жангыдан тууса, Алтын Хардар аны къуш этсин деп! Къуш болуп туусам эди деп, ол эди акъылында экинчи къалгъаны...

Жашчыкъ, кёз ачып, жангыдан Баш дуниягъа къарагъанда, анда къарангы эди. Агъачны тюбюндеми эди ол, ичиндеми – билмей, къымылдап кёрдю. Бир заты да ачымай, саппа-саулай келген эди ол Баш дуниягъа! Сыдырылгъан жерлери болур эдиле жаланда – къозгъалгъанда, къабыргъалары сызлагъанча кёрюндюле. Къалын бутакъла, кеслерине алып, бёлеп, энди эхчей турадыла. Жулдузлу кёкге иги кесек къарады да, ангылады: чырпыгъа тумаланып, тагъылып турады! Жулдузла кём-кёк, жап-жашил да боладыла; бирем-бирем учуп, аллына да тюшедиле. Баш дунияны алыкъа Добуллу кёрмеген кечеги ариулугъу! «Мен Тюп дуниягъа тюшюп, бу бары кёргеним андагъы жаратылыш эсе уа?» – деп, бир ауукъдан эс жыя, ишекли бола башлады. Уллу атасы Апалай: «Тюп дуния да Баш дуния кибики, анда жулдузла жокъдула ансы», – деучюсю эсине тюшюп, къууанды. Жулдузла жанадыла, аха, сора Баш дунияды!

Добуллу онюч жылына дери кечеги агъачда аз къалмагъанды. Аны себепли уугъа чыкъгъан жанлыланы кечеги къууумларына тынгылай, аладан жашау таянчакълыгъын алды. «Кечени не заманы болур?» – деп, сагъыш этди ол, агъачны тюбюне тюшериги келе. Къымылдагъанда, сыдырылгъан жерлери бютюнда сызлап, бутакъла аны бегирек тутдула. Жаралары сау болгъунчу, хумаллак бурулмала аны жерге тюшюрмезден эдиле.

Добуллу агъач башында дагъыда бир кесек жатды. Тёгерек ариу ийисден толугъа. Жашнагъан агъачда бири бирин унутдургъан терек ийислери! Хар чапыракъ, хар бутакъ кесича ийис этеди, кесича жумушакъды, ырахатлы. Жулдузла да, хар агъачны кесилигин билгенча, аланы юслерине бирча тиймейдиле: кимин кюмюш бетли, кимин кырдык бетли этип, хар бирин бир башха тюрюлю къол бла сылайдыла.

Танг атханда, кёкде бир зат да жокъ эди – не жулдуз, не булут, не къуш. Бир таууш да жокъ, бир жанлы

къымылдагъан да жокъ, чапыракъ жырлатхан жел да. Къайдан эсе да уллу сууну тауушу келеди. Ол а бир сабыр, Баш дунияны ёмюрлюгюне ийнаныулу. Бу жерни юсюнде не тюрлю ишле бола эселе да, суу кесини ызында бара эди; тап, шууулдау сырын бузар акъылы окъуна жокъ эди. Ол Къайбергенли эрлени жүреклерин сууута эди – ишлеп, къыза, къапланып ичселе; жараларын жууа эди, сермешде атдан кетселе... Алай айтычу эди Апалай. Сабырлыкъ, сокъураныу да келтире эди сауланы эслерине.

Жашчыкъ, Баш дуниягъа жангыдан келип, тутуа агъачны башында жашил чырпылагъа бёленип тургъанда, ана бешигинде заманындан эсе терк ёсюп, дуния сырын да андан эсе терк билип, жетип къалгъанча болду. Алай туюл эсе да, ол энди алгъындан эсе кёп да эсли эди. Эсли да, саулукълу да. Анга кёре, кёк бла жерни арасында андан кёп турмай, аягъы юсюне болуп, жолгъа чыгъаргъа керек эди. Алгъыннгы жашауу, атасы, анасы, къан чериу къыргъан эли узайып, унутулуп, эсинде жаланда уллу атасы Апалай айтхан жолла къалгъан эдиле. Угъай, алыкъа жашчыкъны къулагъына Олтурма элни жан ауал къаугъасы эшитиледи; къыргъын келтирген чабыуулланы кылдыраны жанын титиретеди. Алай энди ала бары къая башы таш жолну энишгесинде, оюлгъан хуналаны хуруларында къалгъан дыла. Анда жангыдан тукъум отун тиргизир ючюн, ол жолгъа чыгъаргъа керекди. Сау къалгъан жангыз эр ол эсе да, Къайбергенли эди.

Добулла, белгисиз жолуна алай кёлленсе да, къаядан секире туруп: «Экинчи жашауумда къуш болайым!» – деп тилегени эсине туюшуп, кёкде тюнене аны биргесине къаядан энишге учхан къара къушну изледи. Бийик тереклени башларындан кёрюне-кёрюнмей келген кёкде къушла учмай эдиле. Агъач ичи бла иги кесек сюренип, дылгам къаяны аллына чыкъды. Добулла, къушну кесин кёрюрден алгъа, аны къаркъ-къуркъун эшитди. Энди кёкню бийигинде къара къуш кеси жангыз туюл эди, – нёгери бла бирге къалкъады. Добулла, къая башына чыкъса, алагъа жетерикча, къабыргалары чанчханларын, эти сызлагъанын сан этмей, салмала бла жорта, элтирледе төрт аякъланып, тырнакълап ёрлей, дылгам къаяны башында тюз да кеси секирген жерге чыкъды. Къушла айырылдыла. Бири уягъа кетди; бирси уа, баям, тюнене аны биргесине учхан къуш, биягъыча, жол салып, жашчыкъны юсюне къара ауана ата, энишгетин Олтурма таба учду.

Элге туура къарагъан сыртны башында тохтап, Добуллу эл ортасы майданда жыйырма атлы санады. Ала, майданда тегерек тохтап, голлугъа баргъанча, атлы гюрен этедиле. Хорлам хахайлары бери окъуна эшитиледи. Уллу жолну энишге уа, арбалагъа, атлагъа жюкленип, Олтурманы тоноу ырысхысы бара эди. Къой сюрюулери, саулукъ ийнеклери, жылкылары... Хасаукалары ёч эдиле Къайбергенлагъа. Аманнга кетип, къан чериу чакъыргъан эдиле; къырдыргъандыла Къайбергенланы. Кеслери уа сора? Кеслерин а ким къыргъанды?

Мешхут тёбеле, халжарла, хастанла кюйюп бошамагъандыла. Баштёбен айланган къазанла, тегенеле, оюлгъан ожакъла... Къара къуш къонуп эди кенг сыртны огъары бийигинде, эски къаланы башына. Жашчыкъ да кетген эди, кёлуна таякъ алып, ауушла таба...

І. УЛЛУ ТАР

Уллу Тар – къалыубаладан бери да Алтын Хардарны жери эди, ол къоруулай эди аны палахладан; ырысхысын, мал тѣлюсюн, адамын да ол тута эди, барына жан салып, жашау берип. Алтын Хардар кеси кѣкде жашай эди; жерде, Уллу Тарны эллеринде, Кесиликлері бар эди – таш не терек къабына кирип, къарай эди саулагъа! Ёлгенлени да атып къоймай эди ол. Ала, жангыдан туууп, Баш дуниягъа келгинчи, кереклерин тапдырып тура эди; Баш дуниягъа келгенлей а, къайгъыларын кѣрюп, жарсыуларына къарап, жашау этерге болуша эди.

Жаргелли да Уллу Тарны кѣп эллеринден бири эди; бек тамагъында да тѣюл, этеклерине чыгъып да кетмей. Адамла къонушу эди ол да, Алтын Хардарны Кесилиги анда да бар эди – огъары жанында, Тарфык ѳзени Къулемен тауна тирелген жерде. Алайлай кеси жаратхан эсе да Хардар Кесилигин, бу жерни адамлары кеслерини биринчи жашауларында ишлеп кетген эселе да, – ол терен дорбунну ичинде сюеле эди – Адам Сыфатлы Бийик Таш! Къайдан эсе да кюнмю тие эди, Алтын Хардарны кесини жарыгъымы эди – дорбуннга не заманда кирсенг да, Тейрини къайсы жанындан къарасанг да, андан жарыкъ ургъанлай туруучу эди. Дорбун ичинде Алтын Хардарны аллына элтген юч атлаууч аллай бир сыйдам эдиле – ары кюн таякъла ычхынган заманда алтын суу ичирилгеннге ушайдыла. Хашкенле да кетип, Тарфык ѳзени шош болгъан сагъатда Алтын Хардаргъа ичги сѣзюн айтыргъа кирген анда сейир тауушланы эшитеди. Кѣп тюрлю эдиле ала – адам ушакълагъа, балаларын сакълагъан кийик жаныуарны бѣлляууна, шорха тауушлагъа да ушай эдиле. Къоркъуулу да тѣюл эдиле ала, ол угъай эсенг, жашау мамырлыгъындан толу окъуна эдиле. Аны себепли терк бийлей эдиле адамны жанын, чархын. Дунияны эрттелигин да, Алтын Хардарны кертилигин да айта эдиле ала. Дорбунда ол ажайып тауушлагъа тынгылап тура, адам кесин да аузу, тили болмагъан тѣммек суна эди: сейир тауушла, сейир жолланы айта, сейир дунияладан келе эдиле. Ол а, адам, бир зат да ангыламай, аны ючюн а бир тюрлю тынчлыкълы болуп олтура эди.

Бир чакъда дуния теренлигини тауушлары аны жанын, ангын да толусунлай бийлеп, ол, амалсыз бола, Алтын Хардаргъа къараса, Алтын Хардар анга сабыр ышара эди. «Мен ангылайма, ол тамамды, – дей эди Тейри. – Бары тауушлагъа тынгылап турама, игисин адамлагъа эшитдиреме, аманын кесиме алама...»

Къалай насып эди аланы эшитген! Алтын Хардарны Кесилигине къарап, барын биледи, барына кёзю жетеди деп ийнанган! Кёк кюкюресе, уллу жауунла тохтамай, жерле кёчселе, Алтын Хардар, тепмей, жеринде тургъаны бу жерни адамларына кюч, таукеллик да бере эди. Ол тургъаны къадар, жашау барлыгъына ийнана эдиле.

Алай эди Уллу Тарда турмуш баяны. Алтын Хардарны кертилиги! Аны себепли келе эдиле тёлюле, кете эдиле тёлюле; Алтын Хардарны Кесилиги жеринде тура эди. Бары жолла аны юсю бла ёте эдиле, алайда айырыла эдиле дунияны төрт жанына. Анга кёре, бу жерледе хар иш аны аты бла башлана эди, аны аты бла бошала эди.

Кюнлюм таба ыхтырыла, аркъасы гуппур болгъан кенг тайпакъ – къоюн тартхан къол ичинде чёкген төбеге ушайды. Чегет сыртла, кюнлюм киришле да аны юсюне суху энедиле. Аланы этеклери жыртыла, чатлана, дуппургъа жетерге уа, сызгъала болуп, тагы суучукъланы жыйышдыра, сайгъа чыгъадыла. Башындан шырылдап келген сызгъа сууладан сора да, дуппурну кесини бёксюлеринде беш тагы къайнайды: Ёр тагы, Исси тагы, Жайма тагы, Терен тагы, Сокъур тагы. Шорхатаууш чокъуракъ суула къайда чыкъсала да, келген а Жаргеллиге этедиле деп, бурун заманладан бери да сёз алайды. Аны себепли къартайгъан адамла, Жаргелли деп, элни бурунгу атын айтсала да, жангы жете келгенле, Беш тагы деп, шауданланы баш этедиле.

Дуппур эсе да ол жер, кюн туууш эди жайгъыда; желсиз, тунакы эди къышхыда. Ёзге жер излемей эдиле бу жерни адамлары: бери киши да келмей эди, мындан тышына кетген да жокъ эди. Хар заты да жетише эди адамына, малына, агъачда жаныуарына, кёкде учхан къушларына. Журт салыргъа агъачы, ташы бар эди; төбенирек дыркъылада ашлыкъ сабанлары, огъарыда къышлыкъла, жазлыкъла. Мында жаланда къыш бла жаз алышына эди; къар бла жауун. Кюкюрелги къутурса, Беш тагы дуппуру кюнлюмге бегирек кысылады; суу баргъан жагъа теренирек кетеди; жарлары да бийигирек боладыла. Элдиле суугъа тюшюучю

таш атлауучларына дагыда бир-экисин кѳошаргѳа тѳошедиле.

Уллу Тарны адамы, жаргелчиле уа бютюнда, жашау кѳалай кѳысхаргѳанын да андан биледиле – Кюкюрелги черегини жарлары ашалгѳандан! Дуппурну ташлы этеклерин кѳутургѳан суула угѳай, кѳыш бла жазны, кѳар бла жауунну алай алжаусуз алышынганлары талагѳанча, жаланда баргѳан суугѳа атай эдиле кѳартлыкѳларын! Не дегин, баргѳан суу ташланы, тауушланы элтгенича, жагѳасында жашагѳан адамланы жашлыкѳларын да элтеди. Эй, гиди, башха затдан мында жар оюлмай эди, тап, сыртдан таш окѳуна тѳнгеремей эди.

Сылтыран бугѳойларында сууукѳ желле ура эдиле. Кюкюрелги череги бара эди узакѳлагѳа, бу жерни адамлары басмагѳан жерлеге, Алтын Хардарны акѳылман беклигин акѳ шорхаларында элте. Кюкюрелги кѳошакѳсыз айта эди кенглеге, тенгизлеге Уллу Тарны халын, кѳарыуун, тазалыгѳын. Кѳыш бла жаз алышына эдиле, кѳар бла жауун. Адам ѳлсе, ол, жангыдан туууп, бу дуниягѳа келмей кѳалмазлыгѳын биле эдиле. Алтын Хардарны табутам дорбуну тургѳан кѳадар, жашауну ол кѳурамы тюрленирик тѳуйюл эди.

Дылгам эдиле огѳары жанында кѳаяла, тѳое турсанг, жаркѳа кѳопмагѳан! Кѳопхан жаркѳагѳа кѳарасанг, анда болмагѳан ыз, сурат жокѳ, юсюне кюмюш бояу – кимисан – тѳгюлгенлей! Кюннге тутсанг да, кѳз кѳамата, жылтырагѳан! Алай жылтырай эдиле дуппурну шауданлары да! Акѳ кѳаяланы тюплеринден чыгѳып, кѳзкѳамат тазалыкѳ келтире эдиле, ариулукѳ деп, аз да сагѳыш этмеген жаргелчилеге; аланы ашлары, суулары, суусаплары да бола эдиле. Алтын Хардар, сени чомартлыгѳынг, шауданларынг да саулукѳ бла кѳарыу берирге келген ырысхы эдиле бу жерге!

Шаудан толкѳунчукѳла юслеринде тогѳайла туу-дура сюзюлген сагѳатда, анда кеслерини кѳара шинли толу бетлерин кѳѳре, кѳызла суу ала эдиле. Чокѳуракѳ суудан аланы юслерине чачырагѳан инжиле, кѳзге кѳрюнмеген ойнаукѳ кѳоллача, аланы жалан этлерине жетип, тиширыулукѳну таша-тасха сѳзлерин шыбырдап, ѳшюнлерин неда аякѳ табанларынымы дыгѳыл этдире эдиле. Ойнай эдиле кѳызла шаудан кѳатында, жаш сайлап, учхун бола эдиле. Бири биринден тууа, бири бирин кѳууа, ѳмюрледен бери да алай келген толкѳунчукѳла ажайып кѳрюне эдиле алагѳа; сейир этип, ташчыкѳла атып, шаудан юсюнде тѳгерекчиклени бютюнда кѳѳп эте кѳарай эдиле, кюле. Хар жангы туугѳан

төгерек, жангы жетген къыз кибик, къача эди, уллая; шаудан кеси уа, къызны сыфатын жангыдан жарыта, аны бютюн ариу, уялчакъ эте эди. Къызла сууну башындан не бек ариу кийинип къарасала да, аны тюбюнде кеслерин анадан туума къымыжа болуп кёре эдиле. «Оу анам!» – деп, бияры къача, къызны жаны кете эди, аны акънюр таза чархын хар ким да кёргенча. Да не сейир, суу таза эди; кийимсиз келе эди жер юсюне адам баласы, жан-жанууар да келгенча. Жер тюбюне сингип да алай кете эди. Къызланы жалан этлерин алай сылагъан суу: «Мен ызлагъан жоллада, мен баргъан сайлада ариулукъ бла кертилик, тазалыкъ бла саулукъ бирдиле, бир бирни тутадыла», – деп шыбырдай эдиле.

Сабийлени да алай ёсдюре эдиле бу жерледе – табийгъат не айта эсе да, не эте эсе да, барын эслилик, гиртчилик бла къайтарыргъа! Таматагъа намыс да аны аллында бугъунуу не тартыныу туюкул эди, айтханын жерге салмазгъа хазырлыкъ эди, болгъан не боллукъ ишни ачыкъ айтыу, таматаны аллында кесин тап, къошакъсыз жюрютюу. Дагъыда алай эди мында: хар юй, юйюр, эл да, кесини жашауу бла жашай эсе да, ынтымакъ¹ бир эди; бирге эдиле кёпчюлюк ишле: бирге табына эдиле, бирге асырай эдиле ёлгенни; журт салыргъа шырхы ташланы жоннган заманда да, къая уллуракъ жарылса, аны уа ууатыргъа кёзлери къыймаса, биригип, ёгюзлени бечеу этип, жерине жетдире эдиле да, алай орната эдиле, – ол, алайгъа кеси къаясындан эсе да бек жарашып, ёмюрлюк болуп къала эди. Анга кёре, хар эллини эл эди бетлиги, элни да хар элли эди эсинде. Уллу Таргъа аллай ынтымакъ, ырахатлыкъ да салгъан Алтын Хардар эди. Аны низамын бузгъан – элни бузарыкъ эди.

Аллай жерге келген эди Добуллу. Он жыл мындан алгъа Къарачал ёзенлеринде болгъан тукъум жаулукъ, аны Ата журтун башхалагъа ашау этип, кесин а къуугъан эди Тау Артына. Къулемен бийиклеринден аууп, кёп жерни кёрген эди; инбашларын жауур этген ауур артмакъланы алып, кёп къыдыргъан эди жерлени, элени. Бирде уа, экинди бола, гюржю элде тохтагъан эди. Тохтагъан эди да, таш тюшген жеринде ауур деп, харам боллукъ къара бугъаны мюйюзлеринден тутхан эди, сабий эсе да. Андан ары уа гюржю темирчини таш тегенесинде къурму² къайнатып, темир сыгъа, те-

¹ Ынтымакъ – бирлик

² Къурму – магъадан.

мирден да темир керекле жаза, жылланы къалай кетгенлерин билмей да къалды. Гюржю темирчи хакъ алмай эди кишиден, аллай төре жокъ эди къыргъа къысылгъан тау элде. «Эллингге этген ишинг ючюн хакъ алгъан – хаулени ишиди», – дей эди уста. Тёшлеге тырмышып, алай жашагъан элдеде хар кимни да борчу эди болушургъа, этилликини этерге. Къоншусуну кётюре тургъан агъачына инбашын тирерге. Добуллу гюржю элни аллай адетлерине бютюнда сакъ болуп ёсдю. Сакъ эди да, аны бек суюе эдиле. Ол а – элге доп деп тюшген бир пелиуан – хар жангы юйню тамалын салыучу!

«Доба» дей эди анга гюржю уста. Чал сакъалын бир заманда жюлюмеген, ёсдюрген да этмеген Отар Дашкели; алаша бёкем киши, аз сёзлю, жырлагъаны уа бир заманда тохтамагъан – темир туюе, чагъыр сыгъа, туудукъларын тобугъунда ойната, ол жырлагъанлай туруучу эди. Жырлагъаны уа алай эди – аны къатында ташла окъуна жырлап башларча, жаны болгъан а аны жырына къошулмай къалмазча. Къара жюзюм ёсдюре эди ол, къара чагъыр сюзе эди. Ючаякъ ючгюл ашлаугъа олтуруп, къоншулары, Добуллу бла да бирге къара чагъыр тарта эди. Тарбаш къошунда кеси аллына окъуна жырлай тургъан къара чагъыр Отарны ичин, бора къууукълай, зынгырдатып, боюн тамырларын сыбызгъы къаурала кибики кёпдюре эди. «Отар жырласа, Мцани элде ит да юрмейди», – деп андан айтадыла. Добуллу, аны жырыча, алай жууукъ эди жюрегине, ёз баласын кибики алгъан эди баууруна.

Да къаллыкъ болур эди Добуллу да анда жерсинип: тил, адет да билди, элни итин, эшегин да суюдю. Отар, аны къонакъбайы, атасы эди, не сёз, атасы эди, устасындан озуп. Аны биле, Мцани элде Добуллуну киеу этмезлик жокъ эди. Бек алгъа Отар Дашкели кеси. Алай, жылы келгинчи, жаш акъылбалыкъ болгъунчу, аны, кесине ушаш, алаша быдыркъай къызлары кетген эдиле бирери бирер субай чалгъычыгъа. Темирчини жюзюм бахчасына ашауул сенгирчке киргенча, аны арбазы туудукъдан толгъан эди.

Мцани элде дагъыда бар эдиле къызла – къая жаркъалай, уллужаякъ, сарышин таулуну къатыны болуп, саулукълу сарыкай жашла табаргъа суйген. Отар, терек бахчасындан жюзюм толу четен кётюрюп келе, ала таба тюрслеп къараса, умут окъуна эте эдиле. Алай а бир кече Добуллуну уллу атасы Апалай, аны тюшюне келип, юсюне төгереки жыйылгъан сарыкъайиш мансны

атды, гирисин а кѳолундан жибермей. Добуллу, атауул жипни танып, аны, кѳайиш тартып, алай жангылай тургѳанына сейир этди. Апалайны кѳолундан жипни гирисин да алыргѳа узалды. Апалай, гирини анга берирге унамай, артха айланды да, ол кетип баргѳанда, Добуллу, тѳгерек жыйылгѳан мансны кѳкюрегине кѳысып, аны ызындан чабаргѳа болду. Алай а, бутлары мансха чырмашып, чабалмады...

Манс, айхайда, жол эди. Апалай аны ѳз жерине чакѳырады. Доммай териден этилиннген манс жипни бир кѳолгѳа ауурлукѳ этиучю кѳайын гирисин аны кѳолуна бермей, аппасыны артха кетгени – ол Ата журту бла байланып болгѳанын айтханыды. Сѳлешмей кетгени – тырманыды, Кѳарачал ѳзенлерин унута башлагѳанына тынгысызлыгѳы.

Отар жырлай-жырлай тынгылады Добуллуну тюшюне. Сагѳыш жыры, кѳлю толуп, бѳлюндю. Сора, элни жыйып, ашырыу кѳурманлыгѳын этди. Добуллу аны алай ачыулу-мудах жырлап бирда кѳрмеген эди.

* * *

Добуллу, темир керекледен толу ауур артмакѳланы кѳтюрюп, сыртладан ауа, артха жолун да жангылмай арытды. Кѳулемен тауларына жууукѳдан-жууукѳ келе, аны жюреги деменгили сарытюк кѳкюрегинден бери чыгѳып кетерикча, алай урады. Олтурмада кѳарт ана-сы аллына чыгѳарыкѳча! Кѳарачал ѳзенлеринде бек алгѳа Кѳайбергенли жашла ат чариш ѳте тургѳанларын кѳрлюкча!

ѳй, гиди, аны бетине туугѳан элини от жагѳа жылыуу угѳай, кѳачан ѳсе да гюрюлдеген тукѳум жаулукѳ анда жашаучу тѳлюлени тамырларын юзюп, кѳурутуп кѳойгѳанча, бир шагѳырей ауаз ѳшитилмеди. Тап, шагѳырей мал окѳуна кѳрюнмеди. Битимли, токѳ Олтурмада Кѳайбергенлары, Хасаукалары деп ѳхтем таулу тукѳумла бир заманда да жашамагѳан кибик, анда башхала бийсине ѳдиле. Добуллу тиллерин окѳуна ѳшитмеген адамла, кеслери мында туугѳан угѳай ѳсенг, саулай Кѳарачал ѳзенин да кеслери жаратханча, алай жюрюй ѳдиле. ѳл башы кенг ѳзенни огѳары бийигинде ѳски кѳаланы жарты оюлгѳан кѳабыргѳасына аркѳа-сын таяндырып олтура, сары кѳая жаркѳасынлай, Добуллу Алтын Хардаргѳа дау ѳтеди. ѳз эллерине, ѳзлерине да быллай бедишлик келтирген Хасаукалары

угъай, Алтын Хардар кеси кирик, анга кёл ашайды. Къаланы сау къабыргъасы юсюне оюлуп, ол да былай-да кёмюлсе сюеди...

Сары бети кесеу болуп, алай олтургъанда, Добуллу кёкде къушланы кёрдю. Ала учаргъа юйретген эки бала къушну да. Кёк бийигинде алай къалкъа эдиле къушла, къуш балала алай кере эдиле къанат – таш жаратылгъанлы, жер юсюнде бир къыйынлыкъ да болмагъанча, болгъан эсе да, ол жашауну барышын тохтаталмагъанча; Къушланы ауаналары Олтурма башы кенг сыртха энтта да тюше эдиле. Ана къуш, огъесе ата къушму – Добуллу таба дагъыда уча эди, уллу къара ауанасын дылгам къаяны башы бла ары ата; Уллу Тарны теренине жол сала...

Къара къушну ауанасы аны энтта да сакъларыкъгъа ушай эди.

II. ДОБУЛЛУ

Къалыубаладан бери да хар элде хар затны да бек алгъа кёрючю, билиучю адамла боладыла. Жаргеллиде аллай адам Уртай эди – узунбут, женилаякъ киши. Башындан келген да аны ёрге бара кёрюр эди, тюбюнден келген да – энишге бара. Узун бойлу арыкъсуу адам эди ол, боюн тамырлары кёрюннгенлей, бурун сууу келгенлей, чертлеуюк излеген эрлен кирик, муштухул болгъанлай айланыр эди. Кёргенин айтса уа, – хапары къууанчлы, бушуулу болса да, – суююнчюлюк айтханча; Уртай болмаса, аны киши билмей къаллыкъча, бетинде жиямсырагъаны бла кюлюмсюрегени къагыша, алай айта эди. Къулемен тигинде аугъан турукъгъа олтуруп, элге къарап тургъан къарелдини да бек алгъа ол кёрдю. Аны кёрген сагъатында, жууукъ арбаз Къыранны арбазы болуп, Къыранны Уртай суюмеучю эсе да, аны арбазына чабып кирип, айтды:

– Алтын Хардар тейрибизди, Къулемен тигинде, агъач киши эсе да, жаныуар эсе да, бир зат олтурады, – деди ол, ёпке солуу эте.

– Бар, ишинги эт, – деди анга Къыран, къаштюй киши.

– Кёргенме да, андан айтама, – деди Уртай, артха чегинсе да, кетиб’а къалмай.

– Сен алай кёре айланыучуса, – деп, Къыран кёп балалы мегежиннге аш салыргъа болду.

Уртай, ол аман адамны арбазына киргенине сокъу-рана, жюриуючюсунден эсе акъырыныракъ атлай, Къулемен тигине жууугъуракъ барып, жангыдан къарады. Кертиси да, аугъан турукъну юсунде, жаныуар эсе, адам эсе да, бир зат олтура эди. «Не айыуду, не адамды», — деп бичди Уртай. «Трамдамы тынгыламаз айтханыма?» — деп, олийге келди. Ол да къыстап иер депми къоркъду, терк-терк айтды:

— Алтын Хардар уруп, жерге кѣмюп къойсун мени бусагъатда, Къулемен тигинде олтургъан адам туююл эсе!

Бир кесекден а баш дыркыгъа иги кесек адам жыйылды. Кѣзден жютю да, иги кѣрмеген да къарай эдиле ары — бийигирек эди сырт, анда-мында ташла тохтагъан, табылгъы, шемшер котурла ѳсген. Аны себепли, кезден аз энишгелей олтургъан адамды деп, арсарсыз айтхан къыйын эди.

— Чыгып барып, къараргъа керекди, — деген эди Къозу, акъылбалыкъ бола келген жаш.

— Бар! — деген эди анга артыкъ батырлыгъы болмаучу Эмен. Ол да жаш адам эди.

Трамгъа къарап тохтагъан эдиле.

— Тасхачы болмасын! — деген эди ол. Элни олийи эди Трам, сакъ болмазгъа эркин туююл эди. Сора Къозу бла Эменни игида сагъайтып ашыргъан эди.

Эки эр, Къулемен таууна аны кюнбатхан жанындан чыгып, къырда, аугъан эменни юсуне битип къалгъанча, къымылдамай олтургъан адамны артындан шош келген эдиле.

— Бу элни эр кишилер сизгеми ушайдыла? — деген эди Добуллу, жеринден тепмей. Ала, элден чыгып, былайгъа жетгинчи, юслерине къарап тургъаннга ушай эди.

Къозу бла Эмен бир бирге къарадыла. «Олтургъанны къуртха сунган эдик», — дей эди артда Къозу. Эмен а: «Да не шарайыбыбызны кѣргенсе деп соргъанма», — дей эди.

— Къоркъакъсыз десем, жаныгъызгъа тиер, алай а батыр жашла адамны аллындан келедиле ансы, артындан келмейдиле! — деп, ол сары шырхы ташха ушагъан узунжаякъ адам эмен турукъну юсунден секирип тургъан эди. Ауур артмакъларын инбашына алгъан эди.

— Трам тюбюнде къарап турады, — деп, амалсыз болгъан эди Къозу.

— Мен агъач киши туююлме, неге къарайды?

- Элге чакъырады.
- Элде негиз барды?

Бу жол жашчыкъла жунчумагъан эдиле. «Добуллуну аллына окъуна сюелгенбиз!» – деп махтана эдиле артда.

– Алтын Хардар бир тейрибиз, къонакъ да аны къонагъы.

«Ол кюн сен бизни жууабыбызгъа къалай ыразы болгъан эдинг, ышаргъан окъуна этген эдинг!» – деучю эди артда Эмен, Добуллуну гюрбежисине темир керек ишлетирге келсе. Добуллу уа ол кюн жашланы биргелерине сёз да айтмай тебирегенча, энтта да Эменни темир керегин аны эсгериулерине эс бурмай жаза эди.

Аны, кёрмючге келтиргенча, Жорукъгъа келтирген эдиле.

Артмакъларын топа ташха¹ салып, бетин жамауатха буруп сюелген эди Добуллу.

– Тейри биргебизгеди! – деди Трам.

– Тейри биргебизгеди! – деди Добуллу. Жамауат, шумалакъ ойнаргъа жыйылгъанча, шош болду.

– Къонакъ ач болур, суусап да... Арыгъан да болур, билмейбиз... – деди бир кесекден Трам. – Сизден артыгъы жокъду, не къараргъа къалгъансыз! Барыгъыз юйююзге, – деп буюрду халкъгъа. Добуллуну юйюне чакъырып келип, ашлаугъа олтуртду. Келгинчи жаш, ашап-ичип, солугъан да этип, эс жыйгъынчы, Трам анга жукъ да сормагъан эди.

Келген да ашыкъмай эди хапар айтыргъа. Тонуну чюйресин тюз айландырып киерге да. Ол бу жерледе жашагъан алаша добар адамлагъа аз да ушамай эди. Сары шинли эди ол, уллу сюекли. Хар кечеден жерк бояу бла бояп чыкъгъанча, къонгургъа тарта жылтырагъан сакъалы хазна эслетмей эсе да, сепкилбетирек эди, сол къашыны учу бла энишгерек эки да къара губусу бар эди.

– Алан, чюйретон, – деп башлагъан эди къайсы эсе да, ол ныгъышха чыкъгъанлай. Добуллу ол атдымсёзлюрек кишини кёзюне тюрслеп къарагъан эди. «Алтын Хардар алай танытхан эди жашха аны къайын атасын», – деучю эди артда Абустол, хар игиликни да тейриге атаргъа скойючю.

– Мени атым Чюйретон туююлдо, Добуллуду, – деген эди жаш, атдымчыны ауузуна ургъанча этип.

¹Топа таш – эл ортасы майданда дайым туруучу, эл жыйылса Олий юсюне чыгъып сёлешиучу таш.

– Хо да, кимсе дейме... Таудан аууп... Ахырысы... – дегерге к'яалг'яан эди Талмаз.

Добулла тюз ангылаг'яан эди: Атдымчы аны чам аты болг'яанды.

– Элигизге мен не игилик этерге боллук'яма, аны айтыг'яз, – деди Добулла.

К'ёп тынгылаг'яан эдиле ныг'ышда. Бир зат да айтмаг'яан эдиле.

Ыйык'яны ахырына уа Жаргеллини олийи Трам, элге тыш адам келгени бла байламлы, юйюнде к'юнак'я алыу к'юураг'яан эди.

Добулла к'юнак'я отоуг'яа к'юнак'яла келип олтург'яандан сора кирди. Босаг'яадан атлап, алг'яа онг тобуг'яун к'етюрюп, онг к'юол аязын анга салды, ызы бла, к'юолун к'екюрегине салып, баш ийгенлей, эшик артын да тохтады.

– Ёт ёрге, ёт, тейрини уланы, – деди анга Трам, олтург'яанланы арасында бош жерни к'ёргюзтүп.

Добулла, ичгери ётүп, олтург'яан а этмей, ожак'я жанында к'яабырг'яаны аллында тохтады.

– Олтур, олтур, намыслы бол, – деди олтург'яанладан к'яайсы эсе да. Добулла отну мутхуз жарыг'яында, алаг'яа к'яарап, олийни кесинден сора, анга чюйретон деген кишини таныды.

– Тейри тели айтдырмасын, босаг'яадан атлаг'яанымлай, кирип, ичигизде олтурмасам да жарар, – деди Добулла. – Мен былай турайм.

От жаг'яа отну жарыг'яында олтург'яанланы сак'яаллары чарсда к'яалк'яг'яанча к'ёрюнедиле. Отун жарк'яаланы араларындан чык'яг'яан от тилле ташдан ишленген к'яаранчхаланы юслери бла барг'яанча. Ала уа, от жаг'яадан артхасы к'яарангырак'я тартхан уллу отоуда олтург'яанла, киши ортасы болг'яан, ауур к'яарамлы, к'яаты сюекли адамла эдиле. Аланы арасында жаланда Трамны сак'яалы ак'яды. К'яалг'яанла кими сарысак'яал, кими к'яарасак'яал жаланбаш кишиледиле. Тёрде, Трамны сол жанында олтург'яан, к'ырк'яадан атлаг'яан болур дерча, к'юнгурсак'яал киши Абустолду, Алтын Хардарны к'яаранчхасына к'яараг'яан тамакта хашкен; аны бери жанында Талмаз олтурады, кенгбет, кенгсак'яал к'юуатлы киши; ючюнчю киши, теренирекге туюшуп, ауанада к'яалг'яанданмы, кесини халы алай к'яаштюймюдо, – не эсе да, бирсиледен эсе улларак'я к'ёрюнеди, бетин да сак'яал уг'яай, к'яап-к'яара бурма к'ёрпелик жапханча, алайды; аны чачы да, бетине жапхан к'ёрпесини андан арысыча, бурмады; к'ёрпе-

ликден оза кетип, бурмасы чачыла башлагъанча, алайыракъ. Ол Къыранды, Ачейланы тайпадан, орта бойлу бекем киши; олийни тёртюнчю къонагъы – Баппу, лахоргъа да къошулмай, кеси бир жанлыракъ олтурады. Ол, бери чакътырылмай келип, келгенден ары уа чыгъып кеталмай, уятлы болуп олтургъанча, алайды. Лахор эрттеден бара эсе да, ол, санлап бирде терен ахтынып къойгъан болмаса, сёз къошмайды. «Бир уллу къайгъысы болур ансы, бек ахтынады», – деп, Добуллу анга да ичинден багъа бичип къарады.

Трамны дагъыда бир къонагъы эшик арты табаракъ олтура эди. Ол жаш адам эди, Добуллу тенгли. Алыкъа сакъал ийип, аллайы жокъ, мыйыкъ къойгъан болмаса; бетинде сабыр ингилик тохташхан кызылуурт, теренкёз улан. Добуллу, аны танымай эсе да, кесин киеуча жюрютгенине къарап, ол кёп болмай къатын алгъанын ангылады. Тёрде олтургъан таматала, аны тергеулю этип, ёрге ётдюрюрге суйселе да, ол унамады. «Хо да, жырчы жаш къалайда олтурса да, алайы сыйлыды», – деди Трам.

Юйде бир тенгши эки жашчыкъ жумуш этедиле. Эрбол бла Назкъурман. «Баям, Трамны туудукъларыдыла», – деп келди Добуллуну кёлюне. Аны бла бирге, Добуллу юйде бир тиширыу кёрюнмегенине да сейир этди. Жангызмы жашай эди Трам, огъесе тиширыула бир жары кетипми эдиле, – къалай-алай эсе да, юйде тиширыу болмагъаны аны къошха ушата эди.

Эрбол тыпыр ташлада къош галаула къатдырады. Ожакъ жаны къабыргъагъа бегитилген буу мюйюз такъгъычха тагъылып тургъан сюртгючню алып, галаулары бишген-бишгенин, анга ариу сюртюп, тырхыкда ёре четеннге салады. Къазанда, ийисине кёре, эт бишеди.

– Назкъурман, ашлауну бери сал, боза да къуй аякълагъа, – деп, Трам шапагъа оноу этди.

Жашчыкъ, ашлауну къурап, юсюне арпа галаула, къошун бла боза, ариу жууулгъан къара чёмюшчюкле салды.

– Эт бишген болур, алайыммы, аппа? – деди.

– Ал, ал, – деди Трам.

Юйде тиширыу айланмагъанын сейир этип эследи Добуллу. Жукъ айтмады. Шапа жашчыкъгъа болушуп, тепсиден агъач саханны бла сабыны башында да къочхар мюйюзлеге ушагъан токъмагъы болгъан сай чолпуну алды да, саханны Назкъурманнга тутдуруп, этни къазандан чыгъарды. Къалау этни, тылпыу этдире, ашлаугъа салды. Кеси биягъы жерине барып сюелди...

– Энди тейрини ханты да келди ашлаугъа, – деди Трам. – Олтур, тыш батыр. Былай жанла да, олтур, ыразыбыз.

– Назкъурманнга да нёгер керекди, – деди Добуллу, кеси бийиклигинден энишге, чөрчек жашчыкъгъа къарап. – Мен аны нёгери болайым, тейрини ханты сизге халалды.

Трамны къонакълары, бу сарыжаякъ, бойлу жашны адеплилигине бюсюреп, бир бирге къарадыла. Ашлаугъа узалдыла.

– Не сёз, Талмаз элде жүрюмеген ишни этгенди, – деп башлады Трам, къонакъла этден кёрюп, боза да тартхандан сора. «Баям, мен келгинчи башлагъан ушакъларына къайтадыла», – деп бичди Добуллу. Трам а, дагъыда иги кесек тынгылап, кесамат этди. – Айдабол улу Талмаз атасыны ёлгенин Ачейладан кёре эсе, анга бу жерде шо Алтын Хардар шагъатды, кесини иелигин оздурады Талмаз, тейрибиз кечмезлик иш. Ёлгенле жангыдан туугъанда, башханы жашаууна киредиле, сёзге аланы къатышдыра турсакъ, тынчаймазла... – Добуллу эслегенден, олий, Талмазны терслеп къоймай, аны жангылычын да тюзете эди. Къоншулукъну бузуу – элни бузуугъа келтиреди дегенни айтып. Талмаз ангылай эди терслигин. Аны себепли, баштёбен болуп, Трамгъа, ых деп, жууап этмей эди. – Къыранны байталы ажирге кире эсе, тёлюсю элниди! – деп, бу жол къызыууракъ айтды Трам. – Кимни малы да тёлюленсин, байлыкъ – элниди! Бюгюн ат тёлюню къызгъаннган, тамбла адам тёлюню да къызгъаныр... – Трам айта баргъаны къадар, Талмазны терслиги уллудануллу болуп бара эди. «Харам боллукъ ажир, – дей эди ол ичинден. – Ажирлигин угъай, атны кесин берсем иги эди, бу сёзлени эшитгенден эсе...»

– Тейри кечимли болсун, ёзге уа, Трам, Айдабол улу бизден бир ажир тамычыны къызгъаннган эсе, энди анга ёлгенлени да шагъат эте турмайыкъ. Ажир Талмазныды, бермезге эркинлиги бар эди. – Къыран, кенгжауурун бёкем киши, сабыр селешди. Аны бла къалса тамам эди, Трам анга ыразы болуп тургъанлай, ол а, эсде болмай, къылыкъсызыракъ селешип ийди: – Талмазны атасы айтмагъанды, жашым, къайда да ажирни киши байталына къошарса деп! Талмаз аны адырындан такъса да, ол байталны табарыкъды.

Жаш адамланы къатларында Къыранны алай оспар селешгени Трамны уятлы этип, бирси къонакъланы да тынгылатды. Абустол таякъ ойнатыргъа окъуна жетди:

– Талмаз бла сени ортагъызда биз кәрмеген ит юреди. Ол а элни тынгысыз этеди. Жарашыгъыз! – дегени айтды, таягъын эки эллини да алларына кенделен салып.

– Талмаз, ажирин баугъа уруп, аллындан жети томуруу тиреп тургъанлыкъгъа, мени байталым тайсыз къалмаз, – деди Къыран тохтамаздан.

– Жарашыгъыз! – деди Абустол къаты.

– Ай, сени тейри жаулагъан Талмаз, Къыран къызынгы тилесе уа жашына, не кюн келлик эди санга? – деди олтургъанланы арасында алашаракъ жубусакъал киши. Эки къоншуну кюлкюлю усларымы эди жүрегине жетген огъесе башха бушуууму бар эди, нек эсе да, ахтыннганлай тура эди.

– Тутугъуз таягъымдан, тобукълашыгъыз! – Абустол бу жол, ёрге туруп, Талмаз бла Къыранны юслерине болду.

Экиси да, жанлары кетгенча, секиришип турдула; Абустолну хашкен таягъыны экиси эки жанындан тутдула, тобукъларын бир бирге тиредиле. Трам да, байтал бла айгъырны юсюнден кёлкълалды аны бла кетгеннге санап, Добуллу таба къарады.

– Мен сизни къоншу кёлкълалдыны сюзерге деп чакъырмагъан эдим, – деди ол, керти жумушуна энди жетгенча. – Элибизге жангы адам келгенди, не мураты болгъанын киши билмейди.

– Да сакълап турабыз, не айтырыкъса деп, – жубусакъал кишичик игида теренден ахтынды.

– Сени чакъыргъаным да аны ючюндю, тыш батыр, – деди Трам Добуллугъа. – Келип, сен да хапар бермейсе, ким эсе да деп, элибизге тышындан келген адамны сан этмей къояргъа биз да болмайбыз.

Добуллу иги кесек тынгылады.

– Аз айтсам, олтургъан сыйлыланы тергемейди дерсиз, кёп айтсам, жаншакъ сунарсыз, – деди ахырында.

– Аз айт! – деди Трам ачылуракъ, къама сууургъанча.

– Мен тыш батыр туююлме!

Андан аз айтыргъа, андан кёп ангылатыргъа да амал жокъ эди.

Трам да, аны къонакълары да бу сары шырхы ташха ушагъан келгинчи бош адам болмагъанына тюшюндюле.

– Да сора, санга тейри ташы тиерик, сен бизни тилсиз къаягъа тиреп нек тураса? – деп, Абустол таягъын жерге урду. – Ол бу жерлени жырчысы эди, Уллу Тарны

эллери иги таныгъан, келсе, аякъ тюбюне кийиз төшеп, кьолуна жугъутур мюйюз берип, алай тюбеучю эдиле. Аны аты айтылгъанда, уллу, гитче болуп да, ёрге турмагъан жокъ эди. – Огъесе жаншакъла бизми сунаса? Сени къысха баянынгы узакъдан айтырыкъ? Бу жерле эрттегили жерледиле, сени кирик бирни кёргендиле.

Добуллу аны танымай эсе да, ол сёлешип башлагъанлай, олтургъанла, аны таба бурулуп, солуу алай тынгылагъанларындан, олийден эсе, аны намысы уллу болгъанын ангылады.

– Тейри болсун тенгдирме, – деди сора ол. – Къара ёзен эди жерибиз, къарап, чеги кёрюнмеген, излеп, жолу билинмеген! Олтургъан эл эдик, къой кютюп, сабан этип, топуракъ юлерибизде мамыр жашагъан. Бирде жортуулла болуучу эселе да, журтубуз, адам башыбыз эсен туруучу эдиле. Аты да Олтурма эди элибизни. Къайбергенлары бла Хасаукалары деп, алан асладан къуралгъан эки атауул эдиле адамлары. Мени уллу атам Апалай осуйлукъ эте эди. Аны атасы Асчына аппадан бери да алай эди төре – Къайбергенлары жамауат башы болуп келгендиле. Артда, Хасаукалары, Къайберген тайпагъа илинип, дауур этерге къалгъанда, бизден кёп юйдеги Къарачал тарыны тамакъларын кезлеп кёчген эдиле. Энтта да алай болмасын дей болур эди, Олтурмада журт салып, эл башлагъан Асчына, элни бирликке чакъырып, Хасаукаланы тынчайтмагъан бийлик эсе, бер да къой деп буюрду жашына. – Ала да бу жерни балаларыдыла, сенден аман этмезле элге оноу деп, Апалайны дып да этдирмеген эди.

Асчына бийликни, жашындан сыйырып, Хасаукалагъа берсе да, ол тайпа элни тюз тутар деп ышанмай эди. Алайсыз да чач-тук болгъанды Къара ёзенни халкъы деп жарсый эди кечеледе. – Кёпмю болады дейсиз, чачылгъан, кюйген, тюрк болгъан элледен къачып келип, биз былайлада босагъа къурагъанлы? Тапшы ташда къалмагъан халкъны балаларыбыз! Къачхынчылыкъда, жолда, кюлда жашагъан! Бизге жетген кишиге да жетмесин! Акъсакъ арышауузну¹ заманындан бери! Бууаз къатынланы къарынларын жарып, ёсюмлери арба тохунга жетген жашчыкъланы боюнларын кесип, къартланы, къатынланы, къырып, къулделеге къуйгъан! Небиз къалгъанды дейсиз, балала? Мингден бирибиз! Ол да – къачхынчылыкъда, адамкирмез та-

¹Арышаууз – Акъсакъ Темирни малкъар халкъ атагъан атларындан.

макълада! Къалгъаны кюйдю, къырылды, дуния жолларында тентиреди. Аз адамыбызмы кетгенди, тенгизледен, сууладан ётют? Азламы къалгъандыла ол жанында, бу жанында да, бир бирлерине термиле? Таулагъа келген жолубузда къан ылызгъыла алыкъа кепмегендиле! Энди кючден-бутдан тюклене келебиз. Сора къалай айтмасын Асчына, туююшмегиз деп? Атауулла арасында жаулукъ, ёзгелик жюрютмегиз деп?

Болсада Асчына саулукъда окъуна башланган эди жер иеликге талпыу. Игитда дейсе, Олтурмада олий тажны кийген Хасаукаланы Аттишни жети жашы бар эди; жиянла кибик, жигит эдиле, не айтырыгъы! Алай а уллу атабыз Асчына: «Жигитликни жюреги тюз болургъа керекди!» – дей эди. Ата-бабала къурагъан чархны тюз тенгеретирге жол иги жарамай эсе, жолну ишлерге! Ансы, арбаны тууарыргъа деп, эр кишини жигитлиги угъай, эгетлиги айтады!

– Бар кёре эдим акъылы уа тайпа башчыны, – деди биягъы ахтынйучу киши. – Ма былайда жигитлик бла эгетлик айырылгъан жер. Арбаны тууарма да, жолну ишле!

– Алан, Башпу, тохтачы. Бу ахтыннганны да къой, – деди анга Къыран. – Огъесе сенден башха кишини къатыны ёлмегенмиди!

– Не сёз, жер жетишмей эди, – деп, Добуллу хапаны андан ары айтды. – Хасаукалары иелик жерлеге да дау этип башладыла. Жайлыкълагъа – бютюнда! Тотур деп, бизни тукъум къарындашыбыз бар эди, Олтурма башында къош салып, малын, жерин да жаратып жашай эди. Бек алгъа чёп аны жайлыкъларына чыкъды. Тотур а эр туююлмю эди: «Жер да бермейме, Хасаукаланы оноуларына да сыйынмайма», – деди да тохтады. Тотур, тюзю, Апалайны оноууна да сыйынмаучу эди. Ол кезиуледе уа, малларына саламелик кирип, бютюнда огъурсуз болуп тургъан заманы эди. Къайбергенланы ысхылтылары жыйылып, Хасаукалары не дау айта эселе да, сюзейик, жер дей эселе, аны да берейик, элни сакълар ючюн, деп сёлешгенлеринде, тюзден келтирген, кийизге чулгъап, букъдуруп тургъан гебохун да алып: «Хасаукалары мени малымы, жерими да кёп бийлеселе, кёрюме!» – деп, чыгып кетди.

Адам – не, эл окъуна сыртдан энишге бир тенгереп башласа, ёзен ташлагъа урулгъунчу, тохтамаз. Кёп турмай, Аттиш эки жашы бла бирге ёлтюрюлген эди Тотур жайлыгъында. Аланы гебох жараларына жула буштукъла этип келтирген эдиле. Андан сора кёп тур-

май, бизни уллу атабыз Асчына ёлген эди. Аны кеше-несин салып, ашын-ташын толу да этгинчи, Апалай ууда ёлюп, алып келди. Шыты кюн элтирде аягъы учханды дей эдиле. Таулада кийик кибик жюрюучю, аягъы учса, учхаласа да, мал кибик тёнгеремей, къуш кибик учарыкъ Апалай кесин алай ажымлы этмезлигин ким да биле эди. Да, не медет, жамауатха эгетлик бир кирсе, тюзлюк букъгъан этеди. Къайбергенлары алыкъа къабырына кырдык урмагъан атасыны жанында Апалайны жерге салгъынчы окъуна, элни бир жанында аш-таш этиле, бирси жанында жангы олийни къурманлыгъы этиле тургъанын кёрдюк. Таш чартлатыргъа кюч жокъ эди.

Айып этмегиз, уллу атабыз Апалай Асчынадан туугъан эди, жашау насыатын, алгъа къарау хунерин да андан алгъан. «Бизни жолларыбызны къая къапчыгъайла къысып тургъанлыкъгъа, кёк хар къайда да ачыкъды, дуния да, аны кибик, уллуду, – дей эди ол жашы Даутуха, мени атама. – Жеринден тепмей, бир зат да турмайды. Тунакы ыржылада жууа ханслагъа бителип турмай, ёрге, кёк кенглигине да къарагъыз! Ол заманда кёрлюксюз узакъланы, – дей эди. – Мен кетгенлей, Олтурмадан тынчыкъ да кетерикди, – деп жарсый эди. – Хасаукалары ачыкъ жау болгъандыла, ала, башчылыкъны алып, жер да сыйырып, аны бла тынчайып къаллыкъ туююдюле...»

Сейир этмеймисиз сиз, ахшыла, Апалай, ёллюгюн билгенча, уугъа атланыр аллында, уллуну, гитчени да жыйып, осуят этгенине? Хау, анга тейриле шагъатдыла. «Бары болгъан ишлени бир тайпаны терслигине санап да турмагъыз, – деди ол. – Хасаукаланы къутуртхан ауруу – дуния тюрленнгени бла да байламлыды. Не айтама сизге? Тарладан чыгъа, дуниягъа жол излегиз. Ай, хашкен жарлыла, бек иги болур эди, бизни тауларыбызгъа киши кирмей турса, ауушларыбыздан да киши аумай! Кеси жашауубуз бла жашап, кеси тиричилигибизни этип турсакъ... Ай медет, алай болукъ туююдю. Сиз излемегиз тышына жол, тау тарларын а башхала излерикдиле – кёрюгюз, суула энишге барадыла! Дюн-дунияда кёпле да сууланы чыкъгъан жерлерине тартдырадыла. Энтта да келирле. Ма ол заманда дунияда жашау къалай болгъанын билмесе-гиз, келгенле сизни тынч хорларла. Жашлагъа хунер излетигиз! Бири къайтмаса да, бири къайтыр. Бири кёрмесе да, бири кёрюр. Къоранчсыз бир халкъ да сакъламайды кесин!»

– Хо да, олий, – деп, Азнауур бөркюн тобугъуна салып олтурду. – Былай жыйылгъаныгъызны билсем, кошт тута келмейми эдим, – деди.

– Кошт туююл эсе да, отда къазан къайнайды, – деди Талмаз. Ол, баям, олийни къысха жууугъу эди, – келгенлени арасында юйге жууукъ къаны аны бар эди.

– Хо, жаным, къайыкъ да минер кемеге, кеме да минер къайыкъгъа, – деп, Трам акъылман тауусум этди. – Бюгюн а, кёресиз, седирей-седирей, уууч бла бир болгъанбыз. Айхайда, минербиз кемеге, уллу кемебиз бюгюн къайыкъчыкъ болса. Кимдеди терслик, – алай айланады жашау тирмени! Биз туююлбюз дунияны аллы, арты болмазгъа кюрешейик.

– Башханы билмейме, Къарачал ёзени болгъан эди арт.

– Алай дегенинг? – Жубусакъал Баппу иничке боюнун алгъа энтта да бир созду.

– Айтырынг эндиди да, – деди Азнауур да, мыйыкъларын сылап, буруп, къулагъы таба къайыра. Уллу жаннган от жагъа отну тиллери аны уууртларын къызартып, бютюн къууатлы кёргюзтедиле. Кенгжауурун келбетли адам, кеси кирик, бекем, ышангылы теммекни юсюнде таш суратха ушайды. – А-аха-хакъ, арада асаба жаулукъ башланса, элинги тюп болгъанын бил да къой.

– Тюз алай эди, – деп, Добуллу отха битди. От тилле аны зугул ёре бетин да жалап, аны юсю бла къалай эсе да бир тюрсюнсюз чара ырхы баргъанча кёргюзтедиле. Огъесе тюп болгъан элини, тукъумуну кёзге кёрюмеген тарых агъымымы болур эди ол? Добуллу алай тынгылагъанда, юй ичи, шумалакъ буугъанча, шош болду. Отда кюйрюч жаркъаланы чыкъар-чукъур этип жаннганлары эшитиледиле. Къызыулана, толкъуй жаннган от, ёрге, ожакъ ичине, мында олтургъан къонакъланы бетлерин да элтирге кюрешгенча, къызыу агъымын аланы юслери бла да элтеди. «Эй-хей-ей, алай, ой, былай экен, – деп мурулдады бир кесекден Азнауур. – Олтурма эсе да, олтурмаз болгъан экен да...»

– Тюз ангылай эсем, эки тайпа бир бирге чабып, бир бирни тюп этгинчи, тынмагъандыла? – деди Трам.

– Узакъда, биз танымагъан бир элде Хасаукалары таныш эдиле, – деп, Добуллу сабыр сёлешди. – Къайбергенланы къырмай, Къарачал ёзенлерине эркин болалмазлыкъларын ангылап, ала ол элге тасха келечиле жиберген эдиле, жыйырма атлы тилеп. Хасаукалары тилемеселе да, чабыучу эдиле ала бизге, эслерине

тоноу тюшгенде. Жыйырма угъай, токъсан атлы келген эди, тар аллы къара ёзенни къабагъында къалауурла кёрмей. Хасаукалары, аланы алларына чыгып, мангырамаз текени кёнакълыкъ этген эдиле. Артда, доммай уугъа да барып, къызларын, келинлерин напси хорлукъгъа салып, алай сыйлагъан эдиле. Сора кече бла чапхан эдиле Къайбергенланы тайпагъа, тангнга дери къыргъан эдиле. Уллу тукъумдан сау къалгъан жангыз чирчик мен болуп, къачхан эдим къая башына. Ызымдан жетген садакъ окъ бла тенг учхан эдим къаядан...

— Эй-а, таланган, — деп сейирсинди Баппу.

— Экинчи кюн болур эди, ючюнчюмю, мен къайтхан эдим элге. Олтурмада умпыр тепсеген атлыладан сора, сау адам жокъ эди. Хыйла келишим бла келиучюле хыйласыз кетмеучюлерин унутхан эдиле Хасаукалары. Тоноу татыуун иги билген къан чериуле Къайбергенланы мюлклерин Хасаукалары бла тенг юлюш этерге не уа алагъа кёюп кетерге нек къалгъан эдиле? Алагъа уа керек туююмю эди жер? Огъесе жер кёплюгюнден, мюлк элпеклигинден къачыпмы келген эдиле? Къарачал ёзенлеринде уа кюн тийген жайлыкъла, аркъалы къышылыкъла... Сора къыргъан эдиле Хасаукаланы, Къайбергенланы къыргъанча! Ариу къызларын элтген болур эдиле жесирге, къатыннга. Айлана-жорюй, кёрдюм аны да: Къарачал ёзенлеринде башха тилли келгинчиле олтуруп эдиле, талан агъач къуршалагъан Олтурма элимде къамиш юйле ишлеп...

— Муратынг неди, аны айт! — деди Трам, иги кесек тынгылап.

— Тейри буюргъан эсе, Къайбергенланы уучу чирчикни жангыдан чирчиклендирирге! Сыйлы таматала терс кёрмесинле сёзюмю, келгинчи да демесинле, тюбюнден ёрге да къарагъанма мен Мёнгю тауну, башындан энишге да. Женубха айырылады андан юч къулакъ, шималгъа да алай. Шималгъа саркъгъан юч къобан — Алан юзюклени журтлары... Олтурма, баям, этекде эди — Къобан, тардан ычхынып, жайыулана, къулач керген жерде. Андан бизге файда жокъ — аны тыш жерледен келгенле иелегендиле. Ким биледи, Трам осуюбуз айтханча, къайыгъыбыз жангыдан кеме болса, сыйырыбыз жерлерибизни. Бусагъатда уа манга эл болургъа керекди. Жер тилейме сизден!

Отда кюйрюч жаркъала, жанып, тауусулгъан эдиле. Энди аланы къызыл мыдыхлары жарый, ёчюле турадыла. Жаз башы орталап, кюн жылы эсе да, юйню

таш кѡабыргѡаларындан ургѡан сууукѡ, олтургѡанланы чепкен ичлерине кирип, кесин билдиреди. Аллары жылынады, беллери тынчлыкѡсыз этеди.

– Темир ишге юйреннгенме дедингми? – Трам узун таягѡын, хар заманда оноу аллында этиучюсуча, тюз салды.

– Темир ишни кѡуарарыкѡма, хау, – деди Добуллу.

– Ай, сен, батыр улан! – деп, Жаманакку бѡркюн тобугѡуна салды.

– Аланла, мен бир зат сорургѡа сюеме, – деди Баппу, бу жол ахтыныргѡа да унутуп. Олтургѡанла хар жолдан нек эсе да, аны сѡзю ауузундан чыгѡар-чыкѡмаз, анга чамланып башлай эдиле.

– Соргѡан а биз санга этерге тийишлибиз! – деди Кѡыран, жанып. Талмазны кѡыл кѡууурдакѡгѡа сукѡмагѡанлары ачыу тийип, бюгечели да сѡз айтмай, жукѡлай да, уяна, кесини саулугѡун жѡтел этип билдире тургѡан кенгмангылай, жаланбаш Кѡыран, Баппу аны кѡанлы жауу кибик, алай кѡайырылды. Ол башын бери келир аллында жюлютген болур эди, анга ъмюрюнде кюн кѡакѡмагѡанча, акѡ, чийсил кѡрюнеди. Кесин да, жюлюй туруп, асыры кѡп кесгенден, ол кѡадар уллу башда, бармакѡ басарча, бир сау жери жокѡду.

– Сор да кѡой, Баппу, – деди Трам, Кѡыранны алай кѡайырылгѡанын жаратмай.

– Сорсам а, тейри... Сиз мынга эл салыргѡа жер кѡайда берликсиз?

– Исси тагыны! – Жууабын эрттеден хазырлап тургѡанча, терк айтды Трам. – Исси тагы аныды! Алтын Хардарны жери барыбызгѡа да тенгди!

– Угѡай, угѡай, мен аны сормайма, – деди Баппу. Ол, керти да, бир кѡанбуз болур эди ансы, берген соруууна жууабын алырын да алып, дагѡыда чюйресинден тутду. – Кѡарачал тарына дейме... Ол кѡуругѡан атлыла чапханда дейме... Кѡайбергенлада дейме, былай, таш чартлатырча, бир адам кѡалай чыкѡмагѡанды дейме...

– Сен демей кѡуругѡун! – деди Кѡыран.

– Бар эдиле бизде да таш чартлатыучула, садакѡ атыучула да, – деди Добуллу, ол сорууну эрттеден сакѡлап тургѡанча. – Жанларын ала да бош бермегендиле. Не хайыр, хазырланып чапхан душман уруш кѡллу болмагѡан тукѡумланы хар заманда хорлайды.

– Сор энди сен да, Кѡыран, манга сорлугѡунгу, – деп, жаланбаш кишини керексиз хынысын унутмагѡан Баппу ѡчюле башлагѡан отха кѡарап тохтады.

– Хар ким эртте ангылагѡан затны сора турсанг, –

деди Къыран, бу жол Баппуну ахырда жахил болгъанын кёзюне тутуп. Баппу да, не жубусакъал эсе да, берлик болур эди Къыранны жууабын, Трам тауусум сёзюн башлап къоймаса. Алай, ол сёз башлады да, Баппуну ачыуу тамагъында къалды. Бу жол туююл эди, хар заманда алай болуучуду. Аны ким эсе да къакъды-сокъду этип, аны да къаны къызып, ачыуу бурунуна жетип, ол жанкъыйнагъычны жууабын береме дегенлей, биреу сёз башлай эди да, Баппуну сёзю тамагъында къала эди. Тейри шагъатыды, жан тамырлары къызып, кёкюрек къангасын кюйдюрюучю эдиле.

– Элге алабыз сени! – дегенни айтды Трам. – Исси тагыны да беребиз! Айтханынга кёре, сен алайлагъа кёз къаратханса! Тамамды! Къатын ал да, юй сал!

– Тейриди сюзген, сёзюнгю, къанынгы да жаратабыз, – деп, Жаманакку да къабыл этди.

Трам, ёрге туруп, узун таягъын алгъа Кюнчыкъгъаннга, ызы бла Кюнбатханнга силдеди. Ол да Трамны оноу белгиси эди.

– Сёзюм сангады, Талмаз! Тур, – деди ол къаты.

Талмаз, туруп, аны аллына сюелди. – Сал тобугъунгу Добуллу батыргъа! Сал дегенни айтама! – Талмаз, сейирге къалып, олийни айтханын а этмезге амалы болмай, тирелди. Трам, узун таягъын ёрге кётюрюп, жерден айырды. Ол да Трамны чамлануу белгиси эди. Талмаз, Добуллуну аллына келип, артыкъ огъурамаса да, онг тобугъун кётюрдю. – Ал, батыр, Талмазны саламын, – деди Трам Добуллугъа. Добуллу да, тобугъун кётюрюп, Талмазны тобугъуна тиреди. – Орасны да тейри бергенди санга, Талмаз! Добуллу да тейрини уланы! – Энди ангыладыла къонакъла олий не къууум этгенин. Ангыладыла да, аны билгичлигине Алтын Хардардан измиси болгъанына ийнандыла. Трам а, узун таягъы бла экисини да тобукъларына къагъып, айтды: – Хычауман ай юсюбюзде! Жер урлукъ алыргъа хазырды! Уллу кюнню башы бла Аштотур Орасханокта салыр! Алтын Хардар да той таягъын алыр!

Добуллу, бир сёз да айтмай, онг къолун кёкюрегине салгъанлай, юйден арты бла чыкъды...

III. ЖАНГЫЛЫКЪ

Аны эрттенлигинде уа ол, танг жарыгъы бла туруп, Жаргеллини жерин, сууун таныргъа, Исси тагыны да кёрюрге чыкъды. Аз кесекчикге чырым этгени да та-

мам эди Жайма тагы деген жерни тюшюнде көрюрге. Тюнюнде ол жер тюшюндегисинден да ариу эди. Добуллу, уллу атасы Апалайдан айырылып, жолгъа чыкыгъанлы, биринчи кере тепседе. Тепсегени ол эди – учуп кетерик болуп, ары-бери чапханы! Добуллу Исси тагыны ташын, топурагъын, шауданын, къауданын да бир көргенлей скойоп къоюп, аны юсюне, къулач керип, бауурланды, жаягъын салып, тауушуна тынгылады. Трам анга эл салыргъа жер бергенден тышында, эл этерге тишируу да берген эди. Алай Добуллу нек эсе да аны эсине алмады. Тишируусуз ол жер анга эл болмазлыгъын алыкъа толу ангыламагъанданмы, алай кысха, соруусуз этилген оноуну кертилигине ийнанмагъанданмы – кысхасы, Орас деген ат аны актылында Исси тагы дегенча тохтамагъан эди. Анга берилген жерни ариулугъун, таплыгъын көргенде уа, унутуп окъуна къойду.

Андан ары кюнледе айланып турду жууукъ сыртлада, къаялада; ташха, терекге да тийип көре, тюрслеп къарай. Жаргелчиле да сынчылай эдиле аны, шашхын адамгъа ушатып, арсар да бола эдиле. «Бу нек тийип көреди ташлагъа?» – деп, чамлана эдиле. Жаргеллини бары адамларындан узун бойлу Добуллу алагъа ышарып къарай эди. Жукъ айтмайды, аланы бютюн амалсыз этип. Кюнлени биринде уа Жаргеллиден думп болуп кетди. Тап, атасы кирик, ашына-сууна, жолуна да алай сакъ къарагъан Трамгъа окъуна былайды деп жукъ айтмай. «Хо да, агъачдан келген эди, агъачха кетди», – деп кёл этген эдиле жаргелчиле. Бир бирге тюбеселе, андан хапар сорургъа адыргы этгенлерин: «Алан, ол жаш нечик женгил унутулду, – деп, аны бла букъдурургъа кюреше эдиле. Алай, Добуллу бу тунакы таша жерге къайдан эсе да бир жангы, ариу хауа алып келирге кетгенча, хар бири кеси аллына тилек этип, бир бирден жашыртын аны аллына къарай эдиле...

Жылкычы къуш кычыра эди кечеледе. Жукъусуз гёзетчиге ушай эди ол, бу тар тамакъланы сакълагъан! Жорукъда, чунгур ташны юсюнде от жагып, къапчыгъай башында Темиркъазакъ жулдуз көрюнгюнчю олтуруучу кишиле, жылкычы къушну таукеллик берген кычырмасын эшитген хапарларын айта эдиле. Ай толгъан бир кече уа, къайдан эсе да жел келтирген бир къужур таууш эшитип, тохтадыла. Не тюрлю тауушла да көп эдиле бу жерледе, алай а огъарыдан, Исси тагы табадан, эшитилген таууш бу жерле-

де болуучу тауушланы бирине да ушамай эди. Бери не тюрлю жангылык да тубюнден угъай, башындан келиучюсю себепли, аланы кюлакълары суу башларына сакъ эдиле да, солууларын бирден тыйдыла. Биринчи кере от да асыры гур-гур этип жана эди, жылкычы кюш да бир тынмагъанча керюндю. Ышык жерлеге тохтап, игида кюлак салып тынгыларгъа тюшдю. Ишек жокъ эди энди, Кюкюрелги сууу, хар замандача, бир сейир хапар айта эди.

– Жюрюгюз! – деди Уртай, женгилбут, женгилтебире киши. Аны чам аты Желкюу эди. Жел аны кюугъанлай, не ол желни кюугъанлай жашагъанлары себепли атагъандыла.

– Танг жарыгъын сакълайык, – деди Баппу. Десе да, Кюкюрелги шууулдаууна энтта да бир тынгылап, ахтынды.

Болсада, башындан келген таууш аллай бир тарта эди кесине, тангнга дери тезерге кыйын эди. Чолпан жулдуз чыгып, танг тубюнден белги бере башлагъан эсе да, бирер таяк да алып, Кюкюрелги жагъасы бла ёрге тебиредиле – Уртай, Баппу, Талмаз, Абустол.

Талмазны башха сейири да бар эди. Олийни мура-ты игиликке эсе да, анга, кёз кёре, артыкълык эди. Талмаз жангыз кызын, къайдан эсе да сюрюне келген бир жакъсызгъа болмаса, берирге адам тапмаймы турады? Огъесе кызыны заманы озупму барады? Соргъан жокъ, оргъан жокъ, бирине – алсын, бирине – барсын деп, оноу этип къояргъа. Элликерине хорлукъ этерге деп салмагъан эдиле аны бийликке!

Алай а, экинчи жанындан, келген жаш бир тынгылы адам керюнеди, сёзю, кылыгъы да болгъан. Анга, тюзюнден тутуп, сагъыш этмезге да жарамай эди. Аны себепли, тауушла эшитилип, негерлери жол кёллю болгъанлай, аны да эсине тюшдю – таууш Исси тагы тарафындан келе эсе, ол иш аны киеулюгю бла байламлы болургъа да боллукъду.

Кюн да, жаргелчи кишиле да Добуллуну юсуне тенг чыкъдыла. Ол, тобукъ тубюне да тери журунла салып, тобукъланып, дыркыда бир уллу гыйы ташны тишей эди. Келген кишиле, бир бири аркъларына къаплана, сейирге къарайдыла. Жукъ сорургъа базынмайдыла. Добуллуну бет аллында уллу от жанады. Ол да чыгъа келген кюнден уллуду; тиллери да бийикке созуладыла.

– Келген эсегиз, олтуругъуз былай, – деди Добуллу, ишинден бёлюнюп, терлегенлерин скюрте. Чынар тёнгерекни от аллына жууугъуракъ салды. Жаргелчиле,

сюрюнюп, от аллына алай терк олтуруп кьалгъанларына артда да сейир этиучю эдиле. «Асыры талгъандан», – дей эди Баппу. «Олтурмасакъ да, ол бизни да, бир бош отун жаркъалача, отха салып кьоярыкъ эди», – деп, Добуллугъа ёчюкленип тургъан Талмаз кьонакъ жашха огъурсуз сыфат алдыра эди. Добуллу элге келген кюн Жорукъда аны ауузуна ургъанча этгенин унутмагъан, алай а Трамны оноун билмеген нёгерлери, аны кьозутургъа, алай бла арада жунчуулукъну кетерирге тап амал тапдыла. Талмаз жукъабет, жукъаерин, зугулбаш кишичик эди, ачыуу бурунуна терк жетиучю. Аны себепли Талмазны кьозутургъа бек сыйюучю эдиле.

– Бу ташны Талмазны боюнуна тагъаргъа деп теше болурса, тыш батыр, – деди Абустол. Аны да, бирсиленича, Трамны юйюнде болгъан ишден хапары жокъ эди. Баппу бар эди анда ол кече, алай, асыры ахтыныргъа болгъандан, Орас бла Добуллугъа нохта туююлгенин эслемей кьалгъанды. Эслеген эсе да, ол кече юйюне жетгинчи окъуна унутхан эди.

– Алан, Абустол, бу санга Алтын Хардарны дорбуну туююлдо, адамланы боюнларына не таш тагъаргъа кьалгъанса? – деп, Уртай, Абустолгъа кёз кысып, Баппу таба къарады. Алай бла Уртай Талмазны бурунуна чибижини бютюнда кючлюсюн сюрте эди. Нек дегенде Алтын Хардарны дорбунунда, тейрини онг жанында, ортасында адамны башы кирирча тешиги бла уллу тегерек таш туруучуду. Боюн таш дей эдиле анга. Уллу Тарда жорюген низамланы бузуп, бир тюрюю осал иш этген адам болса, аны, тутуп, Алтын Хардаргъа элтиучю эдиле. Тейрини аллында атлауучлагъа олтуруп, теречиле анга сюд этиучю эдиле. Терслиги ачыкъланып, ол адам айыпха тюшсе, аны боюнуна ол ташны кийдирип, бир ненча кюн элде алай айландыра эдиле. Ол харипни, къачып, бугъуп, кишиге кёрюнмей турургъа эркинлиги жокъ эди.

– Тейри сени жанлы болсун, Абустол, алай а Талмазгъа бек къадалгъанса, – деди Уртай. – Байталынг да жокъ ушай эди да! – Уртай, иничке тауушлу кюлюп, бурун сууун сюртдо. Ажирин Къыранны байталына ажирликке бермегени эшитилип, Талмазны эл кюлкюлюгю болуп тургъан заманы эди. Бары жыйыла кетип, Талмазны кьозууу кёкюрегин атылтыргъа жетген эсе да, Добуллуну къатында тасха билдирмеди. «Башха жерде быланы боюнларында къазыкъ ойнар эди, былайда уа, отха тюшерик болсам да, тёзерме», – дей эди ол. Андан ары уа къайын аталыгъын Добуллу кеси кьутхарды.

– Сиз биле да болмазсыз, ёзге уа, – деп, Добуллу, аланы къатларына олтура, сабыр сёлешди. – Сиз биле да болмазсыз, къайдан билликсиз, бу жерледе темир магъадан барды. Аллай бир барды, мени амалым болса эди, эшиклеригизге да темир безгиле салыр эдим, чыкъ-сагъыз, кирсегиз, аланы кётюрюп, ала-сала турмазча...

– Тейри биргебизгеди! – деп, тобагъа къайтды келгенледе бек тамата Абустол. Аны юйюню эшиклери артыгъыракъда ауур болур эдиле, инбашларын амалсыз къагъып, Добуллугъа умутлу къарады.

– Сылтыран аягъы да къара ташдан толук. Аладан отжагъа тизип, от этгенме да, жанып къалсала болмаймыды! Атламдан жууукъ да нек келалгъын от къатына!

– Ай, тоба, Алтын Хардарны амалы кёпдю, – деп табынды Уртай да.

– Жаннган ташла боладыла деп, мен атам Долайдан эшитгенме, – деди Талмаз. Ол ичинден къабыл туюл эсе да Добуллугъа, аны къатында кесин бирси-леден эсли, басымлы кёргюзтюрге сую эди. Ол да бу-сагъатда, Добуллуну ауузундан эшите эди жаннган таш-ланы юслеринден, алай бу тыш адамгъа жаргелчиле бурунлары бла суу ичген сундурмаз ючюн, Жаманак-куну да билген адам этип, кесине да тап тюшюрюп айтды.

– Тейри буюрсун, ёзге уа, мен темир эритирденме! – деди Добуллу, къайын аталыгъыны билимлигине эс бурмай. Аны бла, кесин солугъаннга санап, ишине сюелди.

– Сора бу ташны юсюндеми къайнатырыкъса темир? – деп, Абустол ишни тиежегин билмей къалмаз-дан болду. Уртай бла Баппу да, турушуп, ташны бирси жанында сюелдиле. Жаланда Талмаз къалды арлакъда.

– Ким биледи, жараса... Бек алгъа гюрбежи ишле-рикме... – Бир кесек сагъыш этип, Добуллу аланы бет-лерине туура къарады. – Болушурмусуз сиз манга гюрбежи ишлерге? Адам кючю, улоу да керек боллукъ-ду... – Ташха тийип чачырагъан кюн таякъла аланы кёзлерин къамата эдиле.

– Болушмай а! – деп, бир аууздан айтдыла келгенле. Добуллу:

– Сен тамата кёрюнесе, Абустол, – деп башлагъан-лай, Уртай:

– Таматаны несин айтаса, хашкенди! Алтын Хар-дарны баш ёкюлю!

Добуллу, ангыламай, сорду:

– Трам а сора кимди?
– Трам бийди, элни башы. Олий.
– Хашкен а?
– Хашкен а – Алтын Хардарны уланы, жалбарыу башчы!

– Трам эл башчы, Абустол табыныу башчы деп къойсанг а, – деди анга Баппу.

– Ангыладым, – деди Добулла. – Манга къайсы башчы да болсун, кюч къошсун ансы. Къарайма да, Уллу Тарда алыкъа бир гюрбежи да жокъду.

– Жокъду, жокъду, – деп, лахор этдиле жаргелчиле.

– Энди боллукъду, – деди Добулла. – Темир да боллукъду, хар зат да боллукъду. Сиз манга болушагъыз.

– Биз – не, Алтын Хардар болушурукъду!

Уллу, узакъ тар эди бу жер. Мында жашагъан адамла дуниядан бир жанлы эдиле. Кеслери ичлеринде жашап, кереклерин кеси жерлеринде мажарып, ёзге байлыкъ не тынчлыкъ излемей, жашау тиричиликлерин къурай эдиле. Тамакъландан келген мёнгю суула сууукъ шууулдай эселе да, къая оюлуулары кёп дюнгюрдете эсе да таш юлерин, къулакъдан сакъ болуучу эдиле ала, эшитгенлерин терк ангылай эдиле, кёргенлерин да терк ала эдиле. Добулла айтханны магъанасына да олсагъатдан тюшюндюле. Тюшюнгенни къой, келгенли да, Добуллугъа ишекли къарап: «Бу да не жюк болуп тюшдю башыбызгъа!» – деп тургъан кишиле бусагъатда, чабышып, аны къучакъларгъа, къучакълагъанны къой, Талмаз айтханча, отун жаркъала болуп, Добуллуну отунда жанаргъа хазыр эдиле. Сейирмиди, темир бла туз эди хар заманда амалсыз этип, башларын къашытычу. Аланы тауладан аудургъан, тюзлеге чандыргъан! Андан а ким сау къайта эди, ким, къайтмай, думп болуп да кете эди. Энди уа бу сары алауган жаш элни кесини ташларындан темир сыгъаргъа айтады! Бюгюн темир тапхан тамбла туз тапмаз деп, ким айтырукъды!

Тёрт киши – Абустол, Уртай, Баппу, Талмаз – келе келип, Уллу Тарны ырысхысын тапханча болдула. «Ай, бизни тейри жарытхан, Жаргелли дунияны арасы сунган эдик», – деучю эдиле артда.

IV. ЮЙЮР КЕНГЕШ

Талмазны эки байлыгъы бар эди – аты бла къызы! Ол кеси жукъабет, жукъаерин, зугулбаш киши болгъанлыкъгъа, жаргелчиле да аны къозутургъа сюйгенлик-

ге, кеси башына сакъ, обуракъыл адам эди. Айтханындан таймаучу. «Атха минмей, къатын аллыкъ туююлме!» – деген эди ол, атасы анга къатын алама дегенде. Ат бу жерлени улоуу туююл эди да, Долай анга огъурамай эди, алай а Уллу Тарда да бар эдиле атха мингенле, тебенирек ёзен элдеде уа ажир юлюш жылкысы болгъанла окъуна. Талмаз да, жете келген жаш, аладан кёре болур эди, атасы къатын алама дегенликге, аны Алтын Хардардан тилегени ат эди. «Жаш адам аз затха термилмез!» – деп, Долай, анга эс бурмай, хычауман айны жауун жауа тургъан бир къарангы кечесинде Кабаханны атасына келечиле къурай эди. Келечиликге деп, келишим нохтаны Долай кеси туйген эди, нюзюр этип, тейриге да жалбарып. Айыпсыз ариу нохта болгъан эди ол, иги ийленнген, тюз да тилиннген къайишледен. Къызны берирден болсала, келишим нохтаны аллыкъ эдиле, бермезден болсала, нохта юйге къайтырыкъды. Адет алайды. Аны себепли келечилени нохтасыз жиберирге жарамай эди. Аны, излеп, тапмады. Талмазны жарлы анасыны башын суугъа атарыкъ этип, къармай эди тегерекни, алай ол бир жерде да жокъ эди. Артда сейир этиучю эди Долай: нохтаны излей туруп, аны ким ючюн этгени эсине бирда келмегенине! Ол а, жашы, атасы излей тургъан нохтаны да чепкен ичине букъдуруп, къолуна да таякъ алып, тарбла энишге къачып бара эди. Ырхыла шууулдай эдиле сызгалада, кёк кюкюрөп, къаялагъа от чакъдырта эди, Талмаз а: «Ат! Ат!» – деп жалбара эди, Алтын Хардарны унутуп, Элиягъа.

– Ересине кеси бармай, кёнделенине Кюкюрелги элтген эсе да, мен аны сурамам! – деп чамланнган эди Долай.

Ызабашладан уятлы болуп, Жорукъда кёрюнмей тургъан эди.

Кертиси да, кёнделенине кёмюлгенлей, жыл кёзюне тас болуп тургъан Талмаз, бир ариу эрттенликде, жангы туугъан кюн кирик, къантор къашха тайчыкъны тартып келди. Долай аны башында кеси туйген нохтаны таныгъан эди, суууруп алгъан эди; ол кече окъуна келечилени жангыдан жыйып, нохтаны да къолларына тутдуруп, Ызабашлагъа ийген эди.

Талмаз нохтаны сыйырылгъанына аз да жарсымады. Тайны хумаллак ёсюм бла тагъып, кесини арпа галаучугъун да анга ашатып, киеу нёгерлеге къошулду.

Табылгъы чыбыкълай, бир тюрсге иничке бутлу, узунбел, къыргъыйбоюн тайчыкъ Кабахандан ариу

болур эди – жашла угъай эсенг, къартла да келип къарай эдиле. Отоуунда къатын жырлатырдан алгъа, бауунда ат кишнетгени Талмазны да кёлюн кётюрюп, тенгле арасында сукъланчлы болду. Аны къозутургъа ёчлюк андан окъуна башланган эсе да, алай эди. Не сейир, ол кёзтоймаз жаныуар, иер салып, юсюне минип, къамичи ойнатханлай, учуп кетерикча, алай учхун эсе да, бу жерни малы туюл эди. Аны себепли, къарап къанганлай, тенглери Талмазны алгъындан эсе да бек алдыла къолгъа:

– Андан эсе бир къапчыкъ туз кётюрюп келге эдинг, – деди бири.

– Сен муну былайлай къатдыр да, къабакъ башыгъызгъа такъ да къой, – деди экинчиси.

– Аланла, мал мениди, муну оноуун этерге нек къалдыгъыз? – деп, Талмаз тайчыкъны белин сылады. – Суюсем, минерме, суюсем, ариулугъуна къарарма... Бу жерледе бир ариу жаныуар жашаса, не хатасы барды?

– Сен ёлмегин, сен хумаллак жыжым салып, кёолунгдан ычхындырмай бакъгъан чинкеаякъ къадыр болмаса, бу жерледе ариу жаныуармы барды! – деди Ахей, Кабаханны къарындашы.

– Шо сени эгечингден а ариу болур, – деди Талмаз, аны къантор къашха тайына къадыр дегени ачыу тийип.

Десе да, къачыргъан эди Кабаханны. Атасын ыразы этген эди ол. Алай а, тайгъа къарай, отоугъа кеч кире эди, тайына тансыкъ болуп чыгъа эди. Анга тай берген, тайны къалай ёсдюрюрге, юйретирге керегин да айтхан болур эди, аны биргесинден айырмай, иги ата жашын ёсдюргенча, алай ёсдюре эди. Тайчыкъны жылы жетерге, къызчыкъ да тууду. Талмаз, аны кишиге кёргюзтмей, кёюнуна къысып барып, бауда тайчыкъны юсюне салгъан эди. Орас, жиямай, къыл-къыл этип кюлдю, атасына угъай, тайны къулакъларына тартдырып. Эсинде болмагъан ата суюмеклик келген эди анга ол сейир кюлкюден! Ол кюн алайда, бауда, ат юсюнден ургъан сабий ийис аны жашауун бир аламат жангыртхан эди. Энди аты бла къызы бир эдиле анга, айырылмаз дуниясы эдиле. Къызчыкъ жюрюп башлагъанлай, бир кёолу бла аны кёолундан тутуп, бирси кёолу бла аргъамакъны тартып, суу боюнуна эне эди, дыркылагъа чыгъа эди, отлаугъа. Жаргел башында жанындан жатып, сейир затха къарай эди Талмаз: талада тайчыкъ бла къызчыкъ бирге ойнай эдиле! Орас, тала гюллеге тартдыра, гёбелек къууа эди, аргъамакъ,

аны къатында отлай, жумушакъ эринлери бла аны башын сылай эди...

Алай ёсе эдиле Талмазны эки байлыгъы, эки дуня жарыгъы! Айталмаз эди ол: атны да, къызыны да къаядан салындырсала, къайсын тартып аллыгъын! Бирча къууанч эдиле ала, бирча ариулукъ! Аргъамакъ, алай атагъан эди ол тайчыгъына, бешли ажир болуп, белин кыыздыргъан эр кючюн къайры атаргъа билмей чаба эди ёзенде, юсюне чибин къонса да, къулакълары туруп, кийиксинип, къаядан секирирге жете! Сора, къурманлыкъ да этип, Талмаз аны юйретди. Иер салып, минди.

Орасха жети жыл болгъан болур эди, Талмаз аны, атха миндирип, жүгенни да къолуна тутдуруп, кеси аллына барма къойгъанда! «Алан, Талмаз, санга, акъыллыса деп, киши да айтмагъанды, алай чий тели болурса деб'а кимни эсине келлик эди!» — дей эдиле аны кёргенле. Талмаз а кюле эди. «Тейри бизге бала бергенден ары, аны жаш этсе эди уа деучю эдим да, энди Орасны жашха алышаллыкъ туююлме! Атха жарашмайды деялмазсыз!» — деп, Орасны ат белинде, гёбелек кирик, алай жабышып, зауукъ этип баргъанына къарай эди. Талмаз биледи: аргъамакъ, кеси жыгъылмай, Орасны жыгъарыкъ туююдю!

Эки байлыгъына да Талмаз бирча сакъ къарай эди. Энди, элге Добуллу келип, аны юсюне да кечеден тангнга дегенча, башына уллу иш туюшуп къалгъанда, не сёз, жунчуду. Къызы эрге барлыкъ болуп, кеси да киши ортасына жетишген эсе да, башына акъыл энди киргенча, хошкёл жашаудан иелик сезимге энди ётгенча, алай кёрюндю. Тюзю, бу хычауман эрттенликде Жайма тагыдан эски элге жетгинчи этген сагъышын битеу жашауунда этген болмаз эди. Нёгерлери аны арыгъан суна эдиле, ол а, Кабаханнга айтырыгъым суююнчюмдю огъесе куююнчюмдю деп, тели болады. «Да сейирмиди, — деп, атламындан ажашады жолда. Жаргеллиде Орасны тилемеген да жокъ... Ахей а, тейри тагъы тиерик, эгеч, ёчге салынса, Жаргеллиде биринчи боллукъ кыызды десе уа! Айтса уа, айтырча туююлмюдю? Ол да, Добуллуча, уллу сюекли, акъ шинли, Доммай сют кирик! Чачы уа хайырсызны! Ол атха минип чапса, чачы, аргъамакъны къуйругъуна кёшулуп, кёкге учхан бир сейир булутлай созулады...

Кертиси да, сейир эди аны акълыгъы! Уллу Тарда аууздан ургъан къара жел бетлерин эртте куюдюрюп, къара шинлиге тартдырыучу кыызланы арасында Орас,

Добуллача, тышындан келгенге ушай эди. Алай а, кызыны акълыгына къарап, анга кюнтиймез дерге кыйын эди. «Муну бети туююдю акъ, къалай эсе да, ичинден келген бир жарыкъ кёргюзтеди алай», – дерик эди биринчиге. Десе да, тюз боллукъ эди. Орасны акълыгы – аны тиширыу къурамындан угъай, бу жерлени бийиклигинден эди. «Бу кызыны санына, шинине да тейри кеси салгъан эн болур ансы», – дей эди Талмаз кечеледе. Кабахан, аны къатыны, Орасны анасы, бир къара тиширыу эди, Уллу Тарны жели аны бетин да кюйдюрюр ючюн къалмагъанды, зыбыр окъуна этгенди. Шо ол Кабахан аллай кыыз табарыкъды деп ким айтыр эди, тейри кеси ишлемеген эсе аны сюегин? «Алай эсе уа, – деп, оюмлу тергей эди Талмаз, нёгерлерине тасхасын билдирмей, жол жорюшюн тюзете. – Трамны оноуу да тейрини буйругъуду! Орасны алай артыкъ жаратхан Алтын Хардар, анга тенгни да тышындан келтиргенди!»

– Мен санга аллай саугъа келтиргенме, – деди Талмаз узакъдан окъуна, къатыны арбаз ортасында сюелип тургъанын кёре. Эрини къайдагъысын билмей, кечеси аман бла кетген Кабахан, аны аллына ачыу кюреги бла чыгып, иги кесек да айланып, бусагъатда келип тура эди. Талмаз, сех агъачланы ала турмай, аланы башлары бла секирип ётдю. Алаша быдыркъай къатынына окъа бёрк алып келгенча, тасхалы ышарды. Не келсин, къатыны бетин кёрюп, бёркюн ала, туракълады. Аны башындан Кабаханны бурунуна тер тылпыу урду. – Э-ей, къатын, сен билсенгми, билсенгми...

– Хумаллак жипле буругъа ёч болуучуса, бишген заманлары да туююл эди, къалай эсиргенсе, – деди Кабахан, аны сау-эсен къайтханына кёлю сабыр болуп, ачыу кюрекни сабындан къатыракъ тутхан эсе да, бир кычырыгыын а тыялмады.

– Ишни болушун билмейсе да, жаныйса!

Кабахан артыгы бла биле эди барын – Добуллуну жолун, олийни оноуун. Талмаз аны жашыргъанына (огъесе айтыргъа къоркыгъанынамы?) ичинден кюлюп, ол эрттенликде окъуна анга кёлкълды-масхара къарам бла къарай эди. Энди уа Талмаз, къарангы кечеден сау чыгып, аллына былай кокалана келгенине кюреги жумушап, Кабахан ачыу кюрегин къайры атаргъа билмей кълды. Эл уяна эди. Хар затха жангыдан жан киреди. Бауда къантор аргъамакъ кишнеди.

– Бер бери саугъангы! – деди Кабахан эрине, тили бла угъай, тишлери бла.

– Берген а биз этерикбиз, – деди Талмаз, къатыныны туйюлген къашлары тешиле башлагъанларын кёрюп, анга кёл кенгдире.

Орас, атасыны келгенин кёрген эсе да, аллына чыкъмай, юйде ашха-суугъа къармашады. Къоллары тылыда эселе да, къулакълары арбаздадыла.

– Хау, алай, тейри... – Талмаз, юйге кирип, от жагъа аллына олтурду. Чабырларын тешип башлады. «Оу кюнюм, бёркю терлеген, миделлери уа къачып чыгъарыкъ этерикдиле», – деди Кабахан, къызы таба амалсыз къарай. – Кеси уа, кеси... Тейри биргебизгеди, къая жаркъа дегиз да къоюгъуз!

– Ол дегенинг?

– Добуллу! Элибизге жангы келген жаш.

– Аны бла уа не ишинг барды?

Талмаз, Трамны оноуун ол кече келе келгенлей окъуна айтып къоймагъанына сокъуранып, аллында былай таза, билмечи сюелген Кабахандан уятлы бола, алайсыз да уллу жана тургъан отха отунла салыргъа къалды.

Уллу Тарны тиширыулары, бу жерледен ары-бери чыкмагъанлыкъгъа, эр кишилени алларына да чапмагъанлыкъгъа, болгъан ишлени, бир-бирде уа боллукъ ишлени окъуна эр кишиледен алгъа билиучю эдиле. Кабахан да Добуллуну хапарын ол Къулемен тигинден энишге тигелегенлей окъуна алгъан эди. Талмаз Жорукъда аны ачы къапдыргъан жууабын эшите, олийни юйюнде да ачыудан къалтырагъан тобугъун Добуллуну, таш кирик, къаты тобугъуна сала, кече бла да Жайма тагыгъа дери барып, аман сагъатлы болуп айланганда, Кабахан, юйюнден чыкъмай, барын да андан эсе иги билген эди. Аны себепли ол харип: «Аны бла уа не ишинг барды?» – дегенни, жер юсюнде эр кишилене барыча, тюзюнлей, айтылгъаныча, ангыласа да, Кабахан а эрге барлыкъ къызыны къайгысын этип сора эди. Эр кишиле Добуллугъа тарта-соза ойнатып, согъанчагъына, желкесине дери тие тургъунчу, тиширыула аны сакъал тюзюнде сепкиллерине дери билген эдиле.

– Къысха заманда кёрюрге аны уа, не ишим болгъанын...

– Агъачда жашагъан хапары бар эди... – деп, Кабахан эрине жумушакъ къарады. Аны терлеген ийиси да ариу кёрюндю.

– Агъачда уа нек жашай эди? – деп, бош алай, сансыз сорду Орас.

– Ашынга-сууунга къара, андан санга жетген жокъду, – деди Талмаз, къызыны былайда болгъанын энди

эслегенча. Акъылына, шырт деп, бир затмы тюздү, чабыр чыгы ычхынып тургъанын эндими кёрдү, – аякъ бурунларына тынгысыз болду. – Айт, кеси уа бир намыслы жаш, бир уста... Ташдан темир сыгъа билген...

Добуллу Жаргеллиде кёрюнүп, атала аны оноуун, анала аны сёзюн эте тургъунчу, къызла да бош къарап турмагъан эдиле. Аны шинин, жүрүшюн сюзүп чыкъгъандыла. Аны себепли Добуллуну Трамлада кече от жарыгъында кёрүп, энди кюн жарыгъында да анга бир иги къарар ючюн, Кюкюрелги ташларына абына-сюрюне, Жайма тагыгъа барып келген атасына ойнауукъ къарап, Орас да анасына кёз къысды:

– Жорукъда уа ол жашны атын бек алгъа сен соргъанса дейдиле, ата! Чюйретон деп кесинг да... – Талмаз къызына сейирге къалып тынгылады. – Трамлада уа, тоба: «Мен тыш батыр туююлме!» – деп, ауузугъузну тыйгъанды...

– Аллай батыр сени кюсерми дейсе? – Кабахан, эрини сейирге къалгъанын кёрүп, анга жаны да ауруп, къызына чамланды. – Сени кибиб бирни тапмай келмегенди, тауладан аууп! – Алай а Кабахан, таякъны къызы таба кезлесе да, жетдирген а эрине эте эди, – ол, ачыуланып, Орас бла Добуллуну сартындан айтырыгъын айтып къоярча. Талмазны, баям, жаланда эллилери къозутуп къоюучу болмаз эдиле.

– Аны уа бирда айтма, Кабахуна, – деди Талмаз, керти да чарлап. Кесине ким не айтса да, къызына киши чып табаллыкъ туююл эди. – Санга ушамагъанды Алтын Хардар эн салгъан балам! Добуллу кибиб, бир сары шырхы ташны тешден энишге тёнгереталмазлыкъ къыз туююлдү.

Атасы тюз жанына бурулгъан такъыйкъаны терк эслеп, Орас кеси кирди ортагъа. Ол да жан азатлыгъын кишиге берирден туююл эди. Уллугъа, гитчеге да, тишиге, эркекге да бирча эркинлик берген тейри, ата-анабала араларында бир бирге учу тил жүрютмей, ачыкъ сёлеширге да юйрете эди. Эрге барлыкъ къыз да айта эди кёлюндегин, къатын аллыкъ жаш да жашырмай эди жукъ. Аны себепли Орас да, атасыны зугул башын шулан добурачан жүнден согъулгъан жан жаулукъ бла сылап, сёзюн да назмугъа салып, жырлап сёлешди:

– Баш тагыны башы тайпакъ, туюю жар,
Ол хужуну юсюн басхан туман бар!
Туманмыды дуппур башы, чарсмыды?
Таш тишеген кзатын аллыгъа жашмыды?

Талмаз бла Кабахан бир бирге къарадыла. Талмаз тышында не бек атдымчы эсе да, Кабаханны къатында уллуракъ солургъа окъуна къоркъуучу эди. Батыр болургъа да андан кюрешиучю. Кабахан, Орасны тыш адамгъа бермезден, къаты болса, Талмаз, Трамны оноууна бой салып, Добуллуну тобугъуна тобукъ кюшуп, алай бла Орасха нокта салып келгени кечиллик туююлдо. Бир ауукъгъа къатынны тешегинден кысталыргъа да тюшер. Добуллуну хапарын айта, аны себепли санай эди жалаулада кийиклени. Энди, шырты деп, Трамны эсине тюшген иги кюуум Кабаханны да кюуандырса, Талмаз бир жолгъа юч да туюмчекни тешеди: олийни аллында даражасын сакълайды, Орасны башын бегитеди, кеси да къатынны тешегинден кысталмай къалады. Анга болуп, этекден-женгден айтса да, бары кюрешгени – Орасны анга берейик деп, Кабаханны кесине айтдырыр ючюндю. Аны теренирек букъдурама деп, жукъа эринлерин да алай къаты андан кысып чамланады.

– Кет дегенме да мен санга былайдан! – деди кызына, ёхчеге ачыуланып.

Кабаханны да башха тилегени жокъду эринден: ол да, Орасны келгинчи жашха берейик деп, эрини кесине айтдырыргъа сюеди. Аны себепли ол да, эри айтханны, кызы жырлагъанны да истемей, кесгин селешеди:

– Болгъанды, башым! Юйюнгде да, ныгъышдача, атдыра турма! Орасны алыкъа эрге барыр заманы жетмегенди!

– Къалай жетмегенди? – деп кызыды Талмаз, бары ёкюллюгон унутуп. – Къалай жетмегенди! Гитче тебе си жокъду да...

– Мен аны Туранны жашына берликме!

– Сен а берирсе, Аштотур берсе!

– Аштотур тапмагъанды, мен тапханма!

– Ай-е, къатын, бузулгъанса! Ай-е, тейрилени чамландырып, элге бир уллу кыйынлыкъ келтирликсе!

Атасы бла анасы теренге кете башлагъанларын кёрюп, Орас аланы араларына жангыдан кирди.

– Туранны жашы туруп алай, мен анга барлыкъ туююлме! – деди ол.

– Олий буюргъанды... Тейри буюргъанды... – дерге къалды Талмаз.

– Мен тюшюмде кёргенме, анам, – деди Орас. – Ол жаш, бир атны тутуп келип, арбазыбызда тагъып кетди.

– Беремиди Алтын Хардар изми? – деди Талмаз, кюуанып.

– Охо, къой энди, жашны къалай кёрдюнг, аны айт, – деди Кабахан, эрини чабыр миделлерин тыпыр ташлагъа жая. – Кече бла Жайма тагыгъа дери нек барыргъа къалдыгъыз?

– Айтама да, Алтын Хардарны измиси! Эшитемисе, Кабахуна, бизни ташларыбыздан темир сыгъаргъа бол-лукъду!

– Кет, бишлакъмы болгъанды темир!

– Ол бизге уллу оракъла ишлерге да айтады, кырдыкны керилип тартырча! Эй-хей, Кабахуна... – Талмаз, къатыныны тюз атын айтмай, Кабахуна деп къу-бултуучу эди. – Эй-хей, дейме, жашынг жокъ эди да, къаллай жаш атлайды босагъангдан! Олий оноу этгенди! – Талмаз, аны бла юйюр кенгешин бошалгъаннга санап, жеринден турду. – Тынчайсакъ керекди, тейри бизге уллу кюнле буюрады, хазыр болайыкъ.

V. ОРАС

Къайберген учхунундан уча келип, Добулла, тар ичи Дуппурда къалыубала ылызгъырын сала, таш тишеген заманлада тиширыу атха миннген төре да бар эди. Ат чаришледе эришип, жашланы хорлагъан, атышыуда уа – бир сары садагъы тюзге кетмеген къызла да болгъандыла. Орас да, баям, аллайладан эди.

Талмаз бла Кабахан, аны оноуун тамам этгеннге санап, ичлеринден къууана, кеч тынчайгъан эдиле. Аны юсюне, кечеси да бууакъ болуп, юслерин жабагъы жууургъан угъай, алаша туман басханча, эртте тынчайгъанла окъуна туралмагъан эдиле акъсутха. Орас да, ол бууакъ кечени сары тангына жукъламай чыгъып, ёз арбазында угъай эсенг, орамда окъуна адам кёрмедди. Ол, баугъа кирип, аргъамакъны башындан тартып чыкъды. Иер салып, айылларын тартды. Атны сех чыпыннга тагъып, юйге кирди, ариу кийинип къайтды. Добурачан жюнден иничке ийирилип согъулгъан акъ чепкенин кийгенди. Берче бел баун¹ белине тартып къысханды. Белини алай бууулгъаны аны ёшюнлерин бютюн тыкъ, къаты кёргюзтеди; аякъла-

¹ *Берче бел бау* – сюжук жюнден ийирилип, бир ненча къатланнган базыкъ шынтагыдан согъулгъан жассы бел бау. Бир-бирде аллай бел баулары, териден этип, юсюне кюмюш керекле салып да жюрютгендиле. Бурун заманлада къызланы беллерин, бошламай, тюз, иничке ёсдюрюр ючюн, аллай бел баула къысып болгъандыла.

рында сыргъан-сыпай акъ ичиклери, къолунда кийик аякъ сабы бла эчки тери тилимледен тегерек эшилген къамичиси... Атха, садакъчы жашлай, секирип минди. Эл башы бийикге чыгъа, акъ ёшюнлеринде танг жарыгъы ойнады. Кёкден акъгъан кёк тамычылай, эки ала кёзю, аны кесича, кийиксиннген жоллагъа къарайдыла. Чий алтын бетли сап-сары чачы атны бели бла энишге тегюледи. Ат белине къоннган къалай эсе да бир ажайып акъкъанат къуш! Бусагъат къанат къагъып, атны юсюнден ары, кёкге учуп кетериклей...

Жаргеллини сабыр-саламат халкъы сейирге къараргъа да бек суююучю эди. Бу эрттенликде да элни тура келгени хастан чалыгъа неда орам хунагъа таянып, анга къарайды. Ол а, акъ абалы, алтын сабалы болуп, ызында кюн таякъла ойнатхан заррала къоя, ёрге, тагыла жанына барады. Баргъан жолуна, тейри эшигин кёргенча, алай къарайды. Бишген заба саламлай, сап-сары къалын чачы, кюнню сары таякъларында, зарра толан болуп, эл башы кёкде къалкъады. Къан тору ажир, юсюндеги къыздан таматаракъ эсе да, аны чайкъамаз ючюн, бош алай, жоргъа чалыш этип, аякъ алышын къызын халына келишдирип, туякълары жерге жетмей баргъанча, алай барады.

– Талмазны къызы, баям, напси ойнатады, – деген эдиле къарагъанла.

– Ол сары шырхы таш Къулемен тигинден бери тёнгеремесе...

– Талмазны да юй тамалы теберик туююл эдими дейсе?

Орас, Исси тагыда Добуллу таш тишеген дыркыгъа жетип, атдан тюшдю. Ташха ёшюн тиреген жаш ат аякъ тауушну эшитмеди. Орас, терек артында тохтап, анга сейир этип къарайды. Аны аудургъан ташына кёре, ол адамды деп ийнаннган къыйын эди: ташны тюбюнде ол кёрюннген да этмейди.

– Ишинги тейри онгарсын! – деди ол, жашны солур акъылы болмагъанын кёргенде, терек артындан чыгъып. Ишлей тургъан адамны юсюне келгенде, анга алгыш этгенин, керек эсе, нёгер болургъа хазырлыкъны белгисин этип, къамичисин бет аллы бла ёрге тутду.

Добуллу, къаядан къобарып, аудура, арлакъда тюзюрек жерге элтип баргъан ташын къоюп, ёрге болду. Сюекли сары бетинден терлегенлерин да сюртмей, къызгъа къарап тохтады. Ол Орасны кёрмеген эди, таныгъан да этмейди; олийни оноуун да унутханды; унутмагъан эсе да, бусагъатда эсинде ол туююлду. Аны себепли,

эрттен кѣонакѣны белгисине да эс бурмай, экили бола, иги кесек сюелди. «Кертимиди, кѣрюнющмкюдю?» – дей эди ол.

– Тейри буюрсун сѣзюнгю! – деди, артыкъ базынмай.

– Мен Талмазны кѣзыыма, – деди Орас. Добулла, эсине бир зат тюшгенча, ышарды; нѣгери иш болмазны дегенча, тѣгерегине кѣарады.

– Таныйма, – деди сора. – Таныйма, зугулбаш киши...

– Кесинден уллугѣа чам этген – чалпыр! Огѣесе сен жорюген жерледе башхамыды адет?

Добуллуну тобукѣларындан ѳрге ол ѳмюрюнде сынамагѣан бир кѣужур сууукѣ кѣалтырауукѣ чапды. Тиширыуну аллында оспар сѣлешип ийип, энди, не айтып башын жулургѣа билмей, бир тюрю кѣуру болду. Аудуруп келген ташына олтургѣан да этди, терк окѣуна секирип турду.

– Ташдан кѣаты тѣююлме, ташдан да чартлайды жаркѣа, – деди. – Кѣонакѣ кѣыз, аны ишинден тѣйып, керексиз самаркѣау эте тургѣанына сабырсыз болду. – Уялтхан тилимди да, мени тилим – аузумда, сени кѣамичинг – кѣолунгда!

Орасны чамланыр жеринден чамы чартлады:

– Тилинге тагѣарым кѣамичи тѣююлдю, кѣамилди! Оздурургѣа эр болмай, олтурургѣа эр болсанг, табарым да – эрди!

Добулла алыкѣа жаргелчилени жаз тиллерине кѣйренмеген эди. Аны себепли аллында сюелген бийик бойлу, азат ойлу кѣыз аны ахыр-ауал жунчутду. Кѣайбергенланы эмчек уланлары Апсаты кѣп кѣызланы атасы эди, амаллы, обур кѣызланы атасы! Аладан кѣалсанг а – кѣая кѣызлары! Бютюнда чарстабанла, жюздюрмеле... Адамны кѣайры сюйселе, ары буруучула! Ма былай, кѣыз кѣабына кирип, аллынга келип азгѣырадыла!¹ Сюйселе, жардан агѣызадыла, кѣаялагѣа бегитип да аз кетмейдиле! Аны эсгере, Добулла бютюнда сагѣайды. «Бу да, баям, аладанды, – деди ол. – Аладанды ансы, танг атмай, атлы болуп, бери нек келирге кѣалгѣанды?» Добулла, кѣонагѣына эслетмей, аны атына кѣарады. Аргѣымакѣ, керти да, ариу ат эди. Ол, кѣоркѣуулу сагѣышларын унутуп, атха битип кѣалды.

– Жаш кѣзю – атда, – деп эшитди ол бир ауукѣа, сескене. Орас аны халын эсlegenди. – Талмазны кѣызы бош эди, кѣантору аргѣамагѣыды байлыкѣ дейсе

¹ *Азгѣырыу* – терилтиу, алдау; хѣйла бла ажымлы этиу.

да, жангыласа, тыш батыр! – Орас бияры атлады. Добуллу аны кюлюмсюреп селешгенине бекден-бек ишек-ли бола, бетине кьараргъа талпыды. Орас бетине кьаратмады.

– Мен тыш батыр туююлме! – деп кьайтарды бу жол да Добуллу.

– Сора бош батырса, – деди Орас да, кьозуяракъ. – Эр эсенг, эрча селеш, аркъама ауурлукъ этген – кьулта¹ туююл, чачымды! Мени тапхан да жин туююлдо, кьатынды!

Добуллу терк ангылады: ол, экили бола, ушакъ башын юздюргенди. Энди уа, бу аллында сюелген тиши-рыу керти эсе да, Орасны кьабына кирип, аны азгъы-рыргъа келген кьая кызы эсе да, аны бла бош алай, безиреп селеширге амал кьалмагъанды. Учугу тил керек эди арагъа! Учугу селеше, ол ишни кертилигине да чыгъа-рыкъды. Аны себепли, эс жыя, узакъдан чалдырды:

*– Апсатыны кызы болсанг, сен болсанг,
Айтханынгы атанг бери ётдюрмез.
Сары садакъ салып келип аркъанга,
Атхан болсанг, ол да мени ёлтюрмез.
Ай чыкзгъанлай, чыкзсанг да сен адыргъа,
Боюнунг болуп акъ дуудакъны боюнунлай,
Келген болсанг боюнума жип салыргъа,
Тутдурмазма, турукъ болуп, жоюлмай.*

Орас, баш ие, бир жанына бурулуп, азчыкъ булжуду. Добуллу, аны, эшилмей, эниште тюз таралып, аркъасына, алтынча тегюлген чачына кьарап, солугуун ичине алды. Эр сезими жерине кьайтып, Трамны юйюнде болгъан оноуну акъылына ала башлады. Добуллуну бети тюрленнген сагъатда, Орас да аны таба бурулду. Аргъа-макъны отха бошлап, кьамичисин эки бюкледи да, аны эки кьолу бла тутуп, жашны арсарлыгъын кьакъды:

– Эр жигит, айтышырдан эсек, мени ауузум да жыгъылып жарылмагъанды! Апсатыгъа тежей эсенг, кьайда аллай насып, аны кызы болургъа!

*Апсатыны кызы болсам, мен болсам,
Айтханымы атам жерге салмазед.
Сары садакъ салып атсам жыягъа,
Эр уланнга ол да тиймей кьалмазед.
Боюну эсе – акъ дуудакъны боюнунлай,*

¹ Кьултам – садакъ окъла жюрютюучю кьап.

*Анга тиер кюн аягъы чыкъмазмы?
Акъ маралны аякълары учсала,
Сени боюнунг аны жибин тутмазмы?*

Добуллуну тобукъларындан ёрге чапхан ууан кыал-тырауукъ кетип, аны орунуна кёкюрегин сынашыу сезими толтурду. Аны арсар ауазлы элберлерине Орасны алай ачыкъ соруула салып кёойгъаны уа акъылында хазыр жууапланы да унуттурду. Орас а, аны бла да тынып кыалмай, жангыдан, башлап, жашны талкъы ауузуна бютюнда терен сукъду:

*– Бир жолоучу тау элледетохтаса,
Аны сыры жорукълада айтылыр.
Жангыз эсе от бла суу арада,
Атлагъанда, алгъа болмай, абыныр.
Аргъымагъым къан торуду, акъ къашха,
Андан башха атха бакъмаз сёзюм бар.
Къонакъ улан, батыр болсанг, сен болсанг,
Башха жашха мени бармаз кезим бар.*

Добуллу, чёгючюн, тишегичин да бир жанына салып, арлакъда кыайнап чыкъгъан шауданнга барды. Тобукъланып, кёолларын жууду. Ууучу бла суу алып ичди. Ууучу бла суу алып келип, Орасха да тутду. Ол аны ахыр амалы эди – кертилигин билирге. Чарс эсе, эрип кетерик эдиле аты, кеси да; керти эселе, кыыз сууну ичерик эди.

Орас, жашны ууучун эки кёолу бла да тутуп, суу ичди. Ол суу иче тургъан арада, Добуллу аны кёолларындан бар дуняны кертилигин айтхан жылыуну алды. Ол чакъда зангырдагъан эдиле бары кыаяла аны ичинде! Ауузуна, тилине ажайып сёзле келген эдиле:

*– Бештагыда беш да шаудан кыайнагъан,
Жаргелчиле келмейдиле, кюйсюз деп;
Бир хауле жаш, ташла бла ойнагъан,
Ариу кыызла келмейдиле, юйсюз деп!
Сен ариуну тебе чачынг – бир кёолтукъ,
Билегиме чырмамасам, – ёлейим!
Сайла бир таш журт жериме тамалгъа,
Кертиме деп келген эсенг, кёрейим!*

Орас алыкъа Добуллуну кёош ууучун иймеген эди. Ол айтырын айтып бошагъынчы да, иймей турду. Иймей, сёзню ахырын кыысха келишимге келтирди:

– Бу жерледе орналырдан эсенг, тейри уланы, – деди ол, – боюнга боюм тенг, ишинге ишим тенг. Түшүмде Апшотур, келип, атамы арбазына акъ атын тагъып кетгенди. Хужу болсун нохтанг, сен аны менден сыйырсанг! Сары чачым къуу болсун, жаным сенден аясам!

Добуллу, тартып, аны къучакълагъан эди, къаты къысхан эди къоюнуна! Орасны да учхан эди батырлыгъы; Добуллуну къоюнунда сабий киби болуп къалгъан эди.

Бир кесекден эс жыйып, танышып, ишге жангыдан суюлдиле. Орас Добуллуну тери ал ботасын, тилеп алып, кесине такъды. Добуллуну къатында тохтап, ташны аны бла бирге аударуп башлады.

VI. КЕЛЕЧИЛЕ

Трам, Добуллуну юйюне чакъырып, оноу да этип, аны бла тынып къалмады. Ишни ахырына жетдирирге керек эди. Добуллуну тынгылагъанын адеплилигинден кёрюп, Талмазны юйюне келечилени кеси хазырлады.

Ючеулен эдиле ала – Алау, Ачау, Азнауур. Таматалыгъындан тышында, хашкенлиги да болгъан Алау неках таякъны алып, алда тебиреди. Тужур салынган, къочхарбаш таякъ аны къолунда аллай бир ауур кёрюнеди, – Алау аны къалай жүрютеди деп, сейир этерге боллукъду. Ачауну къолунда садакъ тамгъалы кёк байракъчыкъ барды. Ол Добуллуну неках ёкюлюдю. Азнауурну къолунда – чагъа тургъан арпа баш суратлы акт байракъчыкъ. Ол Орасны неках ёкюлюдю.

Ала – Алау алда, Ачау бла Азнауур аны ызындан – Жаргеллини орта орамы бла солтан жүрюшлю болуп, алай баргъанда, сабийле, сибиртгиууат жашчыкъла, къатынла, юйледен тышына къуюлуп, хуналагъа къапланып къарайдыла. Аладан иги кесек да алгъаракъ болуп, жашчыкъла суююнчюлюк айтадыла:

– Келечиле келедиле!

– Аштотурну неках таягъы Алауну къолунда!

– Келечиле солтан жүрюшлю, къочхар юлюшлю.

Жашчыкъла, Талмазны арбазына жете, хуна башларына минип, андан чорбатлагъа чыгъадыла. Къычырышып, элге хапар береди:

– Ой аланла, Орас эрге барады!

– Трам къумаргъа¹ чакъырады!

¹ Къумар – той, къууанч, къурманлыкъ.

Келечиле Талмазны кѣабакъ эшиклерине жетип тохтадыла. Ючюсю да бир аууздан айтдыла:

– Жол сурайбыз! Юй сурайбыз!

– Бизге эшик ачханны тейри болсун нѣгери!

Талмазны ата кѣарындашы Байда, сех агѣачланы кетерип, келечилеге жол ача, алларында сюелди.

– Жол сурагѣан жолоучулары кѣачлары бармыды? – деди ол. – Кѣачы жокъну кѣашы жокъ, кѣашы жокъну ашы жокъ!

– Аймушну алтын мюйюзлери – кѣачыбыз! – деп, Алау кѣочхарбаш таягѣын Байданы аллына тутду. – Кѣачыбызны несин айтаса: кюнлюмледе кырдык чалдыргѣан, чегетледе хастан салдыргѣан, сюрюу-сюрюу малларын туракълада¹ жайдыргѣан...

– Эй ахшыны уланлары, аллай кѣачлы кѣонакълагѣа эшик ачыкъды! Киригиз! – деп, Байда юйню эшигин ачды. – Олтурсагѣыз да, жер хазыр, – деп, кѣабыргѣа аллында кийизле бла жасалгѣан тахтаны кѣргюзтдю.

Алау, юйге кирмей, тахтаны сайлады. Ачау, арбазны кюн батхан жанына ѣтюп, байрагѣын да ѣрге тутуп тохтады. Азнауур арбазны кюн чыкѣгѣан жанына ѣтюп, байрагѣын да онг жанында ѣрге тутуп сюелди.

Талмазны арбазы, кѣарап-кѣарагѣынчы, адамдан толду. Ууагѣыракъла чорбат башлагѣа минедиле; абаданыракъ кѣауум, хунагѣа кѣапланып, арлакъда, берлакъда тохтайдыла. Кѣызла, жашла арбазгѣа жыйыладыла.

– Аха, тейри уланлары, – деп, Алау ишни башлады. – Кюн чыгѣады батаргѣа, кюн батады чыгѣаргѣа! Неди муну магѣанасы? – деп, кѣач таягѣын Азнауур таба аудурду.

Азнауур, алгѣыракъ чыгѣып, байракъчыгѣын да булгѣап, бары жыйылгѣанла эшитирча, тежиуют айтды:

– Ай-е, Аштотур тейри буюрду,

Ай-е, буюрду...

Кѣыз ѣсгенди! Кѣыз жетгенди!

Жер кѣпгенди! Жер кѣпгенди!

Урлукъ! Урлукъ!

Азнауур, аны айтып бошап, тѣгерек айланып тепседи. Анда-мында, юй башларында, арбазда да, кѣууанч кѣычырыкъла этип, анга кѣошулдула:

¹ Туракъ – кырдыгы, сууу да болуп, мал айныгѣан жер; жайлыкъ.

*– Огъаргъы ат кишнеди!
Тёбеннги ат кишнеди!
Ай-е, ай-е...*

Ол чакъда киеу нёгерле, Добуллуну да ортагъа алып, Талмазны къабагъындан ичгери кирдиле, арбаз аллында сюелдиле. Тиширыула, юйге кирип-чыгъып, жумуш этедиле. Къаугъалары уллуду.

– Аштотур ашыкъдырады! – деди Алау, неках таягъын ёрге бла энишге этип. Ол заманда арбазны Кюнбатхан жанында сюелген Ачау, байрагъын булгъап: «Ай-е!» – деп къычырды. Дауур сел болду. Ол, киеу нёгерлеге бурулуп, айтды:

*– Къара бугъа ёкюреди, ай-е, ай-е,
Къара бугъа ёкюреди, ай-е, ай-е,
Къара бугъа чыкъгъанды сабаннга!
Мюйюзлери кюмюшдюле, ай-е, ай-е,
Жууаклары темирдиле, ай-е, ай-е,
Къара бугъа чыкъгъанды сабаннга...*

Орамда, арбазда, тегерекде кёпден-кёп бола баргъан эллиле, аны таба къарап, бирден къычырдыла:

*– Тёбеннги ат кишнеди, ай-е, ай-е,
Огъаргъы ат кишнеди, ай-е, ай-е...*

Ангыча, Орасны юйден чыгъардыла. Тюбюне салам гырмык чулгъанып, юсю арпа къылкъыла бла жасалгъан, бешкюнлюк айча, жарым тегерекни аны башына орнатдыла. Олсагъатдан жашла, къызла да, тегерек туруп, неках тепсеу тепсеп башладыла. Бир кесекден а улчу, гитче, сабий да къалмай тепсей эдиле – хар ким кеси билгенча! Жашчыкъла, биргелерине тепсеген къызчыкъларыны алларында, эркеклик этгенча, керкинишип, къууадыла, жетселе, тутуп, «эр» боладыла. Жашчыкъла алай ойнагъанда, къызчыкъла да, быдырчыкъларын кёпдюрюп, бууаз болгъанча этедиле. Тепсегенле, жырлагъанла бары да:

*–Къуш балала учдула, ай-е, ай-е,
Къуш балала уяларын тапдыла, ай-е, ай-е, –*

деп, жырлап тепсейдиле. Эллилени келе келгени, къууанч къычырыкъла эте, жыйыннга къошулады. Ким не тюрлю хыпыярлыкъ этсе да, тепсесе, жырласа да,

жерге тѣнгереп, эрлик этсе да, – бары келишеди, жара-
шады, бир бирге терс кѣарагъан жокъду.

Халкъны иги кесек адет этме кѣоюп, Алау кѣач
таягъын кѣтюрдю. Дауур терк башланнганыча, терк
да тохтады.

– Хазырмысыз? – деп, ол алгъа Кюнчыкѣгъаннга;
ызы бла Кюнбатханнга кѣарады. Ачау, Добуллуну не-
ках ѣкюлю, киеу нѣгерлени кѣатына чакъырды. Азна-
уур да, Орасны неках ѣкюлю, байрагъын да кѣтюрюп,
Орасны да кѣолундан тутуп, Алаугъа жууугъуракъ
келди.

– Хазырма! – деди ол.

– Биз да хазырбыз, – деди Азнауур да.

– Аштотурну аманаты боюнумда, неках таягъы да
кѣолумда! Не тилейсиз менден, айтыгъыз! – деди Алау.

– Айтсам а, ишим былайды, – деп башлады Азна-
уур, Орасны неках ѣкюлю. Байрагъын да ѣрге кѣтюр-
дю, тамагъын да ариулады:

*Къызым, къызым, къызыл таш,
Къызыл ташны агъы жокъ,
Къызылы юнню жаны жокъ,
Къыз алырны жагъы жокъ,
Жагъы жокъну малы жокъ,
Малы жокъну халы жокъ,
Жокъ эсе да, берейим,
Жашны эбин кѣрейим...*

– Алдым сѣюнгю, неках ѣкюл, алдым, – деди анга
Алау. Кѣач таягъыны башын анга буруп, сорду: – Не
биледи, не тигеди кѣызынг?

– Кѣызымы не билгенин сорсагъыз, – деп, бу жол
сѣз бла айтды Азнауур, – ушхуурда тонлукъ бичип,
эрттенликге аны тигип чыгъады! Кийиз урса, билекле-
ри талмайды, чепкен сокъса, тауат чыдамайды, кѣызы-
быз да аллайды!

– Аллайды! Аллайды! – деп кѣычырдыла Орасны
кѣуршалагъан тиширыула.

– Аллай эсе, жаратдым! Тейриге табу салдым, – деп,
Алау кюнбатхан жанына бурулду. – Кезиу сениди, Ачау!
Киеулюк да кѣаллай эсе, билейик, акъсакъ иш болур,
тепсетип да кѣрейик!

– Аш тотур атдан тюшсюн, Баш тотур бери келсин,
тепсеу дей эсе некахчы, аны да кѣрсюн! – деп, Ачау,
ортагъа чыгъып, тѣгерек айланды, садакъ тамгъалы
кѣк байракъчыгъын булгъай. – Сокъ кѣобузну,

ктылларына жан сал, сарнайны сарнат! – Олсагъатдан ктыл кѳобуз согъулду, жашла мюйюз сарнайларын сарнатдыла. Кѳууанч ктычырыкъла, кѳарсла Жаргеллини ёрге кѳтюрдюле.

Добуллу, чыгъып, тепседи. Бир айланып, Орасны аллына барды. Ол да сюзюлюп чыкъды. Башында ашлыкъ ктылкѳылы жарым тогъай – эрге баргъанда кийиниуню солтан белгиси – тепген да этмейди, – Орас алай сюзюледи.

Добуллу, тепсеп бошап, Орасны жерине ашырды, кеси, баш ие, жерине кѳайтды.

Ачау, ортагъа чыгъып, байракъчыгъын булгъап, согъууланы тыйды. Ауазын жарашдырып, неках тапламаладан¹ башлады:

– Улан, улан, уланды,
Уллу Камда туугъанды,
Белин Байчы буугъанды,
Бетин Умай жуугъанды!
Хунери да – Дебетден,
Кѳарамы да келбетден!
Киеу болур ёчю бар,
Юй орнатыр кючю бар!
Талмаз кѳызы Орасны
Кѳатын этмез неси бар?

Ачауну тапламасына ыразы болгъан ауазла, Алауну айтырыгъын айтыргъа кѳоймай, иги кесек гюрюлдедиле:

- Айта уа билемиди!
- Аллай таплама кѳурап айталгъан Ачау!
- Азнауурну хорлады!

Алау, андан кѳп тѳзмей, кѳач таягъын жерге уруп, дауурну тыйды. Таякѳны башын Азнауургъа бургъанча, Ачаугъа да бурду.

- Не биледи? Не сюреди уланынг? – деп сорду.

– Билмегени бармыды деп сор, сыйлы некахчы! – деп, Ачау энтта да, чартлап, ортагъа чыкъды. Кѳатын алгъан Добуллу угъай, кеси кирик, аякъ тюбюнде чѳп сынмай, тепсеу чалыш эте, айтды: – Жатхан жери Жаргеллини ташыды, усталыгъы минг хунерни башы-

¹ *Таплама* – тойда эки жаны да бир бирлери бла эришип, кѳызы, жашны махтап не сѳгюп, жууукѳгъа байлашхан эки тукѳумну да даражаларын белгилеп, шарайыптарын табаргъа да кюрешип айтылыучу кѳлден жарашдырылгъан назмула.

ды! Санайым да, эрикген кетер, эрикмеген тынгылар... – Ачау, гитче кёзчюклерин хыйла жюздюрюп, Алаугъа къарады. Алау, анга ыразы болду эсе да, къач таякъны ойнатды, орам дауурну да тыйды.

– Тамамды, тамамды, аламат ёкюллюк эталаса! Келишесиз. – Сора, той башчы Байда эди да, анга къарап, сорду:

– Къош хазырмыды?

– Хазырды! – деди Байда.

– Алтын Хардар биргебизгеди, атланабыз, – деп, терк тебиреди.

Алау, биягъыча, неках таягъын алгъа тутханлай – алда, Ачау бла Азнауур да Орас бла Добуллуну ортагъа салып, аны ызындан – жолгъа чыкъдыла. Къууанч этген адам ырхы эл аягъында дыркъы сабанла таба айланды. Анда, жангы сабанны кыйырында, ёре къошчукъ ишленип эди. Аны башы жангы кёгерген чертлеуюк чырпыла бла жабылгъанды, тюбюне арпа салам тешелгенди. Къошну эшик аллында, къолларында да узун таякълары бла эки къалауур сюеледи – алагъа Къарамчы бла Къадарчы дейдиле. Аланы бири эр кишиди, бири тиширыуду. Эр кишини таягъыны башында, Ачауну байрагъыча, кёк быстырчыкъ, тиширыуну таягъыны башында акъ быстырчыкъ тагъылыпды. Къошха адам жибермезден, таякъларын чалдиш салып турадыла.

Халкъ ёре къошчукъну аллында талагъа жыйылады. Алау, халкъны аллына чыгъып, Орас бла Добуллуну да къатына чакъырды. Ачау бла Азнауур да аланы къатларында сюелдиле. Неках тойгъа жыйылгъан халкъ, шум-шумалакъ болуп, Алауну хукмусуна тынгылап тохтады. Алау, алгъа дагъыда бир атлам этип, неках таякъны кёндеден салып, эки къолу бла да тутду. Барына эшитдирип айтды:

– Ал халасы,
Бал халасы,
Эр баласы
Эри болсун Орасны!

Аны айтып, Алау неках таякъны алгъа кеси мангылайына, ызы бла Добуллуну мангылайына жетдирди.

– Тейрини таягъыды, кертини баямыды, ёт, Добуллу! – деди.

Добуллу, ийилип, таякъны тюбю бла ётдю. Аны бир жери да таякъгъа жетмеди. Анга тёзюмсюз болуп

къарагъан халкъ: «Ётдю! Ётдю!» — деп, бирден кычырды.

— Тейри буюргъанны буюрдум кесиме, — деди Добуллу. — Орас мениди! Бу жашаууму жашап бошагъынчы, борчу боюнумдады!

— Алдым антынгы, шагъатма! — деди Алау. — Бек болсун Аштотурну нохтасы!

— Алды! Алды! Некахчы Добуллуну антын алды! — деп, жыйылгъан халкъ, энтта да къууанч кычырыкъла эте, жер таплады.

Алау неках таягъын Орасха бурду; ёргерек да кётюрдю. Адетге кёре, кыыз, жашча, энишге бек ийилмей, баш ийгенча, азчыкъ жюгюнюп ётерге тийишлиди. Алау:

— Ал халасы,
Бал халасы,
Орас Аны
Къыз баласы —
Буюрамыса кесинги
Добуллугъа? —

деп сорду.

— Тейри буюргъанны буюрама кесиме! — деди Орас да. — Добуллу башымды! Юй тейрим да болур! Бу жашаууму жашап бошагъынчы, аны босагъасындан чыкъмам, тейри сорлукъну да сормам...

— Тейрини таягъыды, кертини баямыды, ёт, Орас, — деди Алау.

Орас, жюгюнюп, таякъны туюбю бла ётдю.

— Алдым антынгы, шагъатма, — деди анга да Алау. — Бек болсун Аштотурну нохтасы!

— Барды! Барды! Орас Добуллугъа барды! — деген кычырыкъла бу жол да сабан дыркъыланы титиретдиле.

— Байда, ичи толу мигидауну келтирип, Алауну кёлуна берди. Ол, мигидауну башын ачып, анда ашлыкъ урлукъгъа къарап, алгъыш этди:

— Монглукъ башы тейриденди,
Тирлик башы — урлукъданды.
Чирчикленсин, чирик болсун,
Сабаныбыз элпек болсун,
Тейри биргебизгеди!

— Тейри биргебизгеди! — деп, жыйылгъанла да бир аууздан кычырдыла.

Алау урлукъ мигидауну Добуллуну кьолуна тут-
дурду. Ол, аны инбашына тагып, сабанны башындан
кирди да, урлукъ себип башлады. Орас, аны ызындан
тохтап, ючбутакъ гырнау бла Добуллу сепген урлукъну
жабады. Ала дыркы сабанны урлугъун себип, жабып
да чыкьдыла да, келип, Алауну аллында сюелдиле.

– Эркинсиз! – деп буюрду Алау.

Кьош аллында кьалауурла таякъларын кетердиле.

Добуллу, Орасны кьолундан тутуп, ёре кьошчукъга
кирди. Къарамчы, таягыны башында акъ быстыр-
чыкьны алып, аланы ызларындан кирди. Анда бираз
мычып чыкьды. Ол чыкьгъанлай, къадарчы алайда
хазыр тургъан салам духла бла кьошчукъну аллын
тумалады.

Бу чакъда жангы сабанны башында, ёре кьошчукъ-
ну аллында талада халкъ уллу шошлукъда уюгъанды.
Келе тургъан заманлада Уллу Тарны халкъы дигиза
бла улан нёгер деп атарыкъ къарамчы бла къадарчы
артларын ёре кьошчукъга буруп тохтагъандыла...

Бир ауукъда, кёк жашнагъанча, къысха насыплы
къычырыкъ эшитилди.

– Кьошулдула! Кьошулдула! – деп, халкъ бир аууз-
дан къычыргъанда, кертиси да, кёк кюкюрегенча болду.

Къарамчы да, къадарчы да кьошха бирча бурулуп,
бирча кирдиле. Добуллу, аланы кёп сакълатмай, къа-
рамчыны акъ быстырын къайтарды. Къадарчы аны
терк ачып къарады.

– Оу-ий, былай бек болсун Аштотурну нохтасы! –
деп, кьюуанчлы къычырды ол. Акъ быстырны къарам-
чыгъа къайтарды.

Къарамчы акъ быстырны таягыны башына жа-
нгыдан кысып, алай бла Орасны кыыз намысын бай-
ракъ этип, талада халкъга келди. Тойсунган халкъ
олсагъатдан окъуна ойнап, тепсеп башлады. Ол халлы
тепсегенлей, Тарфык ёзенине – Алтын Хардарны ал-
лына тебиренди. Энди кьюуанч аны кёз туурасында
барыргъа керек эди.

VII. КЪАЙБЕРГЕНЛАРЫ

Орас бла Добуллу жангыз эдиле Исси тагыда. Эрт-
тен кюню тийген чакъда, туякълары жерге жетмей,
сыртдан аугъан кийик эди той. Алай къала эди эсде.
Андан арысында уа харам боллукъ къара бугъа танг
тубюнден белги бергенлей къагъа эди эшиклени. Кьо-

луна сенек, балта алаалгъан, кьозу, бузоу кюталгъан, таш кётюралгъан — бир заманда угу-жугу болмаучу чепкен быстырларын терк къаплап, ашлыкъ гюттюзюн терк къабып, чабырларын терк кийип чыгъа эди кюреширге! Добуллу бла Орас да арпа сабанны башында ёре кьошчукъларында, алыкъа той тауушлары къулакъларындан кетмей, уяндыла. Харам боллукъ къара бугъа алыкъа бери жол танымай эди; алай а ол Жайма тагыда тюз да алагъа къарап ёкюреди. Ала, терк кийинип, ёре кьошдан терк чыкъдыла.

Сары танг аланы юслерине Ташжаргъанда ата эди; кюн да алайда батады. Добуллу кьобаргъан ташны ууагъын Орас алады, уллусун кюресге Добуллу кеси салады. Сора, Добуллу ёгюзлени баш бауларындан тартып, Орас да ызларындан сюрюп, журт оруннга келедиле. Кюресни алайда бошатып, Ташжаргъаннга къайтадыла. Добуллу жангыдан таш кьобарады, аны ууатады, жонады; ауурун кеси салады кюресге, жаркъасын, женгилин Орас жыяды. Жангыдан чыгъадыла жолгъа. Добуллу, ёгюзлени баш бауларындан тутуп, алда барады; Орас таякъчыкъ бла ызларындан сюреди. Алай батады кюн.

Кюн батхандан сора, ала иш кьоядыла. Талгъан санларын кючден къымылдата, Исси шауданнга чыгъадыла. Арыгъандан, бир бирге сёлешалгъан да этмей, анадан туума къымыжала боладыла. Добуллу, тегерегине таш тизип, кёл этген жылы суудан аланы бетлерине тюз да суймекликге ушагъан жанжарыт хычыуун хауа урады. Бир бири кьолларындан тутуп киредиле ары. Бир чайкълалгъанлай, арыгъанлары кетеди. Кёлге жууунургъа кирген адамлагъа угъай, мында, суу ичинде, туугъан балыкъллагъа ушап къаладыла. Алай женгилленеди санлары, жанлары алай жарыйды — тамырла чырмашханлай чырмашадыла бир бирге, бир бирни жутуп кьоярыкълары келеди. Орас дунияны бар тынчлыгъы, зауугъу да Добуллуну къарыулу кьоюнунда болгъанын ангылайды.

Исси кёлден чыгып, жагъада ай жарытхан чынар тёнгерекге олтурадыла. Энди ала, учарыкъ къушла кибик, женгилдиле. «Ай-ий, Алтын Хардар, табу, табу!» — деп, Орасны кесин угъай, жаулугъун алгъанча, кьоюнуну бир женгил алып, секирип, ёрге турады. Тишируу, жалан этинде эрини эмилик ажири нохтасын юзе тургъанын сынап, кесини да суймеклиги уллудан, кёзлери къарангы этип, сейир булгъанады, ычхынып, къачады. Добуллу жеринден тебалмай, эс жыя, мычыгъанын

аркѣасы бла сезе, Орас кѣачханын тохтатмайды. Бу-
сагѣат ол да чабарыкѣды. Сора ала арпа сабанны ба-
шында ёре кѣошчукѣгѣа дери, сабийле кибик, кѣуууш-
ханлай барлыкѣдыла. Ёре кѣошчукѣгѣа жетип, ала бир
бири кѣучакѣларына тюз да Исси тагыны акѣ кюмю-
шюне киргенча, алай киредиле. Добуллуну кѣоллары
энди алай жумушакѣдыла, алай учхалайдыла Орасны
кѣлню акѣ сууу бютюнда сезгич этген этинде – ала
таш тюйген кѣолладыла деп ийнаныргѣа кѣыйынды.
Дунияда бек огѣурлу ажайып кѣолла! Ала Орасны
кѣалайына жетселе, аны жаны алайында кибик, учу-
нады, зауукѣ этеди. Добуллу да кесини сары шырхы
ташха ушагѣанын унутады. Башын Орасны эки ёшюн
арасына тумалап, дунияда бек насыплы жыйыны –
жаланда суйгенингде болургѣа боллукѣ насыплы
жыйыны жутады, кѣарылыргѣа, тунчугѣургѣа жете...
Алай жукѣлайдыла ёре кѣошчукѣда, арпа салам юсюн-
де кийизде. Орас, уяналса, жабагѣы жууургѣан бла
Добуллуну белин игирек кѣысдырыргѣа кюрешеди...

Бир кече уа, ай тийген жаяу жолчукѣда алай келе,
Орас, кѣлю аман этип, Добуллугѣа таянды. Алайсыз да
аны аяусуз этгенине ичинден жарсып тургѣан Добул-
лу кѣаугѣалы болду. «Алма, кѣтюрме ташны деп, мен
санга ненча айтама!» – деп урушду.

Орас анга жукѣ да айталмагѣан эди. Добуллу, ар-
гѣамакѣгѣа жер салып, юйлерине, анасы Кабаханны
кѣолуна элтди. Юй битгинчи, мында тур деп бегитди.
Орас, ол кюн ингирге дери кючден туруп, кечесинде
кѣайтып келди. «Бегирек чапхан болур эдинг», – деди
Добуллу. Сезими, келмей кѣаллыкѣ туююлду деп, ал-
лына кѣаратып турса да, тырман этди:

– Кечеги башынгы кѣолунга алып айланаса!

– Юйюнгю теркирек битдир! – деди анга Орас. –
Анам айтхан керти эсе, мен санга берген сѣзюме кер-
тичи боллукѣма.

– Не сѣз? – деди Добуллу.

Орас, аны боюнундан кѣучакѣлап, кюлдоу:

– Тилинге тагѣарым кѣамичи туююлдоу, кѣамил-
ди! Оздургѣа эр болмай, олтурургѣа эр болсанг, таба-
рым да – эрди!

– Кертими айтаса?! – деп, Добуллу аны, жумарукѣ
баланы алгѣанча, кѣоюнуна алып, тѣгерек айланды. –
Алтын Хардар, жаным санга кѣурманды! Кѣайберген-
лагѣа чирчик сал! Чирчик салсанг, бѣркютюп сал!

Андан артха кѣая ташла тынчыракѣ жарылгѣанча,
табыракѣ сынганча кѣрюне эдиле. Юйюмю, киши

кѳолун жетдирмей, кесим ишлерикме, сѳюгенимча деп кѳурешгенин да кѳоѳуп, изеу жыйды. Трам кеси келген эди оноугѳа. Ол, ѳѳ тамалын ѳнчелеп, тѳрт мѳѳѳюшѳне тѳрт кѳазыкѳ урдуруп, Орасны, чакѳырды.

– Адет алайды, – деди ол, Орасны кѳолундан тутуп. – Журт салыргѳа ниет этип, кѳазыкѳ ургѳанлай, ары бек алгѳа тиширыу кирирге керекди, жашау башы! Аны аягѳы басхан жерде тамыр кѳурумайды.

Орас арпа сабан башында ѳре кѳошчукѳгѳа киргенде да жунчумагѳан эди алай. Босагѳа жокѳ эсе да, атлап ѳтерча, буруу жокѳ эсе да, бийик, ол ары кире, этин тин-тери басды. Киргенлей а, Добуллуну журтха сайлагѳан жери ѳрге кѳтѳрюлѳп, аны кѳкге алып баргѳанча, ол, жеринде таукел болалмай, тѳгерегине кѳарады.

– Уланла анасы бол! – деп эшитди ол бир ауукѳда Трамны ауазын. – Бу Кѳарачал журтлары, Олтурма эли да тѳп болгѳанларын кѳрѳп, ѳчѳлѳп келген эрни тукѳум-жукѳ эт! Тейри сакѳласын сени ичинге тѳшген хар жанны!

Орас андан сора, эс табып, таукел болду. ѳр кишиле алай кѳарап тургѳанда, сѳелмейим, ѳре бодуркѳулай деп, чыгѳаргѳа атлагѳанлай, тѳп-тѳз жерде абынып, жыгѳылды. Жыгѳылды, алай а, жыгѳылып баргѳанлай, аны ким эсе да тутуп, жерге акѳыртынчыкѳ бауурландыргѳанча, алай тѳшдѳ. Уялгѳанданмы, огѳесе буруну жерге жетгенлей, андан чархына келген ырахатлыкѳ кесине тартышмы – нек эсе да, жерге бегирек кѳысылыргѳа кѳурешген болмаса, ѳрге туругѳа эсине келмей кѳалды.

– Алтын Хардаргѳа махтау! – деди Трам. – Кимди аны кѳзѳу барына жетмейди дерик? Тиширыу жыгѳылгѳан жерде журт тейри кеси сайлагѳан журт болады! Ай-е, Алтын Хардар, мен угѳай, сен салдынг Кѳайберген журтну энин! Табу, табу!

Добуллу, кишиге да бет этмей, кеси кирип, Орасны кѳѳѳнѳна алып чыкѳды.

Изеу эки кѳн ишлеген эди алайда. Бир кѳн ѳѳнѳ хунасын сѳедиле. Экинчи кѳн а, экеулен болуп, кѳчден аудургѳан, бутагѳын кѳырып, жонуп, хазыр этген быкѳылыкѳ тѳнгеретмени бечеу ѳгѳзле бла тартып келдиле. Кѳурукѳланы жерден хуна башына тиреп, аланы ѳслери бла тѳнгеретип, он киши болуп, алай чыгѳардыла башына. Орта багѳананы Кѳѳзу бла Абустол сѳедиле. Эмен аркѳаула салып, агѳач тизип, топуракѳ кѳуйдула. Аны иги теплеп, башына ожакѳ да чыгѳардыла.

Доммай кѳурманлыкѳ этген эдиле.

Бекташ алай туугѳан эди. Трам этген алгѳышны жетгени ол болуп, андан ары Орас, тохтамай, кѳызла таба эди. Кесине союп кѳаплагѳанлай, акѳ шинли, борбайлы кѳызла. Алай Добуллу мудах эди. Кишиге тасха билдирмесе да, жангыз Бекташ аны муратына жетишмей эди. Хар жолдан Орасны ауурлугѳу болгѳанлай, жашыртын, тууратын да Алтын Хардаргѳа жалбарып, чоппа эчкиле соя эди. Ай-е, ас-лязим, заман жетип, Орас кюченги эте, ол да, бу жол Алтын Хардаранга не берлигин сакѳлай, арбаз быкѳыгѳа тагѳылып кѳалгѳанча, шумалакѳ болуп тургѳанлай, Орасны кюченги кѳычырыгѳы угѳай, туугѳан сабийни тиширыу ауазы ачыта эди жюрегин. «Ай-е, гиди, не дау, болур анга да Алтын Хардарны бир хыйсабы», – деп, тюнгюлген эди Добуллу жашдан. Бекташ теркирек жетип, теркирек кююрлю этсем эди деп, энди ол эди кѳарагѳаны. Ашыкѳгѳандан, жыл барыуу тохтап кѳалгѳанча кѳюрюноп, кѳкге кѳарай эди, тюшюп барып, Кюкюрелги жагѳасында олтура эди. «Ненча жыл болду экен?» – деп сора эди Орасха. Орас Добуллудан да бек сюе эди, жашла табып, тукѳумну ёсдюрюге! Не амал, тейри буюрмай эсе? Аны кючюн деп, жашы, кѳызлары да бола тургѳанлай, эрини адыргы этип, ичинден кюйгенине жаны кѳыйнала эди.

– Онюч жылы жетгенди, не муратынг бар эсе да, – деди Орас аллай кюнлени биринде.

– Онюч жылымы дейсе? – деп элгенди Добуллу.

– Бетинг иш да тюрленди да, Добул! – деп, Орас тынгысыз болду.

Добуллу жукѳ да айтмады.

Ол кюн Добуллу, Уллу Тарны эм тамагѳына кирип, тар сызгѳаны элтирлери бла кюнлюм бетге чыкѳды да, тюзюнлей таш кююнде ёсген шемшер котурдан эки кѳазыкѳ кесди. Ол ташлы кюнлюмде ёсген шемшер артыкѳда кѳаты болуучусун биле эди. Алайда олтуруп, эки кѳазыкѳны да жонду, сагѳышлары бичакѳ ауузундан учхан жоннгурчхалача уча. Ахшам жулдуз чыкѳгѳынчы алай олтуруп, кечегиде элтирден эки таякѳны да кюрес этип, алай тюшдю. Шемшер кѳазыкѳланы, келтирип, от жагѳа кѳабыргѳаны мюйюшуне сюегенде, Орас бютюнда кѳайгѳылы болду. Тёртюнчю сабийинден ауур эсе да, аны унутуп, эрини тѳегерегине айланады. Ол а, кече узуну ахтук этип туруп, танг ата сѳлешди:

– Жангылмайса да, Талмаз кѳызы, онюч жылы жетгенмиди?

– Жетгенди, Добул, сени эсинге не тышгенди ансы?..

– Къара къуш! – деп чартлады Добуллуну къаты эринлеринден. – Къара къуш! Къушла кёп жашайдыла, ол сау окъуна болур, мен къаядан секиргенде, къанатларын мени тюбюме жайгъан къара къуш!

– Ауазынг ажымлыды да, тынгысыз болама, Добул... Айтхан эт эсинге не тышген эсе да...

Добуллу къабыргъа узуну таш тырхыкда олтурады.

Аны эки къызы – онжыллыкъ Ману бла сегизжыллыкъ Айназа – от жагъа аллында, къадалып, урчукъ ийиреди.

– Жаргелли иги жерди, бизге ана къоюн болду... Алай мен... онючжыллыгъымда секирген эдим къаядан...

– Ол туююдю айтырынг, атасы...

– Ол туююдю, ай-е, ас-лязим...

– Биз бир жан эсек, бир чырдыны тюбюнде... Билеме, Добул, ай-е, жаным, билеме... Сен былай, азапха тышгенча, жүрюгенли, кече сайын ах-тух этесе... Ичимде тейри берген жан ажымлы болур деп къоркъама...

– Къарачал ёзенлерин тюшюмде кёреме... Атам Дауут келеди да, артын бургъанлай кетеди...

– Асыу, асыу, – дерге къалды Орас. – Чомпарасны къыймазы да бар, хыйласы да бар, тюшню ким сан этеди?

– Болур, Орас, ол да болур... – Добуллу къабыргъа узуну таш тырхыкдан турду. Къатыны бла кенгеширге сүймей, чыкъды да, къучагъы бла табылгъы чыбыкъланы келтирип, от жагъа аллына тёкдю.

Ману, жукъусурап, урчугъун къармай башлагъан Айназаны кётюрюп барып, кётюртме юсюнде кийизге салды да, жабагъы жууургъанны юсюне тартып, кеси да анга къысылып, жатып къалды. Орас, четен бла жүн алып, Добуллуну къатына олтурду.

Добуллу табылгъы чыбыкъладан садакъ окъла жонады.

Орас жүн титеди.

Добуллу, садакъ окъланы да алып, гюрбежиге кетгенлей, Орас Бекташны да аны ызындан жиберди – жашына бир зат айтыр эсе уа деген умутдан.

Бекташ, кюн узуну кёрюк баса, атасын сынчылайды. Добуллу, иничке сыйдам къырылып, отда къатдырылгъан табылгъы садакъланы учларына учлукъла салмай, темирден созуп, бош чыбыкъла салып къойду. Жашына уа бир тасха да билдирмеди.

Чыкъенле хазыр болуп, гюрбежиге да къарангы

киргенде, Добуллу кёрюкню басыу агъачын алып, жиплерин байлады, от тегенеде отну ёчюлтдю.

– Отну кёмюп кёюючу эдинг да, ата? – деди Бекташ.

– Биз экибиз да къысха заманда бери келлик туююлбюз, – деди Добуллу.

– Нек? – деп, сейир этди алыкъа жукъ билмеген Бекташ.

Добуллу, жашыны сейирине эс бурмай, гюрбежи аллындан элге къарады.

– Жортууулла, чабыуулла да тау эллени кёруулануу амалларын иги юйретгендиле, – деди ол, кеси кесине айтханча. – Бийик сыртлада дыф отла жагъуу – аллай амалладан бириди. – Сора, Бекташ къатында болгъаны энди эсине тюшгенча, анга бурулду. – Билемисе, бала, агъачда ажашхан учула да, бир бирлерин жаннган садакъла атып неда сыртлада дыф отла жандырып, алай табыучудула...

Бекташ атасыны ол къысха баянларын анасына айтханда, ол бютюнда къаугъалы болду. Эрини магъанасыз таурухла айтыргъа къалгъаны керти ниетин букъдургъанлыгъы эди.

– Ол туююлдю, ол туююлдю эсиндеги, – деп, атасына да барды тарыгъа. Трамгъа барып, аны алып да келди Исси тагыгъа. Добуллу, олий бла кече узуну лахор этип, кече белинде юйюне ашырып къайтды. Орас билген а болмады.

Добуллу акъылын жаланда кетер кюнюнде айтды.

Ол, хар замандача, тангны биринчи белгилери бла туруп, чубур кийинди. Орасны аллына келди.

– Манга кёк тейрисинден изми болгъанды, – деди ол, эки кюлун да Орасны инбашларына салып. – Не сёз, жолоучулукъ мени хунерим туююлдю, ай-е, жангыз уланыма ата-бабала журтун кёргюзтюрге уа борчумду. – Сора, Орасны бир кесек сабыр этер ючюн, жарыкъ болуп, ойнады. Къайбергенланы тайпада бурун заманладан бери жүрюген, тукъум жыйылыулада айтылмай къалмаучу жырны – Астемир батырны жаш къатыны Акъкъуугъа айтхан жырын – къайтарды: –

*Темир ханны кзынасақзал атлыларын ууатсам,
Артха айландырып кзууалсам,
Ай-е, Акзкзуу, чырагъым, аны эшитип,
кзууансанг,*

*Ючлю ууанык соярсa,
Тейрилени да юлюшлерин кзоярса.*

*Алай болмай, согъушлада жан берсем,
Къанлым ёлмей, мен ёлсем,
Олтурмада кешенеми ишлерсе,
Кишнеп къачхан атымы да излерсе...*

Добуллуну жарыкълыгъы Орасха ётмеди.

– Бекташны ата журту Жаргеллиди! – деп жүрек-синди Орас. – Сени эсинге жол тюшген эсе, тажал киши, аны айт да къой!

– Жаргелли Бекташны ата журту болургъа да болур, ол ары келген жолланы таныса! – деп, Добуллу бу жол сабыр селешди. – Къарачал ёзенлери бла Уллу Тарны арасында кёпюр ишленсе! Ата журт, дейме, Талмаз къызы, адамны эсиди! Жер, таш, суу, кёк да кеслери алларына ата журт болмайдыла, ала адамны эсин къурагъынчы... Бекташ менден туугъанлыкъгъа, аны эси мени атым бла чекленип къалмайды. Уллу атам Апалайдан эшитгеними айтама... Талмаз къызы, мени айырылмаз жан халалым, кёресе, мен атамы аз сагъынама, Дауутну. Насият келтирирге тюшсе, Апалай дейме. Ол а, бизни Бекташыбыз? Уллу ата дегенни билмеген ата журтум дерге къалай болур?

– Кёк бла жерни арасында жашайса, Добул! Не кёкге тагъылмай, не жерге жагъылмай, – деп жарсыды Орас. – Мен айтып, сен жолунгдан къалмазса, ёзге уа... сен энди сюеклери да топуракъ болгъан ата-бабаларынгы къайдан табып танытырыкъса уланынга?

– Сюеклери болур алай, эслери уа? Аланы эслери биргелерине ёлюп кетмегендиле. Бизге къалгъандыла. Биз аны себепли адамбыз. Сора айт, Талмаз къызы, Бекташны мен ол эсден къалай кем этейим? Тукъум ичинде ёсмеген жашны?

Орас, бой салып, аланы жол азыкъларын хазырлады.

Добуллу, шемшер къазыкъланы да сюек бла къырып, билеу ташха да ышып, сыйдам этген эди: отда да къатдырып, жёх¹ ичирилгенча, къара-мор таякъла болгъандыла. Аланы бирин кеси алды, бирин Бекташха тутдурду.

Исси тагыда адамла къозгъалып, орамгъа чыгъар аллында, Орас хазырлагъан артмакъланы да бирлерин кеси салды инбашына, гитчереклерин Бекташха атды.

– Жолубузну, бир кесингден сора, адам билмез, – деди Добуллу, ауурлугъу женге, эшик юсюнде сюелген

¹Жёх – агъач бояу. Жерк къабукъдан этиледи.

Орасха. – Жолубузну адам билмез, Талмаз кызы, – деп кыйтарды. – Сен айтмаса! Көргөн итни, кыанатлыны тили жокъ... Алтын Хардар бизге жандауурлукъ этсе, жолубуз кысха да болур, ким билсин... Кыайын атам Талмазга айтсам да боллукъ эди. Да, не дегин, бизни жолубуз тийре бла кенгешип чыгъар жол тыйюлдо. Быллай жолну хар инсан кеси аллына сайлайды, кеси аллына арытады. Аны ючюндю элге, тийреге билдирмегеним да. Кюзде, Кюкюрелги жагъаларына буз кыабырчакъланып, тереклеге кыырау кыагъа башларга кыйтырбыз, Алтын Хардар онг берсин де.

Орас, дып деп, ауузундан сёз чыгъармай, эшик юсюнде сюелгенлей кыалды.

Добуллу манга кёк тейрисинден изми болгъанды десе да, аны жүрегине жол кыйгъыны кёк тейриси угъай, уллу атасы Апалай салгъан эди. Тюшюнде, келип: «Сакълама, Орас санга жаш тапмаз!» – деп кетди. Алай ачыкъ эди эшитгени, алай керти – Добуллу, кётуртмеден терк туруп чапса, Апалайны ызындан жетерге окъуна боллукъ эди. Эшикни кыыжылдап ачылганы, этилгени окъуна кыалгъан эди кыулагъында. Андан сары тангга дери кёз кысмай жатып, жангъы уларыны боюнуна ата-баба сынжырын тагъарга таукел болуп турду. Ол онбеш жыл мындан алга кыдыргъан жолларын арытып, Бекташны Кыарачал ёзенлерине элтирге керек эди.

Добуллуну ийнаныууна кёре, эр киши жашау кыудуретни тасхаларына онючжыллыгъында тюшюнюп башларга тийишлиди. Онючжыллыкъ жашны кёз аллында ол эндиге дери кёрмеген, билмеген сейирле ачыладыла, жүрегине соруула тюшедиле. Добуллу, кюе тургъан Олтурмадан кыачып, Кыарачал сырты бла төрт аяккылы жаныуар болуп баргъанда, кыара кыушну ауанасы, кыара жол болуп, тешеле эди аяккыларына; кыан чериу жете эди ызындан, алай ол бир бирлерин кесе, чалише, юзюлмей баргъан салма жолланы кёре эди – кыуш ауанасы баргъан кыая башы тик жолланы! Кыоркыуу угъай, кыаяны башына жетерге деген ашыгъыу кыуа эди: Добуллу деп улугъан жел, садакъ учхан таууш, Дауутну: «Кыач, бала, кыач!» – деп кыычыргъаны! Башха кыычырыкъ да кыалкыа эди хаада. «О тейри, чирчик юзме!» – деген таууш. Эндиге дери кёкде учханла бла жерде жашагъанла бир бири тиллерин билмеген сунуучу Добуллу, онючжыллыкъ Кыайберген, кыуш кеси аллына угъай, сыртда уугъа

бир зат излеп угъай, жашны къаядан секирлигин биле, секирсе, кеч къалмай, къанатларын тюбуне жаяргъа деп, андан уча эди. Не сёз, уллу дерс эди ол! Добуллу андан артха жашауунда ол дерсни бир кере да унутмагъанды! Бары кёкде учхан къанатлыланы къара къушну бетинден кёргенди.

Энди ол сейир ажайып сезимлени бары Бекташха ётерге керек эди. Андан сора да, эл ичинде, анасыны къолунда, жашны жашаугъа ырымын билген къыйынды – аны къатылыгъын, хыралыгъын сынагъан. Жашаугъа тырнакълай билмеклик адамгъа къыйын болумлада келедиле, – жолоучулукъда, жанын жалаңда кеси къымылдауу, амалы бла сакътаргъа тюшгенде. Ким айталлыкъды Бекташха уа аллай кюнле келмезле деп? Аны себепли Добуллу кеси саулукъда, тукъум сынжырын аны боюнуна, ол ёмюр сюрген къадарда, юзюлмезча, алай тагъаргъа керек эди.

Энди, Уллу Тардан узая, кийик жоллада тырнакълап, атасыны ызындан бара, Бекташ, къарыуу жетмей, тёнгересе да, кёлю толуп, жан аурутуу излесе да, жашайым деген, къара бугъаны къуйругъуна тагъылгъанча, бир эмина болгъанын ангылай эди. Атасы айта эди анга, агъач ауанасында къонуш къурай неда дорбун аллында от этип, аны жарыгъында, жылыуунда. Агъачны къаралтып, мылдыжгъы этген, аякълары учхалап, баралмай тохтагъан кюнледе къоюнуна да кыса эди жашчыкъны; алай кёкюрегине кысып тургъанлай, айта, жукълата эди. Атауул сынжырын алай тизе, Добуллу аны айтханын жашчыгъы къалай алгъанына да къарай эди. Добуллу кеси таныгъан, кёзю бла кёрюп, сыфатларын эсинде тутхан юч ата бар эди – Асчына, Апалай, Дауут... Аланы сыфатларын кёрмеген, ауазларын эшитмеген Бекташха уа ол Асчынадан ары да беш атаны айтыргъа тийишлиди: Асчынаны атасы – Астемир, аны атасы – Озар, Озарны атасы – Байрыкку, Байрыккуну атасы – Къарабугъа, Къарабугъаны атасы – Байберген... Эсинге ал, Бекташ, – деди ол, жукъу-сурай тургъан сабийни элгендирип. Анга жаны ауруп, къоюнуна аллыгъы, кёкюрегине кысарыгъы келди. Хар заманда сабий, арып, кёзюне къараса этиучюсуча. Терк юйреген сезим талпытып, Бекташ таба тепчиген да этди. Алай а акъылына аны ызындан келген эр киши къатылыкъны сезими жерине къайтарды. – Тукъум башыбыз тюзюнлей Къайбергенни кесинден келеди, – деди ол сур ауаз бла. – Къайсы ёмюрледен бери келеди, ненча атауул ётгенди – аны билген жокъ-

ду. Къайбергенни кесинден сора билгенибиз – Байбергенди. Биз Байбергенден башланабыз...

– Сора биз... Байбергенлары нек туюлбюз? – деди Бекташ. Ол, жукъусурап, хомухлукъ этгенин ангылап, кесин къолгъа алды. – Байбергенден башлана эсек, Байбергенлары туюлбюзмю?

– Алай тюзюрек окъуна болур эди, Бекташ, – деди Добуллу, къолунда ышырма таякъ бла от къусхан мыдыхны ары-бери бура. – Тайпа, тукъум, атауул демекликни, баям, биз билмеген бир сыры барды, тасхасы... Ким биледи, тайпаны аркъа жигин сакъларгъа тюшген атауулла бола эселе уа? Бизге Къайберген атабызны сакъларгъа тюшгенди.

– Тайпамы? Тукъумму? Атауулму? Къайсыды баш? Аягъы уа къайсы?

Добуллу, жашны эслилигине къууанып, мыдых бла кюерешгенин къойду.

– Тайпады башы, бала. Биз Къарачал ёзенлеринде, андан алгъа Эдил жагъаларында къырал болгъаныбызда, Къайбергенланы тайпада кёп тукъумла бар эдиле. Тукъумлада уа атауулла. Тайпа – бир тамырдан жаратылгъан, жылла бла ёсе барып, эл болгъан къауумду. Майна, энишге жаныбызда ол терек. Отубуз аны да къалай жарытады! Ол терек турушунлай тайпа болсун. Къарачы, аны къаллай улуу бутакълары барды? Алагъа тукъумла дейик. Бутакъланы да бутакълары. Ала уа – атауулла.

– Ангыладым, – деди Бекташ.

– Айтды эсем, улуу къырал эди бизни ата-бабаларыбыз жашагъан жер. Эдил жагъалары! Аспарух хан акъылман башчы эди, халкъыбызны бирлик жолуна тизген. Къайбергенладан кёп батырла аны бечеулері¹ болгъандыла – кенгешледе кенгеш нёгерлері, согъушлада – батыр аскерчилері Тукъум башыбыз Байберген да аны баш ёзюрлеринден бири эди – къырал ишлени жюрютюуде, уруш усталыкъда да танылгъан. Аны жети жашы болгъанды, ала да хан сарайда ёсгендиле. Жети жаш да бирча жетип, кюбе киерча, атха минип, къылыч тутарча болургъа уа Эдил жагъаларында гюргюлюшле башланып, ала бары да Ата журтну къорууларгъа чыкыгъандыла. Не сёз, Къайбергенланы жигитле кёп чериуню ууатхандыла. Аспарухну биргесине батыр сермешгендиле. Ойра, тейри-сыйыты, батырлыкъ –

¹ Бечеу – нёгер, бир ишде бирикген жыйын.

жулдуз жаннган кибикди. Учаргъа жанады ол, кюй-гюнчю учады да, хауагъа кьошулуп къалады. Байбергенни жети жашы да юркген, кёчген тюргюлюште думп болуп, Эдил жагъаларындан юрюлген тайпаларына жол тапмай къалгъандыла. Бирлери Аспарух бла бирге Кюнбатханнга кетгендиле, бирсилери къажар урушлада жоюлгъандыла. Къажар зулмулукъну боранларында хар тайпа жан кечиндирир жер излей эди.

– Къайбергенни тамыры алай юзюлдю эсе... сора биз къайдан чыкыгъанбыз?

– Угъай, юзюлмегенди, – деди Добулла, бу жол жарыкъ сёлешип. – Юзюлмегенбиз да, бу дылгам къаяны аллында мен санга тукъум жигибизни келишин айта турама. Тейриге табу, юзюлмегенбиз, юзюлген да этмебиз.

– Сора къалай? – деп ашыкъды Бекташ.

– Ма алай, Бекташ! Жети къарындашны кичиси Къарабугъа, жети жыл да унутулуп туруп, Къарачал ёзенлерине къар жауа тургъан бир кюнде уа Толгъанай деп бир куман къызыны да къатыннга алып, келип къалмазмы! Жангы жерде жангы эл бола тургъан Къайбергенлары бары бирден тейрилеге табу этдиле; куман келинлери Толгъанайны да сыйлы кёрдюле. Къарабугъа батыр Аспарухну бечеую туююлмю эди – келе келгенлей, журтну къурап башлады. Юркген, кёчген эдилчилени бирге жыйышдырып, жашау тиричиликге кёллендирди. Хау, бала, Къарабугъа бла Толгъанай Къарачал ёзенлерине къууат салып, Олтурманы, кертиси бла да, кёл олтургъан къонуш этдиле.

– Байтамал! – деди Бекташ, атасы къууанса айтыучу сёзню къатлап.

– Байтамалгъа уа къара, – деди Добулла, Жетегейле энтта да бир кере къая башындан ары ётгенлерин кёре. – Хау, деменгили толу къатын Толгъанай Къайбергенланы тайпагъа юч улан табып ёсдюргенди – Эсекку, Жаныкку, Байрыкку деп. Бизни атауул Байрыккуну учхунуду. Олтурманы суйген эдик да, анда эл болгъанбыз. Жылланы бир жылында, арада тукъум жаулукъ чыгып, Эсеккулары бла Жаныккулары башха таргъа кетген эдиле, Байрыккуланы атауул аланы сюрмегенди...

«Тукъум жаулукъ» дегени уа не болур деп, Бекташ ичинден соруулу болду. Ай-е, тюзюнлей аны сормай, башха жанындан къарады:

– Сау къалгъан эселе, биз аланы табарбызмы?

– Бизни атауулларыбыз айырылгъанлы, ёмюрле

ётгендиле... Ёзге уа, Эсеккудан бла Жаныккудан жаратылганла Къарабугъаны унутмагъан эселе, табаргъа да болурбуз. Эр киши, излесе, не тапмайды!

– Тейри буюрсун, ата.

– Аны ючюн чыкыгъанбыз биз да жолгъа, Бекташ. Санга атауул кешенелерибизни кёргюзтюрге. Не ючюн десенг, бала, кешенеден башланган жол къайры да ажашдырмай элтеди. Урушлада оюлмай къалгъан эселе, Олтурмада бизни алты кешенебиз барды.

– Алты кешене?

– Алты кешене! Къарабугъаны кешенеси. Къарабугъадан Байрыкку эди да, – Байрыккуну кешенеси; Байрыккудан Озар эди да, – Озарны кешенеси; Озардан Астемир эди да, – Астемирни кешенеси. Андан берисин а сен билесе – Асчына, Апалай... Мени атам Дауутха кешене салынмай къалгъанды... Мен аны ёлгенин, асыралгъанын да кёрмегенме... – Атасыны кёлю толуп, кёз жашлары келгенин кёрюп, Бекташ аны къатына ётдю. Боюнундан къучакълап, айтды:

– Энди салырбыз, ата!

Добуллу, отха къарап, кёл басаргъа кюрешди. Къургъакъ тёнгеретмеле чыкъар-чукъур этип жанадыла. Отну гур-гуру къая теренлигини хатху тауушларын жамлай, тохтаусуз ёрге кётюрюледи; Добуллуну алайсыз да сары сакъалын сары жилтинледен толтурады.

– Салалырбызмы, ким билсин... Добуллу отну сейрине дагыда иги кесек къарап турду да, андан къарыу алганча, акъыртынчыкъ мурулдап, жырлап башлады:

*– Ой-ей, батыр Астемир, ой, жарлы Астемир,
Жаугъа чапсанг, аслан кирик сермеген,
Юйге къайтсанг, къатынынгы кёрмеген...
Ой-ей, батыр Астемир, ой, жарлы Астемир,
Узакъдагъы къанлы жауну тюплеген,
Жуукъдагъы антлы дауну билмеген...*

Жырны былайында Бекташ секирип турду. Атасыны юсюне сюелип, сорду:

– Болсун алай, Асчынаны атасы Астемир батыр эсе... Элни Акъсакъ Темирден къорууларгъа кюбеленип чыкыгъан эсе... Къоруулагъан эсе... ол жарлы нек болады? Элден чыгъа туруп айтхан жырынг бла бу жырынг бирге нек келишмейдиле?

Добуллу, акъылы жыргъа кетгенден, сагъыш этмейми ычхындырды, айтыргъа тийишлими кёрдю – болушун айтды да къойду:

– Астемирни къатыны Акъкъууну, уллу къарыны да бола тургъанлай, Къайбергенлары кеслери ёлтюргендиле!

– Къайбергенлары кеслери?

– Энди саулай тукъум угъай, Эсеккуладан бир мурдар...

– Эсеккуму, Жаныккуму, Байрыккуму – не башхасы?

Добуллу, тилин къабып, иги кесек тынгылады. Ол сабий уланын эр киши нёгерге асыры эртте алгъан болмазми? Керти эсе да, ачы хапар сабийни тукъумдан ёнгелетмезми? Аны жюрегинде тешилмез туюмчек болуп?

Тобадан не хайыр, айтырын айтды, Бекташ, сабий эсе да, бу къыйын жолоучулукъда хыра болмагъанын кёргюзтеди. Къарачал ёзенлеринде къачан эсе да аллай бушуулу иш болгъан эсе, Бекташ аны да билип ёссян!

– Акъсакъ Темирни къан чериулери Къарачал ёзенлерине киргенде, Астемир къатын алып, неках къуууму уа этилмей тура эди. Эл аны къууанчына жыйылыр кюн къоргъаш¹ къодусу къычырылды. «Астемир болуш юйюнде болур, барыгъыз, аны да жорукъгъа келтиригиз», – деп буюрду олий, Астемирни атасы. Ол, къайгъылы болуп, терк жыйылгъан элге къарады. – Бююнлюкде ол мени уланым туюлдою, Олтурманы уланыды! Келиними къыз чубасы тешилмей къалады деп, мен анга аяулукъ эттем.

Эл къайгъылы эсе да, къоргъашчыла сур къарамлы эдиле – не тюрлю къан чериуню аллына да таймай, тартынмай барлыкъла! Олсагъатдан беш атлы къалагъа атланды.

– Барыгъыз! Бирлеригиз сыйлы садакъны, байракъны чыгъарыгъыз! Бирсилеригиз, сыртлагъа чыгып, дыф отла жагъыгъыз! – деп буюрду Озар.

Олсагъатдан юч атлы къалагъа чапдыла. Къарабугъаны ант садагъы бла элни уруш байрагъы анда асыралыучу эдиле. Ала керек болмай, жылла озсала, эл, Жорукъгъа жыйылып, тейрилеге тобалыкъла этгендиле, садакъны жангыдан эчки жаугъа салып, чыкъенлени да сылап, учларын жангыдан билеп, байракъны да къагъып-согъуп, ауун, букъусун кетерип, жерлерине алай къайтарыучу эдиле. Энди Къарачал ёзенлерин къанлы душмандан къорууларгъа тюшгенде, Къара-

¹ *Къоргъаш* – къоруулаучу, элни азатлыгъын сакъларгъа чыкъгъан аскер.

бугъаны садагъы, байракъ да, хорлам белгилерича, керек болдула.

Атлыла, кёп мычымай, садакъны, байракъны да, келтирип, Озарны кёолуна тутдурдула. Ол кезиуге элни эр кишиме дегени Жорукъгъа жыйылгъан эди.

– Къазауатха алан сакъ, аманатха адам сакъ, – деп, Озар сёзюн лакъап бла башлады. Ант садакъны ёрге тутду. – Душман мамыр халкъдан эсе хар заманда онглуду, хорлуду, – деди ол. – Ай-е, ас-лязим, журтум деген бир заманда да хорланмаз, къан чериуню онглагъынчы, бир улан да тёшегине кирмез... – Жыйылгъанла Озар аны Астемирге багъышлап айтханын ангыладыла. Олий кеси да, кёз бакъдырып, жангыз жашы арсарсыз болгъанын кёрдю. Эрле бары батыр къарамлы эдиле. Жюйрюк атлары тепчилдей, айбалталары жаркъ-журкъ эте, тизгин тохтап сюеледиле, атларыны жүген билекликлеринден тутуп. – Тейри онгарсын, эркинсиз, ант этип, жолгъа чыгъаргъа! – деди олий. Ант садакъны эки кёолу бла да тутуп, Жорукъ ташны аллында сюелди.

Урушха атланган эрле, кёолларын алгъа садакъгъа жетдирип, ызы бла мангылайларына салып, олийни аллы бла ётедиле. Арлакъда атларына минип, сафха къошуладыла.

Эй, гиди, Астемир, отоуда бел бауун тешер орунуна, гумада¹ кюбесин кийгенди, атын жерлегенди. Акъкъуу аны жибермезден эди. Башхала да болур эдиле – ана-ла, къатынла – эр кишилени кетгенлерине жилягъан, алай а Акъкъуу, алыкъа къыз бели созулмагъан келин болгъанлыкъгъа, Олтурмада бир тиширыу да этмеген хадагъаны этгенди, батыр Астемирге учузлукъ тежегенди. Батыр Астемир анга, ачыкъдан сёлешмей, муратын жыр бла айтханды... Эсингдемиди мен ол Орасха айтхан? – Бекташ баш къакъды, эсимдеди деп. Добуллу хапарына къайтды. – Акъкъуу, алгъыш бла, къаргъыш бла да кёрюп, билген амалын тауусуп, болмаз къалгъанда, дерт этгенди. Астемирни жолун кесип, гума аллында ат тизгинине жабышханды:

– Сен мени бир аман мудах этип бараса да, мен ана-ма къыз туумагъанма, къайтырынга жерге къаратмасам», – деп, ант этгенди.

– Да, – дегенди Астемир батыр да, – мен сени халал этмей барама, юйюмю тёрт мюйюшюне къаратып. Алай

¹ Гума – сауут-саба, башха къырал керекле асыралгъан жер.

а мен, Ата журтуму кѳюп, кѳатынымы кѳорууласам, башыма бѳрк киймем! Аны билмей, эрле ичинде былай учузлукѳ тежединг эсе уа... урушда ѳлсем, сени насыбынг, ѳлмей, сау кѳайтсам, кѳатыны уялтхан эрледен болуп мен да жашамам...

Тиширыу дертден кѳаты дерт болмаз, эр кишини эсине жортууул тѳшсе, аны тыярыкѳ да чек болмаз, — деп, Добуллу болгѳан ишлени сартындан кеси кесаматларын этди. Хау, бала, Астемир кетген кѳюнден башлап, Акѳкѳуу, Кѳайбергенлагѳа кѳѳюнмай, ата юйюнде тургѳанды. Арышауузну кѳан чериулерин тыяргѳа кетген эрлени уа Олтурмада жылгѳа жууукѳ сакѳлагѳандыла. Аллай кѳюн да жетди — эрле кѳан чериулени жер кѳаны этип, сау кѳайтхан! ѳл батырланы алларына тѳгѳюлгенде, Акѳкѳуу да Астемирни аллына уллу кѳарыны бла чыкѳгѳанды. Алай аны, Астемир эсегинчи, Кѳайбергенланы жашла кѳрген эдиле. Ала, сейир этип, бир бирлерине кѳарай тургѳанда, Эсеккуланы Айбаз, жетип, Акѳкѳууну эки билегинден сермегенди, жолдан кери тартып, эмилик атына такѳгѳанды да, атны да юркютѳп, бармагѳа кѳюп, Астемирни аллына жетгенди. ѳл кѳууанч бла бушуу арасында кѳалып, кѳууанч кѳычырыкѳла бла жилиу-сыйыт кѳатышханда, Эсеккуланы Айбаз, жол жанында бийик ташха минип, кѳычыргѳанды:

— Байдыргѳан байталны ажирге кѳошхан адетди!

Астемир да, секирип, атдан тѳшгенди. Кѳылычын сермегенди. Айбаз таш юсюнде бютюнда уллу кѳычыргѳанды:

— Ол сени неках тѳшегинги сакѳламагѳанды!

Акѳкѳууну этген анты Астемирни эсине тѳшген эди — ыразы болуп, Айбазны кѳучакѳлагѳанды.

— Керти кѳарындашлыкѳ этдинг! — деп, Астемир Айбазны бетине тюрслеп кѳарады.

Айбаз, аны кѳарамын туталмай, башын энишге ийди.

Жашчыкѳ, бурунгу Кѳайберген тайпаны хапарын атасы Добуллу угѳай, от айтханча, аны чыкѳырдап жаннганына кѳулакѳ салып, иги кесек тынгылады. Добуллу да сагѳышха кетген эди.

Эсеккуланы Айбаз тиширыугѳа аллай кѳюйсюзлукѳню тукѳум бедишликни башын жабар ючѳюн этгенди деп, Кѳайбергенлары ыразы болуп кѳалгѳан эдиле. Ойра, тейри-сыйыты, ол кѳюн ниет алай эди. Ай, гиди, артдан-артха атауулланы арасында асыралмай кѳалгѳан ѳлѳюк болгѳанча, бир иги эшитилмеген ынычхау бар эди. Астемир кеси да, ол кѳюн Айбазны ыразы болуп

къучакълагъанлыкъгъа, ёлген ёлю болуп къалгъан эди. Угъай, ол, тукъум къарындашларына ишекли болуп, дау айтмагъанды, Акъкъууну жууукъларына да терс къарап, аллайы болмагъанды. Алай а, бирсиле билгенни ол да билип, асыралмай къалгъан ёлюкню ийисинден къайры къутулургъа билмей айланнганча, алай эди. «Мен саулукъда къатын ал!» – деп къыса эди Озар. Да жокъ эди Астемирни къатын алыргъа да ырымы. Жашай эди, асламысында ууда кечине. Аллай жылланы биринде уа саулай Олтурманы акъылдан шашдыргъан ачы иш болду. Астемир, кюндюзгю кюнде тюзюнлей Эсеккуланы Айбазны юйюне кирип барып, аны башын къама учуна алып чыкъды. Алай тутханлай, эл аягъына дери барып, ол кюн анда Айбаз миннген ташха минди. Тюз да: «Байдыргъан байталны ажирге къошхан адетди!» – деп, Айбаз къычыргъанча къычырды.

Эки къаты харам эди Айбаз Къайбергенлагъа! Къан ызланы сюрюп келген эллиле ташны тегерегинден алгъандыла. Жукъ айтыр къарыулары да жокъду. Бир кере аланы келинлерин хыйла бла терилтип харам болду... Экинчи кере, ёз айыбын жабар ючюн, аланы келинлерин ёлтюрюп, мурдарлыкъгъа кирди. – Эл, Астемир акъылдан шашхан сунуп, Айбазны унутханды. Аны айтхан сёзлеринден угъай, алыннган къарамындан къоркъады. Ол а къычырады: Келе тургъан ёмюрледе да Къарачал ёзенлеринде быллай къара ишге чалыннганны боллугъу былайды! Астемир, Айбазны башын кери сызып, сыртдан энишге тёнгеретди да, ташдан секирип тюшюп, элден чыгып кетди. Эл, экиге бёлюнюп, ким Айбазны тёшден тёнгереген башына, кими юйюнде төммегине чабышдыла.

– Аны уа нек айтмайса, ата? – деп, Бекташ Добуллуну сагъышларын бёлдю. – Къарабугъадан жаратылгъан Эсеккуланы атауулда Айбазны аллай ишин билген эселе... Тукъумну кеси ичинде къан тегерге тюшген эсе... Сора мен билирге суйген... Акъкъуу: «Уялырма!» – деп ант этген эсе... Ол кеси терс болуп, Астемир Айбазны бошуна жойгъан болурму? Айта баргъанынг къадар, соруула тууадыла ансы, бир зат ахырына жетмейди...

– Ой, сени Байчи бар этсин огъесе уа! – деп къууанды Добуллу. – Уллуду бу хапар, аны айтыргъа да заман жетер...

– Мен билирге сюеме!

– Анда бизни тукъумну бедиши барды...

– Неси бар эсе да... Манга сен айтмасанг, ким айтырыкды?

– Хо, бала, – деп, кеч эсе да, Добуллу Къайбергенланы тарыхыны ачы жерин да айтырдан болду.

– Къарабугъадан жаратылгъан юч атауулну арасында жаулашыу Акъкъуу бла байламлы болгъанын кѳресе, аны ариулугъу бла. Аны ариулугъу бла, бала. «Ариуну ичи ауруу» деп бош айтмайдыла. Айбазны терилтген, кѳзюн къарангы этдирип, этмез ишине чалындыргъан да аны ариулугъу эди. Олтурмачы эрле урушха кетгенде, эл кѳтюрюлюшден кери жанлап да, ол аны ючюн къалгъанды. Айтыргъа, Айбаз узун бойлу, чырайлы жаш эди, борбай кючу да болгъан. Аллайгъа тиширыуну кѳзю терк илинеди. Астемир кетип, Акъкъуу ата юйуне къайтып тургъанда, Айбаз аны ызындан тюшгенди. Не дегин, Бекташым, эр кишини акъылына аман ниет келсе, ол тиширыуну терилтеди, хорлайды. Айбаз да ариуну, хыйланы да жюйрюк атларын жерлеп, Акъкъууну терилтгенди. Алыргъа да угъайы жокъ эди, Акъкъуу унаса. Ай-е, ас-лязим, ол, баям, къайыны артыкълыкъ этгенин кечмегенди. Огъесе, керти да, Астемирни уялтыргъаamy сюйгенди – къалай алай болгъан эсе да, аны аллына къарыны иги да билине чыкыгъанды. Айбаз да, айыбым ачылып къалады деп къоркъуп, Акъкъууну эмилик атха тагъып, ташха, агъачха жыртдыргъанды... Да не хайыр, хар зат тейриге белгили, тейриден а – адамлагъа! Акъкъуу кесине болгъан ишни айтхан болур эди бир жууукъ адамына. Ол да – бирсине. Аны бла иш белгили болгъан эди. Астемирге жетгенде уа... Батырны этериги алай эди да! Эсеккулары кече бла туруп кетди. Жаныккулары да, баям, Байрыккуладан эсе, Эсеккулагъа келишерек болур эдиле, бир ауукъдан ала да кѳчдюле. Кѳресе, бала, бауур кибик, уюп, бирге алай жашаучу Къайбергенлары къалай чачылгъандыла? Бары да бир тиширыуну хатасындан.

– Сора, ата, тиширыудан кери болургъаamy керекди?

– Угъай, угъай, – деп, терк айтды Добуллу. – Тиширыудан иги да жокъ, тиширыудан аман да жокъ... Алай бу артдагъы насиятны туюмчеги асыры къаты туюлюп эди, Бекташ тешаллыкъ туюмчек болмай. Аны себепли хапарны бошап, тынчайыр къууумгъа кирди. – Андан бери жашайбыз Мѳнгю тауну юч да къапчыгъайында; аланы тамакъларына кирип, кюнлюме, чегетле излей...

– Астемир артда не болуп кьалды?

– Андан сора терк окъуна къатын алып, къызы бла жашы болгъанды. Асчына бла Батман. Кеси, жюзден атлап, алай ёлгенди.

* * *

Ала жангы айны туугъаны бла чыкъгъан эдиле жолгъа. Ай, толуп, артха да къайтышып, батды. Ол заманнга Добуллу бла Бекташ да Къарачал ёзенлерине жетдиле. Ызындан садакъ жете, арсарсыз секирген дылгам къаяны башына чыгъып, Добуллу, кёлю тола, тохтады. Бекташны эриннге жууукъ сюеп, аны кесине къыса, сюелди. Борбайлары къыйылып, энишге оюлургъа аздан къалып эди да, жашчыкъны кесине бегирек къысып, аны къарыучугъуна таянды.

– Жангыз мен къутулгъан эдим терслиги болмагъан атауулдан, – деди Добуллу, ауазы бёлуне. – Мен бу дылгамдан секиргенимде, Алтын Хардар мени сау къойгъанды. Не ючюн? Баям, тукъумну юзмез ючюн!

Ол кече къая башында къалдыла. Экинчи кюн, сакъ энип, эски Олтурманы башына келдиле. Добуллу бек алгъа Бекташны къабырлагъа элтди. Алай тура эдиле къабырла – бир таш да аумай, бир къабыр да ичине оюлмай! Добуллу Алтын Хардаргъа табу этди. Бурунгу Олтурмада къабырны ичинден таш бла сырып, башын да гыйыла бла жабып, юсюне топуракъны алай къуюучу эдиле. Ёлген элни сыйлысы болса уа, анга къабырны тышындан кешене ишлей эдиле. Аны ташларына жаягъын салып турду. Бекташ да, атасындан кёргенни этип, кешенени бирси къабыргъасын къу-чакълагъанды.

Добуллу бек алгъа Апалайны кешенесине барды.

Алты кешене эски къабырлада алты батыр киби-ксюеледиле. Къарабугъаны кешенесин терен ханс басханды да, ары кирип къарыу да жокъду. Астемирни кешенеси хузумуракъ къаланнган болур эди, – оюлгъан жерлери бардыла. Добуллу, къайгъылы бола, Астемирни кешенесине терк ётдю. Артдан келгенле анда бир затмы излеген болур эдиле, – ичинде къабыры къазылып, топурагъы артха кёп болмай къуюлгъанды. «Ай-е, ас-лязим, – деп, тобагъа къайта, Добуллу кешенени ичине кирди, къабырны топурагъын къоллары бла жыйышдырып, тап этди. Апалай, жаны саулай, кешенесин кеси ишлетген эди. Ол къаланнган кюнюндеча тура-

ды. Къабырлада алай айлана, Добуллу кюнню къалай кетгенин да эслемеди. Анда атауулну бары арбакълары бла ушакъ этип, Алтын Хардардан алагъа жандауурлукъ да тилеп, ингир къарангысы кире, эл башында дуппургъа ыкъдыла.

Добуллу сабий заманында бу тийреледе къозу кютюучю эди. Сахиниклени жайылма къоюп, кеси дуппурда ойнай эди, ойнап эриксе, элге къарап, анда юйлени сарнаргъа суююучю эди. Энди Олтурмада Добуллу билмеген башха миллет жашайды. Къайбергенладан бла Хасаукаладан къалгъан юйле болмасала, жангы ишленнген юйле бары чалыдан эдиле. Чалы юйле, саз бла сюртюлюп, башлары мулхар не къамиш бла жабылгъан. Кертиди, алгъын элни Жоругъу болуучу майданда бир уллу юй ишленипди, аны арбазы да кенг, тюз. Анда кёп адам жыйылыпды, жарыкъ макъамла согъуладыла; ариу кийинген атлыла келедиле, кетедиле.

– Бизге ары барыргъа жарарыкъ туюлмюдю? – деп сорду Бекташ.

Добуллу, ары къарап, иги кесек тынгылады.

– Былай этейик, – деди сора, – сен агъачха кет, мен барайым. Къонакъ алыучу эл эсе, жаулукъ излемеген, кече къалырма юлеринде. Халларына къарарма, шагъырейлик излерме. Иш алайдан барса, тамбла ингирде таугъа къарангы тюшгенлей, къая башына чыгъарма да, дыф садакъ атарма. Жанып учхан садакъны кёргенинглеи, былайгъа, бу дуппургъа, келирсе. Жанып учхан садакъны дагъыда эки ингирде сакъларса. Юч кечени аллай белги кёрмей сакъласанг, арсарсыз, келген жолубуз бла артха айлан, элинги табаргъа кюреш.

Жолгъа чыкыгъанлы, биринчи кере Бекташны ичин къоркъуу алды.

– Угъай, ата, мен да сени бла барлыкъма!

– Атаны оноун бузаргъа жарамаз, бала. Бюгюнлюкде Къайберген учхунну уланыр умуту жангыз сенсе. Мен сени жол, тукъум танытыргъа чыгъаргъанма ансы, ажымлы этерге чыгъармагъанма... Танымагъан жеринге хапар билмей кирип барыргъа жарамайды. Сени атанг Олтурмагъа кирген жау аскерни бир кере кёргенди! Алтын Хардар къуруда бизни къутхарып турмаз...

Бекташ, экинчи жууап къайтармай, агъачха кирип кетди.

Ол да Добуллуну жашны сынар амалы эди, агъачда кеси башына къоюп, эр киши мадарына къараргъа суюгени. Ичинден, тукъум жигин юзерме деп къоркъса да, жашны къаты юйретирге керегин ангылап, кеси

кесине зор этди. Бекташ агъач ичине терен ташайгъан болур деген сагъатда, ол да, энишге энип, элни башындан кирди. Узакъ уудан келген уучугъа ушай эди: юсюнде мор гебенеге, тюйген тюймели чепкен кёлеги, аны кесинден шалбары, бутларында ышымлары, аягъында чабырлары... Сары къаядан жарылып тюшген къая жаркъалай, деменгили сары киши, сары сакъалы да ёсюп, чырмашып...

Ойра, тейри-сыйыты, жүреге толкъуп, бетине бюрчюкле чабадыла. Олтурма алай эди – Къайбергенлары бла Хасаукалары жарашып, жарашхан къууумларын эте тургъанча! Добуллу, алгъыннгы Жорукъдагъы уллу юйге жууукълаша, кеси эслемей, терк болду. Чабыр хуюнлары седиреп, шемшер таягъы ташха тие. Тотурну юйюне жетип, сабыр болду. Олтурмада Тотурну юйюнден уллу журт жокъ эди: тюп юйлери, башында да деменгили багъаналаны юслеринде ишленнген экинчи къатысы. Жорукъдагъы жангы юй да анга къарап ишленнгенчады. Аны уллу арбазында ариу кийиннген къызла, жашла, гюрен туруп, къарс урадыла. Ючеулен, къабыргъа аллында тюкгючлеге олтуруп, къыл къобузла согъадыла. Бир ненча къыз бла жаш тепсейдиле. Тойгъа къарагъан халкъ да кёпдю – хуна башларына, тереклеге иш да чыгъып къарайдыла.

Добуллу, орамда тохтап, хунагъа къапланды. Ариу адамла эдиле арбазда олтургъанла, тургъанла да; иничкебел жашла, башларында ёре бёрклери, беллеринде къамалары. Согъулгъан тартыула да, адамгъа къанат битдирирча, алайдыла.

Ол, хуна артындан уллу къууанчха къарап тура, жангы Олтурмада ариу жашаугъа сукъланнган окъуна этди. Добуллуну юсю бла ары, бери да ёте эдиле; сейирсинип къарагъан да болады, ай-е, гиди, бу кимди, не адамды деп сурагъан жокъду. Жаланда бир къарт къатын тохтады, хузумуракъ кийимли. Анга къарап, бир затла айтып, этегин къакъды жазыкъсыннган халда. Андан сора, Добуллу хуна ташладан бири эсе да, киши эслемеди. «Хо да, элни кёрдюм, аны жангы эллилерин да кёрдюм, – деп кёл этди Добуллу. – Ёмюрледе да бу жерлеге Къайбергенланы аякълары басмагъан кибики! Насыплы эл, ай-гиди, Добуллудан узакъ, кери... Атауул журтларына келгинчи кибики къарагъан кюнлери да бола кёреме адамны, – деп, жашау къыланчларына тюшюне эди ол андан ары. – Не дегин, Ата журт чола мал болгъан эсе башха халкъгъа, терс Ата журт туююдю, жарашып жашаялмагъан Хасаукалары кес-

леридиле. Не дегин, не дегин... Жутлукъ, малкёзлюк... Кеслерин да жойдурдула, ата журтларын да башхалагъа къойдурдула...».

Добуллуну кёлю толуп, энтта да кёз жашлары кеслери алларына келип башладыла. Быллай ажымлыкъны кёргенден эсе, ол кюн Дылгамдан энишге секиргенде, ууалып, жер къаны болуп къалса эди уа! Сууукъ, хурнетсиз Олтурманы орта орамы бла алай кетип баргъанда, Добуллуну аллына жарлы, зыккыл адамла да чыгъа эдиле. Бирде бир кёнчексиз жаланаякъ жашчыкъ аны артмакъларына умут этип къарагъанча окъуна кёрюндю, – игида уллу жашчыкъ. Къызчыкъла да тюбей эдиле – кийгенлери да кийим деп угъай, юслерин эски-бусху бла жабаргъа кюрешген, ёшюн айыргъан къызчыкъла. Добуллу, эртте болгъан ишге бой салып, бир кесек эс тапды. Ол заманлада, Къарачал Къайбергенланы бла Хасаукаланы журтлары болгъанда, Олтурмада аллай айырма жокъ эди, – бирле, ол къууанч этген юйдеча, кюмюшлю, жибекли болуп, бирсиле уа зыккыллары салына айланнган. Ай-е, ас-лязим, Уллу Тарда да жокъду аллай айырма. Бирча жашайдыла, бирча кийинедиле, тейри буюргъан жашау тиричилик да барына бир кибикиди.

Добуллу ол кече къая башында къалды. Экинчи кюн ингирде, Бекташха белги берир заман жетгенлей, артмагъындан нарат балаууздан акъгъан чайыргъа дорбун от кёшулуп, ич жау бла басылгъан, тышын-дан чепкен бла тышланнган, уллулугъу жумдурукъ чакълы топну чыгъарып, садакъны учуна чанчды. Чакъгъыч чакъдырып, къуу къабындырып, топчукъгъа от салды. Топну тегерегинден кёксюл от тилчикле алгъанда, садакъны иги тартды да, кёкге жиберди. От къуйрукълу, жилтинли садакъ, жулдуз учханча, учду. Ол, къарангыны жарып, кёкге къалай баргъанына къарап, Бекташ аны кёрмей амалы боллукъ туююлдю деди. Тынчайып, жашыны келген тауушу къайсы жанындан чыгъарыкъ болур деп, сакълады. Аны оюмуна кёре, Бекташ, чегет бет жанладан чыгып, бери, Къарачал сыртына, кече белинде жетерге керек эди.

Жулдузла жарыйдыла. Агъачда бёрюле улуйдула. Жылкычы къуш къайгъылы кычырады. Кече бели да ётдю. Бекташ кычырмады, келмеди. «Айлана кетип, жукълап иш къалгъан болур», – деп, кесин сабыр этерге кюрешсе да, Добуллуну ичинде къанчыкъ бёрюсынсып башлады.

Кюз арты эди, кюн игида кысхаргъан заман. Добуллуну ёмюрюнде андан узун кюн болмады.

Биягъы заманда, биягъыча, дыф садакъ жиберди. Ол кече къанчыкъ бѣрю аны ичинде тангнга дери улугъанлай чыкъды.

Ючюнчю кюн Добулла къая башы бла ёрге, эниште дыгалас этип чаба эди. Къая жухха чыгъып, къычыргъан да этеди. Бекташ белги бермей эди. Энди аны къултамында жангыз садагъы къалгъанды. Кечесинде аны да жандырып атды. Ол, Добуллуну бирси эки садагъындан эсе да бийикге учуп, кѣкде тагъылып къалгъанча, иги кесек турду.

Бекташ ол кече да, аны эрттенлигинде да келмеди. Белги да бермеди.

Добулла тюнгулдо да, Дылгамны башында тюз да кеси секирген жерге келип, сюелди. Алтын Хардар кѣкдеча, анга къарады. «Сен тукъумну юзерден эсенг, — деди ол, жүрексинип, аз да тобалыкъ сезими къалмай, — сен алай сынай эсенг Къайбергенланы... жет сора умутунга! Жет, жаны болмагъан сен, таш къаранчха!»

Добулла, кѣзлерин къысып, Дылгамдан экинчи кере секирип сагъатда, аны къулагъына Бекташны ауазы келди. Орас, Исси тагыда, юйюню таш арбазында тынгысыз болуп, юйге киралмай айланнганча кѣрюндю. Къагъанакъ жилигъанча да эшитилди.

Добулла, жүрегини тыпырдагъанын басаргъа кюреше, бир такъыйкъагъа аллай эссизлик этип, Алтын Хардаргъа дау айтханына сокъуранды. Къаядан артхаракъ окъуна кетди. «Ай-е, Къайберген, — деп, аны да тейри болгъаны энди эсине тюшгенча атауул атасына жалбарды. — Ай-е, Къайберген ата, энтта да кел сен мени къадырма! Кел да, жангыз уланымы ажымлы этип къойма...»

Аны къулагъына Бекташны ауазы энтта да келди. Кѣкде сыфаты кѣрюндю.

«Добулла! Тели болма!» — деп къычырды Орас.

Ол, Олтурмагъа эниучю къара жол бла ёрге барып, чууанагъа чыкъды. Бекташ сау эсе, белги берир, ёлген эсе, Алтын Хардардан таууш болур деп, чууананы бир жаркъасы болуп, ёрге чонкъайгъанча, сюелди.

«Бекташ мени къолума сау тийип, анасына къайтаралсам, мен анга, акъылбалыкъ болгъанлай, къатын алмай къоймам!» — деп ант этди. Энди аны жангыз баласын сакъларыкъ ол ант кирик, жүреги тынчайып къалды.

Добуллугъа ашхам жулдуз ышарды. Чууанада къуш уя болур эди, — тюз да аякъ тюбюнден гур-р деп, къуш учду. Аны бла тенг, аргъы тауну башындан дыф садакъ чынгады. Добулла сюелип тургъан чууанасындан, ары таба секирип кетерге аздан къалды...

І. ГЮРБЕЖИ

Къыш тау башларындан бери къарап, Кюкюрелги черегини жайма-жайыу къыйырларына буз къабырчакълана башлады. Къара агъачдан келген кертме, чум, къышхабиш ийисле да къырпакъ этгенча кёрюнедиле. Бирде чорбатлагъа къырау къагъып чыгъады. Къайдан эсе да ажашып келген сууукъ желчик юйден жаланлай хылыф чыкъгъан сабийни, жухуна ургъанча, ичгери къачырады. Малла жайлыкъладан ёзенлеге саркъып, къыш орунларына жыйыла башлагъандыла.

Добуллуну къайын атасы Талмаз жолгъа тынгысыз къарай эди. Кечесинде Асбаян да, келип, кёп олтургъанды. Энди Добуллу къайтырыкъ болуп турмагъанын бир бирден жашырмайыкъ да, оноу этейик дей эдиле. Кабахан, къызына къараргъа чыгъып, Исси тагыда эди.

– Ай-е, тейри-сыйыты, Эдил жагъаларындан юрюлгенли да къыдырмагъанбыз бу жолну юч-тёрт ай, – дей эди Талмаз.

– Унутма, Талмаз, Добуллуну ёз атасы Дауутну кешенеси ишленмей къалгъанды... Добуллу аны къалай къалыргъа да боллукъду.

– Ай, ким билсин, Добуллугъа кешене ишлеген не эди...

Ол кюн а, Талмаз эрттенликде эртте юйден чыкъгъанда, аны сууукъсурагъан шошлукъ жунчутду. Тийреде бир жан къымылдамай эди. Уллу Тарны кюз арты сагъайыуун биринчи кере кёргенча, сескене, жол ортасында тохтады. Тюрслеп къараса: къаяла бийик, тагы суула къаралдым, таудан келген тауушла шынгарт. Юй башларындан чыкъгъан тютюнле да къалын... «Ай-е, тейри-сыйыты, бушуугъа кибики», – деди ол, табийгъатны кюз халына бойсунмай. Къыпчакъ киеуню, Добуллуну, эсине бир зат тюшсе, сагъыш эте, сора турмай, арсарсыз чыгъып къалыучу къылыгъына чамлана, Исси тагыгъа барып, жарлы Орас къалай тура эсе да, хапар алырдан болду. Эки да атлагъынчы, тубюнден бери айланган Асбаянны кёрюп, сакълады.

– Не бек кёл этерге кюрешсек да, Орасны къызла-

ры мени юсюме тѣгюлгендиле дейме? – деди ол, Асбаян анга жууукълашхынчы окъуна. – Не дейик, атауул къаны тарта болур эди Къарачал ёзенлерине... Огъесе жазыу алаймы болду?

– Бюсюремейме кѣлсюзлюгюнге, – деди Асбаян, аны къатында тохтамай. – Жур, жур, Орас да тюйюлдю аллай бир кѣлсюз! – Талмаз, уятлы бола, аны ызындан тебиреди. – Эр кишиге жыл да, жол да неди! – деп, Талмазны кѣлсюзлюгюн таукелликге бурду. – Добуллу онючжыллыкъ жашчыкъ болуп, къаядан секиргенде да жанламагъанды анга Аламан¹. Атауул кешенелерине жол салгъан эрни уа ол къалай тыяр!

Ала келгенде, Бекташны тюзюнлей кичиси онбир-жыллыкъ Ману жапмада эчки сауа эди. Аны кичиси Айназа юй жыяргъа кюрешеди. Кабахан, кийиз юсюнде жабагъы жууургъаннга тумаланып эселе да, уянып, кими жияй, кими кеси кесин жубата, юй ичин жабугъа алдыргъан эки эгиз къызчыкъны – Асхура бла Къудасны – жубатады. Орас, къутулур заманы жетип, къымылдауу ауур болгъан эсе да, ашха суугъа къармашады.

Эки сыйлы адам да бирге былай эртте келгенлерин кѣрюп, Орас ожакъ жаны суукъ къабыргъагъа къысылды. Эти-жени, жая болуп, ичинден аман хапаргъа хазырланды. Атасы Талмаз, аны къонагъы Асбаян бир зат айта эселе да, къулакълары сангырау болуп къалгъандыла да, жукъ эшитмейди. Асбаян сабийледен къайсын эсе да къоюнунa алгъанын кѣрдю. Аны бла тенг, ичине таукеллик келип, кесине айып эте, суукъ къабыргъадан бери болду. Дагъыда, сѣз айтыргъа къарыуу жетмей, атасыны кѣзюне къарады.

– Добуллу кешене ишлей кечикгенди, – деди Асбаян, юйде шургулукъну жумушатыргъа андан ёзге амал тапмай. – Аны айтыргъа келгенбиз... Киши жеринде кешене ишлеген тынч да, терк да тюйюлдю, эгечим...

Ману къулакълы чара тола кетип бир сют саууп кирди. Чараны тепсиге салып, сюелди. Талмаз, аны къолчукълары сууукъдан кѣгерип, кеси да къалтырай тургъанын кѣрюп, аллына чакъырды да, тон ичине алып, къолчукъларын къоюнунa сукъду.

– Орас, сен эртте-кечден аман къууум этип, бу сабийлени да жанларын аласа, – деди ол, урушхан маталлы. Аман къууумгъа бек алгъа кеси хорлатып, Ас-

¹ Аламан – ёлюмню, къыйынлыкъны тейриси.

баяннга айып этдиргени ючюн да, кызына тырман этгенге ушады.

— Сора сиз... танг атмай... башыгъызны кюлугъузга алып нек айланасыз? — Орас, Асбаянны кешене хапарына, атасыны жапсарыу тырманына да ийнанмай, алда кыйынлыкъга таукел болургъа кюрешеди. — Сен, жырчыны да негер этип, бу заманда келген эсенг... кёл этдириуден не файда? Бекташынгы бек ташы сыртдан тенгерегенди де да кый! — Орас олсагъатдан бир кужурла кыалтырап, тер чакъдырып башлады да, анасы Кабахан жетип тутду. Орасны бушуу эсиртгени бла кюченгиси башланнганын айыраламай, эрттен кыонакъла да тынгысыз болдула.

— Чап, Суюдюм бийчени бери алып кел, — деп, Кабахан, Талмазны тон ичинде бир кесек жылынып, эс тапхан Мануну Баразлагъа чапдырды. Бараз кыатыны, Суюдюм бийче, Орасны бары сабийлерине аначылыкъ этген кыатын эди. Кабахан, кишилени юден кыыстап, кызын тешекке салырдан болду. Алай а Орас, эр кишиле да тургъанлай, хомух болгъанына уялып, кесин кыолгъа алды. Жатаргъа унамай, сыйлы кыонакълагъа аш-суу мажарырдан болду.

Добуллуну таш юйюню терезе кёзлеринден бери кюн таякъла зарра толкунла салгандыла. Асбаян, бир кюлкюлю бёлляучукъ да айта, сабийлени сейирсиндирир ючюн, толкун зарраланы тутаргъа кыалды. Сабийле, жиягъанларын унутуп, аны зарра таякъла бла кюрешгенине кыаныгъа, кюлюп башладыла. Асбаян зарра тутаргъа энди жюрюй башлагъан Асхура бла Къудасны да юретеди — экисини да кыолтукъларындан тутуп, чапдырады. Олсагъатдан кюн таякъла юй туп букъусун алай чулгъагъан уллу юйню ичи кюлкю бла чабышыудан толду.

— Санга Алтын Хардарны жарыгъы тийсин! — деди Кабахан жырчыгъа. — Сен келген жерге кыууат келеди!

— Мен келген жерге сары кыыпчакъ да келликди, — деп, Асбаян да кыарт кыатынны ыразылыкъ сёзюн алгъышха бурду.

— Жырчыны тилинде тейрини суююнчюсю келеди! — деп, Орас да Асбаяннга умутлу кыарады. Аны ичин иги умутла жылытханлары баям эди. Иги кыууум, кертиси да, тейрини суююнчюсюне ушайды.

Орас Добуллугъа эрге баргъанлы, Асбаян анга биринчи кере тюрслеп кыарады, кесамат этип. Ол эки адамны — Орасны бла Добуллуну — кыарамларында бир бирге аллай бир ушашлыкъ бар эди, — ол, ичинден то-

багъа къайта, сейирсинди: «Былагъа бир бирден энчи жашау болур амалы жокъ эди. – Асбаян жаратылыш къудуретине тангсынды. – Эки жерде эки халкъдан жаратып, бирге къошхан тейриле быланы бир бирден не хазна айырсынла! Айырсала да, бир бирлеринден артха кёп жашамазла...» – деди. Асбаян, алай деп, кеси сейирсиниуюне кеси къууана, Асхура бла Къудасны да зарра толанны ичинде чапдыра тургъунчу, Талмаз да от жагъада уллу от этди. Энди Асбаян ойнап эрикген сабийлени кийиз юсуне салды.

– Бизни жерибизде бир башха тиширыугъа ушамагъан адамса, алайлай къал! – деди Асбаян Орасха. – Аталары, къарындашлары да сау-эсен келип, юйюрюнгю палахсыз ёсдюрюрге Алтын Хардар онг берсин!

Кюн, игида ёрге келип, Исси тагыны башына жетген болур эди, – зарра толанла жокъ болгъандыла. Суюдюм бийче да келди. Энди тиширыулары кеслерин къояргъа боллукъ эди.

– Жюр, мени сыйлы ёкюлюм, кете барайыкъ, – деди Асбаян Талмазгъа. – Добуллу келе-келе туруп, мында тиширыула керекдиле. – Аны бла юйден чыкъды. Алай а Талмаз, мажарып, аны ызындан тебирегинчи, артха къайтды. – Алан, Добай улу, биз мында ёлюк болмагъан жерде миширте къалай тургъанлыкъгъа, мен бир сейир кёреме, – деди ол, Талмазны терезе аллына тартып. – Ол гюрбежиден чыкъгъан къалын тютюнню кёремисе?

Кертиси да, гюрбежини ожагъындан къалын тютюн чыгъа эди.

– Орас, ары бир къарачы! – деп къычырды Талмаз, сейирден эсе, къууаннгандан эсе да. Орас, ауур атлай, аланы къатларына келди. – Гюрбежиде ким барды?

Орас, гюрбежини ожагъындан къалын тютюн чыгъа тургъанын кёрюп, бек алгъа сезгени къоркъуу болду. Артха, жыйгъыч таба, туракълады. Жыйгъычха жетмей, орта багъананы къучакълап тохтады.

– Ману, Айназа, чабыгъыз, атагъыз келгенди!

– Да ол къалайды, Орас? – Талмаз, Орасха къарап сёлешсе да, соргъан а кесине эте эди – сейири, чамла-ныуу да бирге! – Юйюне къайтхынчы, гюрбежисине келип, от жакъгъан?

– Аны юйю – гюрбежисиди, – дегеннге ушады Орасны хатху адыргысы. Олсагъатдан кюченгиси башланып, энишге оюлду. Суюдюм бла Кабахан, юй тубюне кийиз атып, Орасны алайда къутулма къойдула. Асбаян гюрбежиден чыкъгъан къалын тютюн бла Орасны

кюченнги къычырыгъыны арасында кимни не айтханын эшитмей, орамгъа чыкъды. Добуллуну таш юйюнде къайгъылы тауушлагъа тийре къатынла чабышып келгенлерин кёрдю. Ала бирем-бирем юйге къутулгъанларына къарап, тынчая, гюрбежи таба атды.

* * *

Добуллу бла Бекташны келликлерин билип, алларына чыкъгъанча, тилсиз Кёкей алагъа Жаргелли аягъында тюбеген эди. Къарыш тенгли бир тот темирни да алгъа тутханлай, узакъдан окъуна чапхан эди ол келгенлени алларына. Добуллу, жашы бла бирге, бусагъатда Кёкей къолунда тутхан темирни излей кетип, ол а, Кёкей, ала кетгенлей, темирни мында табып къойгъанча, аны суйюнчюсюн айтыргъа чапханча, алай эди халы. Сёз, суйюнчю, къууаныу орунуна ынычхау чыгъа эди аны тамагъындан; къызыу тылпыуу темирни иеси табылгъанына къууаннганын кёрдюзте эди.

– Быч-ч-ч, и-и-и, – деп, тегерек айлана эди ол Добуллу бла Бекташны алларында. Бир билегин кенден тутуп, къарыш темир бла аны кесерге кюрешгенча, ары-бери этеди, дагъыда, аны къоюп, жол жанында чум котурлагъа чабады да, аланы «къырып» башлайды.

Добуллу, сыртында ауур артмакъланы жерге салып, Кёкейни къоюнуна къысды. Кёз жашлары келдиле. Кёкей да сынсыды. Добуллу, Кёкейни угъай, саулай бу огъурлу журтну къучакълагъанча, кёлю толуп, азгъын бетин Кёкейни башына къысды. Бекташ тилсизни аркъасындан къучакълады. Кёкей, ата бла баланы арасына тумаланып, бир затла айтыргъа кюрешеди.

Добуллу, тилсиз Кёкей къара темирни кесине бичакъ ишлетирге алып айланнганын ангылап, олсагъатдан окъуна аны этеригин айтды. Кёкей, жолоучулары ауур артмакъларын инбашына тынч алып, алда тебиреди. «Эл тынчмыды?» – деген сорууну Добуллу къоллары бла билдире эди. Кёкей, оту селее да, къайнагъаны тохтай, оту ышырылса, жангыдан къайнап, тегюле тургъан къазан кирик, алай эди. Бирде, шош болуп, жанларында келеди, бирде, аланы сау-эсен къайтханларына къууанчы жангыдан кирпилдеп, ёрге-ёрге секиреди, къужурла тепсейди. Алай кирпилдеп, ол Добуллуну соргъанларын эшитген да этмей эди.

Исси тагыны тюбюнден кирип, жол гюрбежиге бла юйге айырылгъан жерде Кёкей Добуллуну аллына сюелди. Бекташ – юйге, анасына тартдырса да, Добул-

лу, кёзлери алай жанып тилеген тилсизни мудах этерге суймей, гюрбежиге бурулду. Бекташ, эр киши кьа-дарында, юлери кёрюне тургъан орамда атасындан айырылып кеталлыкъ туююл эди.

Добуллуну Къарачал ёзенлерине элтип, бери да къайтаргъан жолунда кёп отла тиргизтген чакъгъычы бла къууу жанында эдиле, тауусулмай. Аланы кезлик хуржундан чыгъарып, къууну ахыр ултамына жилтин учурду. Къургъакъ ишхерилени къабындырып, от жакъды. Кёкей, гюрбежини къууанч хырылдаудан толтура, кёрюк басып башлады...

Болсада, Кёкейни къара темири бичакъ ишлерге жараусуз эди. Добуллу, тилсизге кёз бакъдырып, артмакъда Къарачал ёзенлеринден бери кётюрюп келген къурч кесимлеринден бирин алды да, аны къыздырды. Добуллуну къоллары темирге аллай бир тансыкъ болгъан эдиле, – бусагъатда ол къызгъан темирни жалан къолу бла тутуп къойса да, ол аны кюйдюрмезликча, алай эди. Кёкей, аны жолуна чыгъып, бери, гюрбежиге, келтиргенине къууаннган окъуна этди. Бичакълыкъ темирни терк жазды. Гюрбежини бирси мюйюшюнде къапчыкъчыкъ бла ёрге тагъылып тургъан доммай мюйюзле бар эдиле; бирин алып, къыздырды да, сап ишледи.

– Быч-ч-ч, и-и-и, – деп тепсей эди Кёкей, гюрбежини букъу этдирип. – Б-б-б-ы-ы-ы, – деп, тегерек айлана эди. Мюйюзсап къойчу бичакъ битди. Добуллу аны, ахыр кере къыздырып, гуллада суугъа сугъуп, къатдырды. Гюрбежиде, тюз да эшикден кирген жерде, ичинде да билеу чархы бла аякълы гулла бар эди. Бекташ буруп, Добуллу бичакъны биледи, башха барлыкъ этди.

– Тилсиз кесине бир хата этер деп къоркъмаймыса, ата?

– Анга бичакъны быллай бир суюдюрген Алтын Хардар аны хатадан да сакълар...

Асбаян жетгенде, Добуллу, Кёкейни, от жылыугъа жууукъ олтуртуп, башын жюлюй эди.

– Къайберген тейри кесинг болуп, кёзге былай кёрюне эсенг... сокъур этме жарлы жырчыны, – деди Асбаян, эшик юсюнде тохтап. – Добуллуну сыфатына кирген эсенг... бизге белги берирге...

– Асбаян! – деп, Бекташ кесин жырчыгъа атды. Эшик юсюне жетип, баш ийип тохтады.

Кёкей, башы Добуллуну тюбюнде къалып, ычхыналмай, бичакъ кесиники болгъанын Асбаяннга билдирирге кюрешеди. Добуллу аны башын жюлюп, артха бол-

гъанлай а, секирип туруп, аны кӊолунда бичакъны сер-
меди. Гымыш жюлюннген башы, жукъа бети тилсизни
кӊалай эсе да бир чыгырбаш жыртхыч кӊушха уша-
тып, Асбаян элгеннген окъуна этди.

– Асс... б-б-б-ы-ы, – деп, Асбаянны тон женгинден
тутду; бичакъны аны кӊз аллында ары-бери буруп,
махтанды. – М-мы, ды-ы... – деп, кӊужур кӊымылдау-
ла эте тепсей эди ол, Асбаянга хапар билирге кӊой-
май.

– Алай кӊайтмасанг да, Тюп дуниягъа жолунгу
сокъмакъ эте башлагъан эдик, – деди Асбаян ахырында.
Гюрбежиде от жакъгъан Добуллу кеси эсе, ол, юйюне
келмей, жууукъларын аллай бир тынгысыз этгени
ючюн юсюне айланыргъа кӊызып келген эсе да, темир
уста, бичакъ ишлеп, тилсизни аллай бир кӊууандыр-
гъанын кӊрюп, ачыуу кете, бир зат да айтмады. Сӊз
айтыр кӊарыуу болмай, тобукълашды.

– Сау кӊайтхан эсек, бизни гюрбежибиз кӊайтар-
гъанды! – деди Добуллу.

Бир кесекден а, Асбаянны ары хылыф баргъанын
кӊрюп, юйлеринден чыкъгъан эр кишиле сейир халны
кӊрген эдиле: ол жанындан бери кӊырау кӊакъгъан
сарычач шындыкланы ичлери бла бир кӊауум эр киши
айланды; алда – кюнде жылтырагъан мюйюзсап би-
чакъны бийик тутуп, секире, Кӊекей, аны ызындан До-
буллу бла Бекташ, бек артда Асбаян; бу жанындан ары
уа Орасны эки кӊызчыгъы – Ману бла Айназа – чабы-
ша эдиле. Ала бир бирге жетип, Добуллу кӊызларын,
Бекташ да эгечлерин кӊююнларына алгъынчы, Кӊекей,
эки кӊызчыкъны да эки билеги бла кӊтюрюп, секире,
тепсей кирди. Ол не эсе да бирле айтып кӊычыра эди,
кӊызчыкъла аны кӊююнундан кӊутулургъа, аталарын
бла кӊарындашларын кӊучакъларгъа тартдыра эди-
ле; Кӊекей а, жибермей, тӊгерекей айланып, тепсей эди.
Сора ол Мануну Добуллуну кӊююнуна атды. Айназаны
уа, кесинден да бийикге кӊтюрюп, Бекташны тӊгереги-
не айланды, аны инбашына салды.

– До-до-до, бб-б-б-у-у-у, – деп, хатху тауушдан кӊы-
ра, андан ары кишиге да кӊарамай, элге чапханлай
кетди.

– Трам аурумай турамыды? – деди Добуллу. Ол,
тубегенли бери да, Асбаянны бетине биринчи кере
тюрслеп кӊарады. – Юсю бла озуп кетгенме... Кӊекей
хайырсыз темир кесеги бла тели бола эди...

– Игиди, – деди Асбаян. – Эл, журт бары да сау-
эсенди.

– Узунбут Уртай? Къозу бла Эмен?
– Игидиле, тейриге табу.
– Байда хайырсыз а? Абустол бла Дударукъ?
– Юсюне къая оюлса да, Байда сау чыгъар... Дударукъ ауруй-ауруй турады.

– Келечилерим а? Алау, Ачау, Азнауур?
– Тейри лазим, Добуллу, сен кетгенли, жырлап къолайыбыз да болмагъанды. Не болдунг жолоучулукъда? Салалдынгмы кешене?

– Ай-е, Асбаян... кешене салгъанны сурайса, жанынг сау къутулдуму де тюнене ёз жеринг болуучу Къарачалдан... Жарсыуубуз биз суннгандан эсе уллуду.

– Кёреме, къууанчлы туююлсе...

– Эл, жер кёрюрге онгу болгъан насыпды, аны ангыладым.

– Тас этгенибиз тау, алгъаныбыз тебе дейсе?

– Дейме, Асбаян... Биз, таула, тюзле да иелеучю ханлыкъла, таргъа тыйылып, бирер къош болуп къалгъанбыз...

– Угъай, Добуллу, тарда тарлыкъ сынагъан кёрмейме...

– Мен да аны айтама, жырчы! Таргъа жыйыла, тарлыкъ келгенин кёрмейбиз деп... Мен Бекташ тенгли заманда Къарачал ёзенлери бизни жерлерибиз эдиле! Энди... бизни туююдюле! Атауул кешенелерибиз кычырыкъ этедиле! Мен, аны эшитип, жаным жер бла тенг бола къайтханма.

– Жол жюрюп арыгъанса да, акъылынг ауурду, Добуллу! Жол ауурлугъун да юсюнгден бир ат.

Исситагычыла, аланы тегереклеринден алып, Добуллуну шургулу сагъышларын бёлген эдиле. Ол, эллилерини къууаннганларын кёре, арбазына жетгенде, Орасны кюченги кычырыгыын эшитди. Добуллу, бары аны ктуршаллагъан эл суугъа батып, кеси жангыз къалгъанча, арбаз ортасында тохтап, жапма чыпынга тагъылды. «Ойра, тейри, къудурети уллу атабыз, Бекташны бир насыбы бар эсе, анга къарындаш тууар! О Къайберген атабыз, чомарт бол, эр киши тамыр алдыр!» – деп тиледи ол, Алтын Хардарны да унутуп.

Алай а юйде, доп деп, къайсы эсе да къатынны этегине тюшген къагъанакъ бу жол да тиши таууш этди. Алтын Хардар угъай эсенг, Къайберген кеси да аны тилеклерине сангыраулай къала эди. «Хо да, тамыр ийдирмезден эсегиз, амалыбыз неди!» – деп тюнгюле, эл жарыкълыгына къошулду.

Угъай, ол бары Добуллу, кыыз деп, сабийлерин бир

бирден кем этгенден туююл эди. Къызларын Бекташдан кем сыймейди. Алай аны боюнунда къалгъан тукъум къурауну борчу, бу жолоучулукъда жангыдан кюч алып, эр киши тамыр излетеди. Аталыкъ сезими бирча эсе да сабийлерине, жашха термиледи. Ата сезим бла тукъум сезимни айырмасын алге билдирсе, ким биледи, анга айып окъуна этерле. Аны ючюн а атауул аманатха кертичи болургъа къадалыу бир такъыйкъагъа да эсинден кетмеген ауруу эди, ич ауруу.

— Ыразы бол, Орас, этген игилигинги ауузума ашамадым, Бекташны сау къайтардым, — деди ол, эл да чачылып, Орас да къозлаудан бир кесек эс жыйгъанда. Орас, эрини кёлкъалды ауазын ангылап, сабыр сёлешди:

— Ашыгъышлыкъ этесе, тейрилени чамландыра, — деди ол. Къагъанакъ анасыны толугъа ёшюнюн эме тургъанлай жукълагъанды. Орас, аны уятырма деп, къымылдаргъа къоркъады. — Ашыгъышлыкъ этесе, сыйлы башым. Энди сен жангыз туююлсе... Санга Бекташны берген тейри аны урлукъсузму къойгъанды?

Кертиси да, Алтын Хардар, Къайберген да, анга ёчюкленнген этгенча, тилегине сангырау болуп тургъанлары ичин кюйдюрюп, Добуллу ич сарыуу бла юйню орта багъанасын тепдиргенликге, Орасха да тырман этгенликге, бары тейриле келишип, аны юйюне эки къууанчны бирге тежеген эдиле: аны жашы бла бирге узакъ жолоучулукъдан сау-эсен къайтардыла; Орасны чырмакъсыз къутултуп, аны юйюрюне дагъыда бир къыз къошдула. Добуллу не бек кёлкъалды этсе да, Алтын Хардар анга чомартлыкъ этерден аямай эди.

* * *

Добуллу туугъунчу болуп ётюп кетген кёп зат унутулгъанча, Добуллуну жолоучулугъу да унутулду. Добуллу, темир къурмугъа алгъындан эсе да кёп жюрюп, алгъындан эсе да кёп туюе темирни, таш да алгъындан эсе кёп кётюре, тиричилик эте эди. Уллу Тарда хар таулуча, уллу юйюрюн ёсдюре эди.

Добуллу къайтхандан сора, кёп турмай, къызыула тийип, андан тюзелмей, ёлюп кетген Талмазны обасына да кырдык урду. Жаргеллиде бек бушуулу иш ёлюм туююл эди, — ёлген, туугъан, жаз, къыш алышыннганча, хар заманда кесини кезиую, ызы, жоругъу бла баргъан, бу жерни адамлары эртте юйреннген, аны ючюн

этер ишлеринден к'алмаг'ан тиричилик эди. Добуллу к'айын атасына, келишдирип, ахшы кешене ишле-ди – Жаргеллиде биринчи кешенени! Трам, олий к'а-дарында, элде кешене к'урулушха ог'урамаса да, До-буллуну тыялмаг'ан эди. Артда, кешене битип, анга к'варарг'а келгенде, кеси Талмаздан алг'а ёлмегенине жарсыды. Иги эди кешенеси болг'ан! Аз к'абыр бат-маг'анды бу жерледе, кешенеле уа турадыла.

– Мени кешенени да алай ишлерсе, – деп, осуят этди Трам Добуллуг'а.

Жылла алай бара эдиле. Бармай, тохтап турсала да, аны ким тергерик эди Жаргеллиде? Кюкюрелги тох-таса, ол эди бушуу! Жауун заманында жаумаса, ыржы-лада к'ар эрип, кырдык теркирек чык'маса! Жылла уа – не, аланы барг'анлары не уа бармаг'анлары тар-да кимге керек эди – адамлаг'амы? Жаныуарлаг'а-мы? Жыл бармай тохтаса, сабийни ёсгени, терекни чак'г'аны, Уллу Тарны башында к'ушланы учханлары да тохтар болса, – бир иш! Уг'ай, Жаргеллиде алай сун-май эдиле. Жылланы барыулары бла жашау тиричи-ликни барыуу аз да туююл эдиле байламлы. Аны се-бепли санамай эдиле аланы! К'ыз, ёшюнлери к'айнады эселе, эрге барырг'а хазыр; жашха сак'ал-мыйык' урду эсе, анга к'атын алг'андан игиси жок'!

Добуллу да алай к'арай эди Бекташны бетине. Анга сак'ал-мыйык' урамыды деп ашыг'а эди. Ашыг'ырча да туююл эди, сабыр болса, – жашы, беш к'ызы да, сау-лук'лу ёсе, кечеден танг'га жетип келедиле: к'ыз-лары – Ману, Айназа, К'удас, Асхура, Турсун... Бек-таш, ак'ылбалык' болуп, жыйынга к'ошула баш-лаг'ан эди. Добуллу, Асбаянны да нёгер этип, Трамг'а барды.

– Айтмай тург'анма, сыйлы олий, ай-е, тоба, бир к'ыйын саг'атымда ант этген эдим...

– Адам к'ыйын саг'атында тейриге жалбарады...

– К'ыйын саг'атымда, Бекташ ак'ылбалык' бол-г'анлай, к'атын алырма деп, сёз берген эдим... Жа-нгыз уланымы антым к'айтарг'ан эсе да, алайды.

– Эр кишиге, отузг'а чык'г'ынчы, к'атын алыр-г'а эрттеди.

– Мени боюнумда борчум барды...

– Не борч? – деп, сейир этди олий.

Асбаян да соруулу к'арады.

– К'ысмаг'ыз, айталлык' туююлме, тилегеним ыразылык'ды да, аны бер, Трам!

– Кимни к'ызын марайса?

– Алтын Хардар кимни жазгъан эсе да!

– Бек борбайлы кишисе, Добуллу... Ёзге, юйде къы-
йынынъ да аз туююлду. Жашынгы къанатларын къат-
ма къой.

– Кел, Асбаян, – деп, Добуллу жеринден къаны бу-
зуларакъ турду. – Мен олийден бирни тилейме, ол а
манга башха фатыуаланы айтады. – Кел, мени уланы-
мы къаты керекге къатар заты барды! Огъесе, сен да
олий жанлымыса?

– Сабыр бол, Добуллу, – деди Асбаян. Ол, ичинден
Добуллуну жууабына ыразы болуп, зауукъ этди. Трам-
гъа бурулуп, айтды: – Ыразы болсанг, мен эжиучюле-
рими да къошуп, Добуллуну жумушун этейим?

– Ыразыма, айхай, ыразыма, – деди олий.

Добуллу ол кече окъуна Орасны аягъы юсюне салды.

– Кимни болур былай бир саулукълу къызы? – Эри-
ни акъылын сормай билиучю Орас, Турсунга ёшюн
салып, тюбей балала кибик, бир бирге кысылып жат-
хан къызчыкъланы юслерин жапды. Орас Жаргелли-
де жетген къызланы эсине тюшюре тура болур деп,
Добуллу эшик юсюнде сюеледи. Тышында алыкъа
къарангыды.

– Санга сорама да! – деп, Добуллу тѳзюмсюз болду.

– Сени къызларынгдан игидиле бары да! – деп къой-
ду Орас.

Трамны артыкъ огъурамагъаны, къатыны да тюз
жууап бермегени къанын ахыр къайнатып, эниш жол-
ну энип баргъанлай, насыпсыз Уртайгъа тюбеди. Тю-
шюне да келмеген зат келди эсине:

– Тейри биргебизгеди, Уртай! – деди ол хыныракъ.

– Биргебизгеди! – деп, Уртай озуп кетерге суюдю.
Баям, ашыкъгъан иши бар эди.

– Тохта, Уртай! – деди Добуллу бютюнда хыны. –
Мен сени юйюнге барама, жумуш бла.

– Юй жериндеди! – деп, Уртай да тѳзюмсюз сѳлеш-
ди. – Юй жериндеди, мени жанымы алыргъа уа бара
болмазса!

– Къайт артха, Уртай! Мен сени юйюнгден чыкъ-
май турмайма. Жумушум барды, уллу жумушум.

Уртай артха бек суюмей бурулду. Аны юйюне жет-
гинчи, экиси да, шумалакъ тутханча, ых деп, бир сѳз
айтмай келди.

– Сени жууукълугъунгу сайлагъанма! – деди Добул-
лу, Уртайны арбазына киргенлей. – Бекташ акъылба-
лыкъ болгъанды, къатын алама!

– Иги кюнде! – деп, алгъыш этди Уртай, Добуллугъа

угъай, ышымларымы кийген болурмем дегенча, узун бутларына къарап. Добуллу айтхан аны акъылына жетмеген эди. – Чабырлыкъ да, чык да чыкъмазлыкъ этесе бу жарлы сабийни! Бир жоллада-къоллада ары-таса, бир къатын алама деп аралтаса...

– Бары да тюздю, айтханынг, Уртай! Жашха сени къызынгы алама!

Аланы къаугъаларына юйден Рирау чыкъды, Уртайны къатыны.

– Э киши, юйге нек кирмейсиз? – деди ол алыкъа уянмагъан ауаз бла.

Уртай арбазда ары бла бери барыргъа къалгъанды.

– Менсиниулкюкю да бир чеги болургъа керекди да! – деди ол ахырында. – Добуллуну нек келгенин билсенг, юйге чакъыргъанны къой, итле бла къууду-рурса!

– Ый, аурунг, – деди Рирау.

– Къысхасы, артда къаугъа болмасын, кюн ортагъа хазыр болугъуз.

– Орас ёсдюралмай эсе къызларын, ма, Рирау барсын да, къарасын.

– Мен къатынынгы тилей келмегенме, къызынгы тилей келгенме.

– Аланла, бу сейирни кёрмейсиз, алыкъа тюкленмеген уланын манга киеуге тежейди! Айып этсенг да, Добуллу, сени Бекташынг, сёсю кибик, мени къызымы кёююнунда кёрюннген да этерик туююлдю, таматалыгъын айтмасам да. Бекташ туугъанда, Эсенеи сизге ана-сы бла как ашаргъа баргъан къызды. Болмачы хапарланы къой.

Добуллу, келгинчи болгъанлыкъгъа, айтханын этдирмей кёюучуладан туююл эди.

– Уртай, – дегенни айтды ол, аны арбазында къол тирменни баш ташын сермеп алып. – Уртай, кесинг да менден таматаса, къызынг да эртте тюкленнгенин билеме. Алай... Ма бу сени къол тирменинги тюп ташы уллуракъды, баш ташы гитчерекди. Аны ючюн а ичине тюшген арпа бюртюкю эзалмай къоймайды.

Уртай, арбазында атасыны атасындан къалгъан къол тирменни бусагъатда кёргенча, кызы Эсенеини, аны тилей келген Добуллуну да унутуп, анга битип къалды. Кертиси да алай эди: тирменни тюп ташы игида абаданды баш ташындан эсе. Алай а ашалгъан тюп ташы этгенди ансы, баш ташы ишленнген кюнюндеча турады.

– Алайды да, керексиз насийхатланы къой, Уртай!

Къызынгы, юйюнгю да хазыр эт! – Добулла тирменни баш ташын жерине салды. Эсде болмай, келечиле келип къалсала, жунчумасын деп. Уллу къайын атам Долай туйген нохта юйюбюздеди. Сен унамаз келечиле жиберлик киши мен да туйюлме...

Добулла Эсенейни тилеп угъай, малларынг бахчама киргендиле деп, дау айтыргъа келгенча, Уртайны кёз жашлары жилтиредиле; тон женги бла бурун сууун да сюртдю. Добулла, кетмез къонакълай, аны тёш арбазында аякъларын кенг салып, юсюне битди. Эй-а, дегин. Добулла ауур къарамын аны юсюне не бек жүклесе да, Уртай, алай бурунсуу кёрюннгенликге, кесин басынчакълатыучу киши туйюл эди. Эуюллюгю да жетишеди. Бирда аямагъа эдинг, бир тутса! Бурун сууу да келе, жукъа эринлери да къалтырай, бёрю сингирлей, юзюлмез болуп къалады. «Добулла мени мюйюзюнден алдырлыкъ ёгюз суна эсе, бош кюрешеди, – дей эди ол ичинден, тёш арбазында ары-бери бара. – Быллай умутубуз барды деген жокъ, сени жууукълугъунгу сайлагъанма деп, келечи келген жокъ, хайда, Эсенейни чыгъар да, бер! Тейри кёмсюн огъесе, суююнчюлюк айтмай эсенг! Огъесе... аны кибик, бир сары жаркъаны тапмай тургъанмы сунады жууукълукъгъа...»

– Сен менден игини табарса, Уртай, мен сенден игини табарыкъ туйюлме, – деди Добулла терен сезим бла. – Буйрукъгъа не дегин! – Аны бла, суху келгенича, суху чыгып кетди.

Уртай, къарап тургъанлай, къозусун къуш алгъан къойчугъа ушай эди. Таягъын сызса, – жетдиралмаз, ызындан къычырса, – эшитдиралмаз. Алай амалсызлыкъда къалды.

II. ЭСЕНЕЙ

Ишни башлагъандан сора, соза турмай, Добулла келин келтириуню къысхадан тутду. Асбаянны да, аны эжиучюлерин да алып, Уртайны юйюне жангыдан барды. Айтыр сылтауу къалмагъан Уртайны бурун сууу жилтиреген эди. Къатыны Рирау жангыз къызын Жаргеллиде кимден эсе да бек Добуллуну жашына берирге сюе эди да, къонакълагъа жарыкъ болду.

– Добулла уллу башы бла эки айланып келмесе да, Эсеней кибик бир гаккы аны юйюнде гуртха салынамазмы? – деп, кёзбау этди.

– Бу ючюсю, – деп, Добулла эжиучюлеге къарады, –

бу ючюсю Бекташны анасына да салгъан эдиле нохта, Алтын Хардар шагъатды, сокъуранмагъандыла. – Добуллу насыпсыз Уртайгъа кюлюмсюреп къарады. – Талмазны арбазына жарашханла Уртай мажюсюню арбазына уа бютюнда жарашырыкъдыла. Эригип да турадыла, жолоучулукъ чыкъмай. Тейрини кюню тау башларындан къарагъанлай келирле, Орасны элтгенча, Эсенейни да элтирле.

– Менден сора, Жаргеллиде къыз ёсдюрген жокъмуду? – деди Уртай, бууулуп ычхынганча, иничке сёлеше. – Бекташдан таматады кеси да...

– Айтханса, эшитгенме.

– Сюйгеним – сабий, кесим – жаш, – деп жырлады Азнауур.

– Нюзюр этип, жолгъа чыкъгъанымлай, сен тубегенсе. Мен анга, тейрини манга берген белгисиди деп, алай къарагъанма. Не сылтау этериксе?

– Бирда, бирда, – деп, Рирау, иги жарыкъ болмаса, келечиле, ёнгелеп, ёзге жол излерикича, дыгалас этди. Ол ёребет субай къатын эди, кюлсе, бирча ариу акъ тишлери ачыла. Кеси къызы угъай эсенг, тийреде башха къызла эрге барсала да, къууанып, кесине бир уллу игилик болгъанча, алай къагъылыучу эди. Эсеней жете келгенлей а, ким эсе да биреу деп угъай, Добуллу кеси тилегени аны кёлюн кётюрюп, темирчи келип кетгенли да, эринден жашыртын, къызны хазырлай эди. – Мени баш ием арсар бола туруучуду, къууанса да, жунчуп, сёзюн айталмай... адетин этип, тийишлисича келмеген эсегиз да... хо энди биз танымагъан адамла туююлсюз...

– Рирау, асыры кёп хапар айтаса, – деди чёрчек Азнауур. – Мен тилеп тургъанлай, Уртайгъа къачып кетгенинг да къанымы аз бузмагъанды!

– Оу, сен а... былай этерсе да, Азнауур, – деп къубулду Рирау.

– Иги къыз болур ансы... туура кесингча ариу а туююлдю Эсеней, – деди дагъыда.

Рирау, эри да тургъанлай, жырчы Азнауурну алай къубултханы хычыуун тийип, бютюнда чакъды. Бу сагъатда чыгъарып бер къызынгы деселе да, хазыр эди.

– Ый, тоба, Уртай... Сакълатма бу сыйлы адамланы, сёзюнгю айт.

– Не айтырыкъма? Айтсам, айтмасам да, боллугъу бирди...

Уллу Тарны адамлары жылла тохтап турган сунганлыкыгъа, ала бир такыйкыгъа да чалпымай бара эдиле; тохтаганны кьой, юрген жылкылай, кез ачып жумгунчу, сыртдан аууп кетедиле.

Келин тойну жугъусу кетгинчи, Эсенейни жукъусу келе башлады. Орасдан тапмагъан умутун келининден табаргъа нюзюр этип сакълагъан Добуллу, аны кёрюп, бу жол да, жашыртын, Алтын Хардаргъа барды.

Добуллу Алтын Хардар бла къалай сёлешгенин, неге келишгенин киши да билмей эди. Артда, Исси тагыда Бекташ сюрген жерни битимлиligere кёре, анда сёз эр киши тёлюню юсюнден баргъаны туура болду: андан артха жыйырма жылны ичинде, Эсеней, битимли, анакьоюн жер болуп, алты кере жангызла, эки кере да эгизле тапды. «Аны бла тохтаса да боллукъ эди кызынг!» – деп, Рираугъа тырман да этиучю эдиле артда, Эсеней онбиринчи жашын – Гууаны – тапханда. Алыкъа субайлыгъы сёнгмеген Рирау, акъ тишлерин жылтыратып, кюле эди. «Терк къорагъыз, муну къарынына чыпчыкъла келтирипми атадыла урлукъ, тохтарыкъ тохтамаса, Эсеней а не этсин?!» – деп, кызына сукъланган ауазын жашырмай эди. Жандауурсуз заман Рирауну субай санларына жукъ эталмагъанына зарланышмы, Добуллу, келгинчи эсе да, алай терк тамырланып, Жаргеллини бийлеп баргъанына тёзалмаймы, – къалай-алай эсе да, Эсенейни ахыр кыйынына дау кёп эди. «Жети жыл къымсайып туруп, кыяулу сабий тапмаса уа!» – деп, Гууаны акъсакълыгъын чертедиле. Аны ючюн а Орас, келини жети жыл тюнгюлтюп туруп, биринчи сабийин алай тапханча, кичи туудугъуна бютюн уллу къууум этип, къууанчы Исси тагыгъа сыйынмай эди. «Алтын Хардар энчи кёрген Бекташым!» – деп, аны кичи жашын ёрге-ёрге атып ойната эди.

Бекташ, кийик жаныуарланы тейриси Къайберген кеси кибик, асламысында ууда айланады. Агъачдан элге тюшгени сайын, аны анасыны этегине да бир жаш тюше! Добуллу санамай эди туудукъларын – ырыс эди ол! Шырхы ташладан ишленген атлауучла бла къол ичине тюшеди; Кюкюрелги черегине кеси салгъан асма кёпюр бла ётеди, бийик ёсген сарычач шындыкланы жырып, ёрге чыгъады – гюрбежиге! Темир къурмудан ауур жюкленген эшеклени ары, Исси тагыны тиклерине чыгъаргъан кыйынды деп, келлик заманланы,

жолланы да тергеу этип, гюрбежини кюнлюмде ишлеген эди. Алгъын, борбай кючю толкъугъан заманда, Кюнлюм бла Чегетни арасы узакъ кёрюнмей, терк ёте эди, терк жете эди гюрбежиден юйюне, юйюнден гюрбежиге. Къурмулу тауну жолу да тик кёрюнмей эди, не узакъ. Къурму жыйгъаны бла эшеклени тыйгъаны, аланы жюклеп келип, гюрбежи аллында къуйгъаны – бары да къарап-къарагъынчы болгъан ишле эдиле, Добуллу аз да арыу дегенни сынамай. Энди, гюрбежи аллында олтуруп, элге къараса, Жаргелли жеринде тургъанлай, Дуппурда быллай тийреле ёсюп баргъанларына сейир этеди. Бекташха жаш туугъаны сайын, Алтын Хардарны кёзтоймаз къоюнларында, дылгам этеклеринде дагъыда бир эл туугъанча, жүреги алай кётюрюледи. Алай къанатланса, олтургъан жеринден терк турады, терк басады кёрюгюн – элни темир керегин терк мажарады.

Энди Уллу Тарда келгинчиле да кёп эдиле. Тиричилик этерге жер, ышыкъ излеп, къайдан да келип къаладыла. Бар мюлкери – эшек жүгю, мал болуп да жокъ – сабий эди сыйынмагъан байлыкълары! Ишлери, кючлери жокъдан, мал багъып, жер сюрюп да булжумагъандан, кючлери сабий этерге кетген кирик! Добуллу къууанып, ыразы болуп къарай эди алагъа. «Мени эшекге жюклеригим да жокъ эди, эки артмагъымдан сора», – деп, аланы юй боллукъларына, Уллу Тарны тамакъларын адамлы этериклерине ийнана эди.

Алыкъа эл, журт салыргъа жер эркин. Трамны оноуу бла, келгенлени бир тийре, бир эл этерге кюрешидиле. «Добуллу жангыз эди да, таш къобаргъан эди къаядан, журт салгъан эди Исси тагыда. Энди сен, тейрини уланы, Тапшинде сал журтну, – деп оноу этеди Трам жангы келгеннге. Аны ызындан келген да таба эди жер юлюш – Тапшинде не уа Сокъур тагыда. Алай къурала эдиле жангы тийреле, элле: Жайма тагы, Сокъур тагы, Ёр тагы, Терен тагы, Исси тагы, Тапшин... Исси тагыны чегет жанында сызгъадан келген суучукъну аты Тапшин эди, энди аны ёзенирек жагъалары бла ёрге кирип, эл къуралады.

Добуллу, аллына да Орас тикген тери ал ботасын салып, гюрбежиде ылытхын къатдырады, темир тутхучла бюгеди, оракъ жазады. Не мадар, Уллу Тарны кёп ёмюрледе тюрленмей, бирча баргъан жашау тиричилиги Добуллуну гюрбежисинден башланган кирик, хар келген юйюр бек алгъа Добуллу бла таныша эди, аны туз-дамын тата эди бек алгъа. Добуллу, кёчгюн-

чюлеге кёп хапар айтмай, шырхы ташладан ишленген атлауучла бла кёол ичине тюшеди; Кюкюрелги черегине кеси салгъан асма кёпюрден ётеди, бийик ёсген сарычач шындыкланы жырып, гюрбежиге чыгъады. Анда кёрюкню кеси басып, кеси жазып, келгенлени темир кереклерин жалчытады...

Энди, алгъынча болмай, кюзде мёрежия чагъыуларындан учхан букъу аны солууун тыяды. Сарычач шындыкланы кыйналып жырады. Келе тургъан къартлыкъгъа Добуллу боюн да саллыкъ болур эди, Уллу Тарда элле ёсгенча, темир кереклеге излем да алай ёскуп бармаса. Бу тажал кёюнгга келип, журт салгъан аны кёзюне къарап тохтайды. Не ишни да сылтаусуз этерге юйренген Добуллу, чёгючюн, къысхачын кёолуна алып, тёш юсюне сюеледи. Къартлыкъ келгенликге, кючю азайгъанны кёой, былай сингирли болуп, жашаргъа алгъындан эсе да бек къаныгъады. Кеси аллына сагъыш этгенде, къарыуу чалпымай тургъанын тилегине жетгенден кёреди – Къайбергенланы жангыдан чирчикленип, саулай бир эл болуп баргъанлары олтурлугъун, жатарыгъын угъай, турлугъун, Орас айтычулай, «къая бузарыгъын» келтиреди.

Дагъыда, Баш дунияда жашар заманы аздан-аз бола баргъанын биле, жашау кёллюлеге таянчакъ болмакълыгъын азгъа санай эди. Саулагъа аны усталыгъы да къалыргъа керекди. Андан къадала эди туудукъларына. Бекташха бералмагъан эсе да усталыгъын, энди туудукъларындан бири юйренсе деп, гюрбежи ийисин аланы бурунларына гитчеликден урдуургъа кюрешеди. Темирни сейир хапарын жомакъ этип, гюрбежи деген зат а алгъын жаланда кёкде болуучусун эсгертеди. Бирин кёюнуна алып, экинчисини кёолундан тутуп, сарычач шындыкланы ичлери бла бара, темирчи жаланда тейри сюйген адам болады деп иш да терилтеди. Анда уа, гюрбежиде, уллуну кёолуна гитче чёгюшчюк тутдуруп, тюерге темирчик да берип, юй тюбюнде жубанма кёояды. Гитчени уа кёрюк юсюне салып, кёрюкню басады. Сабий, ёрге бла энишге учханына кёууанып, къыл-къыл этеди, гитчени алай кёууаннганын кёрюп, тамата да чёгючюн бир жанына атады, кёрюк башына минерге сюеди. Добуллу анга да угъай демегенди. Таматаны да кичини къатына олтуртуп, кёрюкню басып, энди аланы экисин да бирге учурады.

Жашчыкъла эшекге минерча, тулукъ башындан тутарча болгъандан сора уа, биргесине Къурмулугъа элтип, иш ылыгъын кёргюзтеди. Темирчи жомакъла

анда да тохтамагъандыла. Жашладан бирине чабырчыкъ тизе, арбазда не от жагъа аллында олтурса да, кими тобугъуна, кими сыртына минип, юсюне сыйынган да этмей, жомакъны жангыдан-жангысын тилейдиле. Жомакъ башланганлай а, чабырла ючюн угъай, аны тобугъу ючюн туююшедиле.

Бирде Добуллу Къулемен тигине да чыгъа эди – къарап-къарагъынчы, эл болуп кетген Исси тагыны башындан къараргъа! Алай ол, андан къарап да, тукъум жау-лукъ туюп этген Олтурманы кёреди. Жорукъда тыш адамла уллу той бардыргъан Ата журтну! Къайбергенланы оюлмаз кешенелерин! Бекташ, агъачда тас болуп эки кюн бла жарымны ичинде сынагъан ажымларын... Къачхынчы жолларын арытып, эр киши да болуп къайтып келгенде... агъач бёрюсю кибики, темир керекледен толугъа артмакъларын да жанына салып, былайда олтургъанда... агъач киши кёрген кибики, Эмен бла Къозу, шыбыртсыз чыгып, артындан марагъанларын да... Къачан эди ол? Тюнене! Башхасы жокъ, тюнене! Тюнене олтура эди Къарачал сыртында, туюп болгъан Олтурманы башындан къарап! Жюреги, аны оюлгъан ташларыча, къара кесеу болуп! Тюнене эди, хау, Бекташха атауулланы танытама деп, къыйын жолоучулукъда жесирлик сынап, дагъыда чууанада ант эте тургъаны... Тюнене эди, хау, тюнене! Орас, Талмазны акъ аргъамагъына минип, ол таш тишей тургъанынлай, аллына келгени...

Добуллу Къулемен тигинде кёп олтуруп къалып, кёзюне дуния зауукълары жангыдан кёрюннгенча болду. Не сёз, жууукъ эдиле ала бары, тюнене болгъандан башха туююл эдиле. Къараса уа – туюп болгъан тукъумун жангыдан чирчиклендирирге деп этген антына жетип! Къайбергенлары Исси тагыда онбир юй, онбир атлы! Жер жетмей башласа, ары, тамакълагъа, кирирге да тюшер... Бекташ кеси бла къалыр, аны жашлары Бектур, Байтур, Ампокъа, Ордан, Ойдур... Ха, Ойдур, – деп эсгерди Добуллу, – ол туугъан кече уллу жауун жаууп, Кюкюрелги аман къутургъан эди, жагъаларын талап, оюп... Жаргеллиге дагъыда бир атлам жууукъ келген эди суу... Бекташны бешинчи жашына андан атагъан эдик Ойдур деп! Хо да, Ойдур... Ала бешиси Тапшинни чегетинде эл болурла. Ойдурну ызындан Эртуу жетерикди да, ол а, Тапшин Кюкюрелгиге къошулгъан къоюнну ёргеси алапат жерди, анда орналыр... Жетинчи къайсы эди? Хы, Ёгюз... Кылдычыкъ эди да, Талмаз атагъан эди. Ай, тоба, сабий төресинде бир жи-

лягъанын да эшитмедик, ёсдю да кетди. Ол жетерге да бир мадар болур... Жыгъылмазым а, Жыгъылмазым? Кюндюз туугъан уланым! Эсеней кюченгисин эте тургъанда, Бекташ кьошдан келе болгъанды. Ол да жол кыланчындан бурулгъанлай, таш артындан тюлкю чартлап, жашны миннген аты юркген эди. Ат, ташдан, суудан да секире, жыгъылып к'алгъынчы баргъанды, алай Бекташ аны юсюнден чартламагъанды. Танг ата, юйге жетип, ол да атдан тюшерге, Эсеней да к'утулгъан эди. Бекташ болгъан ишни эки таматасы Бектур бла Ампокъагъа айта тургъанлай, аны уллу анасы к'агъа-накъны этегине чѳргеп чыкъса боламыды!

«Къарындашмыды, эгечмиди?» – деп соргъанды дейдиле Бектур. Геллябыз: «Эсеней кызымы табарыкъ эди», – деп, к'агъанакъны Бектурну к'олуна тутдурса керек. Ампокъа уа, атасы атдан жыгъылмай, сау-эсен юйюне келгенине к'ууана тургъанлай, аны юсюне къарындаш да туугъаны учундуруп: «Жыгъылмаз!» – деп кычыргъанды. Жумушакъ балачыгъым, халал балачыгъым... Анга да сайлагъанма жер, тейриге табу, сайлагъанма! Къурмулуну ёрге жанында к'ая аллы дыркыда. Баймуш бла Башил да, Бектур бла Байтурча, эгизледиле да, ёсе турадыла. Ала жетгинчи жашасам... Ким биледи, Алтын Хардарны чомартлыгъы жетишсе... Эй-хей, Гуаачыгъым а, сакъат уланчыгъым? Ол, не болса да, гюрбежи тийресинде болур... Темир да, к'ашыкъ да атсанг аллына, бек алгъа, чабып, темирни алады. Ой-ра, тейри-сыйыты, Гууам темирчи боллукъду. Гюрбежи арты талада юй да ишлер...

Шукур болсун, бу жерни хар заты да жетише эди адамына, малына – агъачда жаныуарына, кѳкде учхан к'ушларына! Журт салыргъа ташы, агъачы бар эди; тѳбенирек дыркылада ашлыкъ сабанлары, огъарыда жазлыкъла, кыышлыкъла. Мында жаланда кыыш бла жаз алышынады, к'ар бла жауун. Кюкюрелги к'утурса, Бештагы дуппуру кюнлюмге жууугъуракъ кыысылады; суу баргъан к'ол теренирек кетеди, жарлары да байыгирек боладыла. Элдиле ары тюшюучю таш атлауучларына дагъыда бир экисин к'ошаргъа тюшедиле.

Уллу Тарны адамы, жаргелчиле уа – бютюнда, – ёмюр сюрюу жыллары кыысхаргъанын да андан биледиле – Кюкюрелги черегини жарлары ашалгъандан! Дуппурну ташлы этеклерин к'утургъан суула угъай, кыыш бла жазны, к'ар бла жауунну алай алжаусуз алышынганлары талагъанча, жаланда баргъан суугъа

атай эдиле жылларыны баргъанын! Суу бармаса, жыллары да бармазлыкъча! Эй, гиди, башха затдан мында жар оюлмай эди, тап, сыртдан таш окъуна тѣнгеремейди. Сылтыран бугъойларындан сууукъ желле ура эдиле; Кюкюрелги сууу бара эди узакълагъа, бу жерни адамлары басмагъан жерлеге! Алтын Хардарны акъылман беклигин акъ шорхаларында элте. Кюкюрелги Уллу Тарны хапарын кѳошакъсыз айта эди тенгизлеге. Къыш бла жаз алышына эди, къар бла жауун. Адам ѳлсе, ол, жангыдан туууп, бу дуниягъа келмей къалмазлыгъын биле эдиле. Алтын Хардарны къаранчхасы тургъаны кѳадар, Тарфък ѳзенини баш жаны уллу дорбунну аллында, жашауну былай кѳурамы да тюрленирик тѳююл эди.

Дуппур эсе да Бештагы, кюн туууш эди жайгъыда; желсиз, тунакы эди къышхыда. Ёзге жер излемей эдиле бу жерни адамлары – бери келселе, келе эдиле тышындан, мындан тышына кетген а жокъ эди. Десек да, жылланы бир барыуунда биреу келген эди бери, бу жерни шырхы ташларына ушагъан, сары шинли дементили жаш. Алай, терен къарагъанда, ол да тѳююл эди тыш жерли. Тил билген, аны ючюн а аз сѳлешген, кѳол хунери да болгъан жарашыулу адам. Добуллу! «Не дейсе?» – деп соргъан эди Трам, Жаргеллини олийи, ол шырхы ташны атын ангыламай. «Добуллу!» – деп къайтаргъан эди келген. – Къайбергенланы Добуллу!» – деп кѳошхан эди. Трам экинчи жукъ сормагъан эди, Добуллу уа терк сингген эди элге, аны тыш жерли болгъанын терк унутхан эдиле. «Айлана-жюрѳюй келип, тикде былай олтургъанымда, – деп эсгерди ол дагъыда, – къалай келген эдиле манга Къѳозу бла Эмен, сейир этип къарай эдиле, жаныуаргъача. Аны ючюн а, тѳшѳп барып, харам боллукъ къара бугъаны мѳююзюнден тутдум. Ол кюн мен олтургъан жерде энди къаллай терек ѳсгенди! «Добуллуну эмени!» – дейдиле. Къалай табынмасын Къайберген учхуну Алтын Хардаргъа! Аны тукъумун жангыдан чирчиклендирип, эл этген жерни ѳз жюрегине къалай сыйындырмасын!

Алай эсе эдиле онбир къарындаш – Бектур, Байтур, Ампокъа, Ордан, Ойду, Эртуу, Ёгюз, Жыгъылмаз, Баймуш, Башил, Гууа... Ёсгенден сора уа, аны биргесинден айырылыргъа унамай, ызындан жияп, гюрбежиге тартдырычула, гюрбежи таба къарагъан да этмей тохтай эдиле. Акъылбалыкъ болуп, атха миннгенлей, уллу аталарыны темирчи жомакъларын унутуп окъуна кѳоядыла. Алгъынча, эшеклени сѳрюп, тана тулукъла да

иер юслеринде тыхырдай, Къурмулугъа кеси барады; анда кеси жюклейди эшеклени; төш, учхалауукъ жоллада аман сагъатлы бола, гюрбежи аллына жетдирип, төгеди. Бир ауукъгъа къурму ташып, экинчи айда Айдасуу аягъында жаныучу ташланы къобарады. Аланы ташыргъа уа артда алаамат амал тапхан эди: тюзюнлей эшек иерни юсюнде зугул четенле эшип, жанларындан да эшикчикле къоюп, энди аланы жаннган ташладан тюзюнлей эшек юсюнде толтуруп къояды. Никкола айдан къыркъаууз айына дери гюрбежи аллында эки уллу төбе болады. Сора, Жайма тагыдан къарап, Исси тагыда Добуллуну уллу отун кёрюучю эдиле. Бугъа тери башлыгъы, узунсап къысхачы... Адамла алай къарап тургъанларында, аргъы сыртда, Чегетде, кечеге отну къатында кюрешген адам – жердеги адамгъа угъай, кёкде булутла тумалагъан кюнню бери чыгъарыргъа, аны жерге, адамлагъа къайтарыргъа кюрешген батыргъа ушай эди. Добуллу темир эритген отну жарыгъы угъай, къызыуу да жетип, ала тобагъа къайтыша эдиле. «Добуллу жашыргъан этеди ансы, адамла арасында жашагъан тейриди!» – деп, экинчи тюбешгенлеринде, аны бла эслеп сёлеширге кюрешедиле.

Ол заманда адамланы жүреклерин Добуллугъа байлагъан сылтауну артда, кёз жашлары да келе, Эмен айтхан эди. «Ай, гиди, – деген эди ол, Добуллуну Тюп дуниягъа ашыра туруп, – аны темир туйген тауушу жашау тауушуна ушай эди! Уллу Тарда ол таууш ёмюрлюк сунуучу эдик да! Кюкюрелги черегини шууулдаууча...» Да не, алай эди, керти. Добуллуну темир туйгени да Уллу Тарны бир энчи тауушу, ёмюрлюк халы болуп къалгъан эди. Аны эшите, бу жерни адамлары ичлеринден къалай эсе да бир уллу таукеллик аладыла. Аны биле, Добуллу бютюнда кюеди: «Ким къычыргъан болур эди Бекташны да, андан туугъан онбир уланны да къулакъларына, ала уллу аталарыны темирчи жомакъларына сангырау болуп, нарт Дебетни темир хунерине учунмай къалырча? – дей эди. – Башха жолланы желлери урду да, аланы гюрбежиге жолларын ханс басды».

Бир тамырдан ёсюп чыкъгъан деменгили къошбутахъ тереклей, бирикген эдиле Бекташны он жашы! Уллу атабызны къууандырабыз деселе, онусу он атха минип, гюрбежи аллында тохтайдыла. Тюз да жортуулгъа атланнган батырла! Къарасакъал, токъбет, саубитген аскерчиле... «Ха, – дей эди Добуллу, къууанч

кирпилдеуюн ичинде букъдуруп. Темир эритиучю таш тегенесине магъадан къуя, эслетмей къарай эди хар бирине – онбир эр киши, онбир Къайберген! Гууа сабий эди да, алыкъа атха миналмай эди. Добуллу аны къошмай эди санаугъа. Ол да, жетип, былагъа къошулса, онбир юй! Дагъыда бир къауум жылдан бу тийрелеге сыйынмай окъуна къаллыкъбыз!»

Он атлы, он батыр сюеле эди Добуллуну аллында! Бектур, Байтур, Ампокъа, Ордан, Ойдур, Эртуу, Ёгюз, Жыгъылмаз, Баймуш, Башил... Аланы кичи къарындашлары, анадан акъсакъ туугъан Гууа, жокъ эди былайда, сары тамычыдан жаратылгъан сары сапыран чабакъ, къайсы кёлде жюзе эди, ким билсин...

Саулай эл сакъламагъанча, Бекташны юйюрюне къошакъ юйюр кеси да сакъламай эди. Аны ючюн а Эсеней, жети жылны кымсайып туруп, бирде туюмчегин тешип¹ къоймазмы! Бекташ, атасына кёрюнюрге уялып, къошда кёбюрек окъуна мычыды. Эсеней къайры къачарыкъ эди! Ол къыйын къозлаудан тюзелалмай жатханда, айта эдиле тюнголген къатынла, къачарыкъды деп. Болсада жети жылдан сора аны ичине жангыдан жан салгъан тейри, къачырмагъан эди аны Тюп дуниягъа, къайтаргъан эди тиширыуну саулугъун. Гууаны сакъатлыгъын да андан кёре эдиле – Эсеней аны артыкъгъа табаргъа дегенинден! Туюмчеги бир туюлгенден сора, тиширыу аны тешерге керек туюл эди.

Сары шинли эди ол, бир буту да тобукъдан къынгыр. Эсеней, къыйын къозлаудан эс ташлап, бир зат да билмей жатханда, обур, ожакъдан тюшюп, аны этегине кимни эсе да сакъат туугъан сабийин салып кетгеннге ушай эди.

«Къайсы жолну къыланчында тюшген болур эди сары тамычы бизни къаныбызгъа, ким билсин», – деп, Добуллу онбиринчи туудугъуна умутлу къарай эди. Ол а, хунагъа салыргъа деп, къаядан къобарып, алып келгенлей, къолдан ычхынып, сыртдан тёнгереген сары шырхы ташлай, аякълана келгени къадар, юйден чуугъун болуп барады. Сакъатлыгъы ючюн эсе да, анадан жарашыусуз туугъан халы эсе да, – къарындашлары бир къауум, Гууа кеси да бир къауум эдиле юйюрге. Сакъат сабийни къылыгъы да бир кесек сакъат

¹ Бурун, сабий табарыгъын табып бошап, заманы озгъан тиширыугъа айтылычу жаз тил.

болуучусун биле, алгъа жашны аллай ёгелигине къай-гъырмаса да, артдан-артха хаулелик бла тамата къарындашларын озарыкъды деп, Добуллу къайда тургъанын билмей башлады. Къайда, къалайда оздургъан эди аны ишленмеклигин? Жарсыи эди Добуллу, кичи туудугъуну келиш жолун бютюнда сюзе эди... Саубитген, пелиуан, къарасакъал, токъбет, ташкётюр уланлары, артха айланып, анга жууап этмеселе да, аны хунерин алыргъа сүймегенлери ачыу тийгенденми, сакъатлыгъына жаны къыйналыпмы – не тюрлю эсе да, жаны Гууа бла бир болуп къалгъан эди. Темирчиликни юсюнден ажайып жомакъларын жангыдан башлады, жангыдан салды Гууаны темир хунерге жолун. Гууа, акъсакъ эсе да, саудан да сау эди, тири. Хар затны уллуча мажарады; жылына, санына кёре туююл эди кючу! Аз да жангылмай ангылады Добуллу: Гууа Уллу Тарда аитылгъан темирчи боллукъду!

Алай эсе уа, деди ол, Алтын Хардаргъа жангы табу салайым! Гууаны тобалыгъын саулай Уллу Таргъа хапар болурча этейим...

III. ТОБАЛЫКЪ

Эсенеи, жети жыл къымсайып туруп, Орасны алгъышы жетгенча, алай жарашхан тёшегинде онбиринчи кюченгисин этгенде, Добуллу бютюнда ийнаннган эди буйрукъгъа: ол эрттенликде, келинлик излей, Жаргеллини башындан энишге алай хылыф баргъанда, Уртай аны аллына жаланда Алтын Хардарны буйругъу бла чыкъгъанды! Уртайны жангыз кызы Эсенеини ол андан олтурта эди юйюнде – толуп, битимли сабан болуп, жаш сабанчыны кёлуна алай тюшерча! Алтын Хардар Добуллуну тукъум кёурау тилегин Эсенеини къарынына салып, Бекташны эр болурун сакълагъанды!

Добуллу дуния чомартлыгъына алай кёууанып, аны элге билдирип кёояргъа кёоркыгъандан кетген эди Кёулемен тигине чыгып; кесини эмен терегине аркъасын салып олтура, жашауун алай оюмлагъан эди. «Алайды, теири, Бекташха онбиринчи уланны туугъаны бла тилеген тилегиме жетдим, – дей эди ол. – Жетдим, теири, лязим! Къайбергенланы кыыпчакъ тайпа жангы жерде орналды, чирчикленди; атам Дауутну суюклери топуракъ болгъунчу, аны чирчиги бёркдю – бир уланым онбир болду! Онбиринчим кыыз окъуна болсун, къайгъырмайма дегенимде, бетсинип айтмай

эдим тейриге...» – Алай кирпичей эди Добуллу, Къулемен тигине чыгып, аркысын эмен терекке кысып. Онбиринчи туудугъу угъай, кеп сакълатып, термилтип туугъан биринчи туудугъу кибик, алай уча эди жюре-ги! Эки къолун кекге жайып, тукъум атасы Къайбергенни атын айтып кычыра эди!

Добуллуну тергеуне кере, жангы айны чыгъар кюнү эди, – кюн, таудан ары тѳнгереп, айны кюмюш орагъын кѳрме кѳйса, Добуллу анда бир изми эсле-мей, амалы жокъ эди; туруп, тауну бийигине чыгып къарарыгъы келеди. Къулемен тауу тик эди да, аны белинден къарап, кѳкнү къалайын да кѳрюрге амал жокъду. Аны себепли ай, кѳкнү кѳксюл чарсына зар-лана, тикге кыйналып ѳрлегенча, алай чыгъа эди сырт-ны башына. Бирде уа, экинди бола, тау башына алай чыгып, иги кесек да къарап, терегине къайтып келсе, ай тюз да аны башында! Эмен бутакъгъа чырмашып! Добуллу, айны кеси кѳююнунда тапханча, къууанды. Энди, кѳолларын жайып, андан тиледи:

– Кѳкдю жаратылыш атасы, айды жаратылыш ана-сы! Мени бюгюн туугъан уланымы кюндю атасы, айды анасы! Сизден тилейме, жалбарып, тилейме, санлары-мы табугъа салып! Мени бюгюн туугъан уланым ху-нер сѳйсюн! Темир тѳйсюн!

Ол заманда терекден, гурр деп, бѳденеге ушайыракъ, алай а, бѳденеча, боз тѳюл, кѳксюлюрек къанатлы учду. Добуллу аны ызындан ол, кѳкнү теренине кирип, жу-тулуп къалгъынчы, къарап турду. Иги белги эди ол! Добуллу бютюнда учхун болуп, Къулемен тигинден энишге тюз да учуп тѳюшгенча, алай тѳюшдю.

Ол кюнледе Добуллу сейир жюрюте эди кесин. «Эм-чек эмемиди, кереклисича?» – деп сора эди Орасха. Орас: «Къарт болгъанса, сант болгъанса!» – деп ачыу-ланса, жунчуп, бетин андан букъдурады. «Бутчугъун чыгъарып, жангыдан салсакъ эди...» – деп, башха жол, адыргы эте, къагъанакъны тѳгерегине айланады. «Ал-тын Хардар алай жаратхан сабийни кер агъачхамы керликсиз! – деп, Орас анга да огъурамады. – Алтын Хардар алай бергенди бизге баланы, бергенин алайыкъ... Тобалыгъын эт, керексиз ажимланы кѳй да...»

«Бир терс айтханынг болмай кетди, табу, Талмаз кызы...»

Сора шырхы ташладан сыйдам жонулуп, бирча тенг тизилген атлауучла бла кѳол ичине тѳшеди. Кюкюрел-ги черегине кеси салгъан асма кѳпюрден ѳтѳп, бийик ѳсген сарычач шындыкланы жырып, ѳрге чыгъады,

гюрбежиге. Къууанчлы жырчыкъны мурулдай, гюрбе тегенеге кѣмюр жыяды; бир кѣолу бла кѣрюк баса, бирси кѣолу бла темирни керекли жерин, ары-бери буруп, кѣыздырады. Бирде, жилигъан тауушу эшитилгенча болуп, гюрбежиден чартлап чыгъады.

Алай эди, ай-е! Юйюр анасы Орас, жашы Бекташ, келини Эсенеи да ангыламагъан бир сейир сѣймеклик сынагъан эди Добуллу кичи туудугъуна – тамата туудукъларын ѳпкелетир чекге жетдирип. Гууаны тауушу кѣалай эсе да бир ажымлы келечекни тауушу киби, Добуллу аны ангылап, бирсилеге уа айтыргъа ырыслап жашагъанча, алай эди халы. «Табулукъ къурамагъаным да ырыслагъаным эсе уа?» – деп, сейир этди. Кече тюш арасында: «Жылкычы кѣуш...» – деп сѣлешди.

Бекташны биринчи уланы Бектур туугъанлы да, эрини аягъындан болмаса, биргесине кирип жатмагъан Орас, эрини тюш таурухун эшитип, кѣарангыда башын кѣтюрдю.

– Не тынгысызса, Добул? – деди.

Добуллу, алыкъа уянмай: «Учхандыла... Майна ажир...» – деп кѣошду. Танг ата болур эди – юнъю кѣалын кѣарангылыкъ басыпды. Орас, тѣшекден туруп, чырахтанны жилтиретди.

Добуллу, тѣгерекни жылкычы кѣуш жилтиретгенине сейир эте, тюшю бла тюнъю арасында булжуду да, ахыр уянып: «Ай, тейри-сыйыты!» – деди.

– Не эсе да кѣушла кютесе, – деди Орас, от жагъа аллында жубана.

– Гууагъа жыл жетеди...

– Эки жылы да жетер, алай турсанг... – Орас, от кѣобурагъа суу кѣуюп, тюбюнде отну ышырды.

– Мен кѣууум этгенме...

– Айдаболлада сорур адамларынг бардыла, Уртай да сауду... Жылкычы кѣушлагъа терилип турма да, ишинги эт.

Добуллу, тери жапхынны¹ бияры атып, терк турду. Кѣарангыда кѣолуна не тийди эсе да, юсюне аны кѣаплап, юйден чыкъды.

Кечегиде, кѣуугъуннга баргъанча, алай будуман баргъан Добуллу кийик жаныуаргъа ушай эди. Исси тагыда тауукъла кѣычырадыла. Кюкюрелги, ѳмюрледен бери шууулдагъаныча, шууулдайды. Сылтыран бу-

¹ Жапхын – тери жууургъан.

гъойларындан, къалыубала тазалыгъын келтире, жукъу аяздыргъан сууукъ хауа урады.

– Жан саулукъгъа чыкъ, ёзге уа? – деп, Уртай тынгысыз болду.

Арбаз томпаны Добуллу кеси жандырды.

– Гууаны тобалыгъы этилмей турады...

– Сени тейри къурутсун огъесе, – деди Уртай, жаны жерине келе. – Озгъан жауунну жамычы бла къууаса...

– Мен Гууаны тобалыгъы этилмей турады дейме...

– Дейсе, эшитеме.

– Эшите эсенг, фатыуа чыгъара турма да, къоншуларынга билдир.

– Энди, Бектургъа жаш тууса, тобалыкъ анга этер-биз!

– Уртай... Мен алыкъа Жаргеллиге айып келтирмегенме! Не уа Айсандырлагъа! Сен сау тургъанлай, сени тийренге мен билдире айлансам, игими? – Добуллу андан ары, жүрексинип къалып, къызыу сёлешди: – Огъесе... атам Дауутну арбагъынамы барайым?

– Хо энди, – деди Уртай. Адам кёрмеген къарангы арбазда жууукъ юлюшю бла тобукъ алышыргъа аздан къалды. – Хо, сен алай сие эсенг...

– Сюеме! – деди Добуллу. Андан сора жукъ айтмай, чорт бурулуп, арбаздан чыкъды.

Экинчи кюн Добуллу Уртай бла бирге, Жаргеллини ысхылтысын жыйып, Гууагъа тобалыкъ этериклерин айтды. Айдаболладан экеуленни, эки туудугъу Бектур бла Байтурну да алагъа къошуп, доммай уугъа атландырды. Ала, эки ёгюзге боюнса салып, бугъа чындыны сюретип кетдиле. Бирси жашланы да бирери бирер жумушха сиеди. Жыйылсала, кеслери бир жыйын болуп къалыучу Айдаболлары сары тангны белгиси бла Жорукъну хазырладыла: къыйырлада къазанла асарча, от орунла къурадыла; майдан ортасында оюн, эришиу голлучала¹ салдыла.

Ююнчю кюн танг бла Жорукъда Топа ташха минип, ауазы энди таныла келген Эмен улу Дока жур сокъду. Жугъутур мюйюзден ишленнген, атадан балагъа ёте келген кюмюшлю сарнай уллуну, гитчени да аягъы юсюне салып, жангысы болгъан кийинди, болмагъан – эскисин жамап, хазырланды. Жур а жарыкъдан-жарыкъ согъулады. Аны сүйюнчюге тартхан Дока угъай, кётюрюле келген кюн кирик, адамла терк жа-

¹ Голлуча – оюнла, эришиуле, той къууанчлагъа чурумла этер ююн ишленнген агъач къурулушла.

рыйдыла. Жорукъгъа къююладыла. Асбаянны намысын этип, алыкъа кесин алгъа атмагъан Дока, сарнай согъуп угъай эсенг, жырлап да Уллу Тарда бары жырчылань озарыкъгъа ушай эди. Алтын кюнню таякъларында кюмюшлю журну тартыуу алай эшитиледи, — Тюп дунядагъыла окъуна, къабырларын чачып, бери чабарыкъдыла дерчады.

Бекташны жаш-къуш жыйынлагъа энди къошула башлагъан жашлары Ампокъа бла Ордан, жорукъда бийик чыпынла орнатып, башлары бла да аркъаула салып, мижеге къурайдыла. Аркъау агъачны тюз ортасында уллу тогъай бегитип, анга, жау сюртюлюп, къол тыялмазча, учхалауукъ болгъан къайишни — мижеге жипни — такъдыла. Башына Гууаны киндик анасы Эристин этген жибек чалыулу, налтехли башлыкъны салдыла.

Жашла мижеге къурай тургъан арада, тиширыула Топа ташны жасайдыла: Трам анда кесини ысхылты жыйыны бла оноу этерча, юсюне кийизле тёшейдиле, анда таматала олтуруучу тёнгеретмелени юслерине да жабыула, жабагъы аппунла саладыла.

Кюн къушлукъ болургъа, Жорукъгъа кёп адам жыйылды. Трам да келди. Хашкенле Абустол бла Дударукъ, Асбаян эжиучюлери бла, Добуллу да Топа ташха чыкъдыла. Байдагъа ажайып болургъа буюругъан эди да, ол, къочхарбаш узун таякъны да къолуна алып, жыйылгъан халкъгъа оноу этеди.

Къайбергенланы уллу тойгъа къуру къол бла келген жокъ эди: жамычыла, башлыкъла, ат жерле, боюналарында боюнсалары бла ёгюзле, къара эчкиле, чепкен топла... Жыгъышыу, къол таш атыу, чабышыу, илишан, ат оюнла — бары да боллукъ эдиле, барына да тийишли саугъала хазырлангандыла. Голлучула да сакълайдыла.

Жорукъну бир жанында, от орунла тийресинде, бир къауум эр киши жашла атып келген доммайны юлюшле этедиле. Бирсиле, женглерин жингириклерине дери къайырып, тобалыкъ эчкилени соядыла; онекишер юлюш этип, къазанлагъа саладыла. Тогъузжыллыкъ Жыгъылмаз, доммай кесилген жерден узакъ болмай, зугул чунгурну тюбюнде от этеди. Кёкей, аягъы жерге жетмей, анга отун ташыйды. Аны: «Уч-ч-ч-а-а-а», — деп хырылдагъаны алайда жумуш этгенлени журну жарыкъ тартыуларындан аз къууандырмайды. Кюйрюч отунла жанып, чунгурну тюбюнде мыдых ёсгенден сора, учаны ары салып, уруну башын зылдыла, эмен чапы-

ракъла бла жапдыла. Тюз да алай жарашдырылгъан бирси къой мыллыкны, ичи бла къазыкъ ётдюрюп, доргасыннга такъдыла. Учаны от юсюнде айландырып, бирча шишлер ючюн, къазыкъны, къол тутарча, бутакълары бардыла.

Атасына ушаш, алаша добар Дока, чакъырыу журун бир жанына салып, сыбызгъыны алды. Аны жарыкъ тауушу, алайсыз да къууанч кёллю болуп, жеринде туралмагъан халкъны жангыдан кёзгъалтды. Гяпчи да, кийиз къамичисин ойнатып, тепсей, аякъ бюге, теке керкиниуле этеди; къызланы къуууп, жашланы «түйюп», тойчуланы низамгъа жыяды.

Ол чакъда Жорукъгъа жыйылгъан халкъ, къууанч кычырыкъла этип, ала кийизни жел кётюрюп, ары-бери булгъагъанча, булгъана, орам таба юрюлдю: төрт жаш атлы төбен жолдан ёрге айланнган эдиле. Төрт атлы да, ат жерлерини кюмюш кереклери жылтырай, той къууумлу гюренни къатына келип, атладан тюшдюле. Ала тыш жерли атлыла эдиле, къурч кюбели, темир бёркю, дорталы, садакълы – аскерчиле болгъанлары туура эди. Топа ташны юсюне чыгъып, оноугъа хазырланнган ысхылтыла да, той къууумлу жашла, къызла да сагъайдыла, аланы юслерине битдиле. Уллу тобалыкъгъа эсде болмай кёшулгъан белгисиз жаш кёонакъланы Жорукъгъа алай келип тюшюулери Трамны, аны нёгерлерин да соруулу этип, бир ненча такъыйкъагъа жунчутса да, ала, Уллу Тарны бурунгу төрелерин бузмай, терк къууралдыла.

– Кёонакъланы атларын алыгъыз, – деп буюрду Трам.

Олсагъатдан жашла, жетип, төрт атлыны да атларын алдыла; гюренни юзюп, аланы да кёошулма кёойдула.

Келген жашла, тобалыкъгъа, тойгъа, чурумгъа да хазырланып келгенча, жыйыннга терк сингдиле; ай-е, маржа, алай а бири ауузундан бир сёз чыгъармайды, бири бир ушакъгъа кёошулмайды, бир оюндан, бир тепсеуден, бир чурумдан артха турмасала да. Төрт атлы аскерчини алай сейир халлары тобалыкъны не ючюн этилгенин да унутдура эди; алагъа бютюнда къаныгъып къарарча эте эди. Бегирекда кызыла къалгъан эдиле къара палахха! Ёсюмлю, чырайлы жашла, чөрчек кымылдаулу, тасха ышарыулу... Аны ючюн а бир адепсиз кылыкълары жокъ!

– Уллу къууанчча – уллу къууум! – деди Трам ахырында, ишинден бёлюнмесе да, сейирсиниу бир кесек

экили этген халкыгъа къарап. – Добуллуну Къулемен тигинден энип, аллыбызгъа келген кюню, бюгюн ки-бик, эсимдеди. Жангыз келген эди, энди уа... тукъум угъай эсенг, эл болду! Къайбергенланы төре башлары тейри болсуз!

– Тейри болсун! – деп къайтарды жыйылгъан жа-мауат.

– Добуллу бизни эллерибизни темир хунерге юй-ретгенди! Къайбергенлагъа элни хурмети таркъайма-сын!

– Туугъан уланны ёмюрю узакъ болсун! – деп кы-чырды Байда.

– Бели талмасын!

– Уллу атасын озгъан темирчи болсун!

– Тукъумсуз къалмасын!

– Байчи бла Бакгай нёгерлери болсунла!

– Уллу жоллагъа тейри кеси ашырыучу болсун!

Сыбызгъыны башламиш тартыуу тыймаса, къууанч алгъышла, кычырыкъла дагъыда барлыкъ болур эди-ле, алай а Жорукъгъа тиширыула келе тургъанларын билдире, сыбызгъы сюйюнчю тартыу тартды да, дауур тохтады. «Къууум башы Гууа!» – деген кычырыкъла эшитилдиле. Гууаны да къоюнуна алып, аны киндик анасы Эристин алда келеди. Къатын жыйын, Топа таш-ны аллына жетип, тохтады. Гууа ауур жашчыкъ бол-гъан эсе да, Эристин аны, къоюнуна кётюргенлей, Топа ташха чыгып, Трамны къолуна берди. Трам, аны ёрге кётюрюп, халкыгъа кёргюзтдю да, жерге тюшюрдю. Гууа, акъсакъ жанына жантая, төрт аякълана, таш юсюнде хайнух кибики бурулады. «Быллай учхун!» – деди Абустол.

Добуллуну тамата кызы Ману, кызыл-ала боял-гъан садакъны, аныча, юсюне иничке ызлыкъчыкъла тартылгъан таякъчыкъны, уллу атасыны чёгючюн кел-тирип, таш юсюне тизди. Гууа, аланы кёрюр-кёрмез, садакъ окъну биары атып, таякъны да истемей, чёгюч-ню тутуп тохтады. Асбаян, чёгючню аны къолундан сыйырып, садакъны тутдурама дегенлей, Гууа алай кычырыкъ этмезми, чёгючню да кучакълап, – Топа таш кымылдагъан этгенча окъуна кёрюндю.

– Эй-а, Добуллу, – дегенни айтды Асбаян, – уланынгы тамагъы темирденди! Ол жетгинчи, тейри онгарсын, ёзге уа, ол жетип, сен гюрбежиге киралмазса! Анда темир туюмезсе!

– Энди берсенг да боллукъду анга чёгючню, – деди Добуллу, ичинден къууаннганын жашырмай.

– Акъсакълыгы азды деп, энди чырмылтын да этерге тебирегенсиз! – деди Дударукъ, къалай эсе да бир тюрлю зар сезим бла.

Аны сёзюне киши эс бурмады.

Гууаны таш юсюнде даулашла бла иши жокъ эди. Акъ чепкен кёлекчигин кир эте, ынычхай, кёмюр бетли чёгючню кётюрюрге кюрешеди.

– Халкъ сакълайды, оноу эт, сыйлы олий!

– Башларгъа! – деди Трам.

– Башларгъа! – деп къайтарды Байда. Учунда арпа къылчыкъ тамгъалы байракъчыкъ тагъылгъан таягъын булгъады. Ол къочхарбаш таягъын энди байракълы таякъгъа алышындыргъанды.

Тобалыкъ эчкини тартып келип, Топа ташны алында кесдиле. Аны къанын сай чарагъа бардырып, ол уюгъунчу, ары ким бармагъын, ким таягъын сугъуп, жетген жерлерине ыз саладыла. Кеслерин алай бояша, кыгырадыла:

– Жердегиле!

– Ташдагъыла!

– Кёкдегиле!

– Къара эчкини къаныды, тобалыкъны жаныды! Гууа тууа!

– Кёк тейриси! Башы – сени, къаны – мени! Игилиги – Гууагъа!

– Алтын Хардар! Башы – сени, эти – мени!

– Гууа Къайберген! Жолу таза, ёмюрю – юлкен! Къара эчкини тюгю сайын жёнесин, кёп жашасын, ёлмесин!

– Оюнланы башлайбыз! Тейриле ёч бериучю болсунла! – деп кыгчырды олий къарыусуз ауаз бла. – Байчи байды, ашыраман сурайды! Сурай эсе, берейик, туз-дамын да кёрейик.

– Кёрейик! Кёрейик! – деп дюнгюрдеди Жорукъ. Талмазны кичи къарындашындан туугъан Тенгиз, къулакълы алгъыш аякъны эки къолу бла да бийик тутуп келип, олийни къолуна берди. Ол, сёз айтмай, алгъыш аякъны кёкге да, Алтын Хардаргъа да, жыйылгъан жамауатха да тутду. Башындан бир уртлап, Асбаянга ётдюрдю.

– Алапат къартла, огъурлу сыфатла, чиллесакъалла, кыраубашла, сизсиз болмасынла тау тёппеле, – деп башлады Асбаян чам бла. – Эй, жаш батырла, садакъ окълай, учакъла, тарпан атлай, женгилтуякъла! Сиз жашагъыз хатасыз! Жазмасын садакъларыгъыз! Талмасынла минген атларыгъыз! Кесилмесинле баргъан жолларыгъыз!

– Эй, бийчеле, иничкебел кызла, ариу сыфатлыла, марал жүрүшлү, насып юлүшлү балала! Сиз болугъуз ариулугъу бу тауланы!

– Сен десегиз а жырчыгъа, – жокъду мени кыошум, малым; жокъду чырым, жалым! Сынгар бир жаным, менден кыаллыгъы да – айтханым! Жырларым – кызыланы жанктылыч ариу тогъайлары, жашланы – эр сайышлары! Жашау деген арбаны голчамююз бечеу ёгюзлери, адыргы жюклери... – Асбаян, жамауат бла былай саламлашып, жыя кыобузун кыолуна алды. Жарыкъ кюле, ышара, алгъыш бозадан тартды. Аякыны Алаугъа ётдюрдю. Алау – Ачаугъа, Ачау – Азнауургъа...

– Эй-хей, Асбаян! Эр Асбаян, жары! Жары да, жарыт! – деди олийни жанында олтургъан Абустол.

– Санларыбыз бир тин солуу алсынла, – деди Дударукъ.

– Олтур былай, олтур, тейрини жырчысы! Олтур, ансы башыбызда ат юркеди, – деп, олий да ашыкъдырды.

– Айхайда, таланган, ойнагъанмы этесе, жырчы бир кюлдюрсе, азгъан жүреклерибизге азыкъ болады! – Алай деген Добуллу, Асбаян бусагъат жырлап башламаса, кеси жырлап кыоярыкъча, тамагъын ариулады. Тамагъын ариулай, ол Асбаяннга суююп, жүреги кирпилдеп кыарай эди. Жырчыны узун мыйыкъларына азчыкъ акъ ура башлагъанды. Уууртларында кызыл ингиликле, кёзлеринде ойнауукъ-чам жилтинле жанадыла. «Кыалай толу бойлу адамды жырчыбыз, чал кыакъгъаны бютюнда кыууатлы этеди, – деп, ичинден кыууана эди ол. Трамны юйюнде аны биринчи кёрген кюнюн эсине тюшюреди. Алай суююннген такъыйкыасында Добуллу сейир да этди: «Мен, туугъанымдан туугъанлагъа тобалыкъ жасай, бир жашаууму жашап бошагъаннга ушайма, Асбаян а тюрленмегенди...» Асбаянны юсюнде, Добуллу аны биринчи кёргендеча, мор чепкени, ичинден ысхарла габарасы бар эди. Ол замандача, белинде тогъуз тилли кыарасауут бел бауу, кюмюшкыын кыамасы, башында кыыйгъан налтех чокыйлы кийиз бёркю, аякъларында гён чарыкълары. Тобукъларындан ёрге ётген кыара сахтиян ичиклери тобукъ тюплеринден кюмюш тилли ышым баула бла кыысылыпдыла. Гён чарыкълары, ариу кийилгенден, ичиклери бла бирге тигилгеннге ушайдыла.

Баям, ысхылтыла Топа ташны башында бир бирге кёбюрөк кёзбау этерге кыалып, Жорукъда жыр сакълагъанла тёзюмсюз болгъан болур эдиле – ажайып

Байда, ары чабып чыгып, олийден кѣалгѣанланы «тѣе» кирди. Ысхылтыла хахай этселе да, ажайыпны кѣююн кѣтюрдѣе, – анга чамланган угѣай эсенг, боза аякѣны бердиле. Ажайып Байда, боза аякѣны тѣгерек айландырып, тейрилеге, ысхылтылагѣа да ыспас этди; аны онг кѣолу бла бийик тутханлай, Гууаны тѣгерегине айланып тепседе.

Асбаян Доканы кесини кѣатына чакѣырды.

– Жырла! – деди анга буйрукѣ ауаз бла.

– Сен тургѣанлай, ол кѣалай жырлар, Асбаян! – деди Абустол, Эменни жууугѣу.

– Жырла дейме! – деди Асбаян бѣтѣунда кесгин. – Жырла! Тейриле да жырласанг сѣеде.

Дока, не кѣым-тым этсе да, жырламай болмазлыгѣын ангылап, эжиучѣлеге кѣошуду:

*– Келген тѣлюле алай келсинле,
Кетген тѣлюлеге кезиуге;
Туугѣан батырла алай кирсинле
Бирсиле кирмеген кечиуге!*

*Дока да, ай-е, Дока болмасы,
Жалгѣан кѣошулса сѣзѣуне,
Кѣайберген тукѣум ариу кѣрюнсюн
Хардар тейрини кѣзѣуне.*

*Мен былай ѣрге кѣарасам, ай-е,
Оюлгѣан эллени хурусу...
Кѣайда кѣалдыла, аланы кѣурап,
Жашау этген адам улусу?*

*Бу жерде жашап кетген адамла
Кѣайтып келмейле, сакѣласакѣ.
Баш дунияда кѣалай жашарбыз,
Тѣп дунияны жакѣласакѣ?*

*Кѣумарны кѣзѣутун болдургѣан, ай-е,
Тобалыкѣ кѣойну кѣаныды.
Дѣун-дунияны жарытхан, ай-е,
Туугѣан адамны жаныды...*

– Ёзге уа сиз Асбаян деп... манга жырчы деп... Дока тургѣанлай... – Асбаян, баям, Доканы кѣлюн кѣтѣюрѣ акѣылда, аны аллында тохтады: онг тобугѣун кѣтѣюрѣп, баш ийди. – Тейриге табу, Уллу Тар сангырау, эсе да, тамакѣсыз тѣююдѣу!

Хунер көргюзтюрге кызып турган жашла мижеге төгерегине жыйылгандыла. Аны башында акъ башлыкъ аланы учарыкъларын келтиреди. Ай-е, жип асыры учхалауукъдан, кьол тутмайды. Жашла аны ортасына дери да кётюрюле кетедиле, алай, жипни кьолларына не бек чулгъап кюрешселе да, ол, сыдырылып кетген болмаса, жашла, кеслери кеслерин кётюрюп, ёрге чыгъалмайдыла. Ахырында, Трамны туудугъу, Эрболну жангыз жашы Бараз, энтта бир кёрейим деп, жипни алды. Онбеш-оналты жыл болган, сакъал-мыйыкъ ура башлаган арыкъсуу ёре жашчыкъ, мижеге жипге биринчи кере илинип кёргенинде, аны ортасындан иги да ёргерек чыгъа кетип, энди бир кюйленсем, жетерме дегенлей, акъгъанды. Бу жол да Бараз, кьол аязларына кьургъакъ топуракъ ышып, секирип, жипге илинди. Жашла, кими кьууанып, кими, аны чыгъаргъа, башлыкъны алып кьояргъа боллугъун кёре, кыызгъанып, жабу этедиле: кими кёллендиреди, кими: «Агъарыкъса! Агъарыкъса!» – деп, аны базынгысыз этерге кюрешеди. Бараз, жипге тагъылгъандан ары, тюбюнде айтылган сёзлени бирин да эшитмей, жаяча, тартылып, жиянча бурулуп, ёргеден-ёрге чыгъады. «Жетеди! Жетеди!» – дейдиле тюбюнде. Бараз, жипни бир кьолуна чулгъау этип, бирси кьолу бла аркъау тогъайдан тутаргъа дегенлей, учхалады да кетди. Ол ачыгъандан утгай, ачыуундан, жерге кьапланып, иги кесек турду.

Тобалыкъгъа кьайдан-жайдан келип кьошулган төрт атлы, мижеге голлучаны төгерегинде эришиу кьазауатны сейирине кьарап, ары кьошулган а этмей, бир жанлыракъ тура эдиле. Жаргелчи жашла аланы эслеген да этмегенча кёрюнселе да, жипден хар учхалап тюшген аладан ташагъа тура эди. Ыйлыгыу сезим бийлей эди барын. Ол арада Кёкей, бир затла айтып, хырылдай, кьонакъла бла элли жашланы арасында ары-бери чабады. Бир заманда белинден кетермеген, бусагъатда уа кьолунда тутхан мюйюзсап бичагъын кюнде жылтыратып, мижеге жипге чабыуулгъа барганча да этеди. Ол, мижеге жипни кьатында тохтап, аны кьыйырын боюнуна чулгъады, силкине кетип, кесин анга тагъылып кьалганча этди. Мижеге башына чыгъалмай, бедишли болган жашла, тилсизни хыйлаларына кюле, ыйлыкъганларын бир кесек унутдула, кьонакъ атлыланы да эсден кетергенча болдула. Ол такъыйкьада төрт атлыдан бири, турган жеринден бир атылып, Кёкейге жетди да, жипни аны боюнундан терк алып, кеси анга илинди. Жорукъда

мижеге төгереги алай шош болду – Кюкюрелги черегини да шууулдагъаны тохтагъанча. Алайдагъыла бары, солчуларын ичлерине алып, кюбели келгинчиге битдиле. Ол а мижеге башына кеси угъай, аны ким эсе да кётюрюп баргъанча, тынч, ойнауукъ чыгъады, аз да ауурлугъу болмагъанча. Башына жетип, бир кёолу бла биягъында Бараз алыргъа адыргы этген аркъау тогъайдан алды, бирси кёолу бла аркъауну кесинден тутду. Чулгъанып, аны башына сюрюндю да, бауурлана да турмай, аркъау юсюнде ёрге сюелди. Жорукъда бары халкъны ахын ала, кёрген кёзлерине ийнанмазча эте, аркъау юсюнде аякъ бюкдю – онг жанына, сол жанына айланып да, артха, алгъа бурулуп да. Мижеге сингилдей эди, аны учхалауукъ къайиши, ёрге тагъылгъан жиянлай, жыйырыла эди, ары-бери уча эди...

Къонакъ атлы, аны барын этип, башлыкъны эки кёолуна алды да, анга къарагъан эл хатху кычырыкъ этерге да жетишгинчи, башлыкъны алай тутханлай, аркъаудан энишге секирди. Ол, башлыкъны алай сыйлап тутханын бузмай, эки аягъыны юсюне тюшюп, баям, такъыйкъа кемине оюмлады да, кызла тургъан жанына терк болуп, башлыкъны Къудасны юсюне атды. Сора артха, нёгерлерине, бурулмай, сейирден жунчугъан элни ичин эки жарып, Жорукъдан бияры, атла таба, атылды. Бирси тасхачыла да аны ызындан кёууулдула. Артда жаргелчиле ол кюннгю сейирни эсгерселе, ай, тейри-сыйыты, дегенни айтып, тон этеклерин къагъыучу эдиле. «Кимлесиз деп сормагъаныбыз а!» – дей эди Кёозу, мамыр хуначы. «Кёушла дегиз да кёюгъуз! Учуп келдиле да, кёондула; учдула да кетдиле!» – деп суратлай эди Уртай, бурун сууу тамаргъа аздан къала. «Ай, сен бурунсууну!» – дей эди анга Эмен, керти да тырман этип. – Сен узунбут, хайт десенг, жетерик эдинг... Жашла уа, жашла... бутларына ташла байлагъан киби, жерлеринден тебалмай къалгъан эдиле...» Озгъан жауунну жамычы бла кёуууп, Жаргеллиде не айтсала да, бош жашла туююл эдиле ала, телисине, ёзге, тоноу излей айланганла да туююл эдиле. Сау кюнню тобалыкъда туруп, бир сёз айтмай, бир шарайыпларын да кёргюзтмей, эр оюнла кёрюрге сюе эсегиз а, ма деп, голлуча башында тепсеп, намыс, адеп да кёргюзтюп, алай кетгенле... Не айтыргъы, Жаргеллиге адет кёргюзтген эдиле.

Ол кюн а тобалыкъда таматаланы, кичилени да бир зат айтыргъа, болунган ишге кесамат этерге къарыулары болмай, төрели оюнланы андан ары бардыргъан

эдиле. Къол таш атыу, атлы гюргюлюш, жаяу гюргюлюш, илишан, башха эришиуле... Жаш къауум кеси оюнларын ойнай, эрише тургъунчу, тиширыула «Биринчи атламны» къалачын этип келтирдиле: арауанда къатдырылып, ариу биширилген тѣп-тѣгерек арпа галау! Аны жаугъа сугъуп (жашауу жетишимли, жумушакъ болсун демеклик), садакъ окъну юсю бла тѣнгеретип (урушлада окъ, от да, анга жара салмай, башы бла учуп ѳтерлери ючюн), тобалыкъ терини тюгюне сюртуп (малы, тобалыкъ терини тюгюча, кѣп болсун деп), киндик анасы Эристинни къолуна бердиле. Гууаны Топа ташдан тюшюрюп, тѣшюрек жерде Эристинни аллына сиедиле. Эристин тѣп-тѣгерек арпа галауну аны эки бут арасы бла тѣнгеретди. Галау, аумай, иги кесек тѣнгереп, эт бишген къазанны къатында тохтады.

– Жашау дингили алай чырмаусуз тѣнгересин аллында! – деди Эристин.

– Тобалыкъгъа къошулду! – деп, кычырышдыла къарагъанла. Ёрге-ёрге секиргенле да болдула.

– Атлам галауу тобалыкъгъа къошулгъан! Ай-е, Алтын Хардар!

– Жашауу толу боллукъду! Ууда доммай жыгъыучу!

– Эй, тейрини жеги, тохтат узун сѣзню, – деп, Байда, Гууаны къадарын жоратаргъа къалгъан Саукелни ауузун тыйды. Зынтхы бозадан тартып, къаны къызгъан Бараз, Эрболну жашы, Байдагъа не эсе да бирле айта башлагъанлай, гяпчи аны, сюрюп, четге чыгъарды. Байда, ажайып таягъын булгъап, бир кесек седи-реген халкъны тойгъа жангыдан жыйды.

* * *

Келгинчи жашла алай кѣтюрюп, сый берип кетген Къудасха Баразны кѣзю къарай эди. Аны себепли тобалыкъда, мижеге башлыкъгъа чыгъып, батыр болургъа, саугъаны алып, аны Къудасны юсюне салыргъа ол да сие эди. Мында киши танымагъан бир хаулеге хорлатып, кѣлю сынса да, атлы гюргюлюш башланнганда, ол ары таукел чыкъды.

Баразны миннген аты Талмазны къан тору аргъамагъындан туугъан эди. «Жаш атха бир бек термиледи, бир тайын берсегиз эди, – деп, Эрбол баш-аякъ салгъанда, Бекташ, жарыкъ болуп, къан тору ажирни жыллыкъ тайына нохта салып, жашчыкъны къолуна тутдуруп ийгенди. Бараз, аны юйретип, чаришлеге, тюр-

лю-тюрю а т оюнлагъа къошула тургъанды. Къудас-ха суймеклиги Бекташ берген тайдан башланган эсе да, алай эди. Къудас да угъай дерик болмаз эди – элде айтылгъан жаш, а т оюнлада угъай, жашау тиричилик-де да танылгъан, состар къылдылай, бёкем жаш. Къудасны ауал этген Баразны ёсюмю эди, кесинден алашаракъ болгъаны! «Добуллуну къызлары, бу жерли къызлагъа ушамай, аталарына ушап, алай ёсюмлю эселе, жашланы не терсликлери? – деп, Эрбол къатыны тийрени алындыра эди. – Огъесе Мануму баргъанды кесинден бойлугъа? Тейри къаранчха юсюбюзге аумасын, ёзге уа, Докамы бийикди? Баразымы тамагъы аны тамагъыча зынгырмамай эсе да, адам кеми туююмлю-дю!»

– Ысхылты Трамны келини болургъа уа тийишли туююл эдинг, – деген эди анга Эристин, Къыран къатыны.

Ишни алай барыуунда, бу тобалыкъ къуралып, Бараз анда гюргюлюшге чыкъгъаны – Къудасны кёз туурасында кёп затха жууап берлик иш эди. Аны себепли гюргюлюште аны къолайы ёлюм бла къалыуну арасын айырлыкъ ёч эди. Добуллугъа киеу боллугъуну жолу. Да, ким биледи, Алтын Хардар да эшите болур эди Баразны ич къычырыгъын – аны аты гюргюлюшню аллында болду! Ол, саугъа къапчыкъны эки кере да алып къачып, эки кере да сыйыртып, ючюнчюге – алда келди да, къан тору аргъамакъны туудугъун къыз жыйынны аллы бла чапдырып, къапчыкъны Къудасны аллына атып кетди. Бир тойда эки саугъа алгъан, эки жашны бийлеген Къудас, бары къызланы зарлыгъы болуп, уялгъан да эте, адежли сёлешди.

– Кесими къууанчымда кесим саугъала алыргъа къалып... – Къапчыкъдан алгъа акъ башлыкъны аны юсюне атып кетген къонакъ жашны ызындан Къудасны жюреги энтта да дып-дып этеди. Баразны жигитлигин а ол эслеген да этмегенча болду. Тап, ачыу окъуна тийгенча. Аны себепли бирси къызла, аны ызындан сюрмей, къапчыкъны шош алдыла, аны ичинде саугъаланы юлешди.

Жорукъ этеклеринде къазанла къайнайдыла. Майданны тюз да ортасында ашлаула салып, тиширыула хант хазырлайдыла, – боза къошунла, арпа галаула, этни да бишген-бишгенин саладыла.

Не этсе да – гюрбежиде темир жазсын, юйюнде къумар къурсун – барын толугъа, тынгылы этиучю Добуллу, тобалыкъны былай къууатлы барыууна ыразы эди.

Уллу ёртенде чийлей къалгъан ёрюмдюк, ёсюп, терек болургъа къалай сую эсе да, Добуллу да алай сую эди жашауну. Энди, Гууаны сылтауу бла, тейрилени анга эте келген ахшылыкълары ючюн толусунлай төлеп, Баш дунияны ыразылыгъын ахыр-ауал алып къояргъа боллукъду.

– Гууаны тобалыгъы туююлду ишни башы, бары тилегиме жетдирген Алтын Хардарны ыразылыгъыды, – деп, ич сырын айтды ол Трамгъа. – Экинчи тобалыкъгъа жетемем, жетмеймем... Жокъдан бар болгъанча, алай келген эселе Къайбергенлары Уллу Таргъа, аны къууанчы бу жерледе жашагъанланы барысыны да эслеринде къалыргъа тийишлиди. Гууаны туугъаны, бешикге салгъаныбыз, тиш чыгъаргъаны, биринчи атламы – ала бары манга жаратылышны сау-гъаларыдыла!

Трам ангылай эди: Добуллу адет къууумланы алгъын Къарачал ёзенлеринде къалай этиучю эселе да, мында да алай этерге сюеди. Тёреге олтурууму, сабаннга чыгъыуму, къой къыркъыуму, тейриге жалбарыуму? Башха туююл эди, халкъны тамыр бирлигин сакълайма деген а – адетлени юзмейди, жангыды деп, хаух адетлени алмайды, эскиди деп, кючлери, къууатлары болгъан ёз адетлерин къоймайды.

Къууум алай кётюрюмлю, жарыкъ, къууатлы къуралгъанда, тиширыула да, артха салмай, тийишли адетлени этеди. Гууаны киндик анасы Эристин, юйге обур кирип, сабийни къанын эммез ючюн, Бекташны чач тюклеринден бир жулмак алып, аны чёп башла бла къатыш чыбыкъгъа чырмап, эмен чашыракъчыкъла да къошуп, босагъа тюбюне басдыргъанды. Анга «Обур къурушдургъан бёлеу» дей эдиле. Тобалыкъда да ол адетни къатлап, Эристин «Обур къурушдургъан бёлеуню» жангыдан хазырлады да, тюз да Топа ташны тюбюне басдырды. Бу жол Эристин жаш къатынлагъа «Обур къурушдургъан бёлеуню» магъанасын да ангылата эди. «Табылгъы чыбыкъ – обур ёталмагъан сех, – дей эди ол. – Чёп башы – атаны чач тюклерине чырмашып – не тюрюк къара кюч да тюшерча тузакъ...»

Той ашлаугъа салыргъа деп, Ампокъа къошдан иги кесек мырзай биширип келтирген эди. Мырзайны аш къангагъа «Сабийни бешик бауун беклеген» адет этилгенде салыучу эдиле. Сабий бешикден тургъандан сора, аны бешикге салгъандача, бешикден сау-эсен айырылгъанына къууум этип, бешик керегин асырагъан адетди. «Бешик бауун бек болсун!» – деген алгъыш аны

жашау кюнлери юзюлмей, кьолайлы ёмюр сюрсюн дегенни тута эди.

Тийре къатынла Гууаны бешик бауун жаугъа сугъуп, бал да сюртюп, башына тегерек айландырдыла; бешик жууургъанына чулгъап, ёрге салдыла. Энди Гууаны бешик кереги – юйюрге жангы сабий туууп, аны барын тынгылы тындырып, алгъыш да этип, къатынла ашлаугъа тийишдиле; мырзайны тюртю суу бла ашадыла. Гууаны уллу анасы Рирау мырзайны татыуун айтып айталмай эди. «И, тоба, мени аман Ампокъам аллай мырзай биширир деп, ким айтырыкъ эди!» – деп, мырзайны угъай, Ампокъаны махтагъанын билдирип окъуна къойду.

Добуллу жангы жерге келип, уллу юйюр да болуп, тайпа даражагъа жетишген эсе да, оноуну Айдаболладан сыйырыргъа суймейди. Талмаз кеси Тюп дунягъа бир кесек жашар керекли кетген эсе да, Айдаболлары Орасны юсюне жыйылып, киеуню жангызлыгъын билдирмейдиле. Бу тобалыкъда да Къайбергенлары кеслери этерге тийишли ишлени барын сылтаусуз къурайдыла. Гууаны «Суудан ётдюрюу» адетине да Айдаболланы жашла, жыйылып, чёп атдыла. Чёп Айдаболланы Гинадукъаны эгиз жашлары Тенгиз бла Эндирейге чыгъып, ала тангны жарыгъы бла Алтын Хардаргъа бардыла. Андан «Къыйын ишге» эркинлик алып, жалбарыу малын салдыла. Андан сора Кюкюрелги боюнунанип, кечиу сайладыла. Тенгиз бла Эндирей аны барын этип къайтыргъа, Жорукъда оюнла да селейип, эл суу боюнуну къуюлду.

Турсун, Добуллуну кичи къызы, Гууаны къып-къымыжа этип, Тенгизлары жалбарыугъа кесген эчкини терисине чулгъады да, Эндирейни кьоюнуну берди. Эндирей, Гууаны кьоюнуну къысханлай, Тенгиз да аны жанында сууну жагъасына барып, сабийни эчки териден алдыла. Экиси эки кьолундан тутуп, суугъа кирдиле. Кюкюрелги быйыл башха жылладан эсе уллу келе эди – къар къалын тюшгенденми, башында уллу жауунла тохтамай жаугъанданмы, – суу алыкъа бир кере да чёкмегенди. Аны себепли сейирге къарагъанла тынгысыз эдиле. Сууну ортасына жетгинчи эки Айдабол да Гууаны чёмюлте-чёмюлте барып, ортасында уа боюнуну дери батдырдыла. Андан ары ала аны толусунлай сууну тюбю бла ётдюрюрге керек эдиле. Аны да баяны бар эди къарагъанлагъа: сабий суугъа киргенде жияса, – жашауу къыйын боллукъду; жи-

лямай, андан да аламаты уа – къыл-къыл этип кюле, суудан ётуп кетсе, – бу жашауда ёмюрю къууанч бла кетерикди. Кюкюрелгини бийик жагъаларына чыгъып къарагъан халкъ сакълай эди. Тенгиз, суу толкъунлагъа турушлукъ эталмай, бир кере абыннган да этди. Болса да, Гууаны къолун ычхындырмай, терк окъуна аягъы юсюне болду. Андан ары къыйналмай ётдюле. Жагъагъа чабып чыгъып, Гууаны ёрге сюедице.

– Ётдю! Ётдю! Жилимады! Батыр боллукъду! – деп кычыра эдиде жагъадан. Баргъан суугъа, аны жагъасында къууанчлы къарындашлагъа къарайдыла. Къарасала да, Гууа тейрини нюрю бла туугъан бала болгъаны ачыкъ эди. Айдабол къарындашла, жашчыкъны бирден бирге кезиу-кезиу ала, суудан бери къайгъысыз ётдюле. Гууаны жангыдан эчки териге чулгъап, Турсунну кююнуна бердиле. Гууа дагъыда суугъа тартдыра эди...

Байда халкъны ашлаугъа чакъырды. Тобалыкъны ючюнчю кюнюнде кезиу жырчылагъа, тойчулагъа ёте эди...

IV. БИЗ КИМБИЗ?

Уллу Тарны адамлары, хар затха сейир этерге туугъанча, алай эселе да, жерни ёмюрлюгюне уа бирда сейир этмей эдиде. Ёмюр-ёмюрледе да жер жеринде турады, жаланда адам тёлюле келедиле, кетедиле. Ма бек сейири олду – жаргелчиле бош, болмачы затлагъа сейир этип, жер алышынмай, адамла алышыннганларына уа сейир этерге эслерине келмегени! «Жер угъай эсенг, аны юсюнде таш да ёмюрлюкдю!» – дер эди Ахей, Рирауну къарындашы. Рирауну эри, Добуллуну жууукъ юлюшю Уртай а: «Ёмюрлюк тейрибизди, жерни да ол жаратханды!» – деп, бурушакъыл Ахейни аузуна ургъанча этеди. «Сен, Уртай, киеу эсенг да, жанынга тиймесин, орамланы ёнчелей кетип, билгенинг ол эсе, эгечибиз бек жарлыды, – деп, Ахей жарлы Уртайны бютюнда жарлы этеди. – Не зат ёмюрлюкдю да, не зат ёмюрлюк туююдю – аны сен угъай, олий да билмейди... – Ахей, Рирауну жангыз къарындашы, къартая баргъаны къадар, бютюнда кючбюсюреу, терсакъыл бола барады. Къартайгъан адамгъа тийишлисича, жанына бир сабырлыкъ кирмейди. Хунагъа жарашмагъан таш киби, ол юйюнде да келишалмай эди – эки жашы бир жанына, къатыны бла кызы да – бирси жанына,

ол а ортада, къасмакъ чырпылай, битсе да, ачитмай, кёгетин бермеген бир тажал... «Ай, сен къасмакъ, къаядан кетгин!» – дей эди анга Къыран. Жаргеллиде Къыран Ахейни не кёп атса да, тийдиралмагъан, аны ючюн а огъун аямагъан илишаныды. Тохтап, тынып болмагъан ёчу. Жашыртын, тууратын да Ахей Къыранны сёзге къалдырыгъа амал тапса, жерге сыйындайды.

Аны ючюн а Рирау: «Ахей ёлмесин!» – деп къаргъанады. Добуллу атама кешене ишлетеме деп, кертисинде уа, жүрек теренинде, Бекташха атауул тамырларын танытыргъа къаст этип, артда уа жолда къалып тургъанында, Ахей Талмазгъа да къадала эди; «Берме къызынгы сары къыпчакъгъа!» – деп ненча айтханем!» – дей эди, Талмазны эл бетинде ыйлыкъдырып. Къолайлы Талмаз, Ахейни толугъа санамай эди да, аны ачитил къылыгъын ит юргенден башха кёрмегенди. Къыран да, Талмазча, къолайлы кишиди, алай а тёзалмайды Ахейни бурушлугъуна. Къалай тёзсюн, ныгъышда, Жаргеллини бары ысхылтысы тургъанлай, Уртайгъа къарап, ары-бери да бурмай: «Андан эсе сен Ёсенейни Къыранны тилсиз Кёкейине окъуна берге эдинг!» – десе! «Ол, тилсиз эсе да, адамды, сен а... узунтил жаныуар!» – деп чапхан эди анга Къыран; чачып къоярыкъ эди тилинден ёзге къарыуу болмагъан Ахейни! Насыпха, Эмен, жетип, тутхан эди. Артда, Эменни артына бугъуп, гап-гап эте эди, тынмай. «Тилсиз болгъанлыкъгъа уа, харип, шытылары келмесе...» – дей эди. Энди Кёкейни къылкъыяр бичагъы бар эди да, ысхылтыла андан къоркъа эдиле – бир зат ангылап, Ахейни туурап къояр деп. Туураса уа – не. Жаргеллиде къанлы жорукъ башланыр да, мамыр элге тынчлыкъсызлыкъ келир... Аны себепли Эмен, гап-гап этген Ахейге угъай, Къыраннга урушду: «Ай, юйюнге, сен, эл багъасы киши, тели Ахейни къозутуучу гыбытын керт хунерге санап... Мени жауум да анга чапсын...» – сора Ахейни боюнуна жетдирип, бияры тёнгеретди. Эменни кёолу ауур болуучусун Жаргеллиде эрттеден биледиле.

Баппу, Жаргеллини мамыр жамауатында, Ахейча, жүрекжар адам болгъанына, арtdан-артха уа эл ныгъышлада ажымлы даулашла кёбейгенлерине жарсып, ахтына, терен сагъышха кетеди. Ахейни тюзсюз жаншауларындан къутулуп, дуниялыкъны сюзерге кёче башлагъан ысхылтыла, Баппугъа жекирген къарамларын къадайдыла. «Биз, сени къатынынг ёлюп, тё-

шегинг сууугъанын сюзмейбиз, неге ахтынаса былай-да!» – деп, Байда аны гыбытын биринчиге къакъды. Айтыргъа, Жаргеллиде ахтыныучу адамланы да сюмей эдиле. Баппу, аз да ёпкелемей, ахтыннганы да кетмеген инжиюлю ауазы бла: «Ай, гидиле, ёмюрлюк жер, тейри да болурла, ёзге уа, бу къачхынчы тайпаланы къатыбоюн къылыкъларына не этейик ансы?» – деп, ишни болушун айтды. «Кимни къатыбоюнлугъун кёргенсе?» – деп, Байда аны юсюне сюелди. «Къатыбоюн туююл эсе, Добуллу этер ишин кимге сорады?» – деди Баппу. «Добуллу жаргелчи туююлдю», – деп, Абустол улу Саукел Жаргеллини ысхылты жамауаты бла Къайбергенланы араларын айыыргъа умут этди. Уртай олтургъан жеринде къымылдады да, аны бурунунда иги кесекден бери да акъ тамычы болуп тургъан бурун сууу акъды. «Аны уа бош айтаса, Саукел, Добуллудан жаргелчи биз бирибиз да туююлбюз», – деп, Ахей бла туююшгенли да, ныгъышда къашлары тешилмеген Къыран Добуллуну жакълады. Къыран сёзге хазна къошулмаучу эди: ныгъышха келмей да къалмаз, сюзюлген ишге, даулашха, ёзге хапаргъа кесини акъылын айтыргъа да ашыкъмаз. Ол, Добуллуну уллу тобалыгъында, юйлюча, олтура, тап, алгъыш аякъны алгъанда да: «Тейри биргебизгеди!» – деп къойгъан болмаса, сёзню созмагъанды. Жаланда Асбаян кимни эсе да, бир туююмчек адамны къагъып, ол чам жырны айтханда, аны кесини юсюнден айтхан сунуп, жыйылгъанлада бир адамны да эсине келмезлик ишни этген эди: жырчыгъа аман айтхан эди, къычырып. Жырда Къыранны аты айтылмагъан эсе да, Асбаянны анга жыр тагъар сылтауу не дерти жокъ эсе да, жыр Къыранны къанын бузгъан эди, Къыран да тойну ахыр толкъунларын бокълагъан эди. Адамла, айып этип, тыйгъан эселе да, ол, жырчыны махтаудан ёзге жукъ эшитмеген къулакъларын чуу-чуу этдирип, ашлаудан туруп кетген эди. «Мен да аны санга кечип къойсам, ысхылты къаным суу болсун!

Бары да эшитген эдиле аны.

Былайда уа, бу ныгъышда, ысхылтыла Баппуну не бек жекирселе да, тюзюн айтхан ол эди. Кертиси да, бу жерледе тюрленмеген – жаргелчилени къатыбоюн къылыкъларыды. Мында хар эр киши кесин бир эл, бир акъыл тебе, бир хукму сунады. Хар бирини жаланда кеси сойгъан къою халал, кеси айтхан сёз тамам, кеси къалагъан хуна бёкем. Баппу «къатыбоюн» деп, адепли айтханлыкъгъа, «терсбоюн» деп, чамланыр-

гъа тийишли халкъ эди Уллу Тарны атсыз халкъы! Эллери – терсакъыл эрледен къуралгъан, аны себепли бир акъылгъа жыйылмагъан. Хар бири – кесине бюсюреген, кесин тюзсюреген, кесине базынган! Аллай зуюллюклеринден, эллери атын окъуна ким къалай суйсе, алай айтады. Боюнун кесип къойсанг, Уртай Жаргелли демез, Бештагы демей. Байдагъа уа Бештагы деп, онг жанынгы айландырып бир бар! Хашкен Дударукъ окъуна: «Аланла, мен жаргелчи, тагычы да туююлме, дуппурчума деп, чорт кеседи». Тёзе кетип, бир къызса уа, Дударукъну буруну бютюнда уллу кёрюнеди.

Жаргелчиле кеслерин не бурунгу сунсала да, бу жерлеге Уллу Тар деп ала атамагъандыла. Добуллу Талмазгъа киеу болуп, аны юйюне экинчи къайтып баргъанда, аны соргъан эди Долайгъа, Талмазны жюзжыллыкъ атасына.

– Мен туугъанда да, Уллу Тар эди бу жерни аты, Дуппур эди элибиз да, Жаргел угъай, – деди Долай. – Бир жыл, халкъны жыйып, аны юсюнден къаты да сёлешген эдим, – деп эсгере эди Долай. Киши жукъ сормай, эригип туруучу къарт, алгъыннгы олий, киеу жигит аны хапаргъа тартханына къууанып, жаншаргъа къалгъан эди. – Къайда да жерни, сууну, элни аты бир кере аталады деген эдим, тейри. Ёзге уа! Тёлюле арасында бурунгугъа бюсюремегенле болуучудула, айхай. Мадул жер тапхан кирик, башха ат атаргъа суююучюле. Ай-е, лязим, жер бир ауукъгъа мадул къалып турса да, аны аты тюрленмейди. Жер кеси тюрленмесе, аны аты къалай тюрленир? Дуппургъа дуппур демей, не дериксе? Тау ортасында ёрен жерни этеклеринде беш тагы чыгъа эсе, Бештагыды, хау. Ёрен да жаргелли эсе, Жаргелли болмай, не амал?

Алай бла, Уллу Тарны адамын бир ниетге келишдирирге Долайны да жетмеген эди акъылы. Къалай жетерик эди, анча фатыуа айтып, анчасы да бири бирине чюйре келсе? Былайды деп, тюзюн келишдирилмаса? Долай айтханнга кёре, Дуппур, Жаргел, Тагы да тюз болуп чыгъа эди, тейриле кеслери атагъан болуп. Ол угъай эсенг, Долай Уллу Тарны хар ким суюгенича журютген атларына кеси да къоша эди Ёрен деп. «Ёрен деп къойсанг а муну, – деген эди киеуню биргесине келген Кёзу. – Къысха да, аriu да эшитиледи, кесинги атынгча», – деп иш да къакъгъан эди.

Ала бары да Жаргеллини эрттеден журюген, айтыла келген таурухлары эдиле. Бюгюнню ныгъышда уа

тынгысызлыкъ жалан жерни неда элни атларыны юсюнден угъай, биз кимбиз – элбизми, халкъбызми, огъесе жан кечиндире айланган тайпалабызми деп, аны ючюн эди. Асбаян, келе келгенлей, къайгъы башын ачмаздан, эски лахорладан башлады.

– Жер юсюнде хар затны да – жаныбарны, жансызны да, – тейри жаратхан эсе, атларын да ол атагъан эсе, адамланы эслерине да алай салгъан эсе, сора не? – деп, Байдагъа къарады. Байда, башын энишге ийип, терен сагъышха кетип эди. Асбаян айтхан терен оюмланы эшитмей къалды эсе да, алайды. Асбаян, андан тюнлюп, Къыраннга къарады. – Айтсын ким къалай суюсе да! Жер жеринде тургъан къадарда, неден къоркъургъа боллукъду? Адам тѐлюле келедиле, кетедиле... Ала бир атны атагъанлыкъгъа, неда, биригип, бир акъыллы болгъанлыкъгъа, кетгенлерими тохтарыкъды?

– Тохтарыкъ туююлду! – деп кесди Къыран.

– Тохтарыкъ туююл эсе, быллай бир нек жарсыйбыз?

– Алан, ким болгъаныбызны билмейбиз сора уа, – деп къызды Уртай.

– Адамны келгенин бла ёлгенин кѐрмесенг, къыйынды, – деп, Къыран бу жол да терен сермеди.

– Тынгылагъан тамакъдан акъыл шауданы бюркеди, – деп, Къыранны айыутосу Байда, тамакъ тюбюн къашыды.

– Биз кимбиз деп, сора туруучусуна кѐре, Добуллу дуниядан бир тасха иш а билген болурму? – деп, Асбаян терсине кетип башлагъан даулашны тюзюне бурду. – Добуллу кибикле жолгъа бошуна чыкъмайдыла.

Былайда ныгъышчыла, соруулу болуп, сагъышха уюдула.

Кертиси да, арт кезиуледе: «Биз кимбиз?» – деген соруу аны эсли адамларын тынгысыз эте башлагъан эди. Башына бѐрк кийип, ныгъышха чыкъгъан хар киши кеси аллына бир эл, бир акъыл тѐбе, бир хукму болгъанлыкъгъа, ала бирге жыйылгъанда, жан-жанына чартлашхан жинкле-жилтинле киби, къызыулары бир къазанны тюбуне урмай къала эди. Къазан къайнамаздан, эл да бир хыйсапха жыйылмаздан, алгъа жол салыу къыйын болуп турады. Алгъын Уллу Тарда адам аздан, бир юйден бирсине къычырып кючден эшитдирючюлеринде, хар адамны, юйню да кеси кесине тамамлыгъы тиричилик этерге болушханды. Энди, адам кѐп болуп, Дуппургъа сыйынмай, Уллу Тарда элле бѐлюне башлагъанда, кесимчилик кѐпчюлюк сезимлеге

чырмау бола эди. Аны ангылап, сагъыш эте башлагъан жангыз Трам неда сары къая жаркъа Добуллу туююл эдиле. Асбаян да, Асбаян бегирек окъуна, ауруй эди ол ауруудан. Жыйылгъан жерледе, ныгъыш кесаматлада «халкъ» деген сёз терк-терк айтыла эди.

– Биз не халкъ болурбуз? – деген эди Байда. Къозу уа:

– Бизни небиз халкъ боллукъду, Жаргеллиден ары кёк жерге туюшуп тура эсе да, билмейбиз сора, – деп, къол силкди.

Асбаян Къозуну къолларына сейир этип къарады: ала аны атына аз да келишмей эдиле – къарыулу, то-пал къолла! Къозу хуначы эди да, къоллары да ташха ушап къалгъандыла: къаты тырнакълы, терсейген ба-зыкъ бармакълары, къан тамырлары туюмчекли бола, сингир тартып бегейген бууунлары.

– Бизге «халкъ» деген неге керекди, биз кеси кеси-бизге тамамбыз, – деди Асбаян, сынап. Ол, Къозу бек кыйырда олтура эди да, андан башлап, Байдагъа, ан-дан – Эменнге, Эменден жукъ чыкъмазын биле, терк окъуна Абустолгъа, Абустол башын энишге ийгенде уа Байда бла Дударукъгъа бирден соруулу къарап чыкъ-ды. Байда бла Дударукъ, мажарып, жукъ айтыргъа жетишгинчи, алайгъа Трам да келип къалды. Жаппа-жангы къочхар тону жерге жете, эшме такъыясы да тонуну озаракъ болуп союлгъан кёрпе жагъасыны ичинде азчыкъ кёрюне. Асбаян, аны келгенин эседи эсе да, къарамын Байда бла Дударукъдан алмай, мы-чыды. Сакъаллы кишиле, туруп, олийге баш ие, жер къоя тургъунчу, Асбаян, жетип, аны кеси жерине ол-туртду. – Сен айтханны сюзевиз, олий, – деди, Байданы, Дударукъну да къоюп.

Олий келгенлей, Байдагъа тин киргенча, ол жыр-чыны ыркыфлады:

– Не битгенсе, Асбаян, манга? Сакъалымда битми кёргенсе? – Ол, жырчыны къарамындан буюгъуп, сёз нени юсюнден баргъанын унутуп къойгъаннга ушай эди.

– Аллай затынг болмаучу эди да, Байда, – деп, Дуда-рукъ да Асбаянны къарамындан къутулгъанына къу-анды.

Байда бек алгъа туруп, олийге жерин бошатхан эди да, ол а, барып, Асбаянны жерине олтургъаны ачыу тийип, ныгъышдан кетип къалыргъа да болду. Дагъы-да сокъуранып, арлакъгъа ётдю да, Къозуну къатына олтурду.

– Тейри биргебизгеди, – деди Трам, тонуну кёрпе жагъасындан башын ёргерек этип. – Тейри, сонгура,

заман уллу соруула салады. Добуллу къайда кёрюнмейди?

– Жокъду, – деди Талмаз. Байда уа:

– Алай сунуп турабыз, олий, Добуллу жукъ айтмайды дуниялыкъдан, биз а ол хапар биледи дейбиз.

– Алай окъуна болур, башлы киши туююлмюдю, – деди Трам.

– Къарангыбыз да, лахор этебиз, олий, – деди Асбаян. – Биз не халкъ болурбуз дегенни айтып. «Жаргеллиден ары кёк жерге тышюп тура эсе да билмейбиз, сора бизни небиз халкъды?» – деп, Къозу борбайларыбызны кыркъады. Мен а, терс эсем да, билмейме, бизге халкъ болургъа неге керекди, биз кеси кесибизге тамамбыз дейме. Теири чакъыргъанча келгенсе, айт энди сен! Быллай къууумладан не файда?

Трам, башын жагъасына сугъуп, жангы къочхар тонуну ийленнген тери ийисине иги кесек тынгылады. Эски юйюнде Добуллу бла этиучю ушакъларын да эсгерди. Уллу Тарда ёзгеришле ёчюклене эдиле, хау.

– Мени сакълай эсегиз тюзлюкчюге... хазна туююлсюз, – деди ол, оюмлу сёлешип. Тон этеклерин къагъыш, жукъусурай тургъан Къозуну элгендирди. – Кеси кесибизге тамамбыз дегенни айтып, сен, алтын кекелли жырчыбыз, эллилеринги сынайса. Сынасанг да, аллай бир къарангы уа туююлбюз, хомух, халкъ болургъа талпымазча. Талпыйбыз, да не этейик, Алтын Хардар жол кёргюзтмейди... Жырчыгъа къарайбыз, умут этип, – Трам, биягъыча, башын къочхар тонуну жагъасына сукъду да, аны жангы ийленнген тери ийисине къаныгъып, Асбаянны жууабын сакълады. – Не ючюн жырлайса, – деди турушун бузмай, жагъа ичинден. – Не ючюн жырлайса, уллу жырчыбыз, – деди, жүрексинип. Башын да ёрге чыгъарды. Ол сур да, огъурсуз да кёрюндю. Биягъында бирсилеге Асбаян кеси къарагъанча, къарап чыкъды. Къарай келип, къарамын жырчыгъа битеди. – Не ючюн жырлайса, Асбаян, жырынг халкъны жыры туююл эсе? Къозу кеси кесине тамам эсе, Къозугъа жырла да тур! Арбазына бар да: «Ой, Къозу, сен кеси кесинге тамамса!» – де да, жырла! Не уа – Байдагъа. Барыбызгъа да жырлап не этесе?

Асбаян жыргъа уста болгъанлыкъгъа, жамауат жашауну къалай къуаргъа керегин билмей эди. Ныгъышдагъыла да, аны билип, къуаргъа кюсеп, хазыр болуп сёлешмей эдиле. Аны себепли, халкъ сартындан, сёз кёп бармай тохтады.

Мында кеслери иги билген, кюн-кюнде эте келген ишлерини юскунден сёлешиучю эдиле тынгылы. Жетип келген кырккыар эди башларын кыашытхан — кыойла кырккылыргыа жетип, кыыпты уа жетишмей, Добуллуну да темири жокъ, — ма ол эди иш. Анга кёчдюле.

V. АСБАЯН

Трам: «Не ючюн жырлайса, уллу жырчыбыз?» — деп, Асбаянны жукъудан уятханча этди. Алайсызда жүрегине эртте тюшген жилтинчик кыабынып, от болуп баргыанын сезеди. Ол сезимни кыушла келтирип неда Алтын Хардар тамалындан кыобуп алай салмагыан эдиле Асбаянны да, бирси жаргелчилени да эслерине. Анга кёре, биз кимбиз деген соруу Уллу Тарны башха жерлеринде жашагыан таулуланы эслерине да келирге боллукъ эди. Ала да, жаргелчилеча, не этерге билмей тура эселе уа?

Ныгышдан аллай сагышлары бла кетип, Асбаян тынчайып кыалмады. Башха элlege, кыууанчлагыа чакырылып барса да, сурай эди хал, адамланы эслерин, излегенлерин сынчылай эди; тергеп, сюзюп, элени ёсюп баргыанларына кыарай эди.

Жюз жарым жыл мындан алгыа, Асбаян бу дуниягыа келгенде, Жаргелли бир гитче элчик эди Кыапчыгыай аллында. Асбаянны кёз туурасында ёсдю да кетди. Ер тагы, Терен тагы, Исси тагы, Соккыур тагы, Жайма тагы деп, беш эл болду. Бир адамны ёмкюре не бир эл аллай бир ёсген эсе, башха элле уа тохтапмы турадыла? Элле да, алада адам саны да кёбее эсе, биригип, миллет болууну кыайгыысы хар кыайда да этиле болур. Бармыды аны сюзген? Ол ишни сюрген, мажарыргыа кыолундан келген? Бар эсе уа, ёхтем, азат тайпала аллай батырны ызындан барырамы?

Жырчыны, аны эжиучюлерин да чакыра, Борккыулдакыдан келген атлыла Асбаянны аллай сагышлы кюнлеринде тапдыла. Анда Борча деп бир уста кыара ташдан Асман тейрини кыаранчхасын жоннган эди. Энди Борккыулдакыны олийи Терболат, эл-элледен кыонакыла да чакырып, анга уллу тобалыкы кыурай эди.

Асбаян, эжиучюлерин да тебиретип, ол кюн окыуна атланды.

Боркъулдакъ – Асбаянны сыйген эли – Жаргеллиден узакъ тыйюлдо. Къанатлыла бла тенг туруп, атына жер салып чыкыгъан – къанатлыла уяларына къайтыр заманга жетеди. Асбаян жашчыкъ заманда ол да бир гитче элчик эди, киришли къаягъа кысылгъан. Кюн батхан жаны терен къолда Итерги суучугъу келеди, гитче эсе да, тауушу гюрюлдеп, къаяланы тепдирген. Элге Боркъулдакъ деп да, баям, аны ючюн аталгъанды.

Ол кюн атасы, эшекте да бишлакъ толу гюхлени¹ салып, теъш жолну ёрге айланганда, Асбаян, чорбат башына минип, аяусуз жырлай эди. Атасы аны эшитипми, огъесе бошму – эшекни да тохтатып, тынгылады. Аны эрттенлигинде уа, Асбаянны да атха миндирип, бери, тау элдеде айтылгъан Жаманакку жырчыгъа юйренчикге келтирген эди. «Жумушун да кёр, хунеринги да бер», – дегенни айтып, къоюп кетген эди.

Жаманакку къарт эди; сарысакъал, сепкилбет; жаякъ сюеклери төртгюл тартхан жукъаерин, ёребаш киши. Деменгили тыйюл эсе да, борбайлы адам. Аны боз чепкен шалбарыны ичине, кеси киби, дагъыда юч адам сыйыныр эди. Сегизчалма тартмасын, бел бау орунуна да аны жюрютген киби, белинден ёрге кысып, кыйырлары уа тобукъларына жете, алай жюрюйдю.

Асбаян келгенде, Жаманакку эл кыйырында сюртюлмеген таш юйюнде жангыз жашай эди. Уллу суукъ юйню ичинде жангыз кётюртме бла чалы тепси, аны юсюнде бир ненча агъач аякъ, гыржын гота бла сюрю тегене; тепсини эшик арты жанында суу туруучу кюштелчик. Отну уллу жагъып, ол хуна къабыргъаланы кызыдырса, юйге бир кесек жылыу киреди.

Къарт жырчыны жангызлыкъ сылтаун Асбаян билмей эди. Нек болур деп да, акъылына келмегенди. Атасы жашын аны къолуна тапдырып: «Юйретсенг, жырларыкъды!» – деп, къоюп кетгенлей окъуна, Жаманакку биринчиге отунга жиберген эди. Асбаян ингирде кеч отундан келип, эшекни жюгюн отун къалаугъа жыйып, эшекни да баугъа уруп, аллына аш атып, юйге кирсе, Жаманакку, от жагъа аллында олтуруп, кемсиз уллу шалбарыны ауу да от жагъа ташлагъа

¹ Гюх – сау агъачдан ичи къазылып этилген, башы гам жабылгъан чыккыр.

төгюле, от эте эди. Ол, Асбаян келгенлей, от кьобурадан чөмюч бла кьайнагъан суу алып, тегенеде, тегене десе да, чарагъа бегирек келишген сай орунда кьол тирменчикде тартылгъан арпа ундан тылы басды. Алыкъа Асбаяннга бир сөз да айтмай, иги кесек гюттю этди, аланы тегене ичинде тизди; кьолларын кьагъып, тегенени тырхыкга салды да, кьол аяздан уллу болмагъан арауанны алып, гюттюлени анга салып, кьатдырды; кьатдырып бошап, кюню мыдыхындан айырып, бир жанында тебе этди да, гюттюлени ары көмюп: «Бишселе, сюртюп, готагъа жыяrsa» – деп, Асбаяннга буюрду. Кеси чалы кетюртмеге таянды.

Асбаян аны жырларгъа боллугъуна ишекли эди. Отунда отунчу жашлагъа сорайым деп, эринлери кичиселе да, сормады. Отунчу жашла уа аны кьозута кирдиле:

– Жырлачы, биле эсенг...

– Сенден бирсилени аталары да келтириучюдөле жашларын... Жаманакку кьыстап ийиучюдө ансы...

– Сен да бир кьышына боллукъ отун жыяrsa да, кетерсе...

Асбаян Боркьулдакъ башына жетгинчи төзген эди. Элге кире келгенлей а, отунчула угъай, эдегиле да эшитирча жырлады:

*Ой, Боркьулдакъ, Боркьулдакъ,
Чыкьгъан суула – чокьуракъ,
Акьгъан суула – шорхулдап,
Юй башларыгъыз а – топуракъ...*

Асбаян, от аллында олтуруп, энтта да Жаманакку жырларгъа боллугъуна ишекленеди. Ичин кьоркьуу ала, ол кетюртме таба кьараса, Жаманакку ауузу бла угъай, чаты бла солугъанча, жаланда боз шалбарыны ауу кетюрюле-тюше турады. Асбаян кюллюгон тыя, гюттюлени кюлден чыгъарды, юфгюрюп, тон этегине да кьагъып, чепкен буштукъ бла сюртдю да, гыржын готагъа жыйып, тепсиге салды.

Кьысха заманда Асбаян Жаманаккуну таш юйюнде, Жаргеллидеча, ушхууур болмаучусун да ангылады. Эрттенликде туруп, экиси эки гюттю ашайдыла. Ингирде, юйге жыйылгъанлай, бар эсе – эт ашайдыла, шорпа ичедиле; жокъ эсе, айран ичип, жатып кьаладыла. Бир кюннге бир гюттюден сора гыржын ашау жокъ эди.

Бир кече Асбаян, отундан арып келип, от жагъа ал-

лында жукъусурай тургъанлай, Жаманакку жырлап башлады. Асбаян, анасы атын айтып кычыргъанча, чартлап турду. Къарт жырчы аны эслеген да этмеді. Энди Асбаян жырны эшитеди ансы, жырчыны кесин кѳрген да этмейди. Жыр бошалмаздан, Асбаян да кыанмаздан – заман иги кесек кетди. Айыргъан кыйын эди: Жаманакку ол жырны кеси жарашдырып айтыпмы барады, огъесе жырлаучу жырларындан биримиди? Къалай-алай эсе да, Асбаян, от жагъа аллында ёре сыбызгъы болуп, Жаманаккуну бир сѳзюн да ажащдырмай, жырны макъамын, магъанасын да толусунлай ала эди; артдан-артха эс жыйып, ичинден анга кѳошулуп, жырлап башлады.

Асбаян жыр устасын алай таныды. Андан артха Жаманаккуну кепсиз халына ичинден кюлюучюсю – сабий жалгъашыугъа айланып, дунияны бар зауукълугъу, асыу кѳудурети да Жаманаккуну бетинде кѳрюнюп къалды. Къарт жырчы кеси зауукълугъуна жырлагъанча, жыйылып, анга тынгылагъан халкъны халына кюлгенча, неда, баям, халкъ билмегенни билгенча – алай эди жырында. Юйде, Асбаян бла кеси къалгъанда, тамакъ тамырлары къалай къалтырагъанларын, макъамны къайсы айланыуу къаллай теренликден чыкъгъанын жаш юйренчигине алдырып ючюн жырлагъанча, бир жырны, бир макъамны къайтарып-къайтарып айтады. Жырны сѳзлеринде, эжиулеринде къаллай итле юргенлерин не уа къаллай кѳушла учханларын ол эшитип, кѳрюп турурча, алай бардырады.

Асбаян дагъыда бир затны ангылап, сейир этди: адам жырлай эсе, жырлагъан жырында айтылгъан затланы – адамны, жаныбарны, ташны, сууну, агъачны, – кысхасы, нени юсюнден айтса да, аны къабына кирирге тийишлиди, – бушууда – бушуугъа, кѳууанча – кѳууанчха жаны-къаны бла кѳошулургъа. Алайсыз жыр – жансыз жыргъа саналады.

– Хайда, энди сени кезиуюнгдо, – дей эди артда, жашчыкъ элге, юйге да шагъырей болуп, эс жыйгъандан сора. Агъач кѳтюртмесинде сыртындан жатып, Асбаянны юйде барын-жогъун да тергемей, жырлаучу эди. Жырлап, бирде къайтаргъан да этип, анга кезиу берсе, жатхан халын тюрлендирмей, Асбаян таба къарагъан да этмей, жукълап къалгъанча, алай тынгылай эди. Асбаян, аркъасын агъач кѳтюртмени кѳулакъ агъачына таяндырып, аны аягъындан жата, кѳлю толгъандан, сѳзлени бир бирге кѳошдура, жырны алай къайтара эди.

Жаманакку, къарамын чырдыдан алмай, тынгылай эди жашчыкъгъа. Бирде, тохта деп, хыны бёле эди жырын. «Ашыкъмай айт, сёзлени жутмай!» – дей эди. Къарт жырчы, жашчыкъ аны жангы жырыны бир сёзюнден шашмай, макъамаына да жангылмай, айтханына ичинден бюсюресе да, махтамайды. Ариу жырлайса демей, хыныракъ этип къояды.

«Жырчы хар жырын, таш жаратылгъанлы, биринчи жырлагъанча, алай айтыргъа керекди, – дей эди. – Жырчыны жаны болгъаны жаланда ол жырлагъан заманда билинсин! Къалгъан заманлада ол, ауузу-тили бителип, кёзлери кыысылып, таш къаранчха болуп къалгъанча, алай жүрюрге тийишлиди. Жырды келбет, борбай, жырчы туююдю...»

Кертиси да, деменгили боз шалбарны ичинде, седирей кетип, тауусулгъан салам къаранчхалай, келбетсиз кёрюннген Жаманакку, жырлагъан заманында, деу кирик, деменгили да, келбетли да кёрюнеди, – акъылы ёмюрле теренине кетип, дуния турмушу бла аз да байламлыгъы болмагъанча, алай жашагъан адам!

Асбаян аны биргесине жылдан артыкъ турду. Ол заманны ичинде къарт жырчы кесини юйренчигине айтхан сёзлени барын бирге жыйсанг, ёгюз суу ичген кемине айтырча хапар болмаз эди. Сёз къоратмай, жырын, ёнюн къайтара, уруша, алай юйрете эди аны макъам алыргъа, жырны эжиуге салыргъа. Таугъа – терен агъачлагъа, таргъа – чучхурла туюбуне, дорбунлагъа, танг шошлугъу уюгъан жазлыкълагъа элтип, жаратылышны кеси ауазларына да тынгылата эди.

«Юйреннген эт, алай сен мени эниклеме, – дей эди ол. Аны туюмчегин а былай теше эди: – Юйреннген усталыкъгъа жетишеди, эниклеген юйренчиклей къалады. – Асбаян къарт жырчыны насиятын туура сюзалмай, аны бетине къарады. Жаманакку жырламагъан заманында тилсиз, къаранчха болуучу эсе да, ичинде бир кылына тийгенинглеи, ёресине согъулуп тургъан сыбызгъы болуп къала эди! – Адам баласы эки аягъыны юсюне туруп, тиричилик этип башлагъанлы, не тюрлю хунерлеге жетишген эсе да, юйренип жетишгенди. Юйрене ёседи адам, юйрене юйретеди».

Энди Боркъулдакъ уллу эл эди. Жаманакку да эрте алышханды дуниясын. Аны бла отуннга барыучу жашчыкъла, гырхы къартчыкъла болуп, ныгъышха тийишгендиле. Не дегин да, адам саны кёп болуп, элле да ёсгенликге, жашау тиричиликде тюрлениу жокъду.

Жаманаккуну турмуш кѳолайын Боркѳулдакѳ элини кѳѳ юйюнде бюгюн да кѳрюрге боллукѳду.

Асбаян чакѳырылгѳан тобалыкѳ да ол эндиге дери кѳре келген тобалыкѳладан уллу эди. Тыш элледен чакѳырылгѳан кѳонакѳла да кѳѳ. Гѳѳефле, гепсор-кѳала да бар. Асбаян ол халлы ѳзгеришге сейир этип, таулу жашауну барыуунда тууа келген жангылыкѳла хар кѳайда да бирча болгѳанларын оюмлады.

Уллу Тарны жырчылары жети кече тобалыкѳны сыйын кѳрѳп, жети кюн да жырлап, бирде уа, кюн тийген эрттенликде, кеслери эркинлерине Асман тейрини кѳаранчхасына кѳараргѳа бардыла. Ол да, Алтын Хардарны кѳаранчхасыча, кѳаяда жонулуп, аны ичинден бери кѳарап тургѳанча, алай кѳрѳмдѳлю эди. Алтын Хардарны кесилигинден уста ишленген ѳсе да алай; башхалыгѳы – Асман тейри кѳара состарны сайлагѳан эди кесилигине; кѳара ташда аны сыфаты бютюн зор, бийликли кѳрѳнеди. Кѳая ышыгѳында, аллы да тѳоз майдан, башы дылгам кѳая, бийик таула, агѳаргѳан бийикле – барын Асман тейри кѳтѳрѳп тургѳанча, Асбаян титиреген окѳуна этди.

– Бошду бары, Азнауур, – деди ол, Асман тейри жангыз такѳыйкѳагѳа аны жѳрегин бийлеп кѳойгѳанына шургулана. – Бошду! Биз, тау тарлада жан кечиндирген кѳачхынчыланы бирикдирип, халкѳ болайыкѳ дегенликге... Алтын Хардар бла Асман тейри бир заманда биригирик тѳѳѳдѳле. Кѳайсы да эли кесине табынса сюерикди! И, лязим, кѳайсына табыннгын да, кѳайсын кѳойгѳун!

– Ол а керекмиди? – деди Азнауур. Аны жашагѳандан бла жырлагѳандан озуп, башха сейири жокѳ эди, башха затха талпыуу. Аны себепли бу арт заманлада Асбаянны тынчлыкѳсыз этген соруула анга бош кѳрѳнедиле. – Эндиге дери да жашагѳанбыз бирикмей, мындан ары да жашарбыз...

– Добуллу сынагѳанны сынасанг, сен алай айтмаз эдинг, – деди Алау, эжиучѳлени бек оюмлусу. – Олтурма бир эл эди кеси аллына, эки тукѳумну жери. Арада жаулукѳ чыкѳгѳынчы бар эди анда тиричилик! Ала бир бирге чапханлай а, тѳѳ болдула, бир башха эл аланы сурагѳан да этмеди. Энди Кѳарачал ѳзенлерин иелеген чабыуулчула, анда аталарыбызгѳа кешене салыргѳа да кѳоймадыла.

– Былай бирер бармакѳ болуп жашасакѳ, бизге келлиги да олду, – деди Ачау. – Добуллу кѳйгенди да, энди келген таулу тѳѳѳле ол сынагѳанны сынамасынла деп,

аны излейди. Асбаян, дунялыкъгъа бизден эсе терен къарагъан жыр башчыбыз, жашауну тюз бутагъына илинеди. Аны биргесине болайыкъ...

Ол кюн ингирде уа ала боркъулдакъчы олий Айсандырланы Терболатны томпа чыракъла жарытхан арбазында элли къартла бла олтура эдиле. Андан-мындан, Жаргелли ныгъышында башланган ушакъны сагъындыла.

– Боркъулдакъ элни ысхылтылары, сизге бир сорлугъум бар эди, эркин этсегиз, – деди Асбаян.

– Сор, соргъанны айыбы жокъду, – деди тюз да Къозугъа ушагъан бир алаша бёкем киши. «Баям, бу да хуна къалай тауусулгъанды», – деп келди Асбаянны кёлюне. Атын сормады. Мында ол таныгъанла, танымагъанла да бар эдиле, бирине сорса, башхаларына да сорургъа керекди, алайлай къойду. – Сорлугъум да алайды... бу къалайды деп. Башха жерледе ханла оноу этедиле деп эшитебиз...

– Не эшитириги барды, кесибиз да ханы болгъан миллетден юзюлюп келгенбиз, – деди Къозугъа ушагъан.

Асбаян, сабыр болуп, олтургъанлагъа сагъыш этмеге къойду. Кеси бир кесекден оюмлу сёлешди.

– Бюгюнлюкде бизледе... эл башы сайын тейри бар эсе да, тайпаланы бирге жыйгъан махкеме жокъду. Алайда Жаргелли, былайда Боркъулдакъ... Бардыла дагъыда Артындак, Тейрикам, Жайыу, Чылмас... Хар элни кесини тейриси... Сиз не айтасыз, биз халкъбызмы огъесе къача-кёче айланган бир юзюк тайпалабызмы?

– Да биз энди... къарт болгъанбыз, – деди бирси киши. Ол бек жарлы болур эди ансы, юсюнде тону да жокъ.

– Мен да туююлме жаш. Жаманакку сау болса эди, ол... салыр эди жол мени сорууларыма,

– Сау эди сен жашчыкъ заманда, соруп къойсанг эди уа, – деди тартмабоюн къатангы киши. Асбаян, бери келип, отунга биринчи баргъан кюнюнде аны къозутургъа кюрешген жашны таныды. «Жюздюрмё жашчыкъ эди, жюздюрмелей къалгъанды», – деп оюмлады.

– Сен да жырчыса, Жаманаккудан кем къалмагъан, сен кесинг нек салмайса жол сорууларынга? – Алай айтхан а базыкъбоюн семиз киши эди, сакъал тюклерин жылтырагъан.

– Аланла, тохтагъыз... Неди ол миллет деген? – деп, къонгурмыйыкъ кенгбет киши, узун таягъын эки бутарасы бла кенделен салып, кеси сорууна кеси сагъыш-

лы болду. Жюрюшлери, къарамлары, тап, хапаргъа тынгылаулары да эсли сундуруучу, алай а кеслери акъыллары жетип, ёмюрден ахыргъа бир иш битдиралмаучу адамла боладыла. Асбаян ол къонгурмыйыкны алай адамгъа санады. Аны Къыраннга ушагъан ышанлары да бар эдиле. – Жыр десегиз, билеме... Мал, къош, хуна дегенни да барды магъанасы. Бу миллет деген не болгъанын айтыгъыз да, аны жууабын мен берейим.

– Миллет не болгъанын мен бир айтсам а, сен ол ыспаслы бол.

– Бирикмеген тайпала халкъ эселе, бирикген элле миллетдиле, – деди Ачау, Асбаяндан эшитгенлерин жыйышдырып. Асбаян огъураулу къарады.

– Ой, тейриден кери гам боллукъла, бу «халкъ», «миллет» дегенлени магъаналарын айтыгъыз, – деди биягъы къонгурмыйыкъ, Къыраннга ушагъан киши. – Сёз туюмчекни туюген этеди, магъана аны тешген этеди. – Ол, баям, Жаргелли жырчыланы алларында кесин эсли кёрюзтюрге сую эди.

– Халкъ а... Ма Боркъулдакъ...

– Боркъулдакъ – ол Боркъулдакъды, эл. – Тартмабоюн къатангы киши, баям, биле тургъанлай да, терсинден тутуучу адамладан эди. «Хуру жилиннга ушагъан бир илишаны уа барды», – деп, Асбаян ичинден кюлдоу.

– Миллет болсакъ, къарыулу да болур эдик, кесибизни къорууларча... – Ачау, бу жол да айтырын айттып, Асбаяннга къарады, терсеи болдум дегенча. Аны акъылындан жукъ эслеялмай, артха турду.

– Нек жунчуйса, Ачау, жунчума, – деди Асбаян. – Миллет десек, биз барыбыз да бир болуп, бир тамырдан болгъаныбызны эсде тутабыз! Бир махкемени оноуна къарайбыз... Андан да ангылашыныулу айт дей эсегиз, бир башчыны оноуна сыйынабыз... Хар элни бир башчысы угъай, бары эллерибизни да бир башчысы болса...

– Бизге сюрюучю керекди десенг а, – деди къонгурмыйыкъ. Ол тойда игирек жубанып къалып, бел бауу къыса болур эди, аны бир кесек бошлады. – Угъай демез эдик анга да, тейриге тоба болсун ансы... Ким боллукъду ол, бизни барыбызгъа да башчы болуп сюелирге базыннган?

– Тохта, манга оноу этергеми? – деп, Къозугъа ушагъан алаша бёкем киши секирип ёрге турду. Хайт демесе, олсагъатдан биреу аны туюге урлукъча, Асбаянны юсюне сюелди. – Асбаян, биз сени Жаманаккуну юй-

ренчигине санап, тоюбузгъа чакътыргъанбыз. Сен а... бизге оноучу салыргъа деп... Аланла, жырчы шашхан этген болур ансы...

– Жырчыла шашхан да этиучюдюле, – деди къонгурмыйыкъ, терен магъаналы. Ол, тасха билдирмесе да, жырчыгъа тюз бойлу туюл эди. Асбаян жырында аны не анга ушагъан бир тойгъанны къагъып, къонгурмыйыкъ аны ангылап къоюп, анданмы къагъыулу эди, башха бузугъуму бар эди, – не эсе да, сёзюне къалияр чапдырмай сёлешмей эди.

– Угъай, аллай акъылым да жокъду, тейриге табу, – деди Асбаян. – Биз, жаргеллиле, кишиге оноучу излемейбиз... Оноу излейбиз. Оноусуз халкъ – оноусуз юйюр! Алай туюлджю демезсиз.

– Алайды ол а, – деп, биягъында: «Да биз энди... къарт болгъанбыз», – деп омакъланган киши къабыл болду. – Сен бош адам туюлсе, Асбаян, жырчыса, сен аллай затланы къайгъыларын эте эсенг, сора барыбыз да анга акъыл бёлюрге тийишлибиз. Мени сартымдан, жол ызларыкъ – жашладыла.

– Жашла къартладан алмасала, кеслери тапхынчы, къарт болурла.

– Тайпала, бирге жыйылып, халкъ болур ючюн, башха биреу халкъ деп кычыыргъа керекди, – деди юйню иеси, Айсандырланы Терболат. Мал берип, эбизе устагъа Асман тейрини мермер къаранчхасын жондургъан Терболат бош киши болмагъаны туурады. Аз сёзлю, къууатлы киши. Сона Борчаны усталыгъына бюсюреп, арбазында быллай энчи къонакъ алыу къурагъаны да аны ючюндю. Ол, юй иесине тийишлисича, ушакъны къонакълагъа къоюп, кеси алагъа тынгылай эди. Тынгыласа да, сёзню башындан окъуна айтылгъан затлагъа терен магъана берип, сюзе, оюмлай олтурады. Асман Тейрини деменгили къаранчхасына – кесилигине – къарап, Боркъулдакъны баш бакъаны хукмулу адам болгъанын алайсыз да ангыларгъа боллукъ эди. Элни келишине, халына кёре, ол кесин бир бош эллича жюрюте эсе да, аны къанында, толу уянып жетишмеген сезиминде, жер юсюнде жашагъан адамла болдура, жетише келген хукмуланы, жорукъланы билирге кызыу къасты бар эди. Ол Асман тейрини деменгили мермер къаранчхасын жаланда табынуу сезим бла жондургъан суна эсе да, кертисинде, Боркъулдакъ элини тёрюнде, Жаргеллиде Тарфык ёзенини башында сюелгенча, тейри кесиликни алай сюелгени, эллиле, юйюрле бирем-бирем кеслерини энчи чоппаларын, бай-

рымларын жангыз тереклерин, раубазыларын кѳююп, Уллу Тейрини Кѳаранчхасына жюриуп башлай эселе, ол кеси аллына биригиуню, бир оноугѳа, ийнаныугѳа келиуню ызы эди – артдан келгенле, таплап, жол этерча! Ишни болушун, заманны келишин алай кѳрюп, Асбаян таукел болду. «Таулуну тыш жапысына кѳарап, аны ичинде кѳаллай тенгизле кѳайнагѳанларын кѳайдан билликсе!» – деп кѳууанды. Таулу бир бош затны, тангкѳрдю этип, соруп башласа, билмечиден соргѳан сун да тур, ол а жерни кѳалынын, жукѳасын билген бир акѳылман! Не сѳз, жетгенди заман акѳылланы бирикдирирге! Чачырамаз жаухар ташладан бирликни оюлмаз кѳаласын ишлерге!

– Сен, Терболат, бош киши туююлсе, санга Кѳк тейриден бир жилтин учхан эсе да, ким билсин... – деп, Асбаян кѳууанчын жашыралмады. – Сен ууаз бер, мен кѳодучунг болайым.

– Бизни элибиз санга ууаз бергенди, Асбаян, – деп, Терболат адепли сѳлешди. – Ол ууаз да – Жаманаккуну жырларыдыла! Сен аланы алгѳанса. Тайпаланы бирикдирип, халкѳ этерик жырды! Ма, санга ууаз керек эсе! Жыр хандан эсе эрттегилиди! Эрттегили жыр, эрттегили ханча, жюрекке асыуду, жашаугѳа тамыр беклигин береди. – Терболат бир кесек тынгылады да, солууун да терен алып, терен сезим бла айтды: – Не дегин, жыр бюгюнню кюнню жолун ызламайды. Бюгюнню жырын сен айт, бирликде – тирлик деп. Ол, Уллу Тарда тууса да, бары эллерибизде, жерлерибизде айтылыр. Хар бирибиз да аны кеси жырыбызгѳа санарбыз, эс жыярбыз. Биригирге сѳербиз, кѳысхасы! Ма санга жол башы!

– Болсун алай, Терболат. Элле бир бирге жол табарла... Алтын Хардар бла Асман тейри... Аланы бир этеркюч а кѳайда?

Терболатны бети тюрленнгени эсленди. Арбазны ауур шошлукѳ бийледи. Асбаян да, сагѳыш этмей, юй иесини кѳлюне тийип кѳойгѳанча, тапсыз халгѳа тюшдю.

– Сыйлы кѳонагѳым, – деп, Терболат ачыусуннган ауазын басаракѳ этип сѳлешди. – Соруу кѳызыуунгда не айтханынга сагѳыш этмединг, баям. Ол деген а не ишди, тейрилени бирикдирген? – Олтургѳанланы тобагѳа кѳайтышхан ауазлары Асбаянны бютюнда жунчутдула. – Бир бѳлек жылны мал, жан аямай, тейрибизни кѳаранчхасын кѳара мермерден жондургѳанбыз... Бек кѳаяларыбыз аумагѳан кѳадарда, ол да турур алай. Биз, жыргѳа сѳймеклигибизни айтханда,

Асманнга ийнаныуубузну анга алышыргъа демейбиз! Сиз, жаргелчиле, Алтын Хардаргъа табынасыз, узакъ кюнню! Бизни тейрибиз Асманды! Боркъулдакъны бары адам тѣлюсюне жашау берген! Огъесе, сен, жырчы, мени бир бѣлек жылгъы къыйынымы, былайда Борчаны усталыгъын да керексиз ишлегеми санадың?

– Жанынга тиерге эсиме да келмегенди, Терболат! Къыйынынга да ыспасым уллуду, Борчаны усталыгъына ыспасымча. Алай а... сен жыр дегенликге... Бир тейриге табынмагъан элле бир жыргъа турсунмазла, ол жыр: «Бирликде – тирлик!» – деп, не бек къычырса да!

Алай энди Терболатны Асбаян салгъан сорууладан кѣлю чыкъгъан эди. Биригиу фатыуала сейир кѣрюнгенликге, биригир ючюн, асыры уллу къоранчла этерге кереги шарт кѣрюнюп къалды. Аны себепли олий кечеги ушакъны жолун кесди:

– Сиз, жаргелчиле, Алтын Хардарны къоюп, Асман тейриге табынабыз десегиз, анга ким угъай дерикди, келигиз, табыныгъыз! Асман тейрини аллында Ачыкъ тала бек эркинди! – Терболат аны бла къонакъ алыу бошалгъанын билдирди.

Бу жол Асбаянлары сагъайдыла.

– Алтын Хардар жаратылышны башыды, – деди Алау.

– Биз да жаратылышны башына Асман тейрини санайбыз, – деди Къыраннга ушагъан киши.

– Туругъуз, – деди Асбаян эжиучюлерине. – Алтын Хардаргъа табыныу болмагъан жерде... биз этерик жокъду.

Асбаян да, эжиучюле Алау, Ачау, Азнауур да, тюйюш аллы къаугъадача, терк турдула; саламлаша-къа-лыша турмай, арбаздан чыкъдыла.

Аланы ашырыргъа Боркъулдакъдан киши къымылдамады. Ашыргъан не, ызларындан къуугъун боллукъча, алай бара эдиле, Кюкюрелги черегин бойлап. Танг атаргъа Кѣчгюн Тѣбеге жетип, атланы къантардыла; шаудан табып, къол-бет чайкъадыла.

– Алтын Хардар алыкъа манга азат тайпаланы бирикдирип, халкъ этерик жырны эшитдирмегенди, аны билдим, – деди Асбаян, гелеу кырдыкка сыртындан тюшюп. Ол, сагъышлы болуп, кѣкге къарай эди. Асман тейрини къара мермерден жонулгъан кесилиги кѣкден анга темирчилеп къарагъанча кѣрюндю да, ол, сескене, секирип, къуймучуна болду. – Боркъулдакъдан къутулдукъ эсе да, Асман тейриден къутуллукъгъа

ушамайбыз, – деди ол, тобукъларына туруп. – Бу халым бла мен Жаргеллиге да къайталлыкъ туююлме. Къайры болгъанын билмейме, алай... жол чакъырады...

Боркъулдакъда иги кесек мычып, юйлерине тансыкъ болгъан Алау, Ачау, Азнауур, тюзюнлей Жаргеллиге къайтмай, башха жолгъа чыгъаргъа суймей эдиле. Аны себепли Асбаянны бетине ишекли къарадыла. Асбаян, аланы онгсунмагъан къарамларына баш ийип угъай, базынып, кесгин айтды:

– Мени белгисиз жол чакъырады, бармазгъа къарыу тапмайма. Сиз а... эркинсиз... Мен эшитген тауушланы сиз эшитмей эсегиз... Жаргеллиге жолну иги таныйсыз... Кёлкъалдым боллукъ туююлдю...

Ала бир бирге къарадыла юч батыр – Алау, Ачау, Азнауур... Жырчы жолну бир жанында, эжиучюле – бирси жанында. Бир бирге сёз айталмай, дылгам къаранчхала болуп турдула. Ол арада Асбаян, атыны башындан тутуп бара, кёкге къарады. Ол таза эди, булутсуз; чексиз эди, кыйырсыз! Асбаянны кёлю кётюрюлюп къалып, аны кёкюрек теренинде жыр кеси аллына тууду:

*– Ой, тай-тай, Уллу Тарда тау эллери кёпмюдю,
Аны билмек – адам этмез дертмиди?*

Жыр эсе да Асбаянны айтханы, жолгъа чакъырыу, кёллендириу эсе да, эжиучюлени жүреклерин учундурду. Ала, эллерине, юйюрлерине тансыкълыкъларын унутуп, Асбаянны кенг кёкюрегинде кеси аллына туугъан жырны бирден къайтардыла:

*– Ой, тай-тай, Уллу Тарда тау эллери кёп туююл,
Аны билмек – адам этмез дерт туююл...*

Жырчы бла аны эжиучюлерини арасында бирлик бар эди! Жан бирлик!

– Табыныу алышындырсакъ да, жол алышындырмабыз! – деди Алау.

– Тейриле бирикмей а, элле бирикмезле, – деди Ачау.

– Эл таныгъандан иги – не, – деди Азнауур. Кёчмен Тёбеде төрт ысхылты, гюрен тохтап, тобукъларын тирешдиле.

– Бар эллени да танырбыз! Къошлада да къалырбыз! – деди Асбаян.

– Алтын Хардар биргебизгеди! – деди Алау.

VI. «БИРЕУ КЪАТЫН КЕЛТИРИР, БИРЕУ АТЫН ЁЛТЮРЮР»

Экиндиге эки сыртдан аудула. Къарангы кире, къо-
нуш къайгъылы болгъанда, Азнауур, сезгич бурунун
къол ичине жерлеп, анда тютюн ийис болгъанын айт-
ды. «Ай-е, ас-лязим, анда къош жокъ эсе, бурунуму ёрге
жырдырама», – деди.

– Азнауурну танымасам, Къайбергенлары кийик жа-
ныуарланы тейрисинден жаратылгъанларына ийнанмаз
эдим, – деди Алау.

Асбаян бла Ачау къошха жол излейдиле.

– Нек? – деп, Ачау Алауну къозутду. Ол, кесин юлёкъу
котурлагъа тырната, жол излейди. Азнауур Алауну къо-
зутургъа ёч эди.

– Азнауур Бёрюбасар эсе, Добуллу Къайберген нек
болмайды?

– Ай, сизге ант жетсин! – деди Асбаян. Къансиер бла
мюшкери къатыш къайнагъан ёренде къара жолчукъ
табып, аны бла энишге тизилдиле.

– Бёрюбасар бла Къайбергенни не байламлыгъы? –
деди Асбаян, сафда Азнауурну ызындан бара.

– Бёрюбасар – ит, Къайберген – эчки, экиси да жа-
ныуар! – деп, къысха келишдирди Алау.

Асбаянны кюлгени, атны кишнегени да тенг болду-
ла. Къолну теренинде итле юрдюле.

– Ай, сени бурунунг къурумасын, – деди Асбаян Аз-
науургъа, кюле.

Асбаян, атха минип, жолгъа чыкъса, жүреги кирпич-
деп, барлыкъ жолу байрам дуниясыча, аны кёзю жетген
хар затха жан кирип, къууанып ашыргъанча, алай кёрю-
нюучю эди. Адамгъа аллай бир жарыкъ кёллениуню не
зат берирге боллукъ эди – Ата журтну бир башха жерде
къайтарылмаз ариулугъундан сора? Асбаянны жүрегин,
къобуз къыллада, къалтыратхан, анга насып согъуула
сокъдургъан Уллу Тар эди – аны менсинме бийиклиги,
тик, къалын жашиллиги, деменгили кючю! Тюзде – атлы,
тикде – жаяу болуп, кюн узуну барып турса, бир бирге
ушагъан, бир бирни къайтаргъан бир къая, бир къол, бир
тёппе тюбемейди; сыртла, сызгъала, къарангы тамакъла,
тагыла, дыркъыла, тайпакъла да, суула, шауданла да, къая-
дан акъгъан тагыла, кёкде, чууаналагъа илине, акъ би-
йикледен ары аууп кетиучю булутла, учхан къушла, ёсген
терекле да – бары, бары, хар бири кеси бир тамаша сурат
болуп, азчыкъ да кёлюнг кёбеленнгенлей, тепсеп, ойнап,

сейир согъуула согъуп, учунуп башлай эдиле. Тейриле, бир кьолдан чомарт болуп, аны жырларгъа туудуруп кьоймай, эшитирге да юйретген эдиле. Асбаянны ол насыбы хорлагъан окъуна эте болур эди ансы, эрттен чууагъында не уа кечеги шошлукъда сыртха не уа къая башына чыгъып, башха жол терен агъачха кирип, тынгыласа, санап-санаусуз согъууланы эшите эди. Къанатлыла, сенгирчгеле жырлагъанлары угъай, тагы суула, кезлеуле зынгырдагъанлары да туююл, – жырларгъа, сейир согъууланы согъаргъа да адамлагъа ала юйретгендиле! Асбаянны кеф этген тау тѣппелени, беллени макъамлары эдиле, – къаяланы терентамакъ жырлары, кырдыкланы зынгырдауукъ, иничке согъуулары! Ма бусагъатда да ууакъ агъач бийлеген ёренни бели бла тютюн ийиси ургъан таба энип бара, Асбаянны къулагъына ол ажайып тауушла келедиле. Тейри-ля-зим, хайырсыз Ачау – Алауну, Алау да – Азнауурну кьозутургъа къалып, аны ол зауукълу тынгылауундан бѣлгенлери ачыу окъуна тиеди.

– Сиз жукъ эшитмеймисиз? – деди Асбаян жекирген ауаз бла. – Таугъа терен киргенде, адамны тынгылап турлугъу къалай келеди!

Эжиучюле, масхараны къоюп, шош болдула.

Къошда къарт къойчу бла жаш къойчу тура эдиле. Ыстауатны да къарт гатча бла сарыаякъ парий сакълайдыла. Сууукъ аурууладан ахырына таяннган къарт къойчу, жѣтел къысхандан, сѣлешалгъан да этмейди. Жаш къойчу уа, эрлай, токълу союп, къазаннга эт салды.

Чалы къошну ортасында от жанады. Къонакълa, аны тѣгерегинде олтуруп, къарт къойчуну хапарына тынгылайдыла.

– Чегем тары къыпчакъ бла алан къатышхан ысхылты жерди. Анда кѣп эл барды, – дей эди къарт къойчу. – Алай а хан эл – Кийикѣренди...

– Кийикѣрен? – деп сейир этди Ачау.

– Кесигиз сагъыш этигиз, – дей эди къарт къойчу, – «ёрен» деген «ёр», «тик» деген эсе, анга «кийик» дегенни да къошсагъыз, ол къаллай эл болур? Кийик да, ёрен да адам аягъына къыйынны айта эселе? Аллай элди, хау, Кийикѣрен эли, бир душман бюгалмагъан, къоркъуу не болгъанын билмеген батырла жашагъан! Ала жетмеген жерни сиз табыгъыз! Аланы дертлеринден да сиз кери къалыгъыз! Ёзге уа, аякъ тутмагъан тикде эл салгъанла! – От уллу жана эди, бише тургъан эт ийиси ач жолоучуланы бурунларын суююндюре! Къарт къойчуну жѣтели къысып, солуу алалмай, ёпке-

лерин уругъа къалгъанда, жаш кьойчу кьонакъланы ёсген сакъалларын от къалай жарытханына къарай эди; Асбаянны кьулакъ артларына бурулгъан мыйыкъларына да сейир эте...

Къарт кьойчу Кийикёрен элини баянын толу жетишдиралмады. Арыгъан жолоучула, ушхуурдан сора къалкышыргъа къалгъан эдиле. Эдил жагъаларындан юрюлген дагъыда бир эл, аланы тюшлерине кире, кьайда эсе да, алай жукъладыла.

Ала экинчи кюн ортагъа дагъыда бир ауушдан аууп, чегем черегини ёзен кечиулерине тюшдюле. Аланы тёртюзюн да, бугъоудан ычхыннганча, аллай сезим бийледиле: къая беклигине, бийиклигине юйреннген жырчыла дунияда быллай чексиз ёзенле болурла деп, ийнанмаз эдиле! Ёзен угъай, аулакъ эди черекни энишгеси! Черекни кесини да бийикде болуучу зор агъымы, бери чыгъа келгенлей, кимге эсе да бойсунуп, къарысуз-жайма болуп къалгъанча, бир шош эди: бир бири юслерине оюлуучу акъжалкъа толкъунлары да жокъ, гыйыла сюрген гюрюлдеую да жокъ.

– Кюкюрелги да, ёзеннге чыкыгъанлай, ким да кьоркъмай кирирча, былай жайылма болупму къала болур? – деп жарсыды Асбаян.

– Тауда черекле да ёхтемдиле! – деди Алау. Жыйында ол тамата эди да, айтханы олсагъатдан лакъап болуп къалады.

– Бугъойла эригенде, кечиу излеп кыйналмайса, – деди Азнауур.

Суугъа арсарсыз кирип, ары жанына ётдюле. Солургъа тохтадыла. Атланы, къантарып, отха бошладыла.

– Жаш кьойчу жол азыкъгъа не салгъан эсе да, бир кёрейик, – деп, Азнауур артмагъыны башын ачды. Къош бишлакъ, эт да бар эди. Бир ненча арпа галау да тапды. Азыкъны башлыкъ юсюне салып, ауузланыр кьууум этгенлей, таргъа бир къауум атлы кирип келгенин кёрдю. – Аланла, ёзенде биз жангыз туююлбюз! – деп, нёгерлерин сагъайтды.

Бу жерледе аскер айланыр деп эслерине келмеген жолоучула, сейирге къалып, ишекленип къарайдыла. Азнауур атына чапды. Къачып кьутулургъа – тегерек ачыкъ эди – тауда аллай ёзенлени да ким кёргенди!

Белгисизликни кыстау такъыйкъаларында, Асбаян эски жырлада айтылыучу мисалланы эсгерди. Къан чериу, атлы жыйын суудан кечиу излемей ётсе, ол чабыуулну билдире эди, – къалауур къаладагъыла олсагъатдан кьуугъун салып, элни кьобарыргъа тийиш-

лидиле. Асбаян къарап турду да, атлыла суудан кечиу излемей ётдюле.

– Уудан къайтхан атлылагъа ушайдыла, – деди Алау.

– Кюрес сюйрегенлерине кёре, анга ушайды, – деди Ачау да.

Азнауур, атын иги кесек чапдырып, сюйреп келгенлери доммай мыллык угъай, адам болгъанын кёрюп къайтды.

Бир бирден жашырсада да, жүреклерине къоркъуу келгени ачыкъ эди.

Асбаян: «Кёпден-кёп, аздан-аз», – дегенни айтып, къамасына жабыша, таукел болду. Алау бла Ачау Асбаяндан кёргенлерин этдиле. Азнауур, жашыракъ болгъаны себебли чөрчегирек эди да, жүгенни тартып, сермешге алгъаракъ окъуна хазыр болду.

Жырчыла жау къонакълагъа тюбегенлери ачыкъ эди. Ала не тилде сёлешгенлерин эшитип, оюм этер эселе да, шумалакъ тутханча, шошдула.

Алдагъы атлы, баям, жыйын башчы, атыны башын Асбаянны кёкюрегине жетдире, тохтады. Ол да къарайды ат юсюнден, къайырылып. Асбаян да кёз къакъмайды. «Эр, согъушмай, танышмаз!» – деп, ичинден къадарына хазыр бола, ол онтогъуз атлы санады. Атда жүрюгенлерине, сауут-сабаларына къарап, аланы, тоноу излеп, жортууулгъа чыкъгъан аскер сунаргъа боллукъ эди. Алай а аскер туюл эдиле ала; къан чериу сыфатлары жокъ эди. Жортууулгъа чыкъгъан къаукъалакъ жашла», – деп бичди Асбаян. Алай эсе уа, не эди кюресге салып сюйрегенлери? Къыз къачырыпмы келедиле? Жесир алыпмы? Ким эсе, не эсе да, ол таууш берир деп къоркыгъанча, керирек тохтатдыла. Сорургъа, бир зат билирге амал жокъ, – аланы ишлеген санлары этедиле ансы, ауузлары, бютюн кибики, бекди.

Ким биледи, Асбаян жеринден тепсе, жол къойса, атлы жыйынны башчысы сёлеширге, кимлик сорургъа да болур эди, ёзге, къатышмай, ётюп кетерге да. Алай деп, артда келе эди жырчыны акъылына. Ол чакъда уа жыйын башчы аны, ат ёшюню бла урдуруп, арта сюрюшдюрдю. Асбаян, къамасын суууруп: «Эй-хей, Азнауур, жаргел ысхылтысын да алыкъа киши ат ёшюню бла сюрюшдюре келмегенди!» – деп, чабыуул кычырыкъ эте, зорчугъа чапханлай, сейир иш болду: кюресде байланган, баям, аны ауазындан танып, жүрексинди:

– Асбаян! Ой Асбаян... – Кюресге байланганны

бети башлыкъгъа чулгъанып эди. Аны себепли ауазы тунукъ эшитилип, аны ким болгъанын таныргъа кыйынды. – Асбаян... Мени аягъым, кьолум байланыпды... Мен Къу... – Кюресни будуман этдирип тартып кетди да, Асбаян, бирсиле да, сангырау бола, андан ары бир зат да эшитмедиле. Эшитмеселе да, ала кёз ачып жумгъунчу, ажымлыкъгъа тюбеп, сезимлери, кёрюмлери да жютюленнген эди да, кёргенлери, сурат алдыргъанлай, кёз юслеринде къалды. Бегирекда Азнауур бир жангыз такъыйкъагъа ол жыйынны ичинде Добуллуну тобалыкъ тоюна келип тюшген төрт атлыны таныгъанча болду. Аны бла тенг, кюресден кычыргъан къайсы эсе да, аны элли кызыларындан бириди деп бичди. Да ол: «Мен Къу...» – дей эди. Къудас эди ол! Къудас эди, Жаргеллини акъкъуу!

Азнауур, барын ангылап, кюресни ызындан болду. Жетип, аны бир жанында баргъан эки да жаяу жашны ат ёшюню бла урдуруп, бияры чартлатып ётдю. Кюрес тагъылгъан атны тартып баргъан жашны да алай чартлатып, атындан секирип тюшдю да, зорлукъ улоуун артха бурду.

Алау бла Ачау кёрюнмей эдиле. Асбаянны эки кьолун, эки аягъын да байлап, атха сала тургъанларын эследи. Ол, жырчыны халын кёрюр-көрмез, кьутуруп къалгъанча, кычырыкъ этип чапды. Кёз тутдурмай, къагъып, аркъанны туурады. Ай-е, масагъат, тюз да аллай аркъанны илинмеги аны кесини боюнуна тюшдю...

Къысха сермешни барыуунда, жырчыла кыыз урлагъан жыйынны ауузундан бир сёз да эшитмеген эдиле. Ала этер ишлерин билген, атда, жолда да уста жүрюген, алай а селеше билмеген адамлагъа ушай эдиле. Къымылдаулары аллай бир терк эди, бир бирни сёз айтмай ангылаулары да – жаланда жырлай билген төрт мамыр жолоучу угъай эсенг, сермешге хазырланып чыкыгъан аскер белек окъуна алагъа къарыу эталлыкъгъа ушамай эди. Элли кыыз ючюн кесин отха атханы бла бауур төбенинден атха байланнганыны арасында, ат суудан къаналмазлыкъ заманга, Азнауур не уа Асбаян кеси окъуна андан кёп нени ангыларгъа боллукъ эдиле?

Кюресге жегилген ат жайракъ эди: кюбе кийген, белинде саууту-сабасы, башында темир бёркю болгъан къарамыйыкъ жаш, атны жүгенинден кысха алып, кюресни элте эди. Кюресни эки жанында да экишерден тюз да алай кийиннген кюбели жашла барадыла. «Кыызды элтгенлери», – деп, Асбаянны ишеклиги кер-

тиликге ёте башлады. Жашла жаяу аны ючюн бара эдиле – алларында юч атлы, артларында да юч атлы. Жыйын а, аланы алгъа иги кесек узайма къююп, жолгъа алай чыкъды.

Къаягъа къысылгъан тар жолда алай бара эдиле тизилип – бирини аты терс басханлай, бары да къаядан кетерикча. Атлыла угъай эсенг, таи, атла окъуна солуу алмагъанча алайдыла. Атха бауур тёбенинден байланган Асбаян, бутлары къаягъа сыдырылып ачитсала, къычырып, тасхамы билдиреме деп, эринлерин, къан чыгъара, къабады.

Таргъа къарангы кирирге, жыйын, бир уллу дорбунну аллына жетип, тохтады. Кече алайда къалыргъа ушай эдиле. Игиси – Асбаянланы, атладан алып, къолларын, аякъларын бошладыла. Хончаларына чал къакъгъан киши, баям, жыйын башчы, Асбаян таба къарап, атлы жашладан бирине бир затла айтды. Кюбели жаш, атдан тюшюп, Асбаянны къатына келди. Аз да душман хыйсабы болмагъанча, сабыр селешди. Сёлерин, ангылашынырча, бир-бир айтып, сорду:

– Не жерли адамласыз?

Бу жыйын алагъа тюбегенли, адам ауазын эшитгенлери ол эди. Асбаян, жесир болмаса, ол жашны кесине тартып, къучакъларыкъ эди.

– Ай, сени суу элтирик, кеси адамыбызса да! – деп къычырды, кесин тыялмай.

Кюбели жаш, жесирни къууанчына эс бурмай, сорууун къайтарды:

– Не жерли адамласыз?

– Жаргелчилебиз! Уллу Тар деген аууздан...

– Жаргелчиле?! – деп, сейир этди кюбели жаш, жыйын башчыгъа соруулу къарады. – Чегем къапчыгъайы юсюбюзге аумасын, была да жаргелчиледиле!

Аскер жыйын огъесе киеу нёгер жыйынмы, – бир бирге къарашып, бары да жыйын башчыгъа бурулдула. Жыйын башчы, жыл саны, баям, къыркыгъа келген, тобукъларына жете кетген къурч кюбесини тышын-дан багъыр айыллы жассы бел бау къысхан, чокайбаш темир бёркю сур адам, нёгерлерине да соруулу къарап, Асбаянны къатына келди. Ол, жесир жырчыдан алаша эсе да, анга бийикден селешди:

– Жаргелчиле эсегиз... Жаргелчиле эсегиз... Сора...

– Биз жырчылабыз!

– Жырчыла эсегиз... шо къыз къачыргъан жашлагъа нек чапдыгъыз?

Асбаян: «Сен, алай тюз киши эсенг, жырчыны ат

ёшюню бла нек сюрюшдюрдюнг? Огъесе таулада жырчыгъа чапхан беишли иш болгъанын билмеймисе?» – дерик эди. Тоба болсун деп къойду да, жукъ айтмай, къыз къачырыуну адетин сагъынды.

– Таулада тиширыуну аягъын-къолун байлагъан... Аллай беишден сакъласын бизни тейрибиз...

– Суююп да байламазса, тыйып къарыу болмаса!

– Сора суймей элтесиз! Зорлукъду къууумугъуз...

Жыйын башчы, нёгерлери таба атлап, не эсе да бир жарыкъ чам айтды да, муратларына жетип, безиреу, оюн излеп тургъан жашла харх этип кюлдюле; дорбунну тунукъ борагъа алдыра, хахай-тухай эте кирди-ле. Олсагъатдан къайсы эсе да, ат къанжыгъадан сыбызгъы чыгъарып, сокъду. Къыйын жолланы арыта, атда санлары уюгъан жашла, бегирекда санларына къан чапдырып ючюн, секиришип, аякъ бюкдюле, ызы бла гюрен тохтап, умпыргъа бардыла.

Жыйын башчы, жашланы хорлам къууанчларына чырмау болмай, от къатында алагъа къарап, иги кесек сюелди да, жаргелчи жесирлени къатларына келди.

– Жыл саныгъызгъа къарап, сёзююзге да ийнанып, сиз къуугъун туююлсюз дерге да болур эдим, – деди ол, аз да хатерлиги болмагъан ауаз бла. Ол энди би-ягъында харх этип кюлген аскер башчыгъа аз да ушай-май эди. Жолуна азчыкъ да чырмау болургъа деп ким сюелсе да, анга бет этер халы жокъ эди. – Эй-то, Байрым-Байчи, сауут-сабагъызгъа да къарап, атларыгъызы былай боз кёмюк болгъанларын да кёрюп, сизни бош жүрюген атлылагъа санагъан, бютюнда жырчыла-сыз деп ийнанган къыйынды... Майна, бир нёгеригиз, ат бла урдуруп, бир жашыбызны бутун сындырды... Экисин жаралы этди. Биз аны ёлтюрлюкбюз!

Жырчыланы ишлери ала суннгандан эсе кёп да ажымлы эди.

«Азнауурну женгиллиги къалмаз!» – деп жарсыды Асбаян ичинден.

Иги кесек тынгылады да, жарашыу изледи:

– Эй-то, Байрым-Байчи деп мен да айтайым, – деди Асбаян. – Мен да айтайым, сиз къан чериусюз, Жаргеллиге чабыуул къурагъан атлыласыз деп... Адам ёлтюрген къыйынмыды, ёлтюрюрсюз, айхай... Аны ючюн сизге кёошулмаз, бизден къорамаз... Къачыргъан къызыгъызы элине къанлы болуп, аны кёзюне къалай къарарсыз ансы?..

Жыйын башчы, Асбаянны ачыкъ сёзюн эшитген да этмегенча, бир жанына бурулду. Ол, баям, адам ёлтю-

рюуню хакъындан Асбаянны кесаматларын къызбай-лыкъгъа санай эди.

– Атауул даражабызгъа тийселе, биз келинибизни атасын, къарындашларын, саулай тайпасын къырыргъа да болурбуз... Аны ючюн келинибизни намысын кёрюрден къалмай. Эр эрге чапса, ёлтюрген туююлдю бедиш, ёлтюрмегенди.

– Сиз кийикёренчилесиз, билдим, – деди Асбаян, Азнауурдан тюнгюле.

– Биз къайдан эсек да, аны Байрым-Байчи биледи, жерде жюрюген бир адамны билирге иши жокъду, – деди жыйын башчы. – Кийикёрен сизге аллай бир жомакъ эсе, сиз аны кёрлюксюз... Ючюгюз!

– Эй адам улу, сен да ысхылтыса, сёлешгенинге кёре. Жырлагъан адамны хатерин этигиз.

Жыйын башчы иги кесек тынгылады.

– Мен этерге боллукъ кечим – мен аны илишаннга салып ёлтюрмей, сермешге чыгъарыргъа боллукъма...

– Ай, жарлы Азнауур! – деп улуду ичинден Асбаян.

Асбаян, терекге тагъылганлай, жукълап къалып, огъесе эси азып туруму – сейирге уянды: дорбун аллында онтогъуз атлыдан бешиси алайда жокъ. «Баям, Къудасны къан тегюлюр жерден узайтып кетгендиле», – деп келди Асбаянны кёлюне. Кёз туурада атла да жокъ, тёртюсю да тереклеге байланганлай.

Кюн ёрге келип, дорбун аллы дыркъычыкъ жарыкъ болургъа, Азнауурну байлау жипледен тешип, ортагъа чыгъардыла. Къолуна горда бичакъны тутдурдула. Асбаян байланган терегин силкиндири эди. Затдан халпарлары болмагъан Алау бла Ачау, къадарларына бой салып, аныча жулкъунмайдыла. Азнауур ангылагъан эди барын. Аны себепли бирси жанындан къаргъашы¹ чыкъгъанда, ол анга, аз да дауу болмай, тюрслеп къарады. Азнауур андан эсе кёп да онглу эди, деменгили, бойлу киши. Жыл саны бла да иги кесек тамата болур. Къаргъаш андан эсе женгил эди, аякълары жерге жетмей, тегерек айланады; дорта бичагъын уппа да этеди, ёрге тутуп, нёгерлерине да кёргюзтеди, баям, бу деменгили кишини къалай тууарыгъын айтып. Асбаянны бетинде къоркъуу жокъ эди, жаланда ажымлыкъ, сейирсиниу...

– Сермеш! – деп, буйрукъ берди жыйын башчы. Алау бла Ачау да, къаллай къыйынлыкъгъа тюшгенлерин

¹ Къаргъаш – ёчлеш, эришмен.

энди ангылагъанча, сытылдыла, адыргы эте, ала да байланган тереклерин силкиндири башладыла.

Не созарыгъы – кийикёренчи къанлы Азнауургъа алхам да алдырмагъан эди. Асбаян аны бичакъ тутхан къолу, санлары Азнауурну аллында къалай къымылдагъанларын эслеялгъан да этмеди – шибиля чакъгъанлай, эрлен секиргенлей эди! Ах дегинчи, тууралып тюшген зауаллы Азнауур! Аны бла бирге, Асбаянны жорегинде да бир тамыры юзюлдю.

– Емюрледен бери да кийикёренчи жашлагъа чапхан алай бола келгенди, боллугъу да алайды, – деди жыйын башчы.

– Энди дертигиз къалгъан болмаз, къолубузну аягъыбызны бош этигиз да, ёлгенни къушха-къузгъунга азыкъ болмазча этейик...

Къыйынлы жаргелчиле тау кибик Азнауурну ауур салын, кючден кётюрюп, къая тешикке салдыла; аллына хуна къалап, къуш-къузгъун, жанлы-жаныуар кирмезча этдиле.

Жесирлени андан ары жоллары кечегиде болуп, къалай, къайры баргъанларын билмей эдиле. Азнауур ёлтюрюлгенден сора ючюнчю кюнню тангына бир бийик къаяны тюбуне жетип тохтадыла. Алайда жесирлени къолларын бошлап, кёзлерин байладыла. Андан ары къалай эсе да бир тар тамакъны ёрге баргъанларын сезе эдиле – бирем-бирем тутуп, бийик атлауучлагъа миндиредиле, ёргеден-ёрге чыгъарадыла.

Иги кесек ёрлетип, бир жерде къабыргъа эсе, къая эсе да, бир къаты дылгамгъа таяндырдыла. Кёз байлауларын алдыла. Энди аланы къатларында сюелгенле башха жашла эдиле – чубуркийим гырхы адамла; ёмюрлеринде атха минмеген, къолларына сауут-саба алмагъан эллиле сунарча.

Асбаян, тегерегине къарап, ёр сюрен сыртда бийик бурууну кёрдю. Бурууну кюн чыкыгъан жанында, къая эринлерине жанлап, бир ненча къарауул къала кёрюнеди. Къала дегенликге, ала, Уллу Тардача, бирер ёре къарама тюйюл эдиле, – тутуш къурулушла: ариу ишленген экикът юйле, сарайла, аллары ачыкъ, тогъайбаш къабыргъалы жапмала...

Аланы ючюсюн да бурууну узакъ мюйюшюнде къарауулгъа сюрдюле. Нек эсе да, тутхунланыча, аны тюбюнде зинданнга атмай, башына чыгъарып, эшиклери, терезелери да темир чалдишле болгъан бёлмесине беклеп, алларындан кирит салып кетдиле.

Ол кече алай къалдыла.

Аш-суу да жокъ, сурагъан да жокъ. Эрттенликде эгетле алышындыла.

Къарауулну башха къатларындан адам дауурла да эшитиледи.

– Бу къарауул къала туююлдо, тюремелериди, – деп ангылады ахырында Асбаян. Ачдан, суусапдан селешалгъан да этмейди.

Ючюсюнден да бек тѳѳюмсюз Ачау Асбаянга къызады:

– Эл, жер сураргъа къалып... Болмачы фатыуала чыгъарып, сен... Адамла жырлагъанынга тынгылай эселе, табу деп турмай...

– Алтын Хардар биргебизгеди, къутулурбуз! – деди Алау.

Къарауулну тогъайбаш тешигинден къарап, буруу ичи уллу майданны кѳрѳрге боллукъ эди. Ёзенни аягъында, хуна буруугъа къысылып, топуракъбаш ёре юйчюкле да бар эдиле. Атлы садакъчыла келип, кетип тургъанлары да кѳрюнеди. Ёребаш, сазтопуракъ юйчюкледен бери, ёзенни тѳшѳрек жеринде аскер атла жайылыпдыла.

– Ха, жашла, жолубуз чырмыкълыды, – деп, Асбаян эжиучюлерин алда къыйынлыкълагъа бел байлатды. – Элибизге хапар билдирмей кетип, баям, Алтын Хардарны ёнгелетгенбиз... – Жесир тузагъына чалынганлы да жау жыйын аны кѳолларын угъай, тилин байлагъанча, Асбаян, санлап бирде болмаса, жукъ айтмай тура эди. Айтып да, не айтыргъа боллукъду? Анга къарап, эжиучюле да, къара кючге бой салып, солчуларын тыйгъан эдиле. Аны себепли Асбаянны таукел этип, оюмлап селешгени, азатлыкъ келгенча болуп, эжиучюле жашаудан асыры ашыгъып тѳнгѳлгенлерин ангыладыла. – Алай а, жан тенглерим, – деди Асбаян, эжиучюле, тирилип, анга къарагъанда, – «Таукел – къая бузар», – деп, къайда эсе да угъай, Уллу Тарда айтылгъанды. Къутулурбуз! Къутулмасакъ да, ёнюбюз бу жерлени ташларына да эшитилип къалсын! Жырлай ёлейик! – Сора Асбаян, къарауулну терезе кѳзѳне жууукъ олтуруп, жырлады. Алау, Ачау, мында жесир болгъанларын унутуп, алай тартхан эдиле эжиуню – къала кѳзѳ кенгерип, уллу майданны атын, адамын да кесине айландыргъанча болгъан эди.

Асбаян, жырны бир айланыуун бошап, солчу алгъан такъыйкъаларында, къарауул кѳзден къарап, буруу ичинде халгъа кѳз жетдиреди. Анда эшите эдиле жырны! Атлыла – ат юсюнде, от этгенле – от аллында, са-

дакъ тартхан да – садакъ тартханлай, тохтап, тынгылап къалгъан эдиле. Асбаян бютюнда таукел болду, жырына кюч къошулду...

Андан артха аланы сакълагъан эгетле къутсуз кёрюнмей эдиле.

Кёп турмай а, бир жаш эгет къаланы башына чыгып келип, аланы омакъ жарашдырылгъан экикъат юйню баш къатысында кенг, жарыкъ отоугъа келтирди. Тёрде, тёше-мёшеле юсюнде, хан олтура эди. Асбаян, азат жырчыгъа тийишлисича, аны аллында къолун кёкюрегине салып, баш ие, тохтады.

– Келигиз, – деп, хан кийиз юсюнде жер кёргюзтдю.

Асбаян жеринден да тепмеди. Аны нёгерлери алыкъа юйге кирмегендиле.

– Биз бу сыйлы къалада къонакъ эсек, ётейик да, къонакъча олтурайыкъ, – деп, Асбаян сабыр сёлешеди. – Биз ючеуленбиз, жырлагъанда, бир тамакъчабыз... Бирчады боллугъубуз, ёлсек, къалсакъ да... Тутхан эсенг а... Башы кесиллик адам ханны къатында олтурургъа тийишли туюлдю... Мен, ата журтумда жырчы болгъанлыкъгъа, мында... жесирме!

Хан Асбаян айтханны жарты-къурту ангылады эсе да, эс буруп тынгылады, нёгерлерин чакъырыгъыз деп, белги берди.

– Дурус, – деди ол эки эжиучю да киргенден сора. – Мен, ысхылты ханы Туранбай сизге мажбур¹ болдум... Келигиз! – Асбаян, Алау бла Ачау киргенден сора, аланы алгъа ётдюрюп, хан тахына жууукъ олтурду. Ол энди ханны бетине тюрслеп къарады. Ол жаш адам эди, кёсеге тартаракъ жукъа сакъалчыгъы гымых ишленнген. Башында окъа къыйыулу ёре бёркю, аякъларында сахтиян ичиклери. Къысыкъкёзюрек эсе да, акъ шинли субай жаш, сабыр къарамлы. Сёлешгени да эгетлени къажы-къужуларыча болмай, ангылашыныулу эди. Эс буруп тынгылагъан ангыламазча сёзю жокъ. – Сиз ысхылты жериндесиз, Кийикёрен аймагъында! Жолда болгъан ажымлы ишледен хапарым барды. Мени батырларым тёртюгюзню да ёлтюрюп къоймагъанлары насыбыгъыз. Къачыргъан къызларына бет этгендиле... Тюздю!

– Тюз къалай болур, сыйлы хан... Тюз къалай болур адам ёлтюрген? Не уа, бир тюрлю терсликлери болмагъан мамыр жырчыланы, жесир этип, атха сюйретген...

¹ *Мажбур* – ыразы; былайда ыразы болдум, къууандым деген магъанада.

– Урушну кесигиз башлагъансыз, – деди жолдагъы жыйын башчы, Туранбайдан кёз айырмай. – Была къуугъун болгъандыла, артда кюйюбюзню кёрюп тохтагъандыла ансы... – Сора, Асбаянга сур къарап, темирчиледи. – Алай туюл эсе, нек чапхан эдигиз? Кюресни да артха буруп?

– Чапханга чапхан адетди, – деди Туранбай.

– Биз да журтсуз, халкъсыз хаулеле туюлбюз, – деди Асбаян, бары сарыуун жыйып. – Суралмай къаллыкъ сунмагъыз!

– Къарайма да, Уллу Тарны жууукълугъун бизнича излемейдиле была, – юйде олтургъанла, Туранбайны чам этгенин бла табалап сёлешгенини арасын айыраламай, шум болдула. – Алай туюл эсе, сиз Жаргеллиден бирси тау элле бир бирге жол излемеген нек сунасыз? Огъесе сиз ысхылты туюл, арсар кыпчакъламысыз? – деп, Асбаянга бурулду. Асбаян: «Да арсар кыпчакъла аллай бир учуз эселе, кыпчакъ Добуллуну кызын нек къачыргъансыз?» – дерге аздан къалды. Айтырыкъ да болур эди, Туранбайны къаны кызып къалып, ол эшик артында сюелген жаш аскерчиге кычырмаса. Жаш аскерчи эшик арты ауанадан алгъаракъ чыгып, Туранбайны жумушуна тынгылагъан чакъда, Асбаян аны таныды – ол жесирлени терекге байлагъан кубели жаш эди. – Къачыргъан кызыгъызыны бери келтиригиз!

Кубели жаш, чартлап чыгып, босагъадан узаймай, кызыны юйге кийирди. Игида ёсюмлю, шаугютлю Къудасны, чёпню алгъанча, кёюнуну алып келип, Туранбайны аллына салды. Аны башында жаулукъну алып, ханга бетин ачды.

– Киеу уланны да келтиригиз, – деди Туранбай. Киеу улан да босагъа аллында болур эди – эшикни ачылгъаны бла аны киргени тенг болду. Ол да ханны аллында баш ийип сюелди.

Асбаян бу жол да Добуллуну тобалыгъына келген төрт атлыдан бирин таныды.

– Мени ёзюрюм Эсенбекни уланы Садыр, – деп танытды аны кёнакълагъа Туранбай хан. – Жаргеллиде не хазна болур быллай киеу! – деп, чам этди. Къудас башын кётюрмей эди. Аны кёз жашлары барадыла.

– Жууукълукъдан иги не эди, алай аны юсюнде сизни кюлларыгъыз къаннга боялгъандыла, – деди Асбаян.

– Биз аны ёлтюрмегенбиз, сермешде хорланнганды! – деди жыйын башчы, ачылу. – Азнауур дейсиз,

ол мени аскерчими ёлтюрсе уа, кялай боллукъ эди? Ол чапхан эди бизге!

– Сиз жаргелли ныгъышларында не уа Боркъулдакъда биригиу жомакъла жорукълай тургъаныгъызда, Садыр нёгерлери бла Уллу Тарны эллерин чалгъанды, къызларына да къарагъанды... – Туранбай Асбаянланы бушуулу халларына аз да эс бурмай эди. Аны киеу жыйыны жолда адам угъай, кийик ёлтюрген кибик.

– Бир жерде бир адам бир зат эслемегенди, – деди Асбаян, бу жол да сёз айтыргъа къарыу табып.

– Кеслерин алай эслетген болсала, мени батырларым кийикёренчи жашлагъа саналмаз эдиле, – деди Туранбай, ёхтемлигин жашырмай. – Жол да таныгъандыла, къыз да къачыргъандыла!

Асбаян, болгъан ишге оюм этип, Къудасха къарады.

– Эркин эт, сыйлы хан, къызыбызгъа бир-эки зат сорургъа, – деди.

– Сор, сор, – деп, хан жарыкъ болду.

– Къудас, хайырсыз, бу артыкълыкъмыды, огъесе ыразылыкъ бармыды? – Асбаян, анга жууукъ барып, кёл этдирирге талпыды.

Кюбели жаш, жетип, аны аллына сюелди. Садыр да сагъайды.

– Энди аны къатына жууукъ жаланда эри барыргъа боллукъду, – деди Туранбай.

– Мен бу къызны атасыны къонагъыма, сыйлы тегни, – деди Асбаян. – Тап, алай болмаса да, элли къада-рында, эркинлигим барды...

– Жокъду! – деди Туранбай кесгин. Анга соруу этерге эркинлик бергенине сокъуранып, башха оноу этди.

– Сизге солургъа керекди, бушуугъа да бир кесек сынтыл болургъа... Тюбеширбиз! – Сора, жашлагъа къарап, буюрду. – Къалагъа элтигиз да, иги къарагъыз. Керек болсала, чакъыртырма.

Къалада кюнле узун эдиле, кечеле къарангы. Ай чыгъа эди, Добуллу жазыучу оракълай; тола эди, Орас сыгъыучу бишлакълай! «Заман жетсе, биз сизни ашырырбыз, – дей эдиле алагъа. – Къачабыз десегиз да, къаланы эшиклери ачыкъ... Алыкъа Кийикёренден къачып киши къутулмагъанды. Къачмагъан къонагъыбызды, къачхан илишаннга салыр жанлыбызды...» Аны себепли Кийикёренни тегерегин-башын чалсала да, къачар хыйсап эталмай эдиле. Кюнле, айла... Туранбай аланы унутхан эди.

«Чегем элlege бир хан оноу эте эсе, аланы миллет-

ликлери барды, – деп, эрттеден тынгысыз этген саггышларына да кыайта эди Асбаян бирде. – Бизни ханыбыз да жокъ, эллерибиз, чеклерибиз кыалай болгъанларындан хапарыбыз да жокъ... Энди таныша, жыйыша келген тайпалабыз, шимал кыачыу-кёчюүледен сора. Кийикёрен, эсе да, саулай Чегем ысхылты, ханлыкъны бир бутагъын сакъласа керек...» Бир кюн а ала, кыалада айлана кетип, буруу аллында ныггыш кыурап олтургъан бир кыауум кыартны кыатларына барып, олтурдула. Кийикёренчи кыартла, алагъа жер кыойсала да, келигиз, кыалыгъыз деп, сёз айтхан болмады. Асбаянны жюреги толкып кыалып, тюз да кыадан кетгенча, жыргъа алай кетди:

*– Эй, тау элдеде жангыз жырчы бар эди,
Эл кыонушу – бийик кыара тау эди!
Жырлай эди бир узун жыр, юзмейин,
Аллай жыргъа бир жамауат аз эди!*

*Эй, Чегем тарда аккылы хан бар эди,
Жюреги кенг, алтын тахы тар эди!
Эдил сууда Коркуд ата сау кезде,
Жырчылагъа азат тангы бар эди.*

*Эй, Уллу Тарда кыамиш кибик кыызла бар,
Кыыз ёсдюрген аналагъа узгъа бар.
Кыамиш бла узгъа ханнга аз эсе,
Кыаялада уя салгъан кыушла бар!*

*Эй, бийик тауда жаш ёсдюрген бар эди,
Юй ишлерге таш кётюрген бар эди...
Эр жигитле жортууулгъа чыккысала,
Урлап алып, кыыз келтирген бар эди.*

*Эй, кыачхан кыызы кыачып кетмез баггы¹ бар,
Кыачыргъанны кыууанч этер жаггы бар.
Баггы, жаггы – эки миллет бир болса,
Бир болургъа тау эллени анты бар!*

Асбаян, алыннган этгенча, алай эди, – башы тегерек айланып, кёзлери кыарангы этгени эсинде эди. Андан арысы жыры – толуп тегюлген кел кибик, алай болду. Сёзле кеслери алларына тууа эдиле, айтыла эдиле – тюзюндеча, Асбаян кеси угъай, аны ичинде ким эсе

¹ Баггы – насыбы, иги буйругъу, ырысхысы.

да жырлагъанча. Алау бла Ачау да бир ненча такъый-къагъа сейирге къалып турдула. Жырны эжиуге экинчи айланыуу башланганлай а, деменгили ауазларын эжиуге салдыла. Ныгъышда олтургъан къартлагъа да жан кирип, алагъа жарыкъ болмагъанларына уяла, жыргъа тынгыладыла.

Арта уа Асбаян къала бурууну аллында жыры угъай, къаны тѣгюлгенча, къуп-къуру болуп къалгъан эди.

– Ысхылты аулакъланы эсибизге тюшюрдюнг, ас киши, – деген эдиле ныгъыш сакълагъан къартла уа Асбаянга ыразы болуп. Жырдан сора тохташхан уллу шошлукъда жаланда «табу» деген тауушла эшитиле эдиле. Бары да жырчыны эси жерине келирин сакълагъанча, алай эдиле. Ол жангыдан жырлап башларын сакълагъанча. Ай-е, тейри аламаты, Асбаян эс жыйып, къартлагъа жыр угъай, сарыуун айтды:

– Ныгъыш сакълагъан эллиле, – деди жүрексине, – биз барыбыз да ысхылты эсек, ысхылтыла ысхылтыланы жесир этип тургъанлары неди? Огъесе, сиз бери, къая башларына, чыгып, адамланы да союмлукъ маллагъа санапмы къойгъансыз? – Асбаянны кѣз жашлары аны жунчугъан бетин жуудула. – Жырчылагъа быллай зулмулукъ этген эл болгъанды деп эшитмегенбиз...

Кийикѣренчи къартла да, жунчуп, не айтыргъа билмей турдула.

– Ханыбыз жашлыкъ этгенди! – деди къартладан бири.

– Жашлыкъ угъай, жаулукъ! – деп, Асбаян болушун айтды.

– Чегем ханлыкъны эллеринде къатын алыу къууму жыл барады, – деп, биягъы къарт жырчылагъа кѣл этдирирге кюешди. – Заманыбыз боллукъду сизни ыразы этерге!

– Журтубузгъа эркин этигиз, андан уллу ыразылыкъ керек туюлдо.

Алайгъа эки атлы келип, аланы хан сарайгъа чакъырдыла.

– Бир тамырданбыз барыбыз да, кертиди, – деди Туранбай, бюгюню да ныгъышда аланы къатларында туруп, жырны да, аны ызындан болгъан ушакъны да эшитип, энди уа аланы барына оноу этерге чакъыргъанча. Хан дегенликке да, аты алай эди ансы, аны хан деп, бийлик белгиси жокъ эди. «Не башхасы, Боркъулдакъда Терболат хан, Жаргеллиде Трам хан, Туранбай да

алай», – деди Асбаян ичинден. Хан дегеннге алай къарап, Туранбайны жангы насиятына тынгылады. – Кийикёрен элинде эжиучюлеринге, кесинге да хурмет болур, сыйлы кёрюрбюз... Жыл деген – не, къоян терини чарыкъгъа чыдамы! Билеме сени биригиу жол излегенинги... Мени тасхачыларым тау элдеде бир жыйылыугъа, ныгъыш нюзюрлеге да жетмей къалмайдыла. Жаргелли ныгъышларында, Терболат кирик, ас ысхылтыны томпа чыракъла жарытхан арбазында, башха эллени жалбарыу къууумларында не айтылгъанларын мен билип турама. Керти эсе сени да аллай жол излегенинг, сен манга бек керексе... Не айтырыгъы, ажымлы болгъанды бери жолунг... Алай энди къайгъы сюрмейик да, жол излейик... – Асбаян тынгылай эди, Алау бла Ачаугъа да аз-аз къарай. – Акъсакъ Темирни чабыуулары чачхан тайпаланы бирге жыйып, барына бир тамыр алдырыр ючюн... кёп жылла кюреширге керек болур. Аллай кюреште эрлиги болгъан аскер башчы бла иги жырчы тенгдиле! Элле арасында жолланы ачыкъ да, кенг да этер ючюн, жыр, оюн хунерликлени ёсдюрге керекди. Тюрлю-тюрлю окъууланы жаяргъа! Хау, Асбаян, сен манга бек керексе!

– Сен мени оноугъа, жырларгъа чакъыра эсенг хан сарайда... жырларма, сыйлы хан! Не файда, жесир жырчы, жырласа да, зауукъ этдирмез... Оноуу да керти болмаз... Жырчылагъа хурмет этген хан эсенг, Туранбай, бизни азат болгъаныбызны айт да, жүрегибизде жырны туума къой! Азат этмезден эсегиз а... бу жерледе ёлум жангы туююлду...

– Мен болайым сени жесиринг! – деди Туранбай терен сезим бла. – Мен, къаяла тутуп, жесир, сен... эсирген жашла тутуп, жесир, не башхасы? Бирге излейик азатлыкъны! Туранбай, кёлю толуп, башын энишге ийди.

– Кёк тейриси нёгеринг болсун, жигит! – деди Асбаян анга.

I. БЕКТАШ

Бу жерни адамлары, аны ташлары бла бирге туугъанча, ауур эдиле. Жюрюгенде, ишлегенде угъай, сёлешгенде! Къайсы болса да, бир жаргелчиге, Эмен окъуна болсун ол, Саукел окъуна, – къадалып ишлей тургъанлай, биреу, сёз ючюн, узунбут Уртай не уа къатыны ёлгенли ахтынмай олтуралмаучу Баппу, – келип, бир зат сорса, тап, жарсыса окъуна, ол биреу, аны ишине чурум тапхан кибик, жунчуп, ауара болуп, иги кесек туруп да, тейри къурутсун билгенни дер. Ол биреу, анга Алтын Хардарны акъылында не болгъанын соргъанча, кёзюне сейир этип къарар. «Жаргелчини сёзге къыздырыр ючюн, аны кётенин къыздырыргъа керекди», – деп, Байда бош айтмайды. Эуюл эселе да, не уа терсбоюн, ауур эдиле. «Аланла, муну сылтауу не болур?» – деп соргъан эди бир жол Бекташ, Кюкюрелги ёзенинде ат юйрете. Аны киеую Дока, Бекташ неге жарсыгъанын иги ангылагъан эсе да, жууабын а иги кесек сакълатхан эди. Дагъыда, ангылагъаныча айтыргъа кюрешмей: «Нени сылтауу, Бекташ?» – деп, узакъгъа къарады. «Да ма бу... жаш заманыбызда тыйылып болмагъан, къартлыкъыбызда уа – сёз айтхандан эсе, тап кётюрюрге суюген къылыгъыбыз!» Дока, сурну, журну да иги сокъгъанлыкъгъа, жаргелчи адамланы неден ишленнгенлерин билген уста туююл эди. Аны себепли, жангыз къайынын не бек суюе эсе да, къартлыкъны бла жашлыкъны араларын айыргъан сылтауну жигине илиналмай, атасы Эмен айтычу лакъапны эсине тюшюрдю: «Жашлыкъда оздурмагъан къартлыкъда олтурмайды». Бекташ, анга экинчи жукъ сормазлыкъ болуп: «Ай, тейри-сыйыты!» – десе да, Жаргеллиде жалан Дока туююл эди сёзюн жунчумай айталгъан, биреую сёзюне кесини жууабын дыгъылы-тугулу бла къайтаргъан. Хунерлиле кёп эдиле, «Тепмез тепсе, аман тебер», – деп айтдырыучула. Аладан бири Бекташ эди, къыпчакъ Добуллуну жашы.

Аны кибик, жаргелчилени атха да жокъ эди уллу суюмекликлери. Бирле миниучю эселе да, юйретип, ат тауну малы туююл эди, аны ариулукъгъа тутаргъа уа – тауда жашау асыры сур эди. Жаланда Бекташ эди ат юсюнде жаратылгъан, бир минди эсе, ат къара кёмюр

болгъунчу, андан тюшмеучю. Бирле: «Къарачал жолоучулугъу салгъанды аны жүрегине атлы къанны», – дей эдиле. Алай а ары дери да Бекташ уллу атасы Талмаздан келген къан тору аргъамакъны Кюкюрелги жагъаларында аз чапдырмагъанды! Къарачал жолоучулугъу аны ат терисине жаланда теренирек кийирген болур эди, баям. Анда аллай атла бар эдиле, аллай чаришле кёрген эди ол – атасын, жерин, нек келгенин унутхан эди. Олтурманы тёбен аулакъларында, доммай терини кергенча, тюз ёзенледе аллай жылкыла кюте эдиле, – алагъа къарап, термиле, эки ай жолоучулукъда азмагъаныча азгъан эди. Атха суймеклик эр сезим эди – аны жашлыкъ умутларына къан чапдыргъан! Алай а: «Жангыз чирчигими, сакълай келип, ажымлы этипми къойдум?» – деп, жаны кетген атасына ол жукъ да айтмагъан эди.

Добуллу, эки кюн да белгиленнген жерге келмей, ючюнчю кюн да сакълап, атасын тапмай, ичин къоркъуу алгъанда, унута да кетген эди атланы. Олтурма элни къабырларын къармай эди; ата-баба кешенелеринде къала эди – атам, сау эсе, келир деп. Добуллу жокъ эди, суу тюбуне батханлай! Кюндюз ачыкъ айланьргъа къоркъса да, кечеле бла жүржуй эди Олтурмада. Добуллу кирирге боллукъ тыгъырыкъланы барына кирип, къычыра эди, Олтурманы итлерин къозута! Атасы къаты бегитгенни бузуп, элге туура чыгъаргъа болмай эди – сураргъа, бир хапар билирге. «Огъесе Бекташ, атлагъа къараргъа болуп, белгиленнген жерни да терс ангылап, бир бирден ажаашханмы этгендиле? Алай айлана, ырмах болуп, Астемирни не уа Апалайны жылы кешенесине кирип жата эди. Тюшюнде атасын угъай, къарачал атланы кёре эди; бу жерледен узая, кетип баргъанча болуп, женгилтуякъ, жыябоюн атланы къууа эди; аланы кишнегенлеринден элгенип уяна эди.

Бир жол а, кюн да аязып, ай жарытхан кече, Бекташ, жылкыдан ат тутуп, Къарачал ёзенине чыкъды. Учакъ атны жалкъасына жабышханлай, танг атхынчы чаришген эди жел бла, баргъан суу бла, кесини умутлары бла. Сау ыйыкъны къымылдаялмай жатхан эди агъачда, ат бели эзген бут шаугютлери жара болуп; олтурса, туралмай, турса, олтуралмай. Жаланда ол кюнледе тургъан эди Бекташ атасы бла тюбеширге деген жерге келалмай. Игирек болуп, аманны-кебинден къая башына чыкъгъанда, атасыны ызы да жокъ эди, бир белгиси да. Дагъыда ол къулагъын, жел ургъан жаны-

на атасыны къычыргъан тауушун эшитирге угъай, сыртда ат кишнегенин эшитирге салгъанча эди. Бекташ атха соймеклиги бла атасына къайгъысыны араларын айырырча туююл эсе да, аны былай алындыргъан сылтауну башы аны улут къанында эди. Ол, Жаргеллиде туугъанлыкъгъа, аулакъчы эди! Анга кёре, аулакъчыланы барыча, ат юсюнде азат жашаугъа тартдыра эди. Атасы, бурунгу Къайбергенланы келиш жолларын хыйсаплай, аз айтмагъанды аулакъ жашауну асыулугъун! Жайракъ атны жалкъасына жабышып, эркин ёзенде бут ичлерин жара этгинчи ат чапдырмагъан эрни уа не азатлыгъы! Алай келе эди Бекташны къулагъына минг-минг ат туягъы джонгюрдетген къыпчакъ аулакъланы тауушлары! Аны тенгли заманында атасы секирген дылгамны тюбюнде жата, ол кесин минг-минг атлыны ичинде кёре эди. Кёзю къалкъыугъа кете, ат туякъ тауушланы эшитип, сескенеди. Сейир эди ол да – тукъум юлюшню бир дунясы кетип, ол тукъумну узакъ туудукълары экинчи дунягъа келгенлеринде, аланы къанларында бурунгу сезимлени уянгъанлары! Ала, эркин аулакъланы ат туякъ тауушлу сезимлери, жашчыкыгъа бютюн жуукъ, туура болуп, бурунгууу бла бюгюннюуу арасы адам айыралмазча къатышханы!

Ким билсин, ким эслегенди – Къайберген Добуллуну учхуну Бекташ къачан, къалайда тынгылагъанды аулакъ желлени азат макъамларына? Не уа къыпчакъ атланы туякъ тауушларына? Алайсыз да, юйсюз болуп, не излегенин а билмей айланган «ат сингир» Бекташны, саулукълу, чёрчек жашчыкыны терилтип, Къарачал ёзенлерине – къыпчакъ аулакъларына жуукъгъа – келтирип, кеси уа думп болуп къалгъаны – Добуллуну не акъылы эди? Аны кеминде кеси арытхан жолланы арытдырыргъа? Кеси мадарын кесине этдирирге? Агъачда бёрю бол да, бёрю жолланы изледеп? Ким билсин аны да! Сорама десе, къая бек, сакълайма десе, белги жокъ. Къачан эсе да Добуллуну башы бла учхан къара къуш бала къойгъан болмаз эди ызында ансы, бу жерледе Къайбергенланы измичилери бар эдиле. Бекташ Добуллудан къарангы туююл эди, ол сезгенни сезмезге, ол кёргенни да кёрмезге! Не келсин, аны башы бла учмай эди къуш, атасы, чырмыкыгъа тюшюп, ёлюм бла ычхыныуну арасында къазауат этгенин айтыргъа! Кёзюне жукъу кирмей, жангыз чирчигими ажымлы этдим деп, кюйгенин билдирирге! Аны себепли Бекташ артха къайтыргъа жол кёл алды. Сырт-

ха чыгып, жылкыгъа къарады. Ичинде бир тамыры юзюлгенча, алай ачыды, термилип! Алай тауушлукъ эди ат деген! Адамны санларын къанатландыргъан, жанын учундургъан! Бекташ, бу жерледе атасын угъай, жылкысын къоюп баргъанча, алай инжиле, артха бурулду. Иги кесек да барды, бурулуп, кёзтойдумаз жылкыгъа энтта да бир кере къараргъа къоркъуп. Бир кесекден къачып окъуна башлады, гёзетчиле къуугъанча. Кёп бармай, бауур тёбеннге жыгъылды, – кёзге кёрюнмеген жип, эки бутуна бирден чалынып, абындыргъанча. Ачымай жияды Бекташ. Бутларын, кёолларын къымылдаталмай, жерге жабышып къаллыгъы келди. Жияп, эс жыйып, жерден жапсарыу тауушун угъай, беиш-масхара эшитди. «Эр болсанг эди, ат тутар эдинг жылкыдан!» – дегенча. Бекташ, жыгъылып, ачыгъанын энди сезгенча, сынсыды. Секирип, аягъы юсюне болду. Къулакълары ачылып, узакъда ажир кишнегенин эшитди. Хар чабыу атламы ёсюмюне, жылына къошулгъанча, кесине борбайлы кёрюне, биягъы сыртны башындан къарады.

Бу жол Бекташ жылкыгъа жашырын жууукълашды. Бут шаугютлерин жауур этген атны танып, аны ызындан болду. Жылкычыла кёрюнмей эдиле. Иги кесек сынчылап, тап тюшген кезиуде, шош жанлап, атны боюнуна илинди да, секирип, белине жапланды. Боюнундан къучакълап, эки буту бла къабыргъасына тие, атны агъачха бурду. Ат, жашчыкъны ишин огъурамагъанча, башын булгъады, алай а: «Хо, мудах этмейим», – дегенча, ол сюрген жанына, ишекли бола, атлады.

Агъачха терен кирип, Бекташ атдан тюшдю. Бел бауун атны боюнуна салып, тарта, сызгъаны тамагъына кирди. Кюндюз эсе да, анда къарангы эди. Тёгерекге-башха къарап, бийигирекде, жолу кыйын эсе да, ат кирирча, къая жарылгъан кёрдю. Басхан жерин адамдан эсе акъыллы билген ат ары «къужур жашчыкъны» кыйынамай чыкъды. Бекташ, къая жарылгъанны аллын аугъан агъачла бла бегитип, энишге тюшдю. Этген ишини къоркъууу аны башына энди чапхан эди. Жюреги дып-дып этип, эс жыяргъа къоймайды. Ач, суусаплыкъ да кюйдюреди. Сызгъа суучукъгъа тюшюп, анга къапланды. Ол чакъда зангырдагъан эдиле къаяла! Сау дунияны боралары бирден къычыргъан эдиле, аны атын айтып! «Атам!» – деп, секирип турду Бекташ. Бетин, кёолун чырпыгъа жыртдыра, чапды...

Бекташны Къарачал ёзенлеринден минип келген акътуякъ ажир, бир кезиуде Талмазны къан тору аргъамагъыча, саулай Уллу Тарда айтылгъан эди. «Асто, тейри сыйыты, къан къаннга къалай тартады!» – деген эдиле. Демей а, Бекташ, къан тору аргъамакъны тайлай башындан тутуп келген Талмазны эсине да келмезлик ишни этсе! Ол Жаргелли тийрелеринде да, Къарачал ёзенлериндеча, чапхын атла ёсдюрюрге, алагъа минерге да боллугъун кёргюзтген эди.

Бекташ, къатын алгъандан сора, жашыны жангызлыгъына атасы жарсыучусуча, ол да акътуякъ ажирни жангызлыгъына жарсып башлады. Бирде уа, Эсенеи жукъусурай, эсней башлагъан кюнледе, акътуякъгъа минип, тардан энишге энип кетген эди. Добуллу, кимни эсе да юй керегин мажара, аны эслеген да этмеди. Бекташ а, айдан артыкъ сакълатып, элни тынгысыз да этип, бир кюн а къоюнбел, сарыкекел байталны адеж тутуп келди. Байтал бла бирге Бекташ акътуякъны жашлыгъын да къайтаргъанча, аны кишнегенин кёрсенг! Туякълары бла жер къаздырып, алай чаба эди сарыкекел байталны төгерегине. Артдан-артха аны туудукълары Добуллуну туудукъларын оза башладыла. Не сёз, къоюнбел байталны Эсенеиден озгъаны жокъ эди; ол тайын ичинде он ай окъуна тутады, Эсенеича, тогъуз айгъа мажарып къоймай! Да аны тайлары терк жетип, терк кишнеп, терк юзе эдиле жүгенлерин. Бекташны жашлары, тууа, ёсе, алыкъа Добуллуну таш юйюне сыйына эдиле; кишнеп да чапмай эдиле къызылы арбазлагъа. Акътуякъ ажирге ушагъан атла уа, къарап-къарагъынчы, жылкы, болуп кетип, акътуякъ кесини жашлары бла ажир түйюшге чыгъады. О, байтал байдыргъан заманлада не къазауат бар эди жылкыда! Жаш ажирле къалай кёкюреклеше эдиле, бир бири сыртларындан къан бардырып! Бекташ Огъары Тамакълада гёшлерин кенгертгенликге, байдыргъан байтал ючюн жан талаш тохтамазлыгъын кёрюп, ажир бичерге да юйренди.

Добуллу, жангыз жашы ажир юлюш жылкы иеси болгъанына къууанса да, туудукълары гюрбежи таба жанламагъанларын андан кёрюп, ичинден жарсый эди. Он батыр, он атлы болуп, аллында тизилселе, биягъы минг-минг ат туягъы дюнгюрдетген азат аулакъны элеси кёз аллына келип, ол бары бюгюн угъай, къачан эсе да болгъан ишча, кеси уа бусагъатда, бу Исси тагы-

да угъай, узакъ ёмюрледе, бир узакъ жерледе жашап, адам улу жарашдыра келген бары жомакъла да аны кесини юсюнден болгъанча, кесин бир тюрлю-къужур алас-булас кёрюнюшлеге хорлата эди.

– Биз аскер тутмайбыз, жылкы бизге неге керекди? – дей эди ол Бекташха. – Жашларынгы барын атлыла этерге сую эсенг, онбир ат сайла да, кесинг минерикни да къоюп, онеки-онюч ат тут... Жылкы неге керекди?

– Жылкы кеси аскер кибикди, – деп, Бекташ акъыл бла атасын хорлагъанча сёлешди. – Чапхыч ат, сауутсаба жюрютген эрча, элге, журтха къоркъуусузлукъ берген кючдю. Керек кюнде аскер болургъа жашла да бардыла.

Добуллу, ата жашауунда биринчи кере, мууал болуп, юйде олтуралмай, Трамгъа барды. Бекташдан тарыгъыр акъылы жокъ эди, эсе да, тап тюшсе, аны, жылкы къайгылы болуп, жашларыны къалай ёсгенлерине къарамагъанын айтып, къайгыларын чачаргъа сую эди. Да хар юйню да кеси жарсыуу, хар аламны да ёз кесаматы. Трам, Добуллуну шургулу болуп келгенин эсеген да этмей, кеси жарсыуларын айтыргъа къалды.

– Кёресе, Добул, мен къарт болгъанма...

– Тейрини ахшылыгъы, – деп башлады Добуллу.

– Тохта, Къайберген, – деди Трам къарыусуз ауаз бла. – Тохта, мен сенден жапсарыу излемейме, мен къарт болгъанма дейме...

– Къартлыкъ олийни кем этмез...

– Элни оноуун ким этер ансы, – деп, Трам бу жол да Добуллуну айтырыгъын айтыргъа къоймады. – Оноу хар заманда къарыулу къолда болургъа керекди, аны киши бузмаз ючюн! Къарыусузну оноуу, тюз болса да, чапыракъдан ётмез... – Трамны кесаматы бош болмагъанын ангылап, Добуллу келген жумушун унутду. Олий къартлыкъдан тарыкъмайды, сора не ючюндю Добуллугъа къарап сёлешгени? Не эди эсиндеги? Добуллу сейирге къалып тынгылады. – Халкъ дегенлигибизге, халкъ да къартны-къарыусузну ызындан бармайды, акъыллыды деп, – деди Трам, этер кесаматын этип бошагъан адамча. – Аны айтханым... оноу башында жашла болургъа керекдиле...

– Жашла дегенлей, – деп, Добуллу Трамны башха кечиуге тартды. – Мени туудукъларым бузулуп баргъаннга ушайдыла... Мен тынгысызма...

– Добуллу, – деп, Трам бу жол Добуллуну атын

толусунлай айтды, – ауузума чабаса, жарсыууму эшитмейсе... Ол да мени сёзюм чапыракъдан ётмей башлагъанын кёргюзтеди.

Добуллу, олийни жанына тийгенин эслеп, ауара болду. Анга жууугъуракъ окъуна олтурду.

– Тейрини кечгинлиги...

– Сен не бек къачсанг да, бюгюн сени манга тейри келтиргенди...

– Олий, мен Бекташдан тарыгъыргъа келгенме, – деп чартлады Добуллуну тилинден. Ёмюрюнде юй ичинден угъай, элде кишиден да тарыгъа билмеген Добуллуну бети кюйюп кетерге жетди.

– Тохта! – деди Трам бу жол ачыуланыракъ. Ол Добуллуну жарсыуун эшитген да этмегенча кёрюндю. Добуллу айтырыкъны билгенча селешди.

– Сен Бекташдан тарыгъыргъа болурса, аны ат оюнларына огъурамай. Мен а... нюзюр этгенме...

– Нюзюр? – деп къайтарды Добуллу.

– Нюзюр, нюзюр, – деди Трам, тасхалы ышарып. Сора олий, таягъын Добуллуну боюнуна жетдиргенча: – Бекташ олий боллукъду! – деди.

– Сен тургъанлай, Бекташ олий да, ким да къалай болур?! – деп жүрексинди Добуллу.

– Мен тургъанлай, тейри!

– Бекташ? Бекташ, бир бош гёзетчи...

– Жылкъы кютген акъыл да кютеди, – деди олий. Оноуун ачыкъ этгеннге санап, кётюртмесине таянды. – Къысхасы, даулашдан къыймат жокъ. Эл ысхылтыланы жыйып, оноу этерикме! Ысхылты чунакъла аякъ тиреп тохтамасала, олийликни Бекташха берликме. Мен анга эрттеден къарайма.

Добуллу къачан эсе да къан чериуден къачып, къая башына жетгенде, аны ызындан тартылгъан садакъ жангыдан сууурулду. Дылгам къаяны аллы шугут таууш этгенча болду.

– Трам... Жаргеллиде биз келгинчи болгъаныбызны унутма, – деди Добуллу, бусагъатда Бекташны олий таягъындан кёрууларыкъ сылтау жаланда келгинчилик болгъанча. – Мында Бекташны башы билгенни аякълары билген ысхылтыла бардыла. Ажок, Эрбол, Дока...

– Оноу къудурети келгинчиде, жерчиде туююдю, башдады. Эр кишини ётю, дерти болгъанында.

– Къой, Трам, айыплы болма, – деди Добуллу терен сезим бла. – Бекташ хан болаллыкъ жаш туююдю. Эрболну аягъына жетмейди ол...

– Мен къарыусузма, Добуллу, андан кѣп жаншатма. Олий таякъны тынгылы къолгъа тутдурмай кетерик мен туююл, аны алмаз эр Бекташ да туююл. – Аны бла Трам, келишимни тамам болгъаннга санап, жабагъы тѣшегинде аркъасын Добуллугъа буруп жатды. Добуллу, жеринден туруп, армау бола, бир кесек сюелди да, кеси кесине сѣлеше, юйден чыкъды...

II. БАШЧЫЛЫКЪНЫ КЪЫЙЫНЫ

Трам: «Мен тауусум этгенме: Бекташ олий боллукъду!» – деп, Добуллуну боюнундан асханлыкъгъа, ол Асбаянны аллына къарай эди. Асбаян, аны бла бирге Азнауур да тѣре кенгешге айырылгъан ысхылтыла эдиле. Тап, эл тѣреге айырылгъан ысхылтыла болмасала да, аласыз оноу не оноу эди? Башы жабылмагъан юй, тѣгереди бегитилмеген хастан! Аны себепли Трам Асбаянны аллына къарай эди. Хар ѳтѳп кетген кюн кеси бла бирге аны къарыуун да алып кете, ол этер оноун этип къояргъа ашыкъса да, ушамай эди – эл, жырчыла къайгъылы болуп, олийни угъай эсенг, Алтын Хардарны кесин да унутур чекге жетип тургъанлай, аллай ишни сагъыныргъа. Дагъыда, Трам айтханча, алай тынч болуп къаллыкъ иш туююлдо олий айырыу! Ай-е, тоба, олий таякъ адамны ѳмюрюне бериледи, ол аны ѳлюп кетгинчи жюрютюрге тийишлиди! Трам билгенден, алыкъа Уллу Тарда бир олий да, кеси саулукъда, олий таягъын кишиге бермегенди. Трам кеси, Добай ѳлгенден сора да, юч айдан айырылгъан эди. Аны себепли да къарай эди Трам Асбаянны аллына – не сыйлы башчыгъа да, ол алыкъа жюрюмеген ишни эте туруп, таянчакъ керекди, аны тюзлюгюн ангылагъан, терс эсе да, жакълагъан! Аллайгъа Асбаяндан кертини уа ким табарыкъды?

Къыркъаууз айында элден атланып кетип, энди Абустолну арт айында да къайтмай тургъанлары, айхайда, бушуулу элбер эди. Трам, сакълаудан чамланыугъа ѳте, къайда болгъанын да унутады. Ёлини тынгысыз боллугъун биле, айтмай, билдирмей, бир жары да кетмеучю Асбаян, хатасыз болуп, аллай бир заманны ажашып туругъа амалы жокъ эди. Жаргеллиле аман къууум этерге да болур эдиле, бу жерледе дерт бла не бир башха сылтау бла мурдарлыкъ жюрюген болса! Дерти болгъан ачыкъ чыгъа эди сермешге. Ташатын хыйла эрсишликке санала эди.

Аны барын эсгерип, сюзюп, эл аягъы юсюне болду. Элни абадан эр кишиси, къалмай, олийни арбазына жыйылды.

– Сау эселе, – къарайыкъ, ёлген эселе, – ашырайыкъ, – дей эдиле.

– Тауда тас болгъанны къайда табаргъа боллукъду?

– Тауда тас болгъанны таугъа сорурбуз, – деди Эмен, хыныракъ. – Суугъа тюшген ташлай, батып кетмеген эселе была! Не саулукъларын, не уа шаулукъларын билирбиз!

– Олий бла тейри, эл бла жырчы тенгдиле, – дегени айтды Добуллу. Ол жыйылгъанла арасындан сёлеше эсе да, барыны башындан къарай эди. – Мен Бекташны тебиретгенме... Тау тыгъырыкъланы, эллени, бир амал бар эсе, таныгъан болур...

– Нёгерге кимни къошайыкъ ансы? – деди Абустол, терк.

– Эрболну! – деди Трам. Биягъында Добуллу тегерке-башха, юйге да Эрболну излеп къарагъанча, алай кёрюнген эди. Мал кыстап чыкъмагъан эсе, арбазда кёрюмейди. – Эрболну! – деп къайтарды Трам. – Эрбол Бекташдан игида таматады, хайт деп, тиричилик этген киши. Игисин сурамагъан игиликге жетмейди, сен тюзсе, Добуллу!

– Тейри биргебизгеди! – деди Добуллу, къууанып. – Эрттен тангы чомарт болсун, иги кюн туудурсун.

Жырчыланы излерге атлы жыйын атланады деген хапар элге ысхылтыла олийни арбазындан чыкъгъынчы окъуна жайылды. Анымы эшите эдиле, – таууш керти да кёкден келгенча, уллу, гитче къалмай, орамлагъа къуюлдула. Эрбол бла Бекташ атларыны башларындан тартып, къарыусуз Трам – алларында, бирси ысхылтыла да – аны ызындан – жолгъа чыкъгъанларында, Жаргеллиде Ёр тагы, Исси тагы, Сокъур тагы, Жайма тагы, Терен тагы деп жокъ эди. Бир жумдурукъ, бирге тагъылгъан бир къара сынжыр эди ол! Эл башына жетип, Эрбол бла Бекташ, олийни ахыр сёзюк сакълап, тохтадыла. Трам эки жашха да иги кесек сынчылап къарады; жауа тургъан къардан эсе акъ сакъалын сылады. Эки жашны да, ат жүгенлери бла бирге къолларындан тутуп, айтды:

– Табып келсегиз, – бёркюп келигиз, тапмай келсегиз, – ёлюп келигиз!

Олийни алай къаты сёлешгени санларын къурушдургъанча, жашла, атха миналмай, бир ненча такъыйкъа мычыдыла. Трам, экинчи сёз къошмай, жыйыннга да къарамай, эл таба жёбеледи...

Эрбол бла Бекташ, баралгъан жерлерине дери бараып, айланып, бир хапар да билмей къайтдыла. Асбаян, эжиучюлери Алау, Ачау, Азнауур бла бирге Боркъулдакъ элинден атланып кетгенден арысында, Кюкюрелги боюнунда аланы кёрген табылмады. Эл Эрбол бла Бекташ ёлмей къайтханларына жарсыгъанча кёрюндю.

Ол арада олийни саулугъу амандан-аманнга кетип бара эди. Кимден да бек олий кеси ангылай эди, ичер суу таркъайып, Аламан тейри эшигин къагъа тургъанын. Сора не магъана Асбаянны сакълагъандан?

– Къалай иги болду, къалай иги болду! – деп къууанды Трам, эки да хашкен Абустол бла Дударукъ, аны кёре, бирге келгенлеринде. Хашкенле, жукъ айтмай, кётюртме аллына жанлап, олтурдула. Аланы кёллери ча, юй да къарангыгъа тартып эди: къара кётюртме, къара жапхын, юй тьюбу да къара топуракъ. Жаланда Трамны сакъалы агъара эди.

– Алтын Хардар кюч берсин! – деди Дударукъ.

– Олтура да турмагъыз, – деди Трам, хашкенни кёлбер сёзюне эс бурмай. – Мен тауусум этгенме, төрени жыйыгъыз! – Бир кесек солуу алып, къошду. – Асбаян жокъду да, аны орунуна Къыран келсин. Азнауур жокъду да, аны орунуна Байданы алыгъыз... – Абустол бла Дударукъ, ёрге турсала да, олий айтырын айтып бошамагъанын ангылап, артха тохташдыла. – Эй, тоба, бек башын унутханма... Добуллу келмесин, Бекташ келсин...

Кюн таякъла, Къулемен тигинден аууп, олийни терен юйю да бир кесек жарытханда, төречиле, чакъырылгъанла да жыйылдыла – Абустол, Эмен, Дударукъ, Къыран, Байда, Бекташ. Жарыкъ келе, кете тургъан, кийиз, тери ийисли отоуда ала, жыл санларына кёре, жарашып олтургъунчу сакълап, Трам, кийиз-жабагъы төшемели кётюртмеде аркъасын табыракъ салды да, олий кесаматын былай башлады:

– Уллу Тар кеси туюл, дунияны бир кесегиди... – Олий олтургъанланы бетлерине бирем-бирем къарап чыкъды. – Алтын Хардаргъа табу, мени заманымда журтубузгъа палах келмеди. Табийгъат бешигибизде ёмюр сюрдюк, къоранчыбыз болмай. Ай-е, тейри-сийыты, дуния былай турмаз! Барыргъа, алыргъа эсине тюшсе, адам жол табады жолсуз жерледе – аны аягъы къуш къанатындан да женгилди, сиз ауур суннган-

лыкъгъа! Къаяла, не бийик эселе да, ауузла не тар эселе да, душманны тыялмайдыла... – Трамны эринлери къургъакъсыгъан эдиле. Келини Мишау, келип, анга агъач къашыкъ бла тюртю суу ичирди. Трам, бираз эс жыйып, жангыдан башлады. – Алан-къыпчакъ тайпа-ладан бёлуне, сюрюне келип, Мёнгю тауну жуккаларын эмгенбиз! Аны терен къулакъларында жерлешгенбиз. Юч къулакъда аз эл болмаз, ала да аз къууум эте болмазла... Алай... анда-мында ууакъ жамауатла кёп эсек да, не файда, бирикген эл туююл эсек? Бары элле, къадарыгъыз, амалыгъыз да бирча болгъанларын ангылап, тёлюлени бирликде ёсдюрсегиз, Алтын Хардар иги жол кёргюзтюр... – Трамны ёню къарыгъып, къыйналып сёлешеди. Ол энтта тюртю суу изледи, би-ягъыча, агъач къашыкъ бла бир уртлады.

– Биригирбиз, нек бирикмейбиз?! – деди Абустол. Трам, анга битип, бир кесек мычыды да, Абустол, аны къарамын кётюралмай, тынгысыз болду: сагъыш эт-мей сёлешипми къойдум деп, жарсыды,

– Къалай биригирикбиз? – деп, Эмен кертисин тут-ду. Трам, сейир этгенча, кёзлерин анга да къадап, ауара болду. – Мен билеме, Трам, билеме, – деди Эмен, Абус-толча жунчумай. – Жашлыгъымда кёргенме да, биле-ме. Дунияда башха халкъла бардыла. Ала да, бизнича, къыйын жашайдыла. Ёзге, аланы бирикдирген не бо-лур? Сен бизге аны ёзегин айтчы!

– Ай-е, тейри-сыйыты, мен аны билген олий болсам эди, эллени бирикдирген ёзекни...

– Алтын Хардар! – деди Дударукъ. – Алтын Хар-дар, аланла!

Эмен, Алтын Хардар эллени къалай бирикдирирге боллугъун ангыламай, Трамгъа къарады.

– Къалай алай? – деди Бекташ.

– Сен, Мёнгю тауну тиклерин, ёзенлерин да къыды-рып келген батыр, сен ангыламасанг, аны ким ангыла-рыкъды? – Олий Бекташха айып этген къарам бла къарады. Бекташ, уятлы бола, башын энишге ийди.

– Алтын Хардаргъа энди табына келген Къайбер-ген тайпа угъай эсенг, аны биз да ангыламайбыз, – деп, Абустол тирирек сёлешди.

Трам бу жол аны таба къарагъан да этмеди.

– Мен тюз ангылай эсем... тейриле минг болмай, бир болсала демекликди ол, – деди Къыран.

Трам аны таба къарагъанда, аны бети жарыгъанын кёрдюле.

– Эсигизге тюшюрюгюз къачан эсе да Къарачал

ёзенлеринде жашагъан Къайбергенланы бла Хасау-каланы... Эки тукъум эки тейриге табына эдиле. Къайбергенлары – Шылап тауну кезинде Уллу Назгъа, Хасаукалары – Къабан Ёлген Къолну чатында Ючмюйюш Ташха. Ала бир тейриге табынган болсала, башларына къара кюн келлик болмаз эди – кеслерин угъай, жерлерин окъуна тас этерча.

– Бир тейриге табынсаламы дейсе? – деди Дударукъ, юй тюбюне битген халында. Ол, кеси билип, айтыргъа уа арсар болуп тургъан иш тюзге чыгып, анга къууанганча, алай сөлешди. – Мен да къыдыргъанма Мёнгю тауну къулакъларын, бир тейриге табынган эл кёрмегенме ансы... Хар элни кесини тейриси, чоппа жалбарыу...

– Не сёз, хар элни, къой союуу башхача, табыныуу да башха! Кеси тейриси болмагъан эл элмиди! – деп, Абустол башын ёрге кётюрдю.

– Ай, гиди, алай деп, жангыз сен жангылып къалсанг эди уа, – деп, жарсыды Трам. Кесин бир акъыллы сөлешген сунуп, башын ёрге кётюрюп тургъан Абустол терк жумулду. – Ай, гиди, тауну адамы, тауну аллында кесин жангыз сунуп, аман жангылады... Абустол кибикле уа аны махтаугъа санайдыла... Къутулургъа кюрешигиз аллай тузакълардан! Мен, Уллу Тарны хар палахдан азат заманында жашап, аны ичинде жангы элле туугъанларын кёре, кетеме. Экинчи жашауум жетип, Баш дуниягъа жангыдан келгенде, аны бюгюнден эсе иги жашагъанын кёрюрге сую эдим. Эл мени олийге айыргъан заманлада, бизни, ёсген затны болмаса, жансыз затны жашауундан хапарыбыз жокъ эди. Добуллу келди да, бизни ташларыбыз окъуна уллу байлыкъ асырагъанларын кёргюзтдю. Темир эритип башлады. Жаннган ташланы да кёрдюк жерибизде! Добуллу бир жашауунда Алтын Хардарны жеринден анча файда чыгъаргъан эсе, дагъыда болур! – Жыйылгъанла, Трам, Бекташха да къарай, тереннге кире баргъанына ишекли болуп, сагъайдыла. Аны неге тауусум этгенинден хапарлары жокъ эсе да, ол, Добуллугъа махтау бере, Бекташны да алай айырма этип, бошдан сөлешмей эди. Эсине олий асаба сайларгъа тюшюп, анга Бекташны иш а тежей болурму?

Эслерине ол зат келгенлей, ысхылтыла къужур сагышлагъа хорлата башладыла. «Къайбергенлары уа – нек? – деп, бек алгъа Абустол къыйылды. – Къайдан эсе да келип, жерибизге да кирип, энди олий да болуп сюелиргеми? Трам, сансыз къыпчакъны бери тартып,

бу жерлени биринчи журт этген бурунгулу ысхылты тайпаланы ары тюрте эсе... Не акъылдан шашханды, не уа... Добуллуну темир тузагъына тюшгенди...» – Абустол олтургъанлагъа тюрслеп, хар бирине соруулу къарады. Башын кётюрген жокъ эди. Трам алыкъа жукъ айтмагъан эсе да, къоркъууу алгъа чапхан эди.

Олсагъатда ичин алгъан къоркъуу эсе, ёнгелеу эсе да, айыраламай, Дударукъ да оюмлай эди: «Кимди ол? Къайсыбызбыз? Бекташны чакъыргъанына кёре, Добуллу бла сёзю болгъанды олийни... Аны къойсакъ, Трам Жаргеллиде кимни сайларыкъды? Азнауурну буюра эдиле, жокъ болду да кетди, суу тюбюне батхалай... ысхылтыла арасында уа ким барды? Байда? Жаншай биледи, келчи-барчыгъа жарайды деп, жамауат башчыгъа уа къалай салгъын? Дока не уа Ажокъ? Иги жашладыла, киши ортасы да бола келедиле... Ай-е, аланы Бекташ бла къалай тенг этгин? Эмен кеси уа? Жыл саны келген эсе да, къаты киши... Аны да... Кесине акъыллы бет алдырып, тынгыласа, керти да акъыллы сунадыла да! Кеси юйюне да эталмайды оноу! Эталса, неге ушайдыла аны юйю, къошу?.. Бир болса, Асбаян эди олий тахына келиширик. Ол да жокъ быллай кюн! Да былайда турса окъуна... Жырчыгъа неге керекди олий кишенлери?»

«Мен а? – деп чамлана эди Эмен, Дударукъну оюмларын къулагъы эшитип, аланы андан ары бардыргъанча. – Трам иги къараса, менден тийишлини табарыкъ да туйюл эди Уллу Тарда! Тукъумум эсе – бек бурунгулу ас тукъум! Байлыгъым эсе – бар; жашларым эселе – бирери бирер жерде юй...» Эмен, акъылында алай биширип, Дударукъгъа къарады. Дударукъ жунчугъан окъуна этди, Эмен анга: «Нек жарарыкъ туйюл эдим мен олий болургъа?» – деп къарагъанча.

Хар ысхылтыны да бети башчы болууну къыйын хукмусун ол къалай сюзгенине кёре тюрлене эди. Абустол, Эмен, Дударукъ, Байда, Къыран... Бийлик юлешууден жаланда Бекташ кери эди. Кесин бир такъыйкъагъа олий тахда кёрюп, къоллюгю окъуна келди. Къыран да узакъ эди ол къайгъыладан. Кёкейге сюмеклик ауруу тийип, ол Исси тагыдан юйге жыйылмай эди да, Бекташха уяларакъ болуп окъуна къарайды, насыпсыз жашны айыбын аны аллында къалай жулургъа билмей. Кёкей, тели болуп, къолгъа юйренген бёрю кючюклей, Айназаны ызындан айланнганыкъгъа, Айназа анга бармазлыгъын Жаргеллиде ким билмей эди?! Неге керек эди тилсизни жарлы атасына

ол жангы палах? Ким ангылаталлыкъ эди аны Кёкейге? Къыран аны къайгъылы эди; сабырлыгъы бла тасха билдирмесе да, асламысында Трамны насиятларын эшитген да этмейди.

Трам, Тюп дунияны кёре, кёзлерин кысып, айтыр сёзлерин излеген сагъатда, Абустол, Дударукъ, Эмен, Байда, Къыран, Бекташ аллай хыйсаплада эдиле. Трам, ахырында, айтырыгъын табып, оноу кесаматына къайтды. Ысхылтыланы артда адам кечмезлик, Алтын Хардар кеси окъуна къач тартып къояргъа боллукъ бир аман ишлерин билгенча, бетлерине соруулу къарады. Ысхылтыла, башларын ийип, шош болдула. Къыран аны эслеген да этмеди. Акъылында, Трамны кетгенине жарсый эди. Аллай уллу адамны жамауат биринчиликден тайгъаны халкъны къуру этеригин ангылай эди. Эй, тейрини къудурети, Трамны агъач аты жерленгенди, анга Тюп дуниядан хапарчы келгенди, дуния барышын тыяргъа амал жокъ... Алай эсе уа, баям, бююнлюкде бек тынгылы Бекташ болур... Акъылды олий, сезими жютю...

Трамны минген аты юсунде ат жери бла арбазда ат илкичге тагъылып эди. Трам ауушханлай, аны, жүгенин алып, жылкъыгъа кыыстарыкъдыла. Ат кеси ажалындан ёлгюнчю, анга киши тиерик туююлдо; иер салып, минерге да жокъду кишини эркинлиги. Бирде, сахиник кишнеп, арбазгъа келсе, аны эсгериу белгиге санап, Трамны малындан Алтын Хардаргъа жалбарыу къуарыкъдыла. Атны кесин, жууундуруп, тарап, ашатып, жылкъыгъа къайтарлыкъдыла. Ол да Уллу Тарда ысхылты аланланы ёчюле баргъан ийнаныуларын дан бириди.

– Сёзюм узакъдан эсе да, муратым кысхады... Мен жашарымы жашадым, этер оноууму этдим. Энди манга Тюп дуниядан таууш келди. Мен сизни кёп сакълатмам. Ал олий таякъны, Бекташ!

Юйню ичин аллай шошлукъ бийледи – Трамны аууз тылпыуу бары олтургъанланы дылгам этип къойгъанча... Къоркъгъан къоркъууна тюбеген сезим барында да бар эди! Бек алгъа Бекташда! «Сокъуранган эсе уа?» – дей эди ол ичинден, ишни алай болуруна тилек эте. Олийге угъай дерге кыйын эди, хау дерге уа – бютюнда! Кеси башына эркин болуп, скойгенича жашауну ол бир затха да алышырыкъ туююл эди! Былайда уа, тейриден сора биринчи адам аны боюнуна боюнса сала тургъанда, бир жары бурулургъа амал жокъ! Аны себепли бек алгъа къоркъгъан къоркъууна Бекташ тюбеди.

Аны ызындан эслерине келген олий хыйлалык керти болуп, энди, Бекташны, олийни да алларында не этерге билмей ысхылтыла жунчугъан эдиле. Къыран ауур адам эди да, андан тынгылай эди жаш олийни, алгъа чабып, алгъышларгъа болмай; бирсиле уа – Абустол, Эмен, Дударукъ, Байда – угъайдан, хаудан бирин алгъа башларгъа болмай, бир бирлерин сакълай эдиле. Бекташны къарамы бла тюбеширге да суймей, Трамгъа не айтыргъа да билмей, жумулгъандыла. Терен шошлукъда Бекташны ауазы: «Къуршоуда тургъанлагъа – азатлыкъ!» – дегенча, алай эшитилди.

– Добуллудан мен биринчи тълюме мында, – деди ол, кесаматлы селешип. – Уллу Тарда бизден игиле кепдюле...

Ысхылтыла Дударукъ, Эмен, Абустол, Байда, ишни тюзюн, кертисин Трам угъай, Бекташ айтханча, ичлеринден аны бла келишип, Трамгъа къарадыла. «Ауруй эсенг да, алыкъа сангырау болмагъанса, Бекташ айтханны эшит!» – дей эдиле аланы алгъасыннган бетлери. Трам ала таба бурулмай да кёре эди аланы халларын.

– Уллу Тарда сенден игиле жокъдула демем, Бекташ, – деди Трам, кесгин. – Айхай, бардыла сенден игиле! Аманла да болурла. Алай мен сени сайлагъанма! Алтын Хардарны измиси бла! Боюнунга тейрини жюгюн алмаздан эсенг, аны айт!

– Тейри биргебизгеди! Жюкню да жюк биледи...

Тамакъларында сёз тууа келген ысхылтыла жангыдан сагъайдыла, Трамгъа жангыдан къарадыла. Трам селеширге жангы кюч жыя тургъан арада, бийлик дингилин ичлеринде жангыдан тёнгеретип, жангыдан къыздыла. Да не асыу, келгени бла кетгени тенг болуучу умут бу жол да, отдан чартлагъан жинк кибик, терк жанып, терк ёчюдью. Трам Тюп дуниягъа энди атлана тургъанлыкъгъа, ысхылтыла ары да барып, анда жашауларын да жашап, жангыдан туудула. Жангыдан туууп, жангы олий айыра тургъан жамауатны юсюне келгенча болдула.

Бек алгъа Абустол эс жыйды.

– Алыкъа... ойлап къараргъа керекди, – деди ол.

– Жашлыкъ этмесе... – деп, Дударукъ терен магъаналы селешди. – Тейрилеге табу, сыйлы ханыбыз жеринде тургъанлай... не оноу этерге къалгъанбыз? Трам, ой, аланла, былай дегенликге... биз андан эрикгенми этгенбиз?

– Эрикмегенбиз! – деп, Бекташ анга ыразы болду.

– Добуллу деген алай эшитиледи... орунлу, огъур-

лу дегенча, – деп, Къыран ахырда эсде болмагъан жанындан сѣлешди. – Трам олийликни аны улуна тийишли кѣре эсе... андан акъыллы оноуну биз излемейик!

– Ай-е, Къыран, мен Бекташны неках ёкюлю эдим... Тейриге табу! – Байда, хар замандача, къылыгъын этип, олий болса, Бекташ сюерча, башчы таякъ башхагъа берилип, анга табыныргъа тюшсе да, ол жауламазча келишдирди. – Жаргеллиде оноулу адамла бардыла, табу!

– Добуллу кѣп жерлени кѣргенди, кѣп усталыкъланы да биледи. Бекташ аны улу туююлмюдю! – деп, Дударукъ да Байда къакъгъан терекни бирси бутагъындан тутду.

Эмен алыкъа айтырыгъын иги жарашдырып бошамагъан эди.

– Олий айтханнга биз не къошарыкъбыз? – деди Абустол. Алай аны ауазында кѣлкъалды болгъанын бары да эследи.

Эслеп, аны оюмлай, ысхылтыла энтта да иги кесек сагъыш этдиле. Дударукъ алагъа: «Башлагъан мен этдим, энди сиз хайт дегиз!» – дегенча къарай эди. Андан кѣл табып, Эмен ишни ачыкъдан салыргъа таукел болду. Ол, Бекташха бет этип, жюздюрсе да, Трамны сайлауна ыразы болмагъанын, ысхылтыланы да къошуп айтды:

– Тейри терс кѣрмесин, ёзге уа, этгенинги тюзге санамайбыз, Трам, – деди ол. – Бекташха мени угъайым жокъду, не хатасы барды... Ай, тоба, эл унармы ансы... Бекташ кеси айта турады, келгинчи – ёзге деп, анга да къарамай болмайды... Сорулгъан иш сѣгюлмез деп... – Трам, аны айтырыгъын айтма къоюп, тынгылады. Кѣп жашап, кѣп да ангылагъан олий, ысхылтыланы ичлеринде не болгъанын сормай билиучю эди. Эмен да, не ары-бери жюздюрсе да, Жаргеллиде ысхылты Эменни жашы жырчы Дока тургъанлай, къыпчакъ Добуллуну атсюр уланы Бекташ нек айырылыргъа керекди? – деп, ол эди дауу. – Башха жашлагъа да къараргъа керекди, олий бир кюннге деп айырылмайды!

– Тамамды! – деди Трам, сур ауаз бла. Жатхан жеринде ёрге кѣтюрюлдю. – Эмен, сен аны айт манга... Бекташ олий болаллыкъмыды?

– Нек болмайды? Андан бирсиле да болаллыкъдыла дейме ансы...

– Бекташ болаллыкъмыды, туююлмюдю?

– Болаллыкъды, аны эшитирге сюе эсенг.

– Дударукъ, сен да булгъайса, адепли сѣлеше эсенг да... Бекташ олий болаллыкъмыды, туююлмюдю?

– Ол да болаллыкъды...

– Байда, сен а не айтаса?

Байданы жашы жокъ эди да, умут этсе, кесине этеригин биледиле.

– Абаданыракъ адам иги болмазмы, Трам? – Байда, асыры ачыкъ сёлешип къойгъанына сокъуранып, ар-тха турду.

– Абаданыракъ дегенде уа, тейри... таш игиди хунагъа, – деп, Къыран Байдагъа бир иги кюлейим дегенлей, Эмен, аны сёзюн ауузундан алып, къакъды:

– Тейри-лязим, Байда, хар абадан да олий болалып барса, бизни къара къабанларыбыздан тийишли жокъ эди! Сен а... къабан тенгли къайдан болгъун!

Байда, жашы болмагъан ачыуу башына чабып тура эди да, бети тюрлене, секирип турду.

– Ант сизни къурутханды, Трамны орнуна тилсиз Кёкейни салып жайылмасагъыз! – деди, эринлери терсее.

– Кёкейни жеринде къой, – деди Къыран. – Сени къатынынгы Кёкей къуу этмегенди.

Ысхылтыла жыйылсала, бир бирге болуу – къылыкълары эди. Аны себепли Трам, Байда бла Къыранны бир бири букъуларын къакъгъанларына эс бурмай, кётюртме къатында къабыргъагъа таяндырылып тургъан олий таягъын алды; аны кезеп, хынылашыуну тохтатды.

– Ёзге айтырыгъынг бармыды, Къыран? – деди.

– Жокъду.

– Абустол, сени уа?

– Бекташ къолайлы атаны къолунда ёсгенди... – Сора, къызып: – Аланла, не ёлет киргенди бизге, не сагъыш-умут этерге къалгъанбыз? Огъесе олий таякълны жюрютген тынчмы сунасыз? Болду, тамамды! – Къызып, ёрге секиргенде, аугъан шинтигин сюеп, олтургъан а этмей, кётюртме аягъына барып сюелди. Абустолну къызгъаны алайда да кетмей, къайтып, жерине олтура да бир келди, дагъыда туруп, бар къайгъыны Трам угъай, Къыран салгъанча, анга айланып сёлешди. – Бекташ, Мёнгю тауну башындан энишге да, тюбюнден ёрге да къарап, ёзенлени, тарланы таныгъанды. Къарачал ёзенлеринден берисинде тар къулакълагъа чачырагъан эллени да кёргенди. Тюздю, бюгюнлюкде, къача-кёче, тау къоюнланы къонуш этген тайпала бирликни жолун танымайдыла. Олий не башха биреу бирлик къурауну ёзеге Алтын Хардарды дейесе, ол, баям, эллени жыярыкъ бир тейриди демеклик-

ди. Жыяллыкъ эсек, аны айтайыкъ, былайда уучу на-
сийхатлагъа булжумай.

– Ыразы этдинг, Абустол! Бек ыразы этдинг! – деп,
Трам кётюртме юсюнде къуймучундан олтурду. –
Ангылагъыз, олий таякъны алгъан – бары тёлюлени
биригиу аманатларын алады, – деди ол. Бекташ аны
тереннге кетген кёзлеринде кёз жашла жилтирегенле-
рин кёрдю. Аны ючюн а Трам, аз да тюрленмей, жа-
шап, татыуун алгъынчы, тауусулуп къалгъан ёмюрю-
ню ахыр бутагъындан тутханча, олий таягъын алай
тутду. Къатангы сюек къоллары таякъны сыйдам юсю
бла ары-бери къарыусуз учхаладыла.

– Ал! – деди ахырында Трам, таякъны Бекташха
узатып. – Ал, жигит! Олий таякъ саугъа туююлдоу,
жюкдоу! Ай-е, эл аллында барыу къыйын болгъаны
ючюн! Хар инсанны да ыразы этерге керек... Биз энди
ысхылтыла туююл, таулулабыз, кёлубюзге жетмеген
кюн Алтын Хардарны да жаулайбыз! Ол тейри болгъ-
анын унутабыз да!

Трам тейри туююл эди, боллукъну билирча; ол
жаланда Баш дунияны тиричилик кесаматларын эте
эди.

– Аманатны алама! – деди Бекташ, олий таякъны
уллу табыныу бла алып. – Сыйлы таякъны бошуна
алыр кюн бермесин Алтын Хардар!

– Акъыл нёгеринг тейри болсун! – деди Дударукъ.

– Табу болсун жангы олийге! – деди Къыран. Ыс-
хылтыла алгъыш этип бошагъынчы, Бекташ таякъны
кёкюрегине кенделен салгъанлай турду.

– Тарфык ёзенинде Алтын Хардарны къаранчха-
сына жууукъда Миллет Тёренни Журтун ишлетирге
муратым бар эди, – деп, Трам ахыр осуятын этди. –
Аны жаш олийге борч этип къояма.

– Миллет Тёренни Журту демеклигинг? – деп, Байда
ысхылтыла бла жарашыу излеген халда сабыр сезим-
ли сёлешди.

– Бары тау элле Алтын Хардаргъа табынып башла-
сала, аны Кесилигине келирге сюерле – бир тейриге
табыныргъа! Алай а халкъ дегенни, табыныудан сора
да, кёп жарсыуу болады. Аны, тынч кюнюнде байрам-
гъа, къыйын кюнюнде оноугъа жыйылырча, жери бол-
лургъа керекди.

– Ангылайма! – деди Бекташ.

– Хайт деген жашладан атлыла къурап, тарлагъа
къоду салдырырса! Жалан Уллу Тарны эллери болмазла
бирликге талпыгъан, хар инсаннга да салады заман ке-

сини белгисин, хар инсанны жүрегин кесини агъымына тартады. Бу аманатны сени боюнунга салдыргъан да заманды. Тынчлыкъны да заманы. Эсигизде болсун, балала: желге къарагъан урлукъ сепмейди, булутха къарагъан оракъ ормайды. Аныча: кесим деген жерсинмейди, элим деген эл излейди! – Трамны тиричилик кесаматларын эте баргъаны къадар, жан саулугъу, жашлыгъы къайта баргъанча, ауазы кючленеди. Бусагъат олтургъан кётюртмесинден секирип туруп, этген аманатларын кеси этип башларыкъгъа ушайды. Алай келбетли эди бу такъыйкъалада Трам, алай чапхан эди уууртларына кызыл ингилик... – Тюп дуниягъа къайтмакълыкъ да къарыу излейди...

– Тёлюлеге къалырча аманат! – деди Дударукъ. Сора, Трамны насиятын оюмлап, сейирсинген ауаз бла къайтарды. – «Тынчлыкъны да заманы, урушну да заманы! Желге къарагъан урлукъ сепмейди, булутха къарагъан оракъ ормайды. Аныча: кесим деген – жерсинмейди, элим деген – эл излейди!» Къаллай адамдан аласа, Бекташ, олий таякъны!

– Асаба жаулукъ ачыды, сен аны кёргенсе, Бекташ, – деди ол, артха, жерине жатып. – Сакъ бол энтта да. Жаулукъ – таш артындан къарагъан бёрюдю, тап тюшгенлей, секиреди. Сакъ болугъуз барыгъыз да! Дуния малы, зауугъу ючюн бир бирге жау болмагъыз: «Эки къуш туююшсе, жыячыгъа тюк тюшеди...»

– Аны барын низам этип салыргъа Бекташ болсун бек ташыбыз! – деп, Абустол да алгъыш этди.

Трам иги кесек тынгылап къалып, ысхылтыла тынгысыз окъуна болдула. Байда, туруп, аны къатына барды. Ысхылтыла бары да аягъы юслерине болдула. Трам, аланы бусагъатда кёргенча, сейир эте, билегин Байданы инбашына атды. Кёзлери бла Эрболну излеп, аны кётюртме аягъында кёрдю.

– Бары тау элледен ысхылтыла жыйылсала, Тарфык ёзенинде уллу къонакъ алыу къуарарсыз, – деди ол, тынчайгъан бет ала. – Мен эки айланып юдегилийюрлю болгъан эсем да, артымда жангыз сен къаласа. Мюлкюмю эки тенг этип, жартысын кесинге къоярса, жартысын Тарфык ёзенинде Миллет Тёренни журтун ишлерге жаратырса. – Сора Бекташха айланып сёлешди. – Сиз алай къуарарсыз төрени... ол келлик төлюлеге оноу къаласы болуп турурча... Къайтарып айтама, унутмагъыз: бирикмеген миллет жарлыдан да жарлыды! Аны тюлкю окъуна талар, борсукъ окъуна! Трам алай айта кетген эди дерсиз...

Андан артха кюнледе элли кишиле, Трамны кеси жангыз кьоймай, бир бирлерин алышындыра, келип, къатында олтуруучу эдиле. «Жан дуккулу, гулмак болуп, терезеден ары учханын кьргенме!» – деп ант этиучю эди Абустол. «Трамны жаны, аны тамагъындан чыгъып, терезеден ары учханда, кьксюл чарсха ушай эди», – деп, Байда уа Уллу Тарда бир адам да кьрмегенни кьргенине махтаныучу эди. Добуллу, аны осуятын унутмай, Талмазны къатында анга да кешене ишледи.

III. КЮКЮРЕЛГИ БОЮНУ

Бекташ, төреден олий таягъын алмай, къалай эсе да бир ич ауруу алып къайтханча, бир ненча кюн юйден чыкъмай турду. Кьютюртмеде сыртындан тюшгенлей, чырдыгъа къарап, анда бурундан къалгъан тамгъаланы кьрюп, аланы окъургъа кюрешгенча, алай къыйналып жата эди. Туруп, арбазгъа чыкъса да, хуна башлары бла ёрге, терен ауузлагъа къарап, анда бирсиле кьрмеген жолланы кьрюп, алагъа сейирсиннгенча, кеси кеси бла селешеди.

– Кьтюрем ёгюзлей, неди бу тюшгенинг? – деп сорса атасы:

– Да не, Трамча мен къалай боллукъма? – деп, кёлю толады.

– Трамны заманына жетсенг, аны да озарса! – деп кёллендиреди аны Добуллу. – Тасхангы билдирсенг, унамам – деп эсгертеди.

Элде да сюзе эдиле.

– Кьрюнмей эсе уа, элге чыгъып, уяла болур, – деди ана къарындашы Ахей. – Тюнюне гёзетде айланып, бюгюн олий болса...

– Ахей, сен, айтыргъа жетсенг, сагъыш этип къыйналмаучуса, – деди Ажок. Ахей жашаулу адам болгъанлыкъгъа, неге да ауузун жетдире айланнганы себепли, жашла да къагъып кьоюучу эдиле. Бекташ жууугъу да болуп тургъанлай, кьоруулар орунуна, сёзюн этгени ачыу тийип, Ажок бютюнда къызды. – Сеними саллыкъ эдиле, Ахей, Бекташны кьоюп?

– Мен, жашчыкъ, бир заманда да Трамдан кем киши болмагъанма, – деди Ахей. – Салсала да, низам кьргюзтюр эдим Жаргеллиге...

Ажок, кьол силкип, озуп кетди. Жолда Къозу бла Эмен кьрюннген эдиле. Таматагъа жууап эте тургъанын ала эслеселе, боюнуна таякъ жетерге да боллукъ эди.

– Бекташны олий болдурмаз жанындан къаты сюелгенинги эшитгенме, – деди Къозу Эменнге. – Сейир эди ишинг, Добуллуну намысын этмей!

– Алан, Къозу, бу Жаргеллиде, сары кыпчакъладан сора, адам болмаймы къалгъанды? Сиз барыгъыз да, Добуллу десегиз, суу татмай нек башлайсыз?

– Добуллу къолундан келген адам туююмюдо? Эл, жер кёрген, хунерли адам? Аны уланы Бекташ... атасын да озарыкъды! Жылла кетдиле, къарт болдукъ... Эсингдемиди, Добуллу Къулемен тигинде кёрюннгенде, экибиз чыгып баргъан эдик?.. Энди уа сен аны улуна къажау селешесе!

– Алан, Къозу, башхаланы да тергейик деген къажау селешген нек болады? Айтдырмай къоймай эсенг, Доканы Бекташдан неси кемди?

– Дока ысхылтыды, ариу жырлайды! Адежлиги, сёзю да барды...

– Да сора уа?

– Докадан сора да, бардыла аллай жашла...

– Да сора уа?

– Олийге биреу айырылады... Бу жол Трамны сайлауу Бекташха туюшгенди... Докагъа туюшерге да болур эди... Алтын Хардар шагъат, ёзге уа, Добуллу анга къууаннган этген болмаса, нек деп, эришир амалы жокъ эди. Ай, Эмен! Иги жашла ёсдюрген ата! Мангылай кенгинги тар этме.

Ала ныгышха жетгенде, анда да Бекташны элге чыкъмай тургъанын айта эдиле.

– Сизге тейри чамланырыкъ, – дей эди Баппу, – отуз жылына да толу жетмей, элни башы болгъан тынчмыды? Бизни кибик, къатыбоюн элни? Эс жыйма къоюгъуз!

Бекташ, ыйыкъ кёзюне алай туруп, жети кюннге жетмиш жылны жолун арытханча, биле-биле, куюлю болуп, Жорукъгъа алай чыкъды. Бети, кефи да иги, олий таягъы да къолунда. Анча кюнден бери жаш олий келеди да, бир зат айтады деп, Жорукъгъа жыйыла да, сакълай, ол келмей да, кете, туюгюле, тынгысыз бола башлагъан эллиле, Бекташны келе тургъанын кёрюп, жарым гюрен болуп, тохтадыла. Трамны къолунда узун да, ауур да кёрюнюучю олий таякъ ёсюмлю да, борбайлы да Бекташны къолунда къамиш мужурагъа ушай эди. Юсюнде гебенеги, мор ышымларын ёрге тартып, тобукъ туюлеринден юккерек ышым айылла бла кысыханды. Башында окъа сырыулу кийиз такъыясы.

– Алтын Хардар къууат берсе, алайды! – дей эдиле сакълагъанладан бир къауумла.

– Къара шинли келбетли Бекташ сары Добуллуну улуду деп ким айтырыкъды! – деди Баппу.

Эмен:

– Тёммегине дауубуз жокъду, башы къалай боллукъду ансы, – деп башлагъанлай, Бекташ къатларына жетип, Жорукъ сакълагъанла хапарны тохтатдыла. Гюрен бирге бегирек къысылды.

– Жаш олийге Алтын Хардар нёгер болсун! – деди Ажок.

– Ай-е, тейрини ёкюлюне жаныбыз ыразы...

– Ёмюр сюрсюн, оноулу олий болсун!

– Тейри биргебизгеди! – деди Бекташ. Жарыкъ то-
букълашды.

– Кёрюнмейсе... – деп, ауазында зарлыкъ чала сё-
лешди Байда.

Бекташ, аны къакъдысын эслемегенча этип, кесин сёкдю:

– Атам Добуллу Къулемен тигинден таш болуп тёнге-
реген болур эди ансы, тюшген жерибизден тепген биз-
ге бек къыйынды... Элде-журтда не хапар?

– Хо да, бирсиле тебе да, сиз къала турмагъансыз, –
деди Саукел.

– Эл, журт а не, сени сёзюнгю сакълайды, – деди
Эрбол, жарыкъ.

– Мени сёзюм – не, этерик ишибизни Трам айт-
ханды... аманатларына тийишли болалсакъ!

– Неден башларгъа дейсе, ёзге...

– Ыразы болсагъыз, Кюкюрелги боюнун къыдырып
чыгъар эдик!

– Олийни айтханы эки болмаз, – деди Бараз, уяла.
Къудас къачырылгъанлы Бекташ аны кёрмеген эди.
Эгечи эсине тюшюп, жюреги чанчды. Тасха уа билдир-
меди. – Жол нёгер болургъа да хазырбыз...

– Ыразыма, – деди Бекташ. – Унаса, Эрболну тиле-
рик эдим нёгерликге... Юйреннген да этгенбиз.

– Ат берсенг! – Асбаянланы излей чыкыгъанларында,
бир жауун кюн къайтып келе, Эрболну аты, тикден
эниште учхалап, къаядан кетген эди. Аны юсюнде кел-
ген Эрбол, ат жыгъылгъанда, секирген эди бир жаны-
на, алай а ырхыла баргъан тикде атны тыялмагъан
эди. Андан бери ол атсызды.

– Жашны жибер да, жылкыдан ат тутуп келсин, –
деди Бекташ.

Бекташ санагъандан, элия айны тогъузунчу кюню
эди. Жорукъда иги кесек олтурдула, лахор да этдиле.
Кече да от жагъып, келечек сартындан сёлеше эдиле, –

озгъан ёмюрлени жырлары, таурухлары... Къыпчакъ дуния, алан батырла... «Асла» бла «ассызла» деп да даулашдыла. Жашла, олийге бет этип, не бек башын жабаргъа кюрешселе да, «ас» деп кеслерине айта эдиле, «ассыз» деп – къыпчакълагъа! Айхайда, Къайбергенланы марап! Бегирекда Ажокну бир излегени бар эди. Бекташ аны Жорукъгъа келгенлей окъуна эслесе да, билмегенча этип, аны къалиярына кесини балын салады.

Жаргелли Уллу Тарны къабагъы эди; таргъа кире келгенлей, биринчи эл. Бирси элле андан ёргедедиле, тамакълагъа, къоюнлагъа къысыла. Талмаз аппасы аз санамагъанды аланы: Боркъулдакъ, Байкъонуш, Къоюнжурт, Бурмачал, Мухол, Фардык... Ким биледи, олий таякъ аны боюнуна, боюнса киби, былай тюшюп къалмаса, Бекташ энтта да турлукъ болур эди, аланы атларын эшитсе да, барып, кеслерин кёрюрге, таныргъа излемей. Энди уа, аланы таныгъынчы, тынчлыкъ тапмазлыгъын ангылады.

Ол, эрттен къарангысында иги да кёрмей, атыны айылларын тарта тургъанлай, Эрбол орамдан сёлешди. Ол жаяу эди.

– Суюсенг, бу атха мин, суюсенг, гёшге кир да, анда атладан кесинге сайлап, ат ал, – деди Бекташ, атыны тизгининден тарта, аны аллына келип. – Ала да аман атла болмазла, Ордан бла Ойдур минип айланадыла. Жашны жылкъыгъа жибермегенсе, ат сайлатмагъанса, энди уа – не, тапханынга минериксе.

Эрбол бетсине да турлукъ болур эди, алай а, жолоучулукъгъа чыгъа, атсыз болгъаны уят къоймай, къолтугъунда ала келген иерин гёшде атладан бирине салды. Танг да жарыгъан эди.

Ала, Кюкюрелгини жагъасы бла асламында атларыны башларындан тутуп бара, бу жерлеге аякълары басхан биринчи адамлагъа ушайдыла. Эрбол къалай эсе да, Бекташ а, къалыубала жангылыгъына учунуп, саулай бу чексиз ариу дуния аны кёз аллында угъай, ичинде киби, кирпилдейди.

– Тюз халкъны къадары бир заманда да тюгенмез, – деди ол, Эрбол кёрмегенни кёрюп, кеси аллына сейир этгенча. – Къаллай сейирле асырайдыла бу сыртла, къолла, къоюнла...

– Не дейсе, Бекташ? – деди Эрбол, аны кеси аллына жаншагъанын огъурамай. – Алынган этген киби, халынгы жаратмайма.

– Сейир этеме, Эрбол, – деди Бекташ кёлю бла. –

Акхсакъ Темирни кхан чериулери бизни чач-тюк этген эдиле, аулакъ журтларыбыздан айырып... Кхырылгханыбыз кхырылгхан эсе да, сауларыбыз быллай жерлеге тюшгенбиз. Сен, ас-алан, мен, кхыпчакъ улан...

– Кхой, Бекташ. Тауну сайла да, тюзю ал, дейдиле.

– Сайлап алмагханыбыз тауну, кхадарыбыз келтиргенди. Билемисе, Эрбол, кхалай сунама?

– Кхалай?

– Алан, кхыпчакъ да ёлюмсюз халкхдыла деп.

– Не ючюн алай?

– Таулагха былай жарашып кхалгхан эсек, биз да, таулача, ёлюмсюз болургха тийишлибиз!

Ала чыран ийисли сызгхадан ёрге кхутулгханлай, бийик кюнлюмде кхарауул кхаланы кёрдюле. Жууукъ келип, игида гюрюлдеген кхулакъ сууну жагхасында тохтадыла.

– Хапаргха кёре, кхарауул кхаланы арысында Байкхонуш эли болургха керекди, – деди Эрбол.

Бекташ, тегерекге тергеулю кхарай, кёлюне келгенни Эрболгха айтхынчы, кхаладан садакъ окъ учуп, эки-сини арасы бла ётдю.

– Эсгертиу садакъ, – деди Эрбол. – Белги бермесек, атарыкхдыла. – Бекташ аны билмей эди. – Бирибиз, атдан тюшюп, окхну алыргха керекбиз, – деди Эрбол. – Окхну алгхан, бёркюн анга чалып, ёрге кётюрсе, биз жау кхонакхла туююлбюз дегенни билдирликди. Ол заманда кхаладан биреулен тюшюп, аллыбызгха келир. Кхонакх этерден болсала, тубеу айтып, тубеу аллыкхды. Жол устабыз болуп, эллерине элтип барлыкхды.

Эрбол аны барын баян эте тургхунчу, Бекташ, атдан секирип тюшюп, садакъ окхну алды; бёркюн анга салып, ёрге кётюрдю. Олсагхатдан кхаланы аллы кхая башында адам кёрюндю. Тюбюнде атлылагха да кхарап, кхалагха айланды, бир затла айтды. Мычымай, чалиш салмала бла тюшюп келип, сууну ары жанында тохтады.

Ол да кхарайды келгенлеге. Келгенле да кхарайдыла анга.

Аны аягхында чабырлары, ышымлары, кхайиш ышым баулары бар эдиле. Шалбары, бутларына гам болуп, атлашына, чабышына чырмау болмазча, алай тигилгенди. Юсюнде мор кхапталы, аны ичинден ысарла габарасы, башында кхара кхалпагхы. Белинде сюек керекли бел бауу; бел бауну бир жанында сюекден ишленген жилик оруну, бирси жанында дортасы; дортаны жанында да мюйюз хомпурасы. Аркхасында,

ичинде садакъ окълары бла къултасы, жыясы да кьо-
лунда. Хайт десе, Кюкюрелги черегине гюрюлдеп бар-
гъан терк сууну юсю бла секирип окъуна ётерикди.

– Байкъонуш элини къарауулу – сакъчысы Жо-
лайма! – деп къычырды ол сууну ары жанындан. –
Аллыгъызгъа чыкъгъанма, кечиу сурай эсегиз, – кюй
бла, юй сурай эсегиз, – хант бла!

– Жаргеллиди элибиз, къоншу излеудю жолубуз, –
деп, Эрбол да къычырды сууну бу жанындан. – Эл, жер
сурай чыкъгъанбыз, жол тапларгъа... Мени атым Эр-
болду, жанымдагъы – эл башыбыз Бекташ!

Жолай, чабып, суугъа кирди да, аны бек ургъан жер-
леринде да жыгъылмай, чыгъып, юсюнден суулары бара,
эки атлыны да алларында кьолун кёкюрегине салып
тохтады.

– Тейри онгарсын жолугъузну! – деди.

– Байкъонушну да онгарсын! – деп, Эрбол да аны
бла тобукълашды.

Жолай, экисине да атха минерге болушуп, кеси уа
аланы ат тизгинлеринден алып, суугъа кирди. Жолоу-
чуланы жагъада кьоюп, къалагъа чыкъды. Биягъы
чалиш салмала бла атыны башындан тартып тюшдю.
Алайда атха минип, кьонакъланы алларында тебиреди.

Байкъонуш журту, Жаргеллича, этеклеринде къара
шауданла къайнагъан битимли дуппурну юсюнде ор-
налмай, ташлы кюнлюмде эди. Бекташ эсегенден, тау
элле, таргъа теренден-терен кире баргъанлары къадар,
ташлыракъ да, тигирек да жерледе орналадыла. Бай-
къонуш да алай эди. Элни арты, аны юсюне ауаргъа
аздан къалып тургъанча, аккун къая; аллы, суу боюну-
на энип кетгинчи, тик сырт. Юйле да, арт къабыргъала-
ры толусунлай жер тюбюнде къалып, башлары уа ба-
шындагъы юйню арбазы болуп, алай ишленнгендиле.

Жолоучула, эки жанларына да хуна къаланнган тёш
жолла бла чыгъып, элни баш жанында майданчыкъ-
гъа келип, атдан тюшдюле. Къаладан белги берген бо-
лур эдиле, – элни адамы, уллусу, гитчеси да, алайгъа
жыйылыпды. Сакъаллы сабыр кишиле, кьоркъунчакъ-
сынлы тиширыула...

– Элигизге – Алтын Хардарны жарыгъы! – деп, та-
мата къадарында салам берди Бекташ.

– Алтын Хардарны эшитгенбиз... Аны кьой, не из-
лейсиз?

Баям, сур эл эди Байкъонуш. Бекташ аланы кесле-
рича болургъа керегин ангылады.

– Излегенибиз олду, – дегенни айтды, аз да жунчу-

май. – Бизде, сёз ючюн, къатын аллыкъ жашны майданнга чыгъарып, ючлю бугъаны жыкъ деселе, ол аны, арт аякъларындан тутуп, сыртындан салады. Сизде уа? – Бекташ, къаш тьюб бла Эрболгъа кёз жетдирди – тюз-меми дегенча. Ол да, къаш къагъып, экинчи эришселе, жууап берирге хазыр болду.

Байкъонущу эрле, къонакъладан аллай адепсизликни сакъламай эдиле да, бир бирге къарашып, ол-сагъатдан кикирик тургъузургъаamy огъесе масхара хунерни кёргюзтюргеми – аны келишдире, мычыдыла. Аланы ичлеринде къабынып, жана башлагъан сынашыу оту, гур деп, ёрге жаннгынчы, кишини оноууна да къарамай, Бекташдан да бойлуракъ, тёртгюлбет, базыкъбоюн киши, эмен тамырла киби, къынгыр-гуп-пур бармакъларын жумдурукъ эте, бошлай, ортагъа чыкъды. Кийиз гебенегин тешип атып, гюрен ортасында ары-бери да барып, баям, элни таматасы болур эди, – къарасакъал кишини къатында тохтады. Тохтаса да, анга угъай, келгенлеге бурулду:

– Сен, балачыкъ, ючлю бугъаны къой да, кесинг чыкъчы бери! – деди Бекташха. – Чыкъчы бери, мени тёрт аягъым да жокъду, эки аягъымдан бирине узал! – Аны кёрюмдюсю окъуна къоркъуу туудура эди. Байкъонущ жамауатыны кеси ичинде окъуна хатху тауушла иги кесекге созулдула. – Ыйлыкъма, балачыкъ. Бу майданны топурагъына санга дери да кёплени сыр-тары тийгенди.

Алай энди Бекташны ичинде да эр сынашыу оту къабыннган эди. Ол, Эрболгъа таукел къарады да, ат тизгинин аны къолуна берип, чубур тонун тешип атды; бел бауун да тешди. Къутургъан кюч кирген эди аны ичине! Борбайлары толуп, сингирлери жыя киби тар-тылгъанларын кеси окъуна сезеди. Байкъонущу балбан, майданны тепдире, эллилерине да кёз кыса, кёр-песлене жюрюй эсе да, Бекташ аны къатына атлап угъай, секирип жетерге ашыгъа эди. Алай а, адетни бузмай, майдан ортасына келип, онг къолун кёкюрегине салды, жамауатха хурмет этгенин билдирди. Эки билегин кенг атып, балбанны чакъырды.

Эрболну этине сууукъ тер чабып, аякъ тюплеринде жер оюлуп баргъанча кёрюнеди. Ол ажымлы ишни тохтатыргъа керек эди, биз жыгъышыргъа, кюч сынашыргъа келмегенбиз дерге. Бекташны жыгъышып Жаргеллиде киши кёрмеген эди; кертиди, таш кётюрюучюдю, кётюргенде да... аллай гыйыланы! Да таш дунияны ичинде жашап, таш ким кётюрмейди, жы-

гъышыргъа уа, къара кючден сора да, усталыкъ керек...

– Аланла... аланла... Биз гёжеф...

Эрбол, айтырын-къалырын билмей, чабып, ортагъа окъуна чыгъарыкъ болур эди, байкъонушчу балбанны сабыр этерге; болмаз къалгъанда, эл таматадан тый деп тилерге. Ай-е, ол чакъда жыгъышханланы къайсы эсе да жерге горф деп тийди да, Эрбол, кёзлерин къаты къысып, артха бурулду. Халкъны ёнгелеулю, сокъурангыч тауушун ол узакъдан эшитгенча, алай эшите эди... Жер къаны болгъан Бекташны ёрге алайым деп, бурулгъанда уа... Бекташ, биягъында байкъонушчу айланганча, тюкю-дубурлу бармакъларын жумдурукъ эте, ача, балбанны юсюне къарап, жюркюй! Къоркыуу къууанчха бурулуп, ортагъа чапды; Бекташха къарамай, майдан топурагъына сыртындан тюшюп тургъан балбанны ёрге тургъузду.

– Айып этмегиз, – деди ол жамауатха. – Жаргеллиде: «Эр, согъушмай, танышмаз», – деучюдюле. Сау болугъуз, Алтын Хардарны жарыгъы тийсин элигизге, бизни эр кишиге санап, жыгъышыу къурагъансыз! Бу иш элигизни саулугъун кёргозтеди.

Эрбол къонакъ кёзбаулугъун эте тургъанда, байкъонуш жамауаты, анга къарап, тынгылап тургъан сунганлыкъгъа, бары къарамла, эсле да жыгъылгъан балбаннга бурулуп эдиле. Ол а, тюз да майданнга биринчи кере чыкъгъандача, къынгыр-гуппур бармакъларын жумдурукъ эте, бошлай, жел кюйдюрген шырхылы бети да алгъындан эсе бегирек къаралып, ары-бери барады. Анга къарагъанла да, ол да алыкъа жыгъышыу алдады дегенча, алай эдиле; Эрболну адыргысын эшитген, кёрген да жокъ эди. Ахырында, байкъонушчу балбан сынагъан бедишлигин оюмлап бошады да, баям, аны уллу кёллююкден, гёжеф къаргъашын сансыз этгенден болгъан ишге санап, кесин бегитди. Аны не этерин сакълагъан Бекташны къатына келди.

– Аслан да жыкъмайды бир тутханлай учасын – деди.

– Сен аслан эсенг, мен ууча эсем... жыгъылгъан ким боллукъду?

Балбан энди, сёз къората турмай, ауур къолун Бекташны инбашына салды. Алай тутду инбаш сюегинден – ол чыкъырдагъан окъуна этди! Бекташны кёзлерине жашил жулдузла жандырып, Балбан аны боюнун къыса башлагъан сагъатда, Бекташ алай сермеди балбанны тобукъ тюбюнден, бирси къолу бла къолтукъ

тубюнден алып, къарап-къарагъынчы, балбанны кёкге кётюрюлгенин кёрдюле. Биягъы хатху тауушла узакъ-гъа созулдула, сейирсинген, ёхтюннген ауазла! Балбан, кёкге кётюрюлюп, Бекташны бийигинде тургъан къадарда, жамауат бирден гюрюлдеп, кюлген, жарсыгъан, сокъуранган, тобагъа да къайтхан ауазла къатышдыла! Сёзсюз, бу келген къонакъны ичинде балбаннга бир къарыу этерге къоймагъан таша кючю бар эди, аны санларын байлагъан, сезимин чарсха алдыргъан. Аны себепли, келген къонакъла бла кюч сынашхандан эсе, жарашып, тубеу алыргъа, тубеу берирге керек эди.

– Болду! – деп буюрду къара сакъаллы киши, баям, элни таматасы. – Оюнну да къууаты барды, Багъатыр балбан борчлу болду къууум этерге!

Бекташ, хорлагъаннга тийишлисича, къаргъашын жерге быргъамады. Акъыртынчыкъ жерге бошлап, къолун кёкюрегине салып, баш ийди.

Эрболну жунчугъаны энтта кетмеген эди.

Энди Багъатыр балбанны къатына Жолай келди.

– Была мени къонакъларымдыла, – деди ол. Жолай, орта бойлу бегиулю киши эсе да, балбанны къатында гитче адамчыкъ кёрюндю. – Сен, Багъатыр, балбан эсенг да, сенден эсе адет кючлюдю.

Багъатыр, жукъ айтмай, Жолайны къоюнуна кётюрюп алды да, биягъында тургъан жерине элтип салды. Бекташ бла Эрболну къатларына келип, аланы экисин да эки къолтугъуна тутду да, ол халында, жибермей, юйюне жёнеди. Жыйылгъан эл да аланы ызларындан юрюлдю.

Багъатыр балбан этер ишин биле болур эди, – элни таматасы, олийи эсе да, ызындан келип, аны юйюнде тёрге олтуруп къалды ансы, былай нек этесе деп, анга айтханы болмады. Энди олтурургъа, солургъа, эл бла ушакъ этерге да боллукъ эди. Эрбол бла Бекташ, аны ангылап, тынчайдыла.

– Мен ысхылты Байкъонушну ханыма, – деди къарасакъал киши. Аны да къолунда, Бекташны таягъыча, бийлик таягъы бар эди. – Мени атым Борапды, Борап хан!

– Алтын Хардарны жарыгъы Байкъонуш ханына! – деди Эрбол.

Аны бирсиледен айырмасы жокъ эди – не кийиминде, не жюрюшюнде; бирсилеча, ол да жаяу, бирсилеча, ол да бир къара элли. Аны ючюн а, жерге жапланыгъыз десе, саулай эл жер жегени болуп къаллыкъ эди!

«Биз олий дей эсек, была хан дейдице... Хар элни кеси жоругъу», – деп бичди Бекташ ичинден.

– Тейрини тамалы болуп кяалыр эсе да, Багъатыр сорууума чырмау болду да, айтмадыгъыз... Не излейсиз? – деди биягъында майданда сорууу бла от салгъан жарысакъал кишичик.

Энди, болмачы кёзбау фатыуала чыгъара турмай, бугъаны мюйюзюнден тутаргъа керек эди.

– Излегенибиз олду, – деди Бекташ, сабыр сёлешип. Жамауатны сейири уллудан-уллу бола, тынгыларгъа, билирге суйгени кёрюнеди. Юй ичи, арбаз да адамдан толу. Тёрде Бораш олтурады. Келгенлеге намыс этип, Багъатыр юйюне кирмегенди. Ол, жашланы къурап, кёнакълыкъ малланы сойдурады. Барына эслеп къарап, Бекташ былайда Трам этген осуятны толусунлай айтыргъа таукел болду. – Излегенибиз олду, жамауат, – деп къайтарды ол. – Уллу Тарда кёп элле бардыла: Жаргелли, Боркъулдакъ, Байкъонуш, Къоюнжурт, Бурмачал, Фардык, Мухол... Дагъыда болурла. Бюгюнлюкде бир бирге жолла жокъдула... Бир бирни танымайбыз...

– Бир бирни таныгъан не береди? Хар элни кесини жашауу...

– Биз къачан эсе да бир уллу ханлыкъ эдик...

– Эдик, алай не?

– Энтта болайыкъ! – деди Эрбол, Бекташны таукелирек этер ючюн, кёнакългъа тийишли болмагъанча, къаты сёлешип.

– Къаты сёлешип, бизге этеригинги къанжыгъанга тагъып къой! – деди биягъы жарысакъал кишичик. Ол алай туумакъ кёрюннгенликге, баям, бош киши туююл эди. «Хашкен эсе да, ким биледи», – деди Бекташ ичинден. Эрбол а, анга тюрслеп къарап, Уртайгъа ушатды.

– Къаты сёлешмейме, сёзюмю эшитдирейим дейме.

– Хо, энди сабыр болугъуз.

– Ханлыкъмыды, элликмиди – аны билмейбиз, кёншуларыбызны таныргъа сюебиз, – деди Бекташ.

– Байкъонушну адам дериги аллыгъызда! Таныгъыз. Ханлыкъны сагъынмагъыз ансы, – деди Жолай. Ол Эрболну къатында сюеле эди.

– Нек аны уа? – деп, Бекташ Жолайгъа кесгин къарады.

– Ханлыкъ дегенлей, Акъсакъ Темир эсибизге тюшеди... Ол бизге ханлыгъыбыз ючюн чапхан эди ансы, Будууанны жары сакъалы ючюн чапмагъанды! – Жолай, ол жарысакъал кишичик таба къарап, ышармыш этди. «Уой, тоба, не сейир аты барды, Будууан!» – деп, Бекташ да къарады.

– Сиз а... сейир затла айтасыз да... – Эрбол, ушакъ-гъа къатышыр эсе деп, Борашха соруулу къарады. Алай ол, бирсилеге айтма къоюп, кеси тынгылай эди.

– Ёзге уа! Хан жокъ, мыртазакъ жокъ, тѣлеу жокъ...

– Бораш а? Ол хан туююлмюдю?

– Бораш эл адамыды, эл кеси сайлагъан хан! Эл – аны мюлкую туююлдю, борчуду.

– Тюзледе ханлыкъ эдик да, не игилик кѣргенбиз? Зорлукъ, хорлукъ, къан тѣгюу... Таугъа къачып къу-тулгъаныбыз эс тапханбыз.

– Энтта ханлыкъ болургъа сюе эсегиз, бери жангы-лып келгенсиз!

Алай айта эдиле байкъонушчу кишиле, бир бирге ал бермей.

Эллилерин айтма къоюп, Бораш кеси башлады.

– Таулада ханлыкъ болмаз, – деди ол, кесаматлы. – Ханлыкъ болур ючюн, таулары да тюз этерге керекди! Таулада хар адам кеси аллына ханды! – Аны бла Бо-раш, сагъышха кетип, уюду да, Бекташ, аны иги кесек сакълап, насыятлы сѣлешди.

– Атам айтып билеме, Тау Арты да тюз жерле туююлдюле, мындан эсе да бийик тауладыла. Ай-е, анда жашагъан гюржю халкъ... ханлыкъ угъай эсенг, патчахлыкъды.

– Болур алай окъуна... Бизни сартыбыздан... Кю-кюрелги черегине ашыкъгъан Цыран сууну артха ким айландырыр? Ханлыгъыбыз да алай. Тюзледе – хан-лыкъ, таулада – азатлыкъ!

– Сора биз бир миллет болгъаныбызны къалай бил-ликбиз?

– Ма келдигиз, къонакъ болдугъуз... Иги ашыбыз, иги жерибиз да сизни. Биргелешиуню андан иги жо-ругъу бармыды?

– Дуния алай туююлдю, – деди Бекташ, сабырлыгъын бузмай. – Дуния алай туююлдю, жамауат! Бир тилли, бир динли, бир да жерли жамауатла, биригип, миллет боладыла.

– Миллет дегени?

– Кѣп дегени болур, – деп, къоюнунда сабийи бла сюелген борбайлы къатын тѣгерегине къарады. – Элле бирикселе, кѣп болмаймыдыла?

– Кѣп болсакъ, аманмыды? – деди Бекташ, сабийли къатыннга къарап. Кѣпню кючю да кѣп, дебери да уллу.

– Келигиз да, къошулугъуз, угъаймы дейбиз, – деди бирси къатын.

– Не чакъырыргъа къалгъанса? Жеринг алай кѣп эсе, манга бер!

– Тилей келгеннге ёзге не айтырыкъса?
– Сабыр болугъуз, – деди Боращ хан, къол силкип.
– Элле бир болсунла деген – тау жамауатла, эллерин, жерлерин къоюп, бир жерге жыйылсынла демеклик туююлдо, – деди Бекташ, эл сабыр болгъанда. – Ол угъай эсегиз, жангы жерле мажарып, жангы элле къуаргъа керекди. Биригиу деген бир тейриге жалбарыуду! Бир бирге жол табыу!

– Анга ким угъай дейди!

– Жангы жерле дегенинг къулагъыбызгъа киреди, ала къайда болурла?

Бекташ алай айтханны тюзюнлей бетине къарап айтды:

– Бир болсакъ, къайдагъын да табарбыз, бир болмасакъ, къолдагъын да къабарбыз!

– Дуния былай турмаз, тёлюле ёсерле, – деп, Эрбол да алгъаракъ атлады. – Эл аягъында къарауул къалагъыз барды. Аны нек салгъансыз?

– Къарауул къала болмай а! Къарауул къаласыз эл элмиди?!

– Алайды, мен не ючюн дейме ансы.

– Ол а жау къонакъла келселе! Элибизни тонаргъа деселе...

– Биз айтхан да анга келишеди. Алан ханлыкъла чачылып, биз бу таулагъа келгенли... жети атагъа жетгенбиз дейдиле таматала. Бир-бир эллерибиз а мында минг жылладан бери да жашайдыла. Ай-е, баргъан-келген а жокъ... Сора бизни кийик сюрюуледен не башхабыз барды?

Ол тюрлю оюмла, хау деп, ангылап къояргъа къыйын эдиле; туюмчеклерин тешип, тюзюн айтырча, тап, Эрбол бла Бекташ да туююлдоле. Аны себепли Багъатырны юю, чибин учса билинирча, шош болду. Эрбол, сагъыш этип, къошду:

– Ай-е, жамауат, ёмюрлени бир ёмюрюнде хар халкъны да адамына ёз жерини чеклерин билирге суймеклик келеди. Ата журт демеклик – бирликни ёзегин салады, миллет болууну мурдорун... Айланганыбыз аны ючюндю. Биз, жаргелчиле, алай оноу этгенбиз: бары тау эллени башчыларын, сизнича айтсам, ханларын, жыйып, кенгеш къуаргъа!

Жыйылгъан эл олсагъатдан къауум-къауум, тёбетёе болду. Сорушадыла, даулашадыла, кенгешедиле.

– Сора, дегенни айтып, – биз кенгешге барсакъ, – деди Боращ хан, Эрболну билдириуюн иги кесек оюмлагъандан сора, – кесибизни тейрибиз Къоштерекни

кесип, жалбарыргъа уа Алтын Хардаргъаamy жюриорюкбюз?

– Алай ким айтады? – деп, кызыу сёлешди Бекташ. – Алай айтыргъа жарамаз, ол келечекни ишиди. Тау элле кёпдюле, Мёнгю таудан тигелеген юч да тамакъда ала жюз да болурла, биз жалан Уллу Тарны билгенликге!

Юй ичин, арбазны да сангырау шумалакъ алды.

– Жюз эл дейди, таланган!

– Жюзден да кёп болурла эллерибиз, – деди Бекташ, кёплук деген жыйылгъан жамауатны кёлюн кётургенин кёрюп. – Жюз эл бириксе уа... жюз Цыран суу бирге кёшулгъан черек!

– Тенгизлеге да кёшула болмаз жюз черек, – дегенни айтды жыйылгъан жамауатны башындан энишге къарагъан, кёурукъ кирик, бир узун ёребет киши. Кесини узунлугъу аз кирик, башына кийген тери бёрк да бир ёре, батыуда къаланган гебенлей...

– Да, эбизе, сен да алай айта эсенг, – деди иничкебююн киши, аны тюрюнден ёрге къарап. – Сен да алай айта эсенг, сона кёурукъ, аллай бир кёп элни чач-тук болгъан ысхылтыгъа ким берлик эди? Не уа, бу айыужух кёонакъла айтхан керти эсе, жюз суу акъгъан тенгиз, аз уллу тенгиз болмаз...

– Мен айтдым, сиз сагъыш этигиз, – деди Бекташ.

– Жаргеллини сурасагъыз, – деди Эрбол, арада бир бирни ангыларгъа итинмеклик туугъанын эслеп. – Жаргеллини сурасагъыз а, хау, уллу элди. Къая аллы дорбунда Алтын Хардарны къаранчхасын салып, анга табынабыз. Аллы Тарфык ёзени. Анда Миллет Тёмени Журтун ишлерге умутубуз барды. Къыркъаууз айгъа битдиралсакъ, кёонакъ алыргъа деп турабыз. Бек алгъа сизни элигизге келгенбиз да, чакъырабыз! – Арбазда, юйде да жангыдан тохташхан шошлукъ Эрболну бютюнда таукел этди. – Бизни акъылыбыз Уллу Тарны бары эллерин кыдырыргъады. Элигизден бизге нёгер чыкъса да, бек сюерикбиз.

Байкёонушчула биригиу мурат бла айланганлагъа нёгер кёшаргъа сюймеди.

Бекташ кече да сакълады; Багъатырны юйюнде аз адам къалып, ала ушхууур арты ушакъгъа киргенде да. Эрттенликде атлана туруп да къарады кёонакъбайлагъа. Асбаянладан хапарлары иш а болмазмы деп да сынчылады. Ким биледи, кёулагъына бир жолоучу таууш чалынган адам бар эсе уа деп. Жокъ эди хапар айтырыкъ. Тынгылап кёоялмай, сорду:

– Бизни бир ажымыбыз да барды... Элибизни жырчылары тас болуп турадыла... Асбаян, Алау, Ачау, Азнауур деп... Эшитгенигиз иш?

– Малламы эдиле жырчыла, тас болургъа? – деп, Бораш сейир этди. Багъатыр а, аланы кеси, бирем-бирем кётюрюп, къаядан атханча, амалсыз болду.

– Ай-тоба, бу жерледе адам тас болгъанды деп, биринчи кере эшитеме!

– Хо да, эсен болургъуз...

* * *

Башха элле да Байкъонушдан башха туююл эдиле. Келгенде, ишекли-сагъайулу тубей эдиле; артдан-артха жумушап, къулакъ салып, сора, даулаша, кеслеринде бир уллу жангырыуну сезедиле. Арбазлада, орамлада топ-топ, къауум-къауум болуп, башха эллени табыныуларына, жюрютген адетлерине, жашау-турмуш халларына къарайдыла. Къайда да сабыр сёлешген, гынттыны, зынттыулукъну билмеген саулукълу, азат адамла жашай эдиле. Эрбол къалай эсе да, Бекташ тау элlege алай айланыуунда, жюрегин къыйнап, кёп соруула да туудургъан бир ажымлыкъны да эследи: къайда да адамланы кёзлери мудах эдиле! Жетген къызчыкълагъа, жашчыкълагъа тюрслеп къараса, алада терен жашырылгъан мудахлыкъны кёреди. Сабийликден окъуна алада къалай эсе да бир ич тюнгулююлюк, къыйын жашаугъа хазырлыкъ бар эди. Сабыр, сакъ сёлеше эди Бекташ ала бла; эллени жалбарыу къууумларына къатыша эди. Къолайлы, къолайсыз деп туююл эди тауда тиричилик – къыйынлыкъ, тынчылыкъ да тенг эдиле барына; иги, аман, кирли, кирсиз деген затла, кереги алайды деп угъай, юйлери, къошлары тургъан жерлеге къалай тийишли эсе, алай къурала эдиле. Хар къайдача, уллула – уллу ишлени, гитчеле да – гитче ишлени эте эдиле; аз ашай эдиле, аз жукълай эдиле, аз сёлеше эдиле. Таш юйлери, алада жашау кюйлери башхача болгъаныча, бет къанлары, сёлешген сёзлери бирча эдиле барыны. Адеп-къылыкъ, адет-тёре бирча туююл эдиле. Бир элде жюрюген адетле бирси элде да жюрюй эселе да, аланы да ол эл кесича къурай эди, кеси тиричилигине келишдире эди.

Тау дунияны дауурсуз тохтауул тиричилигинде Бекташ эслеген ажымлыкъны бек башы ёмюр сюрюуюн бирчалыгъы да туююл эди. Хар таулу да къабыл этип, кесине жашау юлюшге алгъан ёмюр чаллыкъны

юсюнде къарангы бла жарыкъны араларын бёлген, бир кёзге да кёрюнмеген, алай а хар таулуну да аллында тургъан бийик буруу бар эди! Аны болгъанын бары да биле эдиле; секирип, ары, жарыкъ жанына, ётерге да хазыр эдиле. Эй, гиди, кёралмай эдиле бурууну! Къарап, тийип, бийиклигин ёнчелеялмай эдиле! Азчыкъ керек эди – биреу келип, былайтын секирликсиз деп къычырыргъа! Къайсы кюнлюмде, къайсы тамакъда болса да, ол къычырыкъ тамам эди таулуланы къулакъларын тургъузургъа, кёзлерин ачаргъа! Сора кёзге кёрюнмеген, алай а къарангы бла жарыкъны араларын бёлүп тургъан ол ёмюрлюк бурууну башы бла ары, жарыкъ жанына, бир адам секирсе уа, – жол ачыкъ! Тамам эди тауда къарангыдан жарыкъгъа бир адам секирсе! Олсагъатдан къаяла бора салып, зангырдатырыкъ эдиле таулары, аягъы юслерине саллыкъ эдиле таулулары! Жол чыгъып, барыргъа, чабышыргъа жетгенде уа, ким эди тау адамыны аллына ётерик!

– Алай туюлюмдю, Эрбол? – Бекташ, кеси сагъышларына кёбюрек булжуп, къарангы бла жарыкъны арасын Эрбол да эслеген сунду.

– Не зат? – деп, сейир этди Эрбол. Ала сырт этегинде арба жолчукъ бла келе эдиле. Иги кесекден бери да Бекташ кеси сагъышларына кетип келгенин кёре, Эрбол, анга чырмау болмаздан, къаялагъа, таулагъа къарап, зауукъ этеди. Тюз айтады Бекташ: уруш тейриси алан ысхылтыланы, сюрюндюрюп, чач-тук этген эсе да, аланы сау къалгъанларына дунияны бек иги жерлерин тежегенди!

– Быллай жерледе, бизнича, чачылып жашаргъа айыпды дейме...

– Не хатабыз барды? – деп, Эрбол нёгерине ишекли къарады. – Юй мекамларына айта эсенг, тау тикледе, желли ауузлада журтну башха тюрлю салыргъа амал жокъду.

– Угъай, аны айтмайма.

– Нени айтаса да?

– Жашау зауукълуракъ болургъа керек эди... Ишлеген, ашагъан...

– Ёзге уа? Андан уллу зауукълукъ неди?

– Атам Добуллу, аз ишлеп, иги жашагъан жерле бардыла дейди...

– Аз жерде аз тюрлю жашау болмаз! Биз таулулабыз, биз ишлеп жашайбыз. Анга чырмау чыкъмасын ансы.

– Ким билсин...

Къыйын ушакъны андан ары бардырмагъан эдиле. Элге кеч къайтып, тиричилик къайгъыны кюндюзге къойдула.

* * *

– Мен бюгюн бери таш кётюраллыкъны, ылытхын туталлыкъны жыйгъанма, – деди Бекташ, экинчи кюн элни жашыракъ къауумун Жорукъгъа жыйып. – Тейрибизге табу деп, Миллет Журтну Тамалын салайыкъ!

– Таш кётюрмеген кишиле туююлбюз, – деди Табылды, узун бойлу арыкъ киши. Керти да, табылгъы агъач кирик, къатангы, субай. Аны, туюбунден ёсюп чыкъмай, артдан жарашдырылып, юсюне алай жабышдырылгъанча, башын иги силкиндирсе, туюшуп кетерикча, къужур сакъалы бар эди. Ауазында гурмуклукъ жокъ эсе да, темирчилеп, къагъып селешгеннге ушайды. – Айып этмегиз ансы, элде юйлени асламысыны ташкъурасын мен къалагъанма!

Бекташ, кюллюгю келип, кюлалмай, бир жанына къарады.

– Сен къуругъун, Табылды, – деди Дока. – Табылды деп бош атагъан эдиле санга, Къабынды деселе тюз эди...

– Алай туююлмюдю? – деп, Табылды тегерегине къарады. – Кимди былайда таш кётюралмазлыкъ?

– Тохтачы, Табылды, сени ауузунгу темир ылытхын бла жармагъан эселе, – деп, Турушлу кенгешни башха жанына бурду. Ол, Жорукъгъа кечирек келип, Бекташны, Табылдины да не айтханларын эшитмеген эди. Келгенден сора да, тынгылап, хазна жукъ айырмагъанды. – Тау элlege айланып келдигиз, не кёрдюгюз? Халкъны кёрдюгюзмю?

– Саппа-сау болуп къал, Турушлу, – деди Эмен, кесинден кичиге тенгинеча селешип. Эменни къулакълары бителип туруп, Турушлу селешгенлей, ачылып къалгъанча, жаппа-жангыдан соруп башлады.

– Эмен, сен бу терсинден тутуучу къылыгъынгы къачан къоярыкъса? – деди Къозу, кеси да, аллындан иги эшитмей, агуман эсе да, терсликни тенгине салып.

Жыйылыугъа къартла да келген эдиле – жашла не оноу этгенлерине тынгыларгъа. Энди ала, бирге тийишип, гюрен тохтагъан жашланы сейирлерине къарайдыла: жайматагычыла Абустол бла Дударукъ; терентагычыла Баппу, Уртай, Эмен; ёртагычыла Къыран бла Къозу; терентагычыла Байда, Ахей, Эрбол; исситагы-

чыла Турушлу бла Байкѳуш. Добуллу, жашыны бетин этип, Жорукѳгѳа келмегенди. Жаш кѳауум ишни ауурун алагѳа жетдирлик тѳуйюл эсе да, кѳартланы оноулары, усталыкѳлары керекди деп, Бекташ сѳзюн ала таба ышырып айтады. Айтса да, Эмен алай кѳошулгѳунчу, сейирге кѳарап турдула. Эмен да сѳзге киришип, Кѳозу да анга чамланнган кибик этгенде, жайматагычы Дударукѳ да тѳзалмады:

– Эшитмез кѳулакѳ – сангырау! – деди ол.

– Аланла, – деп, Эмен бу жол кѳычыраракѳ окѳуна сѳлешди. – Аланла, ангыламасам, не этерикме? Мен ангылайма, сѳз ючюн, Добуллуну темир эритейик дегенин. Иги ишни айтады да. Аны жашы уа биригейик дейди. Ол не зат болгѳанын мен билмейме.

– Аллай бир билмез от аша! – деди Турушлу, кеси да атына келишген турушлу киши. Ол, Добуллуну ызындан Исси тагыгѳа кѳчюп, анда биринчи юй салгѳанладан эди. Сакѳалына эртте акѳ кирген, аны хайырындан, бирда бир кѳууатлы кѳрюннген тап адам.

– Ашайым, тейри, терс сѳлеше эсем, – деди Эмен, Турушлугѳа кѳол силкип. – Алайда кѳоншуда турасыз Добуллу бла сен. Аны беш кѳызы, сени беш кѳызынг... Бирикчигиз экигиз да, кѳызларыгѳызны бирге кѳошуп? Сора биз да сизден кѳргенни этербиз.

– Кѳызланы бирге кѳошмайдыла, Эмен, – деди чам излеп, эригип тургѳан Кѳозу. – Сени кѳызынг жокѳду, кимге кѳошуллукуѳса?

Алай Эмен кѳызгѳанды да, киши айтханны да эшитмейди.

– Кюлмегиз, тейри! Мен, баргѳан сууну халын билмесем, анга чабып кирмем!

– Кирсенг да, сени элтир суу кѳайда! – деди Баппу. Аны ахтынырыгѳы келип тура эди да, кѳатындагѳыла, кюлюрге болуп, кѳоймай тура эдиле. Энди, ахтынyp, кѳлюн чѳкдюрдю. – Кюкюрелгиге дагѳыда аллай бир суу кѳошулса да, не билейим, – деп, Уртайгѳа кѳарады.

– Мени жашларым... сиз барыгѳыз да... Бекташ айтханча, Миллет Тѳрени Журтун ишлесегиз, андан Жаргеллиге не хайыр тѳюшерикди? – деп, кѳп сабийли Байкѳуш жамауатха туура кѳарады. Аны кѳатыны Кѳалагоша, Эселейге эришгенча, жылдан бир сабий таба эди. Тапханлыкѳгѳа, Байкѳушну урлугѳу ууакѳданмы, Кѳалагошаны кесини тишилиги озупму – нек эсе да кѳызла эдиле бары. Жаргеллиде кѳызлы юйюр Байкѳуш жангыз кеси тѳуйюл эсе да, анга жанлары

артык ауруп, Байкѳуш деселе, жарлы дегенча болуп кѳалгѳан эди.

– Жаргеллиге андан бир хайыр да боллукѳ тѳуйюлдѳ, Байкѳуш! – деп, Бекташ кертисин айтды.

– Сора уа?

– Аны хайыры халкѳгѳа боллукѳдѳ.

– Ол а кимди дейме? Аланла, ол а кимди деп, андан кѳурешибиз барыбыз да бѳйылдан бери!

Бекташ, Кѳарачал ѳзенлеринде атасын тас ѳтип чекген азабын, жангызлыгѳын жангыдан чекди. Кесине былай кѳарѳусуз ол заманда да кѳѳюнмеген эди.

– Айтмай боллукѳ тѳуйюлсе, Бекташ, – деп, Табылды жангыдан кѳаты болду. Аны тѳрлю-тѳрлю териледен жамалып, бетине артдан жабышдырылгѳанча, кѳужур кѳѳюннген сакѳалы бегирек чѳрмашып, кѳарамын артыгѳыракѳда сур кѳргѳзтѳдѳ. – Биз, тау тамакѳлада бугѳушуп, жан сакѳлагѳан бир жарлы жѳйынлабыз... Сен, мѳйѳюзле салдырама деп, бизни кѳулакѳларыбызны да ѳзѳюрме!

– Бекташ... Биз билмегенликге, сен, олий болгѳаным азды деп, хан да болургѳа кѳыза болурса ансы, ѳллени бирге жѳяргѳа быллай бир нек кѳадалгѳанса? – Ахей бокѳ кѳурегенин бары да ангыладыла. Соруу, кѳыйыкѳ ѳсе да, сейир болгѳаны себепли, Ахейге чамланмай, Бекташха кѳарадыла.

Бекташ, акѳыл-ѳс жунѳуулугѳун хорлай, айтыргѳын оѳмлай эди да, жѳйылгѳанла айтып бошагѳынчы, тынгылады. Аны ѳллилери тиричилик сынаулары жетишген, жашау кѳѳюн да кѳтѳуре келген адамла ѳселе да, дуния кѳурулушну тасхаларын билгенле тѳуйюл ѳдиле. Трам ѳтген ѳсуятланы, кеси кѳрген тиричилик халланы да бирикдирип, тауда жашау тиричиликни тѳрлендирирге керегин кеси ангылай ѳсе да, аны бирсилеге да айтып ангылатыргѳа сѳз кѳолайы жетишмейди. Акѳылына Байкѳонуш ѳлинде келген чарс буруу да ѳсинден кетмейди. Бусагѳатда, былайда, ѳллилерини бетлерине кѳарап, ала секирип ѳталмазлыкѳ бурууну жангыдан кѳрдѳ. Обур хѳйлалы чарс буруу, кѳарангы бла жарыкѳны арасында кѳайсы жанына ѳйланыргѳа билмей, ѳѳѳкген халкѳны ѳкиге, ѳчге, жѳюзге, мингнге бѳле, жерге жатхан алаша туман, толанланып, кѳалана-кѳагѳыла тургѳанча, Жорукѳ ѳѳѳю алай тебиренеди. Бирле, ол таша бурууну кѳрѳп, ѳс да ѳтип, сейирсине башлагѳанлай, ол, кѳалын да, бийик да болуп, ѳслерине аугѳанча, алай жунѳутады. Ай, гиди, олсагѳатдан жарыкѳны жаба, кѳк бла жерни ортасына тартылып

къалады. «Табу болсун, Алтын Хардар!» – деп кючсундю Бекташ. Жыйылгъанла, аны солуу алгъанын эсле, юсуне юрюлдуле.

– Элле болгъан этсинле ансы, къайда да турсунла, къайсы тейриге да табынсынла, башхамыды? – деди биягъы тынмагъан Табылды.

– Угъай, Табылды, башхасы барды! – деп, Бекташ кесгин селешди. – Бир тейриге табынмагъан тайпала бир халкъ болалмазла.

– Ол а керекмиди, бир халкъ болургъа? Ол бизге не берликди?

– Кюч! – деп къычырды Бекташ, тезалмай. – Кюч, аланла!

– Бизге кючню Алтын Хардар береди, – деди хашкен Абустол.

– Кёп эл бириксе, къайры сыйынырыкъды? – деп, Баппу кёзлерин къагъаргъа къалды.

– Хар эл жеринде жашарыкъды. Алай а хар эл да, кеси кибик кёп элни учхуну, учу болгъанын билликди.

– Жашагъаныбызча жашаргъа къоярмы эдинг, Бекташ? – деди иги кесекден бери да башын гулоч таягъына салып, сагъышха кетип тургъан Къыран. – Трам сенден эссиз киши туюл эди, алай ол бизни бир жары да сюрюндюрмегенди. Ол быллай жомакъланы айтып да эшитмегенбиз...

– Аны ким айтса да, сен айтмазгъа керек эдинг, Къыран! – деп жүрексинди Бекташ. – Сен, Трамны осуятына тынгылап тургъан киши, бюгюн, алайда аны кешенесин кёре тургъанынглай, бу бары жумушну мен туудургъанча, алай селешесе... Бары мен айтханны сен, алайда Абустол бла Дударукъ да олийни ауузундан эшитгенсиз! Мен айлана эсем, бир затла да айта эсем, сыйлы Трамны осуятларын этерге кюрешеме!

Къартла, уятлы бола, артха чегиндиле. Жорукъ иги кесекге шош болду.

– Аланла, ангыламайма, биз кесибизни къайры къошуп кюрешебиз? Бекташ жашланы жыйгъанды! – деп, Турушлу Жорукъну бирге келишдириуню амалын тапды. Сора Бекташха къарап айтды: – Сен, жигит, къартладан хайыр алалмазса, алсанг да, узакъ баралмазса! Биз не, биз тынчайыргъа сюебиз, къуралгъан тиричилигибизни бузмазгъа!

– Санга Алтын Хардарны жарыгъы, Турушлу! – деп, Бекташ ыразы болду. – Оноу башыбыз былай болсун: биринчиси... Миллет Төрени Журту Трамны осуятыды! Этерикбизми биз аны осуятын?

– Олийни осуятын этмеген деген а...

– Этерден эсек, таш кётюраллыкъ, ылытхын туталлыкъ – Тарфык ёзенине чыкъсын! Биз, Алтын Хардарны мекенича, бары тау эллени кесине тартхан сыйлы, ариу журт ишлербиз! – Бекташ, аны айтып, Жорукъда сюелген жаш адамланы бетлерине тюрслеп къарады. Бир адамны да бетинде угъайлыкъ, огъурамаулукъ жокъ эди.

IV. ИЗЛЕУЮЛ

Бекташ, ол кюн Жорукъда кечге дери къалып, юйге келгенде, Добуллу арбазда эди. Бекташ атасы, тынгысыз болуп, юйге киралмай тургъанын ангылады.

– Тейриге табу, иш игиди, – деди Бекташ, аны теркирек тынчайтыр ючюн. – Танг жарыгъы бла ишни башларгъа дедик.

Добуллу иги кесек тынгылады.

– Не билейим... Къала журт ишлеген – оюн къургъан туююдю. Жаргелчиле хуна къалай эселе да, не хазна мажарсынла. Устала керекдиле.

– Не амал этейик да, ата? Уллу Тарда, мен билип, устала жокъдула.

– Не дейик, жокъдула тужурчула, накъышчыла, ташны жарылыр жерин билгенле...

– Жокъ эселе – не, ата-баба төресинде хуна къабыргъала сюербиз...

Тау Артында Мцани эл олсагъатда тюшген эди Добуллуну эсине. Аталыгъы Отар Дашкели. Жазгъан темири кюмюш кибик жанычу Дашкели энди сау болмаз, алай а Мцани элде гырхыжаякъ сары Добуллуну эсге тюшюрлюкле табылырла – Дашкелини жашлары, туудукълары... Алагъа излеуюл жиберсек, къалачыла табарыкъдыла.

Олсагъатдан Бекташны иши къуралып къалгъанча, Добуллу алай жарыды.

– Излеуюл къурасакъ Тау Артына... – деп, оюмун айтды.

Тюз да ол кезиучюкде Эртуу бла Жыгъылмаз, къайдан эсе да келип, орамда окъуна атладан тюшдюле. Аталары да, уллу аталары да тургъанлай, арбазгъа кирирге болмай, буруу артында тохтадыла.

– Кимни да нек излейсе, кесинги жашларынг тура, – деди Бекташ. – Атланы къара мукъут этип, бошуна айланмасынла да, бир затха жарасынла.

Эртуу бла Жыгъылмаз, ат тизгинлеринден тартып,

сехледен бери ётдюле да, арбазны кыйыры бла, шошчукъ, халжаргъа къутулдула.

Бекташ, борбайлы Жыгъылмаз бла арыкъсуу Эртуу-ну ызларындан къарап, ичи кирпилдеди. Атасы Добуллу, хауледиле деп, алагъа тырман этгенликге, кеси жашланы жортууул тынымсызлыкъларын аланы кыйлыкълары бузулгъандан угъай, дунияны таныргъа талашхандан кёре эди. Ала уллу аталарыны, Трамны, Асбаянны къатларында, аланы: «Биз кимбиз?» – деп, Кюкюрелги черегини шуулдаууча, тохтамагъан сорууларын эшите ёсгендиле. Добуллу, аланы жете келгенлерин темирчи этерге кюреше, Къурмулу бла Исси тагыны арасында не уа, Кюкюрелгини юсю бла кеси салгъан асма кёпюрден ётюп, сарычач шындыкланы жыра, гюрбежиге баргъанда, жалан темир къурмуну, жаныучу ташланы юслеринден айтып турмагъанды. Уллу атаны, ишлеучю кёлу киби, айтыучу ауузу да уста эди – ол сейир таурухланы аланы темирчи этерге сыйюп айтханлыкъгъа, темирчини салта тауушу жашланы къулакъларына узакъ жерледе къагъылгъан кьонгу-роула болуп, белгисиз жоллагъа чакъыра эдиле.

– Къыз эркеси тели, жаш эркеси бёрю! – дегенни айтды Добуллу.

Эртуу бла Жыгъылмаз, жол хыйсапларын кишиге айтмагъанлыкъгъа, элде унутула баргъан Асбаянны эсден кетермей, бир жерде бир хапарларын эшитир эсег' а деген муратлары да бар эди. Эдил жагъаларындан юрюлген жансакълау жыйынла эдиле бары тау элле – не хатасы бар эди сурагъанны? Адам аягъы басмагъан жерледе айланган болмаз эдиле да, бир кёрген чыгъар! Уллу аталары Добуллу, аны кёлюнден кюркзуп, ёз аталары Бекташ – тынгылай эселе да, Къудас да суугъа батхан таш тыйюл эди, не бир къуш элтген бала! Не сёз, терс эди Къудас, хуна тешикден чыкъгъан киби, бир кишиге бир жукъ билдирмей, агъач хаулелеге тагъылып кетгенди! Къыз тышына букюрулуп эсе туугъанындан, анга не амал? Ха, кетди эсенг, кетген жерингде кёмюл деп кьояргъа жараймыды? Алай деп, юйде, тийреде, кишиге ыз билдирмеселе да, Къудасны болгъан жерин табаргъа эди акъыллары! Эс этип къарагъанда, жалан Эртуу бла Жыгъылмаз тыйюл эдиле къайгъылы, Бекташны бары жашлары, Гууаны кьошмай, бары да – башларын эшике чыгъарыргъа ыйлыгъып, къайда тургъанларын билмей эдиле. Ала жангыдан эсгере эдиле Гууаны тобалыгъын, ары, чакъырылмай келип, жыйыннга кьошулгъан тёрт атлыны. Заран аладан

жетгенин Жаргеллиде ким да ангылай эди; жашла да биле эдиле аны, ай-е, мачыу-масагъат, ызлары жокъ эди; учхан жилиянлай, кетген эдиле, думп болуп. Аны себеп-ли жашла бары да, Эртуу бла Жыгъылмаз а – бютюнда, Орасны жилигъанына ичлеринден ачып, Добуллу бла Бекташдан жашыртын жюрюйдюле. Ол ингирде да аллай жолоучулукъдан къайтып жашырынган эдиле арбаз хунаны артында; аз мычып, халжар таба жумулгъан эдиле.

– Былай келчигиз! – деп, хыны сөлешди Добуллу, жашла халжарда иги кесек мычыгъанда. Хыны эсе да, уллу атаны ауазы жарашыулу эди. Андан эс табып, бери чыкъдыла. – Мен сизни бир уллу жумушха атландырсам... мажарырмамысыз? – Эртуу бла Жыгъылмаз томпа жарыгъында бир бирге къарадыла. Тынгылап, жууап къайтармадыла. Бекташны жашлары къаура гебенле туююл эдиле, уллу аталары буюргъан ишни тамам эталмазча! – Тау Артына аууп, анда Мцани элни табаргъа керексиз... – Ай-е, тейрини жарыгъы, уллу ата жол тежейди, андан иги уа не! Алай а, хазырлыкъларын ичлеринде жашырып, Добуллуну аллында баш ийгенлей къалдыла. – Нек тынгылайсыз?

– Не айтырыкъбыз? Тебирегиз десенг, болду!

– Атагъыз уллу иш башлагъанды... Мындан ары миннген атыгъызны туягъы, кеси аягъыгъыз да ол иш ючюн басарыкъдыла жер! Оюн туююлдо, ысхылты элде къыпчакъ уланни баш этгенлери! Кётурсегиз – эл сокъуранмаз, эсирсегиз – намысыгъыз къалмаз! – Добуллуну бу акъылын да жүреклерине алдыла, жууап къайтармадыла. – Мцани элде Дашкели тукъумну табарсыз. Ол тукъум сизни излеуюл жумушугъузну тындырыр. Бек аздан эки къалачы сурарсыз. Тебиретип, биргелерине келирсиз... Ким биледи, быллай жолоучулукъда башха хапар билсегиз да...

* * *

Добуллу жолгъа танг ата чыгъарсыз дегенликке, ол кече Эртуу бла Жыгъылмазгъа жукъу жокъ эди. Ким биледи, уллу аталары Жаргелли ныгъышларында, юйде да Тау Артыны хапарларын аллай бир кёбелендирип, термилтип айтмаса, Мцани элни къашхасы, тасхасымы бар эди, – жашла аллай бир да учунурукъ болмаз эдиле, атларына жер кече белинде салып, жукълагъан элни итлерин юрдюре, алай атланмасала да!

Атланы ёзенде къоюп, Алтын Хардарны къаранч-

хасына келдиле. Ай жарыгында тейрини Кесилиги аланы сакълап, алларына къарап тургъанча кёрюндю. Экиси да, аны аллында баш ийип, тоба этдиле, жол тиледи.

Ат тизгинлеринден тутуп, Кюкюрелги боюнуна жаяу тюшдюле.

– Сейирди, Мазы, – деди Эртуу, жол башында атыны айылын жангыдан тарта. Ол, кичи къарындашыны атын толу айтмай, Мазы деп къоюучу эди. – Анча заманны ичинде уллу атабыз Мцани элге бир барыр къууум этмегенди! Айтханда уа – суйген жомагы! – Ол, айны мутхуз жарыгында, атны быдыр туюу бла къарап, сууну ары жанында доммай сюрюуню кёреди. Деменгили ауур маллагъа суйюп, хурмет этип къарайды. – Доммай сюрюу! – деди ол дагыда, суйюнчюлюк айтханча.

Кеси сагъышларында Эртууну не айтханын эшитген да этмей, суугъа къарап тургъан Жыгъылмаз башха оюмну айтды:

– Тау Артына жол узакъды, ары ауаргъа уллу Тарны ыфчыклары да къыйындыла... Кел, Чегем ауузу бла барайыкъ! Эллени да танырбыз.

– Бизге элле керек туюлдюле, къалачыла керекдиле!

– Бош сунаса! Эл танымай, жол арытмазса!

Атлагъа минип, кечиуден ётдюле. Доммай сюрюу суудан чыкъгъан атлыланы истеген да этмеди.

– Эл да танырбыз, жол арытырбыз, къаты болсакъ, – деди Эртуу.

– Боркъулдакъ кезине чыгып, андан Чегемге бир къарасакъ, – деп, Жыгъылмаз кеси айтханны тутду.

Эртууну чёрчеклиги бла таукеллиги тенг эдиле; оюмлу жаш эди къарындашларындан энчи. Жыгъылмаз, анга ушамай, от эди; бир зат эсине тюшгенлей, жолкъол сурамай, къаягъа ёрлеп башлаучуду! Нарат чайырлай, терк къабынып, жилтин учургъанлай этер. Сан, тёммек къурулушуна кёре, алай чёрчек, учууукъ Эртуу болургъа керек эди – къаты сюекли, арыкъсуу жаш. Ёрме къамичиси белине жетген деп аллайгъа айтадыла. Ат чабып баргъанлай, жетип, анга узакъдан секирип миниучю! Урчукъ кирик, бурулуп, къуш кирик сермеген! Эртууну дагыда бар эди бир сейир хунери – бир ауаз эшитсе, аны эшитгенича къатлагъан! Жаргелчилени жашларын, къартларын да аз чапдырмагъанды кесине – кече арасында биреуню арбазына келип, аны бир жууугъуну ауазы бла селешсе, къазауат этип чыгъа

эдиле юйден. «Не болгъанды?» – дегенни айтып, тынгысыз къарай эдиле. Артда, Эртуу безирегенин билип, аны къязыкъ бла къууа эдиле; атасына да аз тарыкъ-магъандыла. Къызланы ауазлары бла сёлешип, бирде жашланы да терилте эди. Элде ол бир тасхасын билген къыз болса да, аны суйген жашын эриклеп, кече арасында аз уятмагъанды. Алай, сыйгъа тюшген бир къызны анасы келип тарыкъса, Орас, боюнсадан чомача сермеп, къууа эди аны; Добуллугъа айтып, урушдура эди. «Къой, бала, къой бу былхымсыз хунерни, адамланы кесинге чамландырма», – дей эди Добуллу, ичинден а аны хунерине сейир этгенин, къууаннганын букъдура. Аны биле, Эртуу бир кече, уллу атасын алдаргъа базынмаса да, Орасха базынып, Рирауну ауазы бла сёлешди. Орас, бир палах болгъан сунуп, аягъы юсюне болду да, эшикке жалан аякълай чыкъды. «Рирау, палахсыз къал! – деп сёлешди ол узакъдан окъуна. – Кечегиде не айланаса, саумусуз?» – деп, хуна жанларында аны излерге болду. Эртуу да, хунадан бияры секирип, къачды. Андан сора къойгъан эдиле юйде Эртуу бла кюрешгенни. Ким не айтса да, арыкъсуу гиртчи Эртууну Уллу Тарда алыкъа жюрюмеген сейир хунери бар эди.

Жыгъылмаз, уллу атасыча, сары шинли болмай, къара шинли, толу жаш эди. Хар туюн энчи санарча, базыкъ тюкю къара чачы бурма эди – Жаргеллиде бир башха жашны чачына ушамай. Борбайлы эди кеси да – белине Эртууну төрт къамичисин бирге къошсанг да, жетмез. Борбайлы, токъ жаш болгъанлыкъгъа, кыймылдаулу эди, кертиси да, эсине тюшгеннге арсар бола турмаучу! Къарындашла арасында Эртуу бла Жыгъылмазны энчи жарашыулulukълары андан эсе да, ким биледи: Эртууну оюмлулугъу бла Жыгъылмазны арсарсызлыгъы бирге келишип.

– Биз уллу атабызны айтхананын бир заманда эсден кетерирге керек туюлбюз, – деди Эртуу, ала элден иги узайгъандан сора. – Биз келгинчибиз, аллай башхалыкъ ючюнчю төлюге дери унутулмайды.

– Бизге келгинчи деп элде киши да айтмайды, – деди Жыгъылмаз. – Ата да, сиз барыгъыз да аны ючюн, ыйлыгъып, мууал болгъаныгъызны бирда ангыламайма! Алайдан къалсакъ, тауда бары адам келгинчиди.

– Алгъа келген къонакъ артда келген къонакъны суймейди, – деди Эртуу. – Сен айтхан тюздю, тауда биз барыбыз да келгинчилебиз... Трам окъуна, ол акъылман олий, ол да ысхылты дегенлей туруучу эди...

– Туруучу эди, сайлауга жетгенде уа, бизни ата-бызны сайлаганды! Кыпчак батырны! – Эртууну оюмлулугун Жыгылмазны чөрчеклиги хорлай эди. Эртуу, анга бой сала, тынгылаганда, Жыгылмаз бютунда келленди. – Байкыонун майданында болган тутушну эсинге тюшюр! Багыатыр балбанны бизни ата-быз калай булгаганын! Мен аны жашыма! – Жыгылмаз, ат куюнде учунуп кетип, кыамичи ойнатды да, аты, суу боюну ташланы чартлата чапды.

– Да Трам да бир «ысхылты», бир «усхолту» деучу эди, – деп, Жыгылмазны жете, Эртуу аны жанында тохтады. – Трам, дейме, бизни тюзледен таулагга калай юрюле келгенибизни айтханда, бир «ысхылты» дей эди, бир а «усхолту»... Кыайсы тюздю, ким билсин... – Жыгылмаз энди бираз тохташхан эди. Эртуу айтханга эс буруп, сагыш этеди.

– Не башхасы барды, «ысхылтымы», «усхолтуму»?

– Иш анда тюйюлдю...

– Неде?

– Трамны «ысхылты», «усхолту» дегенинде. Ала бу жерледе бизден эсе алгадан жашайдыла.

– Кыалай алгадан?

– Аулак тайпала бизден алгадан чачылганлары себепли...

– Мен а уллу атабызны башха хапарларын билеме... Кубрат батыр кюнчыгыш жанларына кечгенде... Биз, аны туудуктары болуп, бу жерлени кезлегенде... Алан ысхылтыла кайда эдиле?

– Айхай, емюрлени санарча, бир амалыбыз болса уа! Жук билмейбиз!

– Билмейбиз! Аны себепли айтама... Чегем ауузу бла барайык деп.

– Тохта, – деди Эртуу. – Тохта, тутханынга тутмак болуп турма.

– Билмейбиз деген да сен, тохта деген да сен!

– Ысхылтыла бу жерлени ташлары бла бирге жаратылгандыла деп кыоючу Трам...

– Бек бурурунгулу Кубрат батырды, – деди Жыгылмаз, тамата кыарындашыны ауузуна чабып. – Кубрат батыр Эдилден Кынбатханга кетгенли, биз мында жашайбыз! Кыарачал езенлеринде окына алты атага жетгенбиз... Кешенелерибизни саначы!

– Ай, сени огъесе, Жыгылмаз, – деди Эртуу. – Алты ата ол неди? Кыайбергенлары, Эдилден юрюле келип, Кыарачал езенлеринде тохтаганда, Боркылдак окына эл эди, ысхылтыла жашаган эл.

– Биз а... Биз Кубратны уланы, улут башыбыз Батпайны тамырындан жайылгъан эллени билебизми? Чегем эллери къалмай къыпчакъ эселе уа?

– Угъай, тейри. Дауут, уллу атабызны атасы, къыпчакъ тайпала энди Уллу Тарны бийлегендиле деп болгъанды. Келе келип, бизни ысхылтыла хорлагъан эселе, биз бой салып тохтаргъамы керекбиз? Къыпчакъ-ладыла тау ауузлада баш! – Жыгъылмаз, энтта да къамичи ойнатып, атын чапдырды.

Жыгъылмаз алда, Эртуу аны ызындан иги кесек бардыла. Кёкде жулдузла жукъара башлагъандыла. Суу боюну ёзенни жагъалап, къалын ёсген жеркде жылкычы къуш кычырады. Былайлада тау арасы кенгди да, черекни чегет жаны терен агъачды, кюнюм жаны ташлы сайды.

– Санга не болгъанды? – деди Эртуу, Жыгъылмазны жетип.

– Не?

– Жолгъа чыкъгъанлай, къутуруп къалгъан кибик... Терсинден тутуп турлукъ эсенг... биз аууш ауаллыкъ туююлбюз!

– Артха къайт! Ойдур бла Орданны ал биргенге! Не деп да сормазла, кое тургъан къош кёрселе да, чапмазла! – Эртуу бу жол да тилин къапды. Жыгъылмаз бла даулашып, иши болмазлыгъын ахыр-ауал ангылады. Жыгъылмаз да, баям, тамата къарындашыны бойсуна башлагъанын сезип, къатыдан тутду: – Жюреги кийизден болса, жюрюгени келгинчи болмай къаламыды! Емюрле аллайгъа не этерикдиле?

Танг къарангысында жолну атла кеслери табып барадыла. Эртуу Жыгъылмазны ёжерлигин аны атыны тылпыуундан окъуна сезеди. Таула бийиклене, къаяла да бирге жууукълаша, Кюкюрелгини жангыдан кысадыла. Къаяла кыса баргъанлары къадар а, черек да, ачыуун къайры атаргъа билмей, гюрюлдеп, ташны ташха урады. Танг аллы табийгъатны хорлугъуна баш ийип, атлыла да шош барадыла, хар бири кеси сагъышы бла.

– Танг жарыгъы таулары жарытыргъа, Боркзулдакъ кезине чыгъарыкъбыз, – деди Жыгъылмаз.

Эртууну акъылы башхада эди.

– Къарачал ёзенлеринде туююл эдик келгинчи... Да таулу да туююл эдик анда...

– Ким эдик да? – Бу жол Жыгъылмаз, атыны жюгенин тартып, тамата къарындашыны юсюне болду. – Ким эдик да, таулу да туююл эди эсек?

– Къайберген тайпа!

– Ёзге не керекди? Ананг – ысхылты, атанг – Къайберген! Дагъыда къаллай ат керекди, насыплы болур ючюн?

– Бурун... тайпа башыбыз Байберген Кубрат ханны ёзюрю болгъанда...

– Ол заманда уа не эди атыбыз? – деп, Жыгъылмаз Эртууну сёзюн бёлдю. Эртуу, сабырсыз эсе да, акъылын толукъ келишдирилмай тынгылагъанда, атын жолгъа салып, Жыгъылмаз ахыр кесаматын этди: – Къой, Эртуу, аланы барын! Адамны ёз аты, ёз тайпасы болургъа керекди. Башхасы Алтын Хардарны ишиди.

Къая эринлерине жарыкъ ура башлагъанды. Былайда сууну шуулдагъаны да артыкъ эрттегили кёрюнеди. Жолоучула суу боюнундан сырт этегине чыккыдыла. Аууздан ургъан сериун игида суукъсуратады.

Кюн таякъла аланы ызларындан Боркъулдакъ кезинде жетдиле.

Кезден къарап, аргъы тауда къара жол кёрюнеди.

– Бизни жолубуз! – деп къууанды Жыгъылмаз.

– Тели болма, Жыгъылмаз, – деди Эртуу, оюмлу. – Тели болма, уллу жумуш бла чыккыгъанбыз жолгъа. Ары къарама да, Уллу Тарны башына къара, Гёз ыфчыгына!

Жыгъылмаз, атындан секирип тюшюп, Эртууну атдан, къуш алгъан кирик, бир тынч алды да, къоюнуна къысып, къымылдатмай къойду.

– Уллу жумуш бла чыккыгъанбыз, даулашмайма! Уллу ата болжал салмагъанды дейме. Къайтып келе, нёгерлерибиз боллукъдула, жукъ кёраллыкъ туюлбюз... Эртуу, мен кёрюрге сюеме! Таныргъа, таныргъа! Эшитемисе!

– Не жаншау этесе, Мазы?! – деди Эртуу, кичи къарындашыны къучагъындан къутулуп. – Не жаншау этесе, тамагъынга сыбызгъы къаура чанчылмагъан эсе?! – деди, кюлюп.

Таматаны кюлгени ыразы болгъаныды. Жыгъылмаз, атындан секирип тюшгенича, анга секирип да минди да, Эртууну да сакъламай, чыкъ тюшген чаллыкъ сырт бла энишге болду. Ол, ёзеннге чыгып, анда жангыз терекни къатына жетип, атдан тюшгюнчю, Эртуу аны ызындан къарап турду. Сора, ат тизгининден тартып, жаяу энип келди.

– Былайда атлагъа суу ичирейик, солугъан да эте-йик, – деди Жыгъылмаз, атын, къантарып, отлаугъа ие.

– Энди бизни ким къууарыкъды? – деди Эртуу да.

Ол, кичи къарындашыны жол тилегин къабыл этип, кесине бир уллу женгиллик алгъаннга ушай эди.

– Къуугъан къуусун, жетсин да, буусун! – деп, Жыгъылмаз кырдыкда шиш турду да, эки кьолю бла жюрюп, Эртууну тегерегине айланды.

– Кет, жаныуардан башхалыгъынг жокъду, – деди анга Эртуу.

– Энди биз кечеги жолоучулабыз, – деди Жыгъылмаз, аягъы юсуне туруп, тегерекни сынчылай. – Кюндюз болса, чаууллагъа кирирбиз, кече болса, бёрю болуп жюрюрбюз! – деп жырлады. Алай жырлап, чапханлай, суугъа энди да, чабырлары бла аны ичине кирип, кьолбет жууду. Эрттен кюню къара суугъа ойнауукъ-арсар жилтинчикле атады. – Кюндюз болса, чаууллагъа кирирбиз, кече болса, бёрю болуп жюрюрбюз... Нек эсе да мен атабызны эгечи чегем элледен сунама, – деди ол, Эртуу да, суугъа келип, аны къатында тохтагъанда. Жыгъылмаз суу ташлада аны бети къалай таралгъанын кёреді. – Тау Артына ауаргъа да Чегем ыфчыгы тынчды деп эшитгенме.

Эртуу, анга жукъ айтмай, сайгъа чыкъды да, жагъа да таш туйген сыйдам талыштакладан отун жыйды.

– Ким да кёрсун бизни тауда, танышхынчы, уучулабыз, – деди ол, жыйгъан отунларын къучагъына алып, талагъа къайта.

Алыкъа суу ичинде тура, Жыгъылмаз аны эшитмеді. Ол чегет жанында эки къая арасындан, акъ кёмюк этип, къуюлгъан акъжалкъа, акътаууш чучхургъа битгенди да, Эртуу кеси аллына айтып баргъанны угъай эсенг, къулакъ жанына келип къычыргъанны да эшитирик туюлду. Чучхурну тюбю уллу айланма болуп, кеси кёмюклерин кеси жута, кёмеуол сансызлыгъы бла къая ташлагъа ёшюн урады да, артха жол тапмаздан, аланы башлары бла секирип, черекке жан атады. Жыгъылмаз, аны тутарыгъы не уа жутарыгъы, не уа ичинде балыгъы боллугъу келип, кёзлери жанады, алынып баргъаннга ушайды.

– Эртуу! – деп къычырды ол, энтта да чучхурдан кёз алмай.

Эртуу, таладан къарап, къая башы тиклени кёрдю. Кийик сюрюуню да эследи. Сюрюу эниуле таба саркъады. «Суу ичерге тюшедиле, баям», – деди ол. Жыгъылмаз, чучхургъа къарап, къанды дейме, Эртууну къатына, арып, ырмах болгъанча, алай келди. Энди эниуледен энишге къутулгъан кийик сюрюуню ол да кёрдю. Садагъын терк алып, таш артына тохтады.

- Охо, сен ат, – деди Эртуу. – Бирин ат.
– Туурадан бери кет, – деди Жыгъылмаз.

Кийик сюрюу, чучхургъа жетер-жетмез, юркюп, къайнагъан кёмеуолге булгъана, бияры чачырагъанда, толкъун шорхалада къан ызла кёрюндюле. Бокон тюбюнден садакъ окъ тийген кийик артха, эниуле таба, иги кесек барды. Жыгъылмаз, жаралы кийикни ызындан къысха болуп, алайсыз да къаны баргъан жаныуарны боюнун тартды. Жыгъылмай, Эртуу да, суудан ары ётюп, Жыгъылмаз кийикни къалай сойгъанына къарап турду. Сора экиси, учаны эки жанындан тутуп, суу боюнуна тюшюрдюле да, алайда ичин алып, Жыгъылмаз быдырны жууду. Эртуу да этни жикле этди. Къалгъанын Жыгъылмазны кесине кёюп, дыркы талачыкыгъа чыкды да, алайда уру къазып, ичинде от тамызды. Суу боюнунда дагыда юрге, кюйрюч талыштакла кёп эдиле. Аладан да ташып, чунгурда отну уллу жакды. Жыгъылмаз, этни, быдырны ичине жыйып, кыйырларын чеги сингирле бла жёрмеледи. Чунгур ичинде агъачы кюйюп бошагъан къызыл мыдыхны тенгши булгъап, быдырны ары салды. Юсюне гъойгъум чапыракъла да тёшеп, Эртуу бичагъы бла кёобаргъан зылдыла бла жапды. Ол ишни барыуунда бири бирине, ых деп, бир жангыз сёз айтмагъан эки къарындаш, эт жерге кёмюлгенлей, экисине да кёкден таууш болгъанча, терк тешиндиле, чабышып, чучхур тюбюне кирдиле.

– Оу-ий, суу анасы! Суу анасы! Тазалыкъ бер! – деп къычыра эдиле.

Жыгъылмаз, къаяны хатху таууш этдирип, теренден тепдирген чучхурну ичи бла ёрге чыгъаргъа кюрешгенча, огъесе, аны сууугъу эсиртип, жеринде туралмагъанча, ёрге-ёрге секиреди. Бийикден алай деменгили кюч бла тёгюлген, жалкъалары кюмюш сюнгюлеге ушагъан боранлы сууукъ чучхурну тюбюнде, секирип ойнагъанны къой, аягъы юсюнде тургъан окъуна къыйын эди. Кюч бла ургъан жютю агъымла Жыгъылмазны, уруп, тёппе тургъуза, къоркъунчлу кёмеуоллерине кёмеди; сора ол, чучхурдан игида энишгеде толкъуналагъа булгъана, хахай этеди. Эртуу, тели батыр къарындашына тынгысыз бола: «Ойнама суу бла!» – деп къычырады.

Жыгъылмаз, төрт аякъланып, дыркы талагъа чыгып баргъанда, аны маймулдан айыргъан къыйын эди – тюкю, чачлы, сакъаллы! «Агъачда къалса, жанлы жыйыннга терк кёошуллукъду!» – деди Эртуу ичинден.

Дыркыда жангыз терек деменгили кертме эди.

Андан узакъ болмай, жаргел тюрбюнде къара шаудан къайнайды. Къымыжа Жыгъылмаз, суудан чыгъа келгенлей, кертмени кенделен бутагъына тюз да маймул секиргенча секирди да, анга илинип, ёрге чыкъды. Терекни чокайына дери жетип, къагъа кирди. Къыртыш юсю бишген кертмеледен толду. Жыгъылмаз, терекден тюршюп, агъач кертмелени зауукъ этип ашайды, ууучларына да жыяды.

– Къарындашынг кёрсе, иги кюнюнго берир! – деди Эртуу.

– Ким? – деп сагъайды Жыгъылмаз – арт аякъларына сюелип тургъан айыу!

– Шаудан ичинде! Барчы, къара.

Чамгъа артыкъ хунери болмаучу Жыгъылмаз, безиреуюк Эртууну хыйласына чалынып, жыйгъан кертмелерин да теге, шауданнга чапды. Къара шауданда кесин кёрюп, элгеннген окъуна этди: кесини артыкъ тюркю болуучусун биле эди, тюз быллай маймул болурма деб' а турмай эди.

– Ой, тамаша! – дей эди ол, Эртууну къатына келе.

Эртуу, дыркыдан къарап тура, бир атадан, бир андан туугъан эки къарындашны арасында аллай бир айырмалыкгъа сейир этеди. Жыгъылмаз юсюне кийим киймесе да жарарыкъ эди. Эртуу жалан эди, алыкъа тюркленмеген жаныуарлай.

Эртуу дыркы десе да, кенг сыртны этеги – уллу тюз эди, кыйырында ол жангыз терек шууулдагъан. Ким эсе да, хансын, котурун, бадырын ариулап, иги къарагъан тала. Кырдыгы да бийик тюрюл, ууакъ чеплю, гюллю.

Жыгъылмаз юсюнден сууун саркъыта тургъунчу, Эртуу сайда таш сайлайды.

– Муну кётюралырмыса? – деди ол, кюнде Жыгъылмазны тюрю къалай жылтырагъанын кёре. Аны кётюралырмыса дегени кётюралырманы дегени эди да, Жыгъылмаз, жутмай, масхара этди:

– Санга аууруракъ болур!

– Эрлик кичиден чыгъады, алчы бир сора.

– Ол ташны мен сайламагъанма, – деди Жыгъылмаз. Барып, андан да уллу ташны алды да, къол аязына салып, кесинден ёрге кётюрдю.

– Ат энди, – деди Эртуу.

Жыгъылмаз, ташны алай бийикге кётюрюп тургъанлай, сюрюше барып, дагъыда, сюрюше, жерине къайтып, сюрюшюуден тепсеуге ётгенча, тобукъ ала, Эртуу-

ну төгерегине айланды. Андан сора да, ташны эниште иймей, кызыулана барып, силдеди.

– Сени кезиунгдю, Эртуу!

Жыгъылмаз, андан бери да кеси тенгли ташны угъай, агъач топну кётюрюп ойнагъанча, аз да талагъы турмай, Эртууну сейирине къарайды. Эртуу барды да, Жыгъылмаз атхан ташны кётюрюр хыйсап этди. Эки кьолю бла алалады, кётюрюп, инбашына уа салалмайды.

– Менден алгъа туумасанг эди, анам Эсенеини кючю санга къаллыкъ эди, – деп, Жыгъылмаз аны шылдынг этер сагъатда, Эртуу, ташны кьоюп, Жыгъылмазны сермеп тутду да, ол, эс жыйып, бир къарыу этгинчи, булгъап, жерге салды.

– Анса уа? Билмей тургъанлай тутсам! – деди Жыгъылмаз, жерден кыйналып тура. Бу жол Эртууну ол сермеди.

– Жыгъылгъанны сырты жерден тоймаз, – деди Эртуу. Жыгъылмаз, къармашып, анга къарыуун сала тургъунчу, Эртуу аны, биягъындан да терк булгъап, кыртышха сойландырды. – Сен, таш ата билеме деп, адамны да, ташныча, алай булгъарыкъ сунма.

Гёжеф эриште къарындашы бла чыгъаргъа тюшмеген эсе да, Жыгъылмаз Жаргеллиде аз тутушмагъанды. Сейири – къайда юйреннгенди Эртуу былай уста тутушургъа? Огъесе Къайбергенлагъа гёжефлик къан, жан бла биргеми бериледи?

– Алтын Хардар бирлеге къарыу береди, бирлеге уа – усталыкъ!

Юркген кийикле жалау башындан къарай эдиле. Жолоучу къарындашла сайда къол таш атып эришдиле. Андан эригип, ёзенде чабыша кирдиле. Ахырында, кийик какаланы агъач кертмени кёндеден бутагъына тагъып, илишан атдыла. Жортууул усталыкъ дайым жарау излегенин ала иги биледиле. Аны себепли туурада элли жашла бла, ташада кеслери кеслери бла кюч, усталыкъ, амал сынашыуну бир бирлерин таныгъанлы да тохтатмагъандыла.

Бу жол аланы жаш сакъалларын суу угъай, тер жибитди. Арып жыгъылгъынчы жарау этип, чучхур тюбюне жангыдан кирдиле. Жууунуп чыгъып, кийиндиле. Энди кийик этни урудан чыгъарыргъа боллукъ эди.

От уруну юсюнден зылдыланы алып, гъойгъум чапыракъланы кетергенлей, төгережни эт бишген ийис алды. Быдыр ичинде кеси сууунда кызарып бишген эт ач къарындашланы ашарыкъларын бютюнда кел-

тирди. Жыгъылмазны жамычысын къанжыгъа баудан алып, къыртышха жайдыла да, жол азыкъларындан бирер галаучукъ да алып, кийик этни хазна къалдырмай бошадыла. Жыгъылмазны жамычысын жайып, узатылып жатдыла.

V. ГОЙТО

Ала уянгганда, экинди бола эди. Терк атландыла. Кече жол жүрюп, танг ата, терен къолну ичинде къойчу къошну кёрдюле. Ары жанлагъанларында, къарт къойчу, жётел эте, от тамызыргъа кюреше эди. Жаш къойчу хастанда эчки сауады. Къошха адам келгенди деп, жаш къойчу эчки саугъанын къоймады. Къарт къойчу, къошха чакъырыр эсе да, жётели къысып, ала къайгъылы туюлду.

– Была кертиге ушамайдыла, – деди Жыгъылмаз.

Эртуу, атдан тюшюп, къош аллына келди. Къарт къойчу жётелден къутулгъунчу, эшик юсюнде сюелип турду.

– Эртуу, бери кет, бу къошха адам аягъы басханнга ушамайды, – деди, атдан тюшмей, тегерекни сынчылай тургъан Жыгъылмаз.

Ангыча, жётели тохтап, ёрге тургъан къарт къойчу, эшик юсюнде сюелген Эртуугъа угъай, атдан тюшмей, къош тегерегине сагъайгъан Жыгъылмазгъа айтды:

– Сени кирик бирни аягъы уа басхан болур! – Сора, Эртуугъа къарап, сабыр болду. Жаш къойчу, ёре гопанны эчки сютден толтуруп, хастандан чыкъды. – Игиликге келген эсегиз, къошха киригиз... Аманлыкъгъа келген эсегиз... бу къош Акъсакъ Темирни куюн да кёргенди...

– Андан бери жашай эсегиз а... – деди Жыгъылмаз, атдан тюшмей.

– Кёресе, чёрчек жолоучу, жашайбыз.

Къарт къойчу, Эртууну ичгери ётдюрюп, жаш къойчуну къолундан гопанны алды; аны сютюн къош отну жылыуунда тургъан алаша кюштелчикге къуюп, башха чыккырдан узунсап чолпу бла айран алды. Чолпудан ёре чёмючге кючден къуюлгъан къош айранны Эртууну къолуна тутдурду. Къарт къойчу, ол ишлени эте туруп, жётелим тутуп къалмасын деп, солуу алмай тургъаннга ушай эди.

Жыгъылмаз, энтта да атдан тюшмей, тегерекге къарайды. Къарт къойчу бла жаш къойчуну юйлери, жа-

шаулары да, баям, кьош эди; кютгенлери уа эчки. Сыртны кырдыгы ариу жюлюннгенин айтмаса да, бутагы, кябугъу ашалмагъан тийреде бир терек, бир котур жокъ. Тюжэ, эчки кьош эди ол – къачан эсе да ёмюр жолунда ажалаша келип, былайгъа тюшген къарт кьойчу бла, анга ийлешип, жашау этерге кюрешген жаш кьойчуну кьошлары. Тёгерекде, тынгысыз болурча, жукъ кёрмей, кьошха къайтып, атдан тюшдю. Атын илкичге тагып, кьошха кирди.

Къарт кьойчу Эртуугъа хапар айта эди.

– Жашчыкълар кынгырбур арышаууздан¹ къачып кьутулгъан эдим да, андан бери жашайма. – Эртуу, ёре чёмючно кичи къарындашына узатып, къарт кьойчуну хапарына къаныкъды.

– Кьош а... къайсы элни кьошуду? – Айран асыры къалындан, ичерге къыйын эди да, Жыгъылмаз, къашыкъ сурагъа ийменип, чёмючно төммек юсюне салды.

– Кесими кьошумду, – деди къарт кьойчу. – Агъачда къача-кёче кетип, бир эчки тапхан эдим да, энди, майна, минг эчким барды... Дыс да болду, сыды да болду, энди уа – дассыды.

– Ол а не санауду? – деди Эртуу, ангыламай.

– Алан санау, – деди Гойто, кьонакъланы чийлерин билгенча, алагъа ишекли къарап. Он да болду, жюз да болду, энди уа минг... Кьойчукъла да бардыла, кьонакъ-тюшюн келсе деп...

– Жашчыкъ да кесинги болур?

– Гойто, кьой сояйыммы? – деди жаш кьойчу, кьошну эшигинден къарап. Къарт кьойчу, солуу ала, Эртуугъа жууап берирге жетишгинчи, Эртуу жашчыкыгъа бла Гойтогъа кезиу-кезиу къарап, бирге ушамагъанларындан, Гойтону да жыл саны асыры озуп болгъанындан, къарт кьойчу бла жаш кьойчу ата бла бала туююдюле деп бичди. Къарт кьойчу, андан бери да солуу алалмай, жаш кьойчугъа сой деп, баш къакъды. Жаш кьойчу кьош чалыгъа тагылып тургъан бичакъны алып кетди.

Къарт кьойчу, энтта да солууу жетишмей, кючден айтды:

– Ёксюз жашчыкъны ёсдюреме. Арышаууз харам жетгинчи, чегем ысхылтылада ёксюзле да жокъ эдиле...

Жаш кьойчу, токълал ирикни тартып келип, кьош аллында жыкъды.

¹ Арышаууз – Акъсакъ Темирни таулу халкъ атагъан налат аты.

– Эт тансыгъы тьююлбюз, кьоюгъуз, – деди Жыгъылмаз.

– Намыс кетер кьонакъгъа угъай, кетмез тейриге этиледи, – деп, Гойто Жыгъылмаз таба кёз-къаш бермеген къарам бла къарады. Келгенли бери да къарт кьойчу анга къарангыды.

– Чегем ысхылтыла? – деп сагъайды Эртуу. Къарт кьойчу айтханын къайтарыргъа жетишгинчи, иги кесек заман озуп, Эртуу башханы сорду. – Бир къауум заман мындан алгъа уллу атабыз къурагъан тобалыкъгъа төрт атлы келген эди. Андан сора кёп турмай, элибизни уллу жырчысы Асбаян юч да эжиучюсю бла Боркъулдакъ элине чакъырылып кетип, къайтмай кьалгъандыла. – Эртуу атасыны эгечин сагъыныргъа басынмады.

– Сиз аланы излейсиз сора?

– Излейбиз...

– Келген эдиле, хау, – деп, терк айтды къарт кьойчу.

– Сау болурламы? – деп, Жыгъылмаз андан да терк чартлады.

– Аны уа Аламан тейриге сорлукъса, жигит... – Эки кьонакъны, жерге къарап, мудах болгъанларына бир кесек жумушап, сабыр сёлешди. – Андан бери не заман, эллерине къайтмагъан эселе... Аламан тейри аланы жолда тутханды, баям.

– Аламан жолда тутуп, Тюп дуниягъа алып кетерча кишиле тьююлдюле, – деди Жыгъылмаз, къызыу. Асбаянланы элге къайтмай тургъанлары ючюн, терслик бу кьошда болгъанча, аны хапчугуна, адамына да ачыулу къарады.

Гойто кёлкъалды ауаз бла сёлешди:

– Хал билмеген танаис тайпаладан болур эдиле ансы... гунч болгъан эдиле, экинчи къайтмай. Бир келген жерине экинчи къайтмагъан ассызланы белгилериди.

– Ол дегенинг? – Эртуу биягъында «ысхылтыла?» деп сейирсиннгенине бу жол «ассызла» да кьошулуп, солууу тамагъына тыгъылды. – Ол дегенинг, Гойто? Биягъында «ысхылтыла» дединг, энди «ассызла» дейсе... Кимдиле была? Биз да айтабыз «ысхылтыла» деп, алай биз элни баш адамларына айтабыз, сыйлыларына...

– Езге уа! – Гойто, кьонакъланы халларын жаратмай, кесгин сёлешди. Чегем – ысхылты эллени жерлериди! Ысхылты эсенг, баш адамса, ысхылты тьююл эсенг, – ассызса, тюп адам.

Эртуу Жыгъылмазгъа къарады. Ол, жеринден чартлап туруп, кьош чалыдан тутуп, тохтады. Баям, кесин тыяр ючюн. Эртуу аны, къарт къойчуну, бёрю жырthanча, жыртырыгъы келип тургъанын ангылап, кюлунда къамичисин аны таба кезеди.

– Асбаян да, аны эжиучюлери Алау, Ачау, Азнауур да тюп адамла тюйюлдюле, жырчыладыла, Гойто, жырчыла!

– Бу сыйлы кьошда къонакъ болгъанынгы унутма, Жыгъылмаз, – деп эсгертди анга Эртуу. Олтургъан жеринден тепчип, анга жууугъуракъ болду.

– Тюпню, башны да адамны эте билген хунери айырмайды, – деди Гойто, кыза башлап. – Жырлагъан тюпле, башла да этедиле...

– Тюпле деп сен кимге айтаса? – деди Жыгъылмаз, хыны.

– Къыпчакълагъа! – деди Гойто да, кыылыч сууургъанча.

Эртуу, терк болуп, Жыгъылмазны аллына сюелди.

– Гойто сени эрке кыылыгъынгы билмейди, тамагъа хурмет этмеген сунар... Бар алайгъа, жеринге олтур. – Жыгъылмаз, тамата къарындашына жууап эталмаздан, жерине олтурду. – Гойто бизге къонакълыкъ этдире турады... Биз да, Асбаянларыча, кесибизге тюп адамла деп айтдырмайыкъ... – Кьошда хал бир кесек сабыр болду. Гойто да, кыызгъаны бла солууу иги болуп къалгъанча, тирирек сёлешеди.

– Кёреме, жигитлесиз...

– Бизни жолубуз Тау Артынады, – деп, Эртуу Гойтогъа бегирек кыысылды. Ишни келишине, боллугъуна да терк тюшюнюучю Эртуу, Гойто бош адам болмагъанын ангылап, аны тасхасын игирек ачардан эди. Жортуулда, жүрек батырлыкъча, акъыл сабырлыкъ да керекди. – Излеуол жумуш бла чыкъгъанбыз, тужурчула керекдиле да. Уллу атабызны гюржю къонакъбайларына...

– Сиз... алан санауну билмей эсегиз... ысхылты болмазсыз? – Гойтону ишеклиги ёсе, Эртууну хапарына кёулакъ салмай башлагъанды.

Эртуу да, аны ишеклигине эс бурмай, кеси тутханын сюреди.

– Сейир тюйюлмюдю, Гойто, ол кюн сени къонакъларынгы алай ашыгъып кетгенлери?

– Аланы чегем эллени таныргъа муратлары бар эди... Кийикёренни...

– Сора уа?

– Мен бир... ёлор кюнү жетген къарт къойчу, жюз бла эки жыйырма жыл жашагъан...

– Айт, айт...

– Айтмай а, жигит. Адам билген хапарларын Тюп дуниягъа алып кетерге эркин туююлдо. Алагъа да айтып башладым...

– Нени? – деп, Жыгъылмаз ичинден аны бла туююш-генин унутуп, къош теренинден берлакъ тепчиди.

– Чегем эллени...

– Чегем эллени?

– Бек башы Кийикёренни!

– Кийикёрен...

– Айхай, Кийикёрен! Чегем ысхылтыланы ханлыкъ эллери. Нек эсе да мен алагъа айтмазымы айтыргъа къалгъан эдим...

– Ала уа?

– Ала уа, Кийикёрен дегенлей, учун тийгенча, къу-уулгъан эдиле...

– Ашыкъгъан суу тенгизге жетмез, – деди Эртуу, тюкню Гойто суйген жанына сылап. – Ол деген а не сёз эди, хапарны аягъына дери тёзмей...

– Тюз алайды. Кетген эселе да, жетмегендиле Кийикёрен элине. Анда эрлени къылыкъларын билмей, кеслерин къырдыргъан эселе да, алайды. – Гойто, аз да жётели болмагъанча, солууу тыйылмагъанча, шатык сёлешеди. – Кийикёрен бийикдеди, жолун билген а жокъду...

– Да ол къалайды? Эл барыу-келиу жюрютмеймиди?

– Кийикёренчиле кеслери чыгъадыла, киредиле. Тыш адамны аягъы ары басмайды.

– Къызыл Фукну кёкде къаласыды дегин?

– Кёкдеги къалады, ханы Фук туююл, Туранбайды ансы.

– Хан Туранбай?

– Хар элни да барды ханы, Туранбай баш ханды. Ханла ханы!

– Жолу жокъ эсе Кийикёренни, ары къалай чыкъ-гъандыла?

– Къачан?

– Келгенлеринде.

– А-а, алаймы дейсиз, айтырма аны да. Бусагъатда, эсиме тюшгенлей, айтып къояйым... Тобалыкъгъа келген төрт атлымы дейсиз?

– Төрт атлы, ат кишнер сагъатха сизни сейирге къалдыргъан.

– Кийикёренчи эрледиле! Андан да сейирин айта-

йым сизге, артык адежли туюл эсегиз да. Жарым жыл мындан алгъа жыйырма атлы болуп, ма бу сиз ыйлыкъгъан къошда тохтап, ауузланып кетгендиле. Къыз къачырып бара эдиле.

Эртуу бу жол да, Жыгъылмаз тасха билдирип къояды деп, тынгысыз бола, теркирек да, къатыракъ да сорду.

– Сейир элди Кийикёрен... Айт, Гойто, тейри сакъласын жанынгы, айт.

– Асман къаяны башына, Кийикёрен тюзюне, чыгъарча атлауучла ишлегенде, атам бла барып, къарап тургъан жашчыкъма. Андан бери ол атлауучла бла бир тыш адам ары чыкъмагъанды.

– Къыз да къачырадыла дейсе да?

– Къыз къачырса, жесир алсала да, башха жол бла элтедиле. Къыйын жашау ысхылты ханлыкъны халкъын сакълыкъгъа юйретгенди.

Энди Эртуу угъай эсенг, Жыгъылмаз окъуна къаныкъгъан эди къарт къойчуну хапарына. Жаш къойчу, къонакълыкъ этни келтирип, къош сынжырда ёрге тагъылып тургъан багъыр къазаннга салды; къазанны энишге ийип, ичине бекшайдан суу къуйду. Чалы тюбюнде чепкен журуннга чулгъанып, сакъ асыралгъан кёксюл ташны ачды, андан сындырып, къазаннга жаркъачыкъ атды.

– Сюрюуню къыстайым, Гойто, – деди.

– Узакъ кетме, – деди Гойто.

– Ангыламайбыз, Гойто... «ысхылты», «усхолту» дейсе... Асман къаягъа битикле ишлегенде дейсе... Биз бир ажашып айланган уучулабыз, сени кирик, кёп билген, бурунну кёзю бла кёрген бир акъылман айтмаса, биз, эндиги жашла, не билликбиз?

– Дуния къайсы ёмюрде болур дейсиз? Сиз аны айтчыгъыз манга! – Гойтоу жётели иги болуп, солууу ачылып къалгъаннга ушай эди. Кеси да кёлленип, къонакълагъа хапар айтыргъа сюйгени эсленеди.

– Къанлы Темирни жер жапхан аскерлери алан ханлыкъны жер къаны этип чачханда, мен алыкъа туумагъан эдим, – деп, Гойто, келген къонакъла бла бирге ёмюр сюрюуню эсебин кеси этерге нюзюрленди. – Къачхынчылыкъда, жолда туугъанма. Ол заманда бизни аталарыбыз жолсуз къаялагъа чыкъгъан эдиле. Сагъыш этигиз, акъсакъ арышаууз къуугъанмыды бизни? Энди манга жюз кыркъ жыл болады.

– Жюз кыркъ жыл болгъанын а къайдан билесе? – деп къадалды Жыгъылмаз Гойтогъа.

Гойто, хапарын бёлюп, Жыгъылмазгъа биягъы хал-

да кёз садагъын атды да, жаш адамча, хылыф туруп, мулжар башындан базыкъ шынтагы бла бирге къысылгъан жети бирча таякъчыкъны чыгъарды. Аланы Эртуу бла Жыгъылмазны алларында жайып, юслеринде кертиклени санады. Юч таякъда жыйырма тогъуз кертик санап, айтды:

– Была атамы таякълары эдиле, кертик таякълары. Жыйырма тогъуз кертикни да ол кертгенди. Андан берисинде кертикле кесимидиле – барын ма бу къошда кертгенме, санагъыз, жюз бла онбир кертик болургъа керекди. – Эртуу, таякъланы къолуна жыйып, кертиклени жангыдан санап чыкъды, жюз бла къыркъ кертик болду. Гойто, Жыгъылмазгъа къарап, хорсунган ауаз бла айтды: – Таматагъа ийнанмагъан төре жаланда къыпчакълада болургъа боллукъду.

Биягъы Жыгъылмаз, чөрчеклик этип, хапар жибин юзеди деп къоркъуп, Эртуу анга ачыуланыракъ сёлешди:

– Жыгъылмаз, тур да, этни кёмюгюн алчы, сыйлы таматаны хапар айтмагъа къой. Тилеп эшитмезлигинги эшите тураса.

Тамата къарындашыны юсю бла атлап, къарт къойчуну башын отха сугъаргъа жетип тургъан Жыгъылмаз, кесин кючден тыйып, чолпу бла къайнай башлагъан этни кёмюгюн алыргъа сюелди.

– Алайды да, жигит уланла, алан ханлыкъ чачылгъанлы, жюз бла къыркъ жыл болады. Ол заманда уа, атабыз айтыучусуна кёре, рум санау бла онючюнчю ёмюр болгъанды...

– Бизни уллу атабыз да Къарачал ёзенлеринде тохтагъан элле Эдил жагъаларындан келгендиле деучюдо. Акъсакъ Темир къыпчакъланы да къырырдан аямагъанды, биз аны билебиз.

– Къырмаз эди, къуумаз эди къыпчакъ ханлыкъ бизни сатмаса!

Эртууну тёзмей амалы жокъ эди. Жыгъылмаз а... Жыгъылмазны ити, жипден ычхынып, Гойтону юсюне секирди.

– Къыпчакъ ханла жер жюзюне ие болуп тургъанда, ысхылтыла... къош къурай да билмей эдиле!

Олсагъатдан жётели кысып, Гойто ёпкелерин уругъа къалды эсе да, жаш къойчу, къайтарып, жерине тагъып кетген къош бичакъны сермеди. Эртуу, къарындашын тутуп, Гойтону ажымлы этмезге къалгъанда, ол, жюз къыркъ жыл жыйгъан къарыуун салып, кычырды:

– Кетигиз! Мен, къарт эсем да, ысхылтыма, сатхыч

кыпчакълагъа кыошум тарды! – Сора бичакъны бош сермегенине шагъатха, аны бла отда жана тургъан кесеулени къазанны тюбюнден кетерди. – От жанмаз кыпчакъ сатхычлагъа! – деп, кыонакълагъа артын буруп тохтады.

– Мен муну сау кыоюп кетерик туююлме! – деп, Жыгъылмаз Эртууну бияры тюртдю.

– Гунч бол былайдан! – деп, Эртуу аны кыошдан тюртюп чыгъарды. Къарт кыойчугъа сабыр селешди. – Кетebиз, Гойто! Зор бла кыонакъ бола келмегенбиз... – Гойтону чалы кыязыкъдан тутуп тургъан кыоллары ачыулу кымылдагъанларын кердю. Энди ол сыйсыз кыонакълагъа аууз кыара тутханын ангылады. – Сени кибик, ханла, ёмюрле да алышынганларын керген адам сабыр болса да, хатасы жокъ эди... – Эртуу, чыгъа барып, эшик юсюнде тохтады. Жыгъылмаз, эки атны да адеж тутуп, тёзюмсюз сакълайды.

Гойто чалыдан айырылды. Аны бети ёлген адамны бетине ушады. Эртуу, кеталмай, туракълады.

– Жюздюрме кыпчакъла, кыынгырбут мурдарны кыанга тюбюн марап, ол батыр аланланы кыалай кыыргъанына кыарап тургъандыла! – деди ол жекирген ауаз бла. – Ансы, биз бирге болгъанда... алан – кыпчакъ батырла найзаланы бирге сайгъанда... Темир хужуну кыан чериулери... кыан ырыхъа батарыкъ эдиле... Энди уа... тау тыгъырыкълада агъач кишиле болгъанбыз!

– Андан бери ненча тёлю алышынды, – Эртуу кыошдан туююш бла кетерге суймей эди. Къартны дерти, сюеклерича, кыатхан эсе да, жарашыу излегенден игиси жокъду. – Энди биз кыпчакъла, аланла да туююлбюз...

– Кимбиз да биз?

– Баям, таулулабыз... Тауда жашай эсек жюз бла жарым жылны... сора, таулу болмай, ким боллукъбуз? Сен бизни... кыпчакъ деп кемсингенлигинге... кыпчакъ тилде селешесе!

– Не тилде селеше эсем да, мен ысхылтыма! – деди Гойто. Аны жумушар акъылы жокъ эди. Эртууну оюму сёзлерин эшитген да этмеди. – Сизге «битикле» деген тилим кесилсин! Кыпчакъ хаулелеге чегем ханлыкъны хапарын айтхан а, сатхыч болмай, кимди?! Сиз да битикле башына чыгъалмазсыз, мен да кёлюмю аны бла басарма!

Кыошдан чыгъа, Эртуу бир зат айтыр эсе да, Гойто-

ну жётели къысды да, ол, төрт гуппуш болуп, ёпкеле-рин къагъаргъа къалды. Ала, атлагъа минип, къошдан узая баргъанда да эшитиле эди аны жётели.

VI. ТЫНГЫСЫЗЛЫКЪ

Добулла, иги къууум бла излеуюл къурап, Эртуу бла Жыгъылмазны Тау Артына ашыргъанлыкъгъа, аны Исси тагыда юйю, боюнсадан ычхынып, тик жолда энишге кетген арбагъа ушап къалды; арбаны, тутуп, артха буралмазлыгъын биле, бошлап къояргъа жарамазлыгъын да ангылап, Добулла тынгысыз болду. Ким биледи, къызлары, ол кеси суйгенча, тийишли жерлерин табып, тынчайып къалсала, Добулла туудукълары ючюн аллай бир къайгъылы да болмаз эди – эр киши, акъылбалыкъ болуп, ат белине бир къонса, не узакъ жол да къысха кёрюнүп къалады. Алтын Хардаргъа, Орасха да табу, къызлары, ариу ёсюп, этимли, таза адамла болгъандыла, – Орас аланы кимге берсе да, айыпла-ры келлик туююдю деп тургъанлай, бир къужур седиреп кетдиле. Бет нюрю тёгюле тургъан тынгылы Ману, кесинден эсе алаша, гедра Докагъа суююп баргъанды дегеннге ийнанган да къыйын эди. Эмен, Доканы атасы, кючбюсюреу, къыйын адам эди. Дока кеси жыр къапчыкъ эсе да, ол не бу ишде Эмен былайды деп ангылагъан къыйын эди, – кёолу ишге жарашхан тулпар адам болуп тургъанлай, терсинден бир тутса, ким да бирда аямасын аны тюзюне бурургъа! Андан туююлмю эди, эллик, жерлик демей, Бекташха къажау чыкъгъаны, жашы Бекташны киеую болгъанын унутханы! Тап, Жаргеллиде биринчи болуп, «къыпчакъ», «ысхылты» деп айыргъаны! Добулла кибики, жамауат адамына аны бла келишген къыйын эди; келишмей а, къызыны насыбын ол къалай къураргъа боллукъдю? Эки жанына да бирча туудукъланы тюз акъыллы къалай ёсдюрюлмю? «Талмаз къызы, не дейсе, къалай терилген болур эди Ману, арба тохун кибики, ол гедрагъа?» – деп, Добулла ич жарсыларын бир кесек сел этерге излей эди. Орас, кеси ичинден оу-шау этгенликке, баш иесине хомухлукъ не уа кёлсюзлюк тежеген адам туююл, – Добулла, бир затха къайгъы этерден болса, аман тюшню игиге жоралагъанлай, ишни иги хыйсапха тартып къояды. «Асыры алаамат сунаса ашына туз татыта билмеген къызынгы, – деди ол, таза кёлю бла чамланганча. – Доканы бир жыры да барды Ману

кибик къызны багъасы!» Андан сора тынчайгъан эди Добуллу. Эменни кѳргенде, кеси кесине айып этип, анга алгъындан эсе жарыкъ болургъа окъуна кюрешди.

Мануну ызындан Айназа эди. Добуллуну Къудасха кечмегени да асламысында аны ючюндю – Айназаны юсю бла атлап кетгени ючюн! Терен къарагъанда, Жаргеллини жамауатына Добуллуну кѳлкъалдысы, ѳнгелеую андан башланнган эсе да, алай эди. Андан башланып, эндиге дери акъылына келмеген затла келе тебирегендиле. Ол эндиге дери Алтын Хардарны аллында барыбыз да бирбиз, къууанч, жарсыу да барыбызгъа да бирчады, аны себепли, бирибизге жетген ауурлукъну барыбыз да бирча кѳтюрлюкбюз деп, анга ийнана эди. Добуллу алай жашап тургъанлай, Асбаян эжиучюлери бла бирге тас болуп къалды. Къудасны къачырдыла да, ол, суугъа батхан ташлай, унутулду. Не жырчыланы, не Къудасны ызларындан, ала хуна тешикден чыкъгъан кибик, эл къопмады; жырчыланы излеген кибик этдик эсек да, Къудасны юсюнде уа аллай тынгысызлыкъ да болмады! Тап, Айдаболлары окъуна... Биз, ачыуубуздан, эринибизни къабып тынгылагъанлыкъгъа, эл бизни алай атып къояргъа керек туюл эди. Энди Бекташ, олий болуп, сыйлы таякъны къолуна алгъанлы уа... Хо да, жамауат ишни жамауатха къойсам дурусду...

«Быллай ариу Уллу Тарда туумагъанды!» – дей эди Айназаны кѳрген. Добуллу, жетген къызына къарап, Орасны аллай заманын кѳз аллына келтиреди. Орас, Талмазны къантор ажирине минип, таш жара тургъан жашны юсюне жангыдан келликча... Акъылы Айназадан Орасха ѳте, ала да башында алай тургъанлай, Къудас келеди кѳз аллына. «Бу юйден чыкъмай ѳсген къыз сабийле тыш элlege жолну да къалай танийдыла?» – деп, гумхо сѳлешеди. Бар эди Орасны да айтырыгъы – къызны жолу анасыны къарынында ызланады дериги. Ай-е, Жаргеллини ичи бла ѳтген Добуллуну къызларына нохта салып ѳтгенча, артха къайта уа, нохта тизгинин-билеклигин иер къашха такъмасала, юйлерине от тюшерикча, былай болуп къалгъан эсе иш, не айта турлугъу бар эди!

Къудас белгисиз узакъ жерге, тамата эгечин да къоюп, къалай кетгенин Добуллу унутурукъ да болур эди, Айназа тилсиз Кѳкейге къачмаса! Ол а Къудасны къачхан ачыуу селейип, юй турмуш жерине къайтхынчы, саулай элни солууу тыйылыр кибик элбер жасады. Айназа, хан уланы окъуна тилер кибик къыз, тилсиз Кѳкейге къачды да кетди! «Анга бичакъ ишлеген кю-

ньюмде къызымы туурап къойсам эди уа!» – дей эди Добуллу, садакъ окъ тамагъындан тийген айыулай, хырылдап. Эллиле, къол тутаргъа угъай, сейирге келе эдиле. Эрин къыйырында къара губусундан сора, бетинде жугъу кълалмагъан Орас, тасха билдирмей, келини Эсенейни махтай эди. «Ол да, тейрибиз энчи кёрген бир жанды, жашау этерге жаратылгъан», – деп, Кёкейни сартындан сорлугъу болгъан Хардаргъа сорсун дегенни билдире эди.

Добуллу, ёлген ёлю болуп, юйден чыкъмай турду. Кеси кълалгъанда, тейрилени жаулай эди, Къайбергенни кесинден башлап. «Не терслигим бар эди, оу-ий, Алтын Хардар! – дей эди, кёкюреги сызлай. – Не терслигим бар эди, сен аллай жанны тилсизге буюрурча? Аллай тынч, огъурлу сабийни ёмюркуне да эрини бир ариу сёзюн эшитмезча этерге? Ким биледи, тилсиз сабийле табаргъа? – Кеси, жаралы жаныбарлай ёкуне, Бекташны, аны жашларын да чабыуулдан тыя эди. «Жазыуу алайды», – дегенни айтып жапсара эди. – Кимни тилли, кимни тилсиз этип жаратхан тейрини ишине оноу этерге жарамаз», – деп, тийрени да турсундура эди болгъан иште.

Къыран, кечеле бла келип, Добуллуну къатында олтурады. Къыран да айтмай эди жукъ, Добуллу да сормады. Орас бир зат айтама десе да, унамай эди. Къыран келе эди, олтура эди; шош олтургъаныча, шош чыгъып кете эди. «Ману телини Доканы жыры терилтгенди дейсе... Бу насыпсызгъа уа не болду?» – «Ол а жазыкъсында телини! Жазыкъсында да, анга жетген артыкълыкъны, артыкълыкъ туюл эсе, кемликни – кесини ариу жаны бла жулду... Анасы эртте ёлген, эгечи болмагъан жарлыны жан къыйынын ким болса да биреу кесине алыргъа керек эди... Сыйлы тейрибиз ол къыйынны бизге тежеген эсе, не этейик?» – «Огъесе Къайберген атабызны аллында терслигибизми болду? Къыяулугъа хыйла тутханмы чыкъды?» – «Болур алай да, ким билсин», – деди Орас.

Энди Асхура эди. Къызланы жашауларына къатышмаучу Добуллу Къудас бла тенг жетген Асхураны алгъадан окъуна кълапха жыяргъа кюрешип башлады. Къан тегюллукдю, бир тюрлю бир шапалыкъ этсенг дерге окъуна жетишди. Асхура, тамата эгечлерича, басымлы туюл, учхун эди. «Сен терк къорамагъын, сен эчкиаякъ», – дей эди анга Орас. Кертиси да, иничкебел, назик къызчыкъ эди ол, юсуне акъ чилледен кълп

кийген кибик, ёресине акъ эди; аллай акъ санлыны тебе башы къалын къара чач болгъаны, биринчи кёргеннге ушамагъанча окъуна кёрюнеди. Къап-къара уллу кёзлери тегереклери акъ мермер бла сырылгъан къара шауданлагъа ушай эдиле. Алай а учхун эди ол, аягъы тюрюнде чёп сынмай жюрюучю. Аны ючюн а бирда аямагъа эди биреу аны тасхасын билирге! Тап, тюзюнлей таматасы Къудас окъуна! Бараз анча заманы ызындан айланганда, Къудас да аны, истемей, ёзюн, сёзюн да масхара эте, юйде хапар айтыгучусунда, Асхура тамата эгечине бир чёп кымылдагъан кемине тасха билдирмегенди. Баразны сөйюп тургъанлай, Къудасха кёшулуп, аны «жукъургъа» угъай демей эди. Ким биледи, Асхураны тилинден масхара сёзле чыкыгъанлыкъгъа, кёзлеринден сөймеклик отла чачырап, ала Баразны жүрегин башхача урдура эдиле? Ол да, Къудасха лакъырда эте, Асхураны жүрегинми чакъдыра эди? Къалай-алай эсе да, Къудас башха нохтагъа чалынып кетгенлей, аны Къайбергенланы арбазгъа къарамы бютюнда таукел болгъан эди. «Къудасны бетинден келеди», – дей эди Орас, Бараз, келип, кызылары бла олтурса. Бараз а юйор нохтасын, Къудасхача, ёнчелеп тизе, узакъдан ата турмай, аны тюзюнлей Асхураны башына сала эди.

– Мен, сенича, бир жюмел эчкини табарыкъма, сен меничаны тапмаса! – дейди Бараз.

– Ой жазыкъ, кёгюрчюнюн кёлундан учургъан уучу энди бёдене кёууаргъа къалгъанды! – деп, Асхура кюледди.

Алагъа лакъырда жараша эди. Жашха да ётюрюкню бла кертини къатышдырыгъа болушуп.

– Къудасны тилеген эсем, сени ючюн тилегенме, – деди Бараз, азчыкъ да уялмай. – Сөйген сени этип, Къудасны тилегенме...

– Аны жаланда Алтын Хардар биледи...

– Сюемисе айтсам?

– Сюеме!

– Къудас таный эди барлыкъ жашын. Тёрт атлыдан бир атлы!

– Аны ючюнмю унамай эди санга барыргъа?

– Къырыллыкъ атлыла келмеселе, унарыкъ да болур эди...

– Мен анга ийнанмайма, – деди Асхура. – Мен анга ийнанмайма, Бараз! Алай а... сен сөйюп тургъанлай, мени къачырсын ансы! Оу-ий, Уллу тарны жашлары, къайдасыз?!

– Бош кычыраса! Къудас сен кёрмегенни кёре эди...

Ахсура: «Экигиз да кёрмегенни кесим кёрюп, на-
сыплы болуп турдум», – дерик эди. Аны жашырып,
ийнакъ сорду:

– Не айта эди, мен кёрмегенни кёрючю эди эсе?

– Сен скойген Асхураны этип, алгъан а меними?
Угъай, ол болмайды, алтын Бараз, – дей. – Асхураны
сюесе да, къачыр аны, мен ыразыма, – дей эди... Аны
да бар эди сылтауу...

– Сылтауу?

– Сылтауу!

– Айт аны, эр эсенг, мен ийнанырча.

– Къудас къачар кюнюнден кёп да алгъа биле эди
барлыкъ жашын!

Ахсура, кертиси бла да, кычырыкъ этерге аздан
къалды:

– Къалай?

– Тобалыкъда биз барыбыз да бирге кёрген төрт
атлы биринчи кере келмей эдиле Жаргеллиге! Тасха-
чы жашла эдиле ала, къайдан эсе да бир уллу баш эл-
ден келиучюле... Ахей аланы кьонакъбайлары эди...

– Ахей?!

– Ахей кеси, Ахсура! Ала Къудасны да Ахейлада
кёргендиле...

– Ахей уллу анабызгъа жууукъ жетеди... Ай-е, ба-
рыучубуз алагъа.

– Къудасны анда кёрюп, танып, артда кьолгъа этер-
ге айланнгандыла.

– Сен аны къайдан билесе?

– Билеме! Къыз тилеген жаш да тасхачы болады!

– Сора Къудас... аны ючюнюмю унамай эди санга
къачаргъа?

– Ай, мени уллукёз эчким... Жангыдан эшитирге
сюесе айтханымы, аны ётюрюк сунуп. Сюе эсенг, айта-
йым. Къудас сёзюн манга жашыртыргъа бермеген эди...

– Ай мен жарлы, къаллай жаншакъ жашха къал-
гъанды башым!

– Къайтарып айтама мен Къудасны сёзлерин, – деп
жырлады Бараз. – Скойген Асхураны этип, алыргъа уа
меними дейсе? Ол болмайды, алтын Бараз! Асхураны
сюесе да, къачыр аны, мен ыразыма! – Бараз, Къудасны
атындан жарашдыргъан антын экинчи къайтарып,
Асхураны аллында сол тобугъуна чёкдю да, онг кьол-
лун кёкюрегине салып, тейригеча, жалбарды: – О тей-
ри! Мен эрме, эрме! Асхурадан башханы манга берме!

Ол тилек тамам эди Асхурагъа, атасы, анасы, къа-

рындашлары салгъан чеклени барыны юслери бла секирип, Баразгъа къачып кетерге! Келечи келтиртмей, адетин этдирмей кетди демесе, Добуллуну анга дауу жокъ эди. Жашлыгъында Трам анга аталыкъ этгенди; Тау Артындан ёз уланы къайтып келгенча кёргенди; улутун-умутун сормай, Талмазны боюнун буруп, аны хан сарайгъа да тийишли къызына юйдегили этгенди; ызы бла тиричилик къошун къурагъанды. Сора аны жангыз уланы Эрболму эди Добуллу къачарыкъ? Бараз кеси уа аман жашмыды? Алтын Хардарны къачы бла къараса, беш къызындан да иги жерге тюшгенди Асхура! Трамны юйюрюне ол кеси къайтарыргъа тийишли борчну Асхура башына жюк этип алгъан эсе да, алайды. «Угъай, атасы, къууаныргъа керекбиз, – дей эди Орас. – Эл да ыразыды. Эшта, тейрибиз да Айназа салгъан жараны сау этерге суйгенди».

Жарсыу бла къууанч, къыш бла жаз кибик, алай алышына эдиле. Болгъан болду, энди Турсун да, насыбы тутуп, къатымда къалыр деп, Орас Бештагы дуппурунда жетген жашланы санай тургъанлай, аны арбазына Байкъонуш элинден къонакъла келип тюшдюле. Ала, юч кюн къонакълыкъда туруп, юйюрню кичи къызы кесин къалай жүрютгенине къарагъан эдиле. Турсун, туура Айназа кибик ариу туюл эсе да, иш аны ариулугъу ючюн башланмай эди: бу жерледе тиширыуну ариулугъу салынмай эди биринчиге; ариу, эриши деп айыргъан Алтын Хардарны жан жаратыу ишине чюйреди деп, хар жаш да къызы Баш тейри къалай жаратхан эсе, алай кёре эди. Аны себепли Турсунну ариулугъу – аны ишленмеклиги эди – юйде тизгини, жүрюу-туруу къылыгъы, аш этиу хунери. Қонакъла кетип, ай да озгунчу, Байкъонуш элинден келечиле келдиле. Аланы башлары да ким эди дегенде – Багъатыр балбан! Бу жол ол Бекташха солуу да алдырмагъан эди. Орас, къызын узакъгъа бермезден, аякъ тирегенде, ол Добуллуну Исси тагыда таш юйюнде, секирип ёрге туруп, башы да чырдыгъа жете: «Тейрини чамландырма, ысхылты къатын!» – деп къойду.

Турсун да алай кетген эди Байкъонуш элине, анда Жолайны жашына. Бир жанындан, къызла узакъ элlege кетип, алада Жаргеллиге жууукълукъну башлагъанлары Добуллуну миллет къурау умутларына алапат келише эди. Экинчи жанындан, юйюрню ёз кючу, къууаты аз болуп, Бекташ башлагъан ишинде муратына жетмей къалырмы деп, анга да къоркъуу бар эди.

Добуллу бир тёлюсюне алай къарап, жангы тёлю-

сюню тиричилик мадарларын сюздү. Мында да тынгысыз болурча затла аз туююл эдиле. «Огъесе, кыызла бла бирге ююмю кьуту да кетип, туудукъларым ан данмы туююлдюле юй кёллю? – деп келди кёлюне. – Ай, сени кьарт башынг! – деп чамланды, кёлюне алай келгенде уа. – Жетген жашла юйде олтурлукъ кибики! Эслерине жортууул тышген эрле...»

Бектур бла Ампокъа асламысында кьошда турадыла мал бла. Байтур, Ордан, Ойдур, темир ишге турсунмагъанлары болмаса, ёзге кылыкълары жокъ эди, иш кёллю, кьоллары неге да жарашхан жашла. Ёгюз, ана жууукъларында ёсгени ючюнмю, Айдаболлагъа тартып, эринчегирек, ауур жаш эди; ишге да кёп олтур да, бек чап деп сюелиучю. Жыгъылмаз... Баям, анга жетген эди Кубрат батырдан, жетген эсе, бир зат! Огъесе ол Байбатыр ёзюрнмю кьайтарады? Ёзге, кьайданды аны шини? Кёзкьакъмаз тели батырлыгъы? Деменгили кючю? Жаргеллини кьара жашауу угъай, анга аскер керек эди! Согъуш! Кубрат батырлай, гунч этер эди душманларын! Акъсакъ арышауузну кьан чериулерин чалып чыгъар эди! Аны, терк-терк кетип, думп болуп айланыуу да жортууул кьаны кьайнагъандан эди! Бурунгу аскер башчылары чабыуул кычырыкълары кьулагъына эшитилип тургъандан. Не мадар эталлыкъ эди анга Добуллу?

Баймуш бла Баший... Кишиге хаталарын жетдирмей, баш кечиндирип турлукъла. Ала бир жары да кетмейдиле; элни жаш-кьуш жыйылыуларында окъуна аз кёрюнедиле. Уллу атаны темир хунери алагъа да ётмегенди.

Гууа... Анга жетгенде, Добуллуну бир жери ачыгъанча болду. Сакъат туудугъуну хакъындан бир зат айтыргъа да жокъ эди кьарыуу! Башын аман кьууумла алсала, Гууа жашарыкъгъа ушамайды! Аллай бир хунер кьайнайды аны сакъат санларында! Жер адамына ушамагъан кылыкълары, кёк бла жерни арасында не этеме десе да, кьолундан келлиги; иги кьууумла этсе, – ол бу жерни бир палахына да бой бермей жашарыкъды! Дагъыда белгили эди Добуллугъа башындан: жашаса, жашамай, ёлюп кетсе да, Гууаны тынчлыгъындан кьайгъысы кёп боллукъду. Аз кьууандырып, кёп жарсытырыкъды тукъумну.

Юйюрню аллай кезиуянде башланнган эди Миллет Журтну кьурулушу. Хар эрттен сайын Добуллуну юйюнден тёрт жаш чыгъады таш кьобарыргъа. Бекташ кеси – бешинчи! Айдасуу аягъында таш кьоба-

рыу алай кызып, эл Миллет Төрени Журту боллугъуна ийнана, Добуллу да, юйюр къайгъыларын унута, иги умутлагъа берилип тургъанлай, Ордан бла Ойдур, таш къобаргъан жыйындан кери тайып, думп болуп къалдыла. Былай барабыз, былай келликбиз дегенлери да жокъ. Элни эр кишиси, къурулуш кёллю болуп, чалгъы жетгинчи, келигиз, журтну ташын-агъачын жыйып къояйыкъ деп, къадалып кюрешгенде, эки жашны бирге думп болуп кетгенлери Добуллуну тэзюм жибин къыркып атды. Ол, ачыуун терен букъдуруп, ныгъышха чыкъды. Мени юйюме кирген къужур къаугъалыкъ Жаргеллиде жашау тиричилик тюрленнгенден иш а болурму, эллиле не айта болурла деп, къулакъ сала эди. «Ай, Талмаз кызы, биз билмеген бир ёртен къабынганды къайда эсе да», – деп, отдан кёлек кийип къайта эди ныгъышдан. «Бир элден бир элге жол салайыкъ, шагъырей болайыкъ деген да сен, туудукъларым, атлыла болуп, жол жүрөйдюле деп, къаугъа эттен да сен», – деди Орас, эрини къайгъысына огъурамай. «Жыл кёзю айланады, къайда Асбаян? Къайда къалдыла Алау, Ачау, Азнаур? – деди Добуллу кюйген ауаз бла. – Къызынгдан хапарынг болмай, тюшюнгде кычырыкъ этесе... Элде уа... кимни бетине къарасанг да, бир зат болмагъанча...» – «Сенича, гузаба этип айланмайдыла», – деп къойду анга да Орас. Добуллу, кертиси да, керексизгеми гузаба этеме деп, иги кесек тынгылады. Угъай, Орас, хар замандача, аны жүрек тынчлыгъын сакъларгъа кюрешеди ансы, кеси андан да къайгъылыды. «Айланыргъа тюзелген... жалан Бекташны жашлары болсала эди, Къудасха тэзгенча, алагъа да тэзер эдим, – деди ол, ишни болушуна теренден багъа биче. – Бекташны жашлары туююдюле озгъанла. «Аланла, неле бола турабыз?» – деп жарсысам, ныгъышда сейир тынгылайдыла, айтып бшласала, тиллери къурмач къууруучу ахейле, абустолла, байдала... Къайбергенланы юйюрге, не уа Бекташны кесиними, аны жашларынамы, – бир уллу кёлкълдылары болгъанча... Огъесе, керти да, дауларымы барды, «кыпчакъ» деп? Эрттеги шарайыбым эслерине энди тюшюп? Не эсе да бир айтырыкълары болуп, айталмай тургъанча, къужур жумуладыла мени къатымда! Сейир къым-тым этедиле. Угъай, Талмаз кызы, барды бир ауруу! Биз билмеген бир жара ашланады...» – «Бекташны олий болгъанын кётюрмей эселе... къайтарыгъыз кюсегеннге!» – «Алай да сунама, Талмаз кызы, алай да сунама». – «Суна эсенг, башым, Уллу Тарда Айдаболладан уллу тукъум

жокъ, бу жерледе ала эталмазлыкъ оноу да жокъ... Бекташ хуна тешиктен чыкъмагъанды, неден къоркъасыз? Жыйылыгъыз да, оноу этигиз!»

Добуллу, Къулемен тигинден энип, Жаргеллиде жер салып тохтагъанлы да, элде аны санай эдиле билимлиге, устагъа. Кертисинде уа Орас эди болгъанны, боллукъну да билген! Не тюрлю къуугъуннга да таукел къарагъан! Добуллу, жүрек теренинде аллай юлюшюне ыразы бола, жан ырахатлыкъ да таба, бек алгъа жашы бла кенгешди.

– Мен ангыламагъан ишле бардыла, – деп башлады. Бекташ, атасыны жарсыуу не болгъанын ангыламай, тынгылагъанда, Добуллу узакъдан алды. – Кесими сабийлерими ёсдюрген эдим, жергелерине тийишли жетдиралмадым эсем да. Энди сени сабийлеринг жетдиле... Къарт болуп, дуния жорукъларындан айырылгъан эсем да, билмейме, жашлагъа башха заман келип, къарангылыкъ эте эсем да, ангыламайма... – Добуллуну кенгеш башы Жаргеллиде эслене башлагъан айрылыкъ, тайпа энчилик эсе да, бек алгъа ёз юйюрюню къайгъысын айтды. – Жашла не айлана болурла деп, къайгъы этмейсе. Ордан бла Ойдур...

– Мен эслеген жокъду, – деп, Бекташ атасыны ауузуна чапды. Сёз башы Миллет Төрени Журтуна тынгысызлыкъдан сунуп, аны хакъындан айтды. – Къадалып ишлейбиз. Эриннген не уа хорсуннган адам кёрмейме. Жашлагъа тынгысыз эсенг а... къайры кетерикдиле...

– Кетгендиле, Бекташ, кетгендиле! Къайры кетгенлерин билмейме да, билмейсе да, билмейбиз да, андан отду ичим! – Къулемен тигине чыгып, сыртда демеңгили эмен терекге аркъасын тиреп, онбир къайберген атлыны кёз аллында тута, жашау жолуна кесамат этерге жетгинчи да, аны не юйде, не элде алай тепгенин киши кёрмегенди. Бекташны жаны кетип, артха окъуна туракълады. – Мен къарт болгъанма, сен уллу кёллюсе...

– Тынгысызлыгъынг бар эсе, къолунга къазыкъ ал, – деди Бекташ, бусагъатда андан ёзге Добуллуну тыяр зат жокъ кибик. – Мени не этесе?.. – Бекташ атасын, билегинден тутуп, арбаз тюккючге олтуртду. Кеси да къатына олтурду. – Сен саулукъда, манга не жетеди, – деди, жүрексинип.

Жангыз жашыны асыл сёзю жүрегине жумушакълыкъ берип, Добуллу, кесин къолгъа ала, иги кесек тынгылады.

– Трам Түп дуниягъа кетди эсе, не дейик... алай а, Бекташ, сен олий болгъанлы... Миллет Төрени Журтун ишлейик дегенибизли... элде ангылашыныусуз дауурла эшитиледиле... Къыпчакъ, ысхылты деп айырадыла бирле...

– Ол деген? – деди Бекташ.

– Уллу Тарны тамакъларына жолоучулугъунгдан оюм этмегенсе... Мен билеме, бизге дери да жашай эдиле бу жерледе адамла, ысхылты, къыпчакъ деген не болгъанын билмегенле... Саулагъа келген эсек, жан сакълай, кийик жаныуарланы юслерине келмегенбиз, адам жашамагъан жерлеге. Энди уа мында биринчи болургъа суюнгенле бардыла, бу къаяланы, биринчи болуп, биз кёргенбиз дегенле...

– Аз да эсима келмеген затла, ата...

– Мени да келмей эдиле эсима аллай затла. Миллет атыбызны къурайыкъ дегенибизлей а, кёремисе? Аллай кезиуде бютюн бирликли болургъа керек эди мени юйюрюм, элим...

– Къоркъма, ата. Сени тамырынгдан Къайберген тайпагъа айып келтирген чыкъмаз. Бу жолдан сора, Ордан бла Ойдур да алай этмезле.

Жашыны жумушакъ, таукел сёзлери Добуллуну ахырда тынчайтдыла, къайгысын чачдыла. Чамланыудан акъыллашыугъа кёчдю.

– Айдаболлагъа таян, бала. Къаллай заманла келгенлерин билмейбиз... – Бекташ тынгылай эди. – Жашланы айлангаларын да андан кёреме – Уллу Тарда къайгы бардан.

Бекташ, атасыны андан ары сагъышларын бёлмей, иги кесек сакълады. Добуллу айтырын айтханнга ушай эди.

– «Жол жүрюмеген эр – эр болмаз!» – деучюнгю эшите ёсгенбиз, – деди сора. – Туудукъларынг да эшитген болурла... Энди уа эр болабыз, жол таныйбыз дейдиле, баям...

– Жолоучулукъ бла абирекликни арасы алай узакъды – бир жанындан бирси жанына къычырып да эшитдиралмасса, – деди Добуллу, кесамат этип. – Сени жашларынга чола жолла излетген олду – тау жамауатланы ич жаялары бошланнганы!

– Ол жая... бар а болурму эди?

– Бар сунуп тургъанбыз... Жокъ эсе да, ёмюрлери тауда кетген тайпала къаллай эсе да бир низамгъа бойсунмай турмагъандыла; бирда болмаса да, турмушну къара бугъасын, бирге болмай жыгъалмазлыкъларын

ангылагъандыла. Энди элле ёсгендиле, къарыулу болгъандыла. Хар тайпа кесим дер даражагъа жетишгенди. Бу кезиу тау жамауатланы жашауларында кьолайлы да, ажымлы да кезиудю, баям.

– Ангыламайма, ата... Кьолайлы да, ажымлы да... Акъылынг асыры теренде къалады да, жеталмайма.

– Ёзге уа, бала, – деди Добуллу, жашау сынауундан, арт жыллада аз да селеймеген тынгысызлыгъындан чыкъгъан оюмларын жашы бла кенгешге салып. – Ёзге уа, жаш олий! Элни адамы, биригип, жамауат болгъунчу, биз кимбиз деген сорууну салалмайды. Жан кечиндириу андан эсе бегирек сагъыш этдиргени ючюн. Эллерибиз жамауат болургъа жетишген эселе, ол кьолайлыкъны белгисиди. Кьолайлы жамауат ол заманда ажымлы болады – кесим кесиме тамамма деп тохтаса! Эс этип къарачы, бала. Жол салып, элlege не ючюн айландыкъ? Хар къайда: «Биз кимбиз?» – деп сора. А-ха, Уллу Тарда, Чегемде, Къарачал ёзенлеринде, Басхан къууушлада... элле, элле! Тейриле, табыныула, хар элни кесича, къой союу адети... «Биз кимбиз?» – дейдиле хар къайда. Айхай, халкъбыз! Халкъ эсек, атыбыз а неди? Къайсы тайпаны атыды баш? Къайсы элни аты игирек келишеди халкъ атына? Къайсы тейри сыйлыды, бары элле бирча табыныр кирик? Ма былайда чыгъып башлайды ажымлыкъ – хар кьолайлы кеси баш болургъа суюди! Халкъ болургъа да угъай демейди, кесини атын къоюп, башха ат алыргъа да кёзю кыймайды. Ма къаллай кезиуде болургъа тюшгенди санга олий! – Добуллу, Къайберген тайпаны бары тёлюлери арытхан жолланы санай тургъанча, эринлери кеслери алларына къымылдай, иги кесек турду. – Акъсакъ Темирни къыргъынчылары танаис аулакъларыны алайсыз да битимли тюзлерин бизни къаныбыз бла сугъарып, сау къалгъанларыбыз, къыпчакъ, алан демей, бу жерlege тийишгенли, жюз бла жарым жыл ётдю, Бекташ, – деди сора. – Аллай бир заман керек эди къачхын-кёчгюн тайпаладан жамауатла къуралыргъа. Энди уа – не, къуралгъан жамауатланы халкъ этерге бир адамны ёмюрю жетерми дейсе? Аланы бир тейрини къанат тюбуне жыяр ючюн, къан тегерге тюшсе уа?

– Къан тегюлмесин ансы, – деди Бекташ.

– Кесинги алдама, Бекташ! Къан тёмей, бир жамауат да кесини тейрисин башха тейриге алышырыкъ тьююдю.

– Аллай биригиу игиликке болмаз...

– Тёгюлген къанны багъасы халкъны аты болса...
Аллай согъушха барыргъа да тюшер.

– Мени сартын, ата...

– Олийге тийишли туююлдю хомухлукъ, – деп, Добуллу жашына андан ары айтыргъа къоймады. – Тилек бла бир халкъ да къуралмагъанды, – деди ол, ауазы кюч ала. – Къан тёгюлюр деп, халкъны жыйышдырыргъа къоркъсанг, халкъынгы къанын башхала тегерле. Жаланда бирикген халкъ къоруулайды кесин.

* * *

Аны бла къалгъан эди тынгысыз ушакъ. Добуллу, жашы бла ушагъы бютюнда терен сагъышла туудуруп, гюрбежиге кетди да, тынгысызлыгъын темир тауушунда тумаларгъа кюрешди. Бекташ да, арбаздан аны бла бирге чыгып, Айдасуу аягъына тигеледи. Олий дегенликге, ол да эллиледен бири, оноуда – оноучу болгъанлыкъгъа, иште – ишчи.

Жангы ай туууп, алгъышын этдиле; толгъанын да кёрдюле.

Ордан бла Ойдур ол айны ызындан дагъыда жангы ай туугъанында да къайтмадыла. Бекташ, олий таягъын кезей, элни бирликге не бек чакъырса да, низам тюзюне угъай, терсине баргъанча кёрюнеди. Ол болумда бютюнда туура кёрюне эди уллу атаны тынгысыз этген иш: жашланы кезиу-кезиу думп болуп кетиулери; бирде айла бла окъуна хапарсыз болуп туруучулары; аны ючюн киши къайгъырмагъаны. Эллилени аны къатында шумалакъ ойнагъанлары! Бекташха кёл ашайма десе, жаш олий, барып, соргъанмы этерикди, неди бу тынгылау дегенни айтып? Жашла уа – не, Бекташ алагъа аталыкъ борчун этгенди – атла къурагъанды. Оноу а – уллу атаны ишиди. Тейриге табу, ол а алыкъа оноу эталмаз киши туююлдю! Туудукъларыны тизгинлерин жыйдыралмазча! Алай а, Добуллу не сорса да, къаты болса, ант этдирсе да, жашла тюплерин билдирмейдиле. Аланы эндиге дери Уллу Тарда жүрюмеген къалай эсе да бир тыш акъыл бийлегенди. Добуллу акъылы бла угъай, жүреги бла сезеди аллай эркинлик атала бла балала арасында бир аман чалгъын салмай къоймазлыгъын. Ол сезимни дагъыда бир чыры бар эди, тап, обурлугъу окъуна. Добуллу, туудукъларыны терсине кетип баргъанларын биле тургъанлай, аланы тыяргъа кючю жетмейди. Тынгысызлыгъы не къадар уллу болса, ичинде базыныусузлугъу да алай эди.

Жашланы жүреклерине болмачы батырлыкъ къайдан келгенин билмегенча, ичинде ол обур базыныусузлукъ да къайдан келгенин билмейди. Амалсыз болуп, жашыны кёзюне къарагъанда, ол а: «Къолунга къазыкъ ал!» – деди да къойду.

Да ата къачы тыялмагъан жашны къазыкъ къалай тыярыкъ эди? Добуллу, бютюнда тынгысыз болуп, Орасха жанлады.

– Не хаталарын кёргенсе жашланы аллай бир? – деп, сейир этди ол а. Орас хар заманда сабыр кёллю адам эди, керексиз къайгъы этерге суймеген. – Атха минип, жол жүрүй эселе, эр кишиледиле!

Ай, къуругъун, Добуллу, къарт болгъанса, къоркъакъ болгъанса, – деп чамланды ол кесине, Орасдан кёл табып. Кеси уа азмы айланнганды жоллада? Аз тауладанмы аугъанды! Ала да жашлыкъларын эте болурла деп, жүрегине таукеллик келди. Атта-не-асуу, кёп турмай, къоркъгъан къоркъуууна тюбеп, кертиси да къолуна къазыкъ алыргъа туюдю. Сормай-ормай кетерге базынган жашла, аллай бир зат этип, аны уялтырыкъларын жүреги сезип турса да, элге эки къуугъун бирге келирле деп, эсинде жокъ эди. Байданы ууда айыу талап, тийре да анга жыйылып, шургу болуп тургъанлай а, Добуллу, орамны букъу этдирип озгъан эки атлыны ат аякъ тауушларын эшитип, кеси да эслемей, аягъы юсюне болуп къалды. «Жашларынга тынгысызса, баям?» – деген эди Уртай. «Сен тынгысыз болсанг да, киши айып этерик туююл эди», – деп, терк чыкъгъан эди Добуллу. – Алай, жашла бла тюбешгенде уа, аланы саламларын алмады. Къайда айланып келгенсиз деп да сормады, былай-былай деп, жолларын жашла да айтмадыла.

– Анака бла саламлашып келебиз, – дерге кюрешди Ордан.

– Не хатасы барды, ана жууукъларыгъызны да тергерге керексиз, – деп, къууаныргъа да болду Добуллу.

Арадан кюн да озмай, юйде къалай эсе да бир къушмуш башланды. Орасха сорду да, Орас, къынкъ-мынкъ этип къойгъан болмаса, тасха билдирмеди. Бекташха да сорду. Ол а жашларыны къайтып келгенлерин да билмегенча этди. Дагъыда бир кюн тёзюп, тасха жүрюу тохтамагъанда, келини Эсенеини ырбынга тыйды. Эсенеи юйге Орасны кеси къызларындан да бек сингнген эди. Добуллуну да, ёз атасындан кем кёрмей, андан бир зат да жашырмайды. Орасдан эсе, аны бла бек жараша эсе да, алай эди. «Жашларынг сабий ур-

лан келгендиле!» – деп, Эсеней анга ишни болушун айтып кьойду. «Кёзлерим от чакъгъан эдиле», – деучю эди артда Добуллу. Ала бир элни къырып келгендиле деп эшитсе да, андан кем ачымаз эди. Эшшиги, сабий урлагъан, Баш дунияда, Тюп дунияда да кечилмезча, бир аман ассылыкъ эди. Эсеней, жашланы ишлерин айтмай, аны къазыкъ бла уруп чёкдюргенча, иги кесек къара кесеу болуп турду. «Боллугъу алай эди!» – деп, эки тобугъун эки жумдуругъу бла урду. «Артда атабызны бетине къарагъанымда, аны кёзлери къутургъан жаныуарны кёзлерине ушай эдиле», – деп, тынгылатыучу эди Эсеней къоншу къатынланы. Ол а, секирип туруп, халжар эшикни чыпынында тагъылып тургъан ат жерни юсюнде сегизден тегерек эшилген ат къамичини сермеп алды. Къамичи кьолуна тийип, ол да бери айланганлай, аллына насыпсыз Бекташ чыгъып къалып, аны сермеди биринчи ачыуу бла. Бир затдан халпары болмагъан хош Бекташ, бияры чартлады, тёппе тура. Орас бла Эсеней гузаба этип чапхан эдиле – бири Бекташха, бири Добуллугъа. Ол чакъда халжарда тонгузлагъа аш сала тургъан Баймуш бла Баший да, жунчуп, сюелип къалдыла. «Къайдадыла ол тейри къаргъагъан Ордан бла Ойдур? – деп кычырды Добуллу, Исси тагы угъай эсенг, бары тагыла эшитирча. – Не мен аланы къапха жыярма, не ала мени Тюп дуниягъа ашырырла бюгюн! Сабийи тас болуп, анга жиягъанны не болгъанын Эсеней да кёрюр!» Бир кесек эс жыйып, Байтур бла Баший да чапдыла, аны тутуп тыяргъа умут этип. Да пелиуанла эселе да, экиси эки жанына чартлагъан эдиле, Добуллу булгъагъанда! «Сиз а, сиз къабанжухла, сиз а жүрюмеймисиз алай? Сиз этген ишле андан аман эселе уа, мен къайдан билеме!» – дегенни айтды. Тынгылап къойсала боллукъ эди, Баший Баймушдан батыр эди да, уллу атасын жапсарыр муратда, сёз къайтарды:

– Да бош къызаса, ата! Ол аллай бир къылмыш туююлду!

– Сора неди къылмыш бу дунияда? Неде къылмыш?

Угъай, кёпден жыйыла эди Добуллуну сарыуу! Кёк аны туудукъларына аллай бир кюкюремей къаллыкъ туююл эди. «Къамичи кеси къурулгъан эди кьолумда», – деучю эди артда Добуллу. Керти да алай болур эди ансы, Баймуш, Баший да бир ауукъ кюн юйден чыкмай тургъан эдиле, къамичи тапларын кёргюзтюрге уялып.

Аллына тюшген жашын, эки туудугъун да алай

жасап, Добуллу Эсенейни ата юйюне айланган эди. Сыртлары игида кыызгъан Баймуш бла Баший, ол бир палах этерикди деп, ызындан сюртюлдюле. Добуллу, аягъы басханны кёзю кёрмей, алай бара эди – жашла чапхан окъуна этедиле, аны жеталмай. Артда аланы бири да айталмай эди Добуллу Уртайны къабакъ эшик-леринден ары къалай киргенин!

– Къайдады ол сабий? – деп ёкюрген эди арбаз ортасында. – Къайдады насыпсыз бала? Мени къартлыгъымы марагъан налат иш!

– Не сабий? – Уртай къатыны Рирау, Добуллуну кюйюнден къоркъду эсе да, тасха билдирмей, къубулчакъ жашырыу этди.

– Къан тегерикме, жашырыгъа кюрешме! – деп кесди Добуллу.

Уртай къатыны Рирау, артха туракълай, эшик жаннга кысылды. Добуллу, аны бир жанына тюртюп, юйге кирди. Ичгери отоуда жыйгъыч юсюнде жер этилип, сабийчик анда жата эди, къара жабагъыгъа чулгъанып. Ачыуу кёзлерине чабып, анданмы кёрюне эди, кёкюреги кыызгъанданмы, сабийчик анга от юсюнде жатханнга ушады. Бусагъат кюйюп кетеди дерча, кызыу эди, суу-салам.

– Кыызчыкъды. Беш-алты жылчыгъы бола болур, – деди Рирау, ауазы бёлуне. – Тиймесенг игиди. Жолда сууукъ къатылмагъан эсе, ёлмеген жаны ичиндеди.

– Андан эсе мен ёлге эдим, – деди Добуллу, жыйгъыч аллында борбайлары кырккылып, энишге оюла. – Къаллай бедишге, айыпха къалгъанды башым! – Алай муштухул кирип, юйде, тузакъгъа чалыннган къушлай, билеклерин амалсыз къагъа, жыйгъычха таянды. – Жылы чулгъа да, кёолума бер, юйге элтеме, – деди.

Рирау угъай дерге да болду, кызындан туугъанланы къорууларгъа. Алай Добуллу, Къулемен тигинден ышыкъ излеген адам угъай, жаралы болгъан айыу эннгенча, алай къутуруп эди да, ауузундан сёз чыгъармай, жабагъыны тышындан да чепкен журуннга чулгъап, кыызчыкъны Добуллуну кёолуна берди.

Энди Добуллу, ким эсе да аны ызындан жетип, кыызчыкъны сыйырыгъа кюреширикча, бир кёолунда къамичисин хазыр тутханлай, бирси кёолу бла кыызчыкъны кёкюрегине къаты кысып, ташлы жолда алай келе эди. «Тейри биргемеди, – деп шыбырдай эдиле эринлери. – Элтирме! Тапдырма жарлы анасына. Быллай къанлы туудукъла ёсдюргенден эсе, эшек гылыула ёсдюрге эдим...»

– Къара, не обурлугъунгу да аяма, – деди Орасха, ол сабийни башхала угъай, кеси урлап келгенча, юйге алай кире. – Артыкълыкъгъа жол ызлагъан балала ёсдюрген эсек, кесибиз чегейик аны айыбын, кыйынын да.

Къызчыкъ къысха-къысха солуй эди. Орас не ариу айтып кюрешди эсе да, уллу къара кёзчюклерин бир ачып жумду ансы, къымылдагъан да этмеди. Ауруу къызыуунда ол алай назик эди, эрий тургъан акъ чапыракълай. Жыл санындан кёп да уллу кёрюнеди. Эрий кетип жетишгенча ол чекге.

Ордан бла Ойдур кёрюнмей эдиле. Уллу аталарыны тепгени кетгинчи деп, къарындашлары букъдурупму тура эдиле, юйде къайгъы болгъанын сезип, къошха къачыпмы кетгендиле, ким билсин. Добуллу, орамгъа чыгып, тегерекге тёзюмсюз къарай, къамичи ойнатады. Алай турду кечени бир заманына дери. Кечени бир заманында уа, ол да талып, арбаз теренинде олтургъанлай, жашла келдиле, шыбыртсыз. Жанларындан тюнгюлгенча, ёлген ёлю болуп. Алай энди Добуллуну аланы тюерча къарыуу къалмагъан эди. «Алгъадан окъуна аркъабыз титирей эди, – деп ичги сёзюн айтыучу эди Ордан. – Алай, аны арбазда бизни марап тургъанын да билмей киргенибизде, ол бизге алай къарагъан эди, андан эсе он кере да тюйге эди!»

«Ёмюрюнде бирибизге къол тийдирмеген уллу атабызны къамичи алыргъа жетдирген эсек, сора туурады неге къалгъаныбыз! – деп, Ойдур да сокъурана эди. – Хау, тейри, учургъан эди жинибизни!» – деп къууана эди.

– Насыбыгъыз болур да, къызчыкъ сау къалыр, – деп, Добуллу къамичини бияры атды. – Аны элин, жерин, анасын да тапдырма мен сизге! Алай, Алтын Хардар бизни босагъабызгъа ол кечимликни бермей, къызчыкъ ёлюп къалса, сиз мени бла бир юйде угъай, бир тукъумда боллукъ туюлсюз!

«Биз а, ауузубузну ачып, сёз да айталмай эдик, – дей эди артда Ордан. – Ёксюз къызчыкъ болуп, ызындан киши жиямазын билип урлагъанбыз», – дерге да болгъан эдик. Алай ол анга ийнанганмы этерик эди? Огъесе, алайды десегиз а деп, кечипми къоярыкъ эди? Ангылай эдик, терслигибизни билип!»

«Хау, тыйгъан эди бизни уллу атабыз къаукъалакъ жолладан, – дей эди Ойдур да, сабийлери жетгенде. – Атларыбызны, ат жерлерибизни да сыйыргъан эди. Биз а уруш этгенбиз, къан тёкгенбиз дерге къоркъа эдик. Къысхасы, биз кесибиз да билмей, биринчи эрлик жор-

тууулубузну сынагъан эдик. Биз алай тюбеп къалма-сакъ, къызчыкъ не хазна сау къалыр эди, жанлы азыгъы болмай... Да аллай жолочулукъну, базынып, Добуллугъа ким айтырыкъ эди?»

VII. «ЖАШНЫ БИР АТЛАМЫ – УЗАКЪГЪА, БИР АТЛАМЫ – ТУЗАКЪГЪА»

Ала бары артда жюриген хапарла эдиле. Ол кюн-леде уа урланган къызчыкъ, кюйюп-бишип, жугъун да билмей эди.

– Жашланы уугъа жибер, айыу тутсунла, – деди Орас эрине. – Сабийни чий териге чулгъамай, боллукъ туйюлдо.

Добуллу Ордан бла Ойдургъа селеширге суймей эди, уугъа уа аланы кеслерин жиберирге деди. Бектурну чакъырып, оноу этди:

– Атландыр ол эки хаулени уугъа, айыу атып келсинле!

Бектур, къарындашларына азатлыкъ келгенин эшитгенча, юден терк чыкъды. Ийнаныгъыз деп, тюз да суйюнчюлюк айтханлай айтды:

– Уллу эта экигизни да уугъа жибереди. «Туйюл-генибизни унутхан эдик, – деучю эди артда Ордан. – Уллу атаны бизге жумуш айтханы – кечгени эди...»

Кече бла кетип, танг атаргъа, бир жаш айыуну атха салма этип келген эдиле. Юч-тёрт къарындаш да бирге къыйналып сойгъан эдиле аны. Жылылай, келти-рип, уллу аналарыны къолуна берген эдиле. Орас ол-сагъатдан къызчыкъны айыу териге чулгъады. Ол аны къыздырлыкъ эди, кесине тартырыкъ эди ичинде бузугъун. Къызчыкъ терини къыздыргъанына тѣзалмаз чек-ге жетгенде, Орас, аны къоюнуну алып, от жагъа отуну аллында олтура эди. Жангы сауулгъан эчки сют ичире-ди; кечесинде мингжал чырпыла къайнатып, аны сууу бла да багъады. Дагъыда къайтарып, айыу териге чулгъайды. Къызчыкъ ыйыкъ кѣзюне къайтыша башлады.

Къызчыкъны жанына къоркъуулукъ кетип, юйюр бир кесек эс тапханда, Добуллу да адам сѣзюн эшитир-ча болду. Ол заманда жашла да къызчыкъ аланы къол-ларына къалай тюшгенин айтдыла.

Уу, жортууул деп да туйюл, Турсун эслерине тю-шюп, ала экиси да бир чакъда кѣлсюз болуп къалгъан эдиле. Алдасуу аягъына таш къобарыргъа бирсиледен алгъа келе эселе да, кѣллери ишде туйюл эди. Бир

бирге къарай эдиле, къайсыбыз алгъа секиребиз дегенча. Ордан – кёбюрек, Ойдур – азыракъ. Ордан, кесини эсине тюшген тансыкълыкъ Ойдурну эсине да тюшгенин сезип, бир кере аны къачыу тамызыгъын да ёчюлтген эди. Акъылы бла алай дегенликге, Ордан, жолгъа Ойдурдан эсе да бек учунуп, Турсунну атын жукъу арасында окъуна айта башлады. Бир эрттенликде уа ат иерлени Айдасуу аягъына кеси кётюрюп келип, букъдурду. Жашла андан сора да бир ыйыкъ чыдагъан эдиле. Бир кече уа Ордан, атасыны кичи эгечи болуп, асламысында аны кеси ёсдюрген, эрге кете туруп да, аны къучакълап жиягъан Турсунну тюшюнде кёрюп, уянды. Ойдурну да уятып, экиси да Айдасуу аягъына сюртюлдюле. Экиси эки иерни аркъаларына кётюрюп, Доугъат сыртына чыкъдыла да, жылкыдан атла тутуп, миндиле. Ызларындан къуугъун келгенча, Кюкюрелги боюну бла алай бара эдиле.

Ёлден игида узайып, кюн да чыкыгъандан сора, башларына жангы акъыл келип, бек алгъа Эртууну бла Жыгъылмазны ызларындан сюрюрге, табып, сейир этдирирге суюдюле. Къалай хычыуунду азатлыкъ сезими! Атлы да болуп, таулагъа кеси аллына къутулгъан! Болсада, чыкыгъан айны ал кюнюнден аны толгъан кюнюне дери айланып, ала Эртуу бла Жыгъылмаздан ыз таппадыла. Жолоучулукъларыны ючюнчю ыйыгъында, Боркъулдакъ элине къалай барыргъа билмей, кеслерин уугъа чыкыгъан атлы этерге келишдиле. Этериклери да алай болур эди – доммай сюрреп келип, айыпларын жулургъа! Ай-е, тейри-сыйыты, жашны бир атламы – узакъгъа, бир атламы – тузакъгъа! Дагъыда: жашны бир атламы – бийикге, бирси атламы – илгикге! Алларына терилтме къарелди чыкыгъан эди, баям! Жашланы эмилик жүреклери сермеш, атыш-тутуш излеп башладыла.

– Да биз Турсунну кёрюрге чыкыгъан эсек... – деди Ордан.

– Биз ары дери таулада кёрлюгюбюзню кёрюп къоймасакъ, – деп, Ойдур сезим кертилигинден тутду. – Ай-е, тоба, Турсун ийнагъыбызны кёрмей, къалай къайтырбыз... Да ол сынаумуду? Мен алыкъа бир къаргъашны бетине къарамагъанма! Бир кыйын болумгъа тюшюп, эр эсем, туююл эсем да, кёрмегенме... – Сора, Орданны къоюп, къаялагъа кычырды.

– Эй-хе-ей!.. Къайдасыз мени жыгъарыкъла?! – Къаяла, кючден тургъанча, жууап къайтарыргъа къалдыла.

– Эй-хе-ей, къайдасыз, къайдасыз, къайдасыз?..

– Мени... Мени.. Мени!..

Ойдурну аты кишнеди. Къаяла да кишнедиле.

– Кёrese да быланы бизге къарагъанларын? – деди Ойдур, атыны боюнундан тутуп, дылгамлагъа къарап тура.

– Сен алай бол ансы... – деди Ордан.

Дагъыда бир ыйыкъ айландыла. Чыкъмай эди ала-ны алларына бир бёрю, бир агъач киши! Уллу Тарны уучулары да къуругъан эдиле, – Эртуу бла Жыгъыл-мазны ызларындан сюрюп кетмеген эселе...

Эриге, тюнголе, кийиксине, бир кече, танг ата, айыу-лу чатха кирирге кёллендиле. Айыу чыгып, сермеш-селе, суусаплары къанар да, Боркъулдакъ элине тын-чайып барырла. Алайлада аууш жолла да бардыла, жортууул излеген жыйынлагъа тюбеп къалыргъа да болурла! Аны бла атланы бир жашырын талачыкъда отларгъа къоя тургъанлай, биягъы Орданны къулагъы-на Турсунну ауазы эшитилип къалып, алгъа Боркъул-дакъ жолун арытмай, бир жары да баралмазлыгъын айтды. Сейири: бирини акъылына келген бирсини акъылына да келип къалыучусу эди. Соруша-оруша турмай, атлагъа иерлени жангыдан салдыла, ат айыл-ланы жангыдан тартдыла.

Бир кере жол арытхан адам жолоучулугъун толусунлай айтыргъа керегин эсгертирге тюшеди. Эрбол бла Бекташ, Уллу Тарны эллерине уллу жолоучулукъ-ларын толусунлай айтмагъанлары себепли Ордан бла Ойдур жолгъа Байкъонуш элини къылыгъын билмей чыкыгъан эдиле. Алайлыкъдан, Эрбол бла Бекташ, кечиуге жете, огъарыда къарауул къаланы кёрюп, шагъы-рей болгъунчу деп тохтагъан жерде Ордан бла Ойдур, ол бийик къаланы кёрген да этмей, Кюкюрелгини алай-да агъымында кечиу да излемей, баргъан сууну гебе-неклерине дери чачдырып, алай ётдюле. Къаладан къа-рап, чёрчек жолоучуланы туура кёре эдиле. Суудан кечиу излемей ётген атлыла, къан чериуню тасхачы-ларына угъай, атха мингенлерине къууанып айлан-нган жаш-къушлагъа бегирек ушай эселе да, аланы ызларындан олсагъат юч къоргъаш атлы чыкъды. Юч атлы, таша жолла бла келип, шырт деп, аланы алла-рындан чыкъдыла да, бири атын жолгъа кёнделен са-лып, экиси Ордан бла Ойдургъа жанаша болуп къал-дыла. Бир сёз айтмай, бир артыкъ къымылдау да эт-мей, экиси экисин атдан алдыла, къалай эсе да бир уста булгъап, ат боюнларына бауур тёбен салдыла. Бош атлы,

аланы атларын адеж тутуп, эки кьоргъаш да менсин-
ме уучуланы ат боюнларына бауур тѣбенлеринден ол
халлы салып, къаладан артха иги кесек узайгъынчы
барып, тохтадыла. Атланы адеж тутхан байкъонушчу,
атдан тюшюп, иничке къыл жип бла алгъа Орданны,
ызы бла Ойдурну къолларын артларына байлады. Ол,
дагъыда нѣгерлерине бир сѣз айтмай, тутхун жолоучу-
ланы атларын нѣгерлерини атларына жанаша тартды;
алагъа Орданны да, Ойдурну да ѳз атларына минди-
рирге болушду. Эки кьоргъаш атларындан тюшдюле.
«Ала, хыйны этип, бизни кьурушдуруп кьойгъанча,
айхай, бир амал эталсакъ эди уа!» – деучю эди Ордан.
«Къалай этерик эдик, тилибиз окъуна айланмай эди,
къарап тургъанлыкъларына, кѳзлерибиз жукъ кѳрмей
эдиле», – деп, Ойдур да кюйюучю эди. Къалай-алай
болгъан эсе да, байкъонушчу батырла жаргелли аби-
реклени ат юсюнде, бутларын юзенги баулары бла бирге
атларыны быдыр тюплеринден тартып, байлагъан эдиле;
атланы жүгенлерин алып, иер къашларына тагъып,
атланы кеслерини да арт табаларына узун чычкын-
чыкъланы жетдирип, бедишли эте, алай кыстагъан
эдиле. Жаланда андан сора айтхан эдиле: «Экинчиде
жол сурай туурсуз!» – деп. «Хал билмеген кыпчакъ-
ла туююл эсегиз!» – деп да кьошхан эдиле.

Энди атла билгенлерича бара эдиле. Аланы тюз
жолгъа салыргъа башларында жүгенлери жокъ; бол-
сада, тартырча, кеслерини къоллары бош туююл... Алай
баргъан эдиле агъачда сау кюнню. «Тап, бир жанлы
чыгъып, атымы да юркютмей эди, айылын юзер эсе
да!» – деп, артда Ордан сейир этиучю эди. Ойдур а,
бедишлигин сагъыныргъа суймей, къалайда болса,
алайда хунаны жумдуругъу бла уруучю эди. Артда, алай
уялгъанлыкъгъа, ыйлыгъып, кьутулуу амалын ол ма-
жаргъан эди, – кюреше кетип, эки бутун атыны быдыр
тюбю бла байлагъан жипни бошайтхан эди. Ат, иеси-
ни не излегенин иги билиучю акъыллы хайыуан, Ой-
дургъа арт бѳксюмю бла энишге сыпдырылыргъа онг
берди. Ойдур жерге аркъасындан тюшгенде уа, ат, аны
ачытырма деп кьоркыгъанча, бутларын чырмашхан
жипден эслеп, тапчыкъ чыгъаргъан эди.

Ала, чертлеуюк жыйып, ичлерине бир кесек тин
кийиргенден сора, жаргел башында сыртларындан
тюшюп, болгъан ишни оюмлай эдиле. Не сѳз, байкъо-
нушчула аланы жел кьууукъларын бошлатдыла; жаш
чѳрчеклик бла эр кишиликни арасын айыртдыла. Ай-
дасуу аягъындан жашчыкълар къачып кетип, жол ары-

тыу халына тюшюне, кишилике ётгенча болдула. Аны бла бирге, дерт сезими да келди; алгъынча, бирле бла жагъалашыргъа, ёрелеширге, сермеширге деп утъай, «Эр, согъушмай, танылмаз» дегенни хыйсабында. Ай-е, тейрисыйыты, къалай кюйсюз эди ол сезим! Къаллай бир башха эдиле аланы тюненеги талпыулары бла бюгюн-нгю халлары. Ат юсюнде тентек гынтты бла тюпге тюшюуню сыры. Къоргъаш усталыкъ бла жортууул гынттыны арасы къалай узакъ эди! Аны кёрюп, экиси да бирча къурулдула, кеслерини жангы халларына бирча тюшюндюле. Добуллу жазгъан темирин гулла сууда сугъарыучусунлай, аналары Эсенеи арпа гюттюлерин от жагъада къатдырыучусунлай, Алтын Хардар да, аланы кеслеринден эсе уста, тынгылы, эржюрек жашлагъа тюбетип, алай сала эди ызгъа, алай сугъара эди ётлерин. Байкъонушчу къоргъашланы сёзлери аз, усталыкълары чексиз эди; ыйлыкъсала да, хорланыу азабы жүрек тамырларын бууса да, кертиге туура къарап, дерс алыргъа керекди. Алайсыз экинчиде жолгъа чыгъаргъа жарамаз!

Бедишли башларын кётюралмай, жаргел башында алай жата, ала, хар бири кесича, андан ары не этериклерин оюмлай эдиле. Не этселе да, алайлай Жаргеллиге къайталмазлыкъларын ангыладыла. Алгъанлары дерс эсе, бир затдан башларгъа керекдиле – къаядан секирсинле, ачыкъдан, къалагъа къайтып, уруш ачсынла, алайсыз алгъа жол жокъ эди. Боркъулдакъ жолунда болгъан ачыулу ишни бир башха кёз кёрмегенликге, учхан къанатлы да тамам эди Уллу Тарда аланы бедишликлерин жаяргъа! Аны себепли, кечеги бёрюле болуп, Боркъулдакъны тегерегинден алдыла. Элни барын-жогъун толусунлай къармап, сынчылап чыкъдыла. Боркъулдакъчыла айып этмесинле, ёзге уа, ала къарауул беччанларын Борах ханны чардагъында окъуна салгъан эдиле. Анда уа бир алаамат къатдырылгъан къакъ этле! Кюндюз болса, элни жүрюшюн кёре, хапарын эшите, кече болса, ары келген эллилени не айтханларына тынгылай турдула.

Борах ханны ююю эл башы дыркъыда эди; аны чардагъындан къарап, кюнлюм къоюнда орналгъан эл саулай кёрюнеди. Юйню огъары жанында эки къаяны арасындан къара шаудан чыгъады. Эрттен сайын алайгъа, суу агъачлагъа ёре кюштелчиклени тагъып, суу алыргъа келген къызла жыйыладыла. Ордан бла Ойдур, аланы бир бирге не айтханларын эшитмей эселе да, кюлгенлерин, кюйнегенлерин кёрюп, кеслерин

алагъа билдирликлери да келеди. «Тап тюзсе, бирлерин къачырып кетерге уа нек жарамай эди? – деди Ойдур ичинден, татлы умутлагъа терилип. – Ай, долай-доммай, Турсун да суугъа келип бир кёрсек эди, – деди Орданга уа. – Ол табарыкъ эди бизге бир амал, бу къызладан бирин къачыыргъа да болушурукъ эди!» – «Игиди да дейсе, къыз къачырабыз деп, бютюнда уллу бедишликге къалсакъ! – деп, Ордан къарындашыны иги умутларын кесди. – Къыз къачыргъанны билмейме, бу хан юйге келиучю ысхылтыланы атларын сюрюрге боллукъбуз!» – «Керти окъуна! – деп къууанды Ойдур. – Къарауулланы осмакъ таякъларын кётюрюп кетмегенибизге шагъатлыкъ болур эди...» Айтылды – этилди! Ол кече окъуна къаладан хапар бла келген эки къоргъашчыны атларын, юслеринде да ат жерлери бла сюрюп, кеслерини атларын да дорбундан чыгъарып, жолгъа тюздюле. Эки атны да адеж тутуп, танг атынчы келдиле да, сызгъа тамагъына кирип, ыз ташладыла.

Аны бла тамам болуп, Жаргеллиге жыйыллыкъ болур эдиле, не медет, къачыуларыны ючюнчю, огъесе тёртюнчю кюнюндеми, – къая тюбю тар жолда, аланы кеслерича, бир бири ызларындан къаягъа къысылып келген эки атлыгъа бетден-бетге тюбеп, тыйылыргъа тюздю. Юслеринде ат жерлери болмаса, Ордан бла Ойдурну атлары бош эдиле; тюбюнден келген атлыланы адеж атлары уа ауур жюкленип. Юй хапчукга ушай эди аланы жюклери; чара-чолпу, башха адырла да бар эдиле хапчук жюклени юслеринде. Ала тюз адамлагъа ушамай эдиле.

Ордан, тамата къадарында, алда келе эди. Ол келгенле бла жол сурашыргъа тохтады. Ай-е, тейри-сыйыты, Ордан къолун кёкюрегине салыр сагъатда, келген атлы къамасын суурду. Ордан, къолун энишге ийип, жюген билекликледен къатыракъ тутду; атын къаягъа бегирек къысды. Такъыйкъаны жюзден бири кемине ызыбыздан къуугъун иш а болурму деп, акъылына алай да келди. Да къуугъуннга ауур жюкленнген атланы адеж тутупму чабарыкъ эдиле, огъесе тюбюнденми келлик эдиле? Угъай, бу тебентин атлыланы не эсе да башха къылмышлары бар эди! Алай туююл эсе да, алдагъы атлы, адеж атыны жюгенин нёгерине атып, Орданны къая жолдан чынгыл таба ыхтыра кирди. Ат ёшюню бла тенг къолунда къамасы да ойнайды. Да экинчи кере да хорлатыргъа уа Ордан бла Ойдур да къаурагебенле туююл эдиле, бир жолоучулукъда бир жунчу-

гъан тамам эди. Боркъулдакчы къоргъашланы ачы дерслерин алып, бойсунуп, кетип къалмай, атларын сюрюп, къутула келгенлей, Алтын Хардар аланы эртеги умутларына жетдирип, сермеширге онг берип къойгъанча, къууанган окъуна этдиле. Къууанып, ала бир бирге къарадыла, билеклерин ёрге тутуп, хауада къамичилерин чалишдирдиле – сермеширге ант этдиле. Ордан, атын артха тартып, игида секиртип, къаргъаш атлыны ат ёшюню бла урдургъанда, ол, атдан кетип, тюз да Орданны атыны туюбуне туюшдю. Ол Ордандан игида тамата киши эди, ким биледи, Бекташ тенгли окъуна. Алай а, тар жолда тубегенден сора, терслиги болмагъан жашха къама сууургъан, тамата эсе да, жауду. Эришлик жыртхыч жаныуар этип къойгъанча, Ордан аны юсюне алай секирди. Бирси атлы аны атха малтатыргъа кюрешеди. Ойдур, жол тардан, анга жеталмайды. Ахырында Ордан, тобукъларына туруп, жаууну тон жагъасындан алды да, булгъап, къая эринине атды. Чынгылгъа кете, ол къая жылмыладан тутду, Ордан аны бети къалай алгъасыннганын кёрдю. Ол, нёгерине къайберген къыпчакъла ангыламагъан тилде бир затла айтып, гузаба къычыра эди; алай аны нёгерин Ойдур тыя эди да, жан дыгаласдан, нёгерини ёлюм къычырыгъын эшитмей эди. Адамланы къысха къазауатларындан жукъ ангыламай, сахеник болгъан атла къачаргъа жол излейдиле. Бек алгъа кеси хыйласына тубеген атлыны аты, ол тар жингирикде къалай бурулду эсе да, артха бурулуп, кишнеп, къачып тебиреди. Юсюнде жюгю болгъан адеж атны жюгени аны иер къашына тагъылып эди да, къачхан ат, аны да тартып, узакъ кеталмады. Ордан, аны кёре, сермешге къызгъан къарындашына чырмау болмаздан, ол угъай эсенг, жолну алагъа бошатырдан, атланы кери чыгъарады. Энди, ат ёшюн урушну къызыуу кетип, Ойдур жау атлыны атдан атаргъа амал излейди. Тап туюшюрюп, ол аны юсюне секирди. Алай, жау атлы да онгсуз киши болмаз эди, ат юсюнде тутуш созулду. Ат, аланы тенгши туталмай, туякълары къаядан энишге эки, юч кере да тайды. Ордан, къарындашы хорларыгъына ишекли болмай туруп, ат алай абыныргъа къалгъанда, сермеп, аны тутду. Ат юсюнде тутушханла жерге окулдула. Ордан, алагъа зауукъ этип къарай, атны жибермедди, адеж ат бла бирге тар жингирикден энишге тартды. Ол энди бир кесек сууугъан эди. Къайтып, къарындашын айырыргъа хазыр эди, тыш жолоучуланы бирлери ёлду, аланы уа излегенлери къан туююл эди,

адам ачытыргъа аз да суймей эдиле. Ордан ол акъыл бла артха айланганлай, жау атлы, тапсыз жыгъылып, бауур тѣбенинден тюшген Ойдургъа къама сермегенин эсле, къычырыкъ этди. Орданны, къычырыкъ этип, алай чапханын кѣрюп, жаныуар бет алгъан къаргъаш, Ойдурну къойду; акъылына не келди эсе да, Орданга чапды. Орданны къолунда къамасы жокъ эди, – къарындашына жаны кетип, къычырыкъ этгенде, къамасын унутханды. Алай энди анга бир угъай, минг къама бла чапсала да, къутургъан кѣзлери аны къарындашын жутаргъа келген сарыуекни тишлеринден ѳзге бир зат да кѣрлюк туюл эдиле. Ордан кесин аны юсюне атды да, биргесине жыгъылды. Жау атлы къая ташына аркъа жигинден тийген болур эди, Ордан аны кѣкюрегин кеси къамасы бла чачаргъа деп керилгенде, ауузундан къан къатыш кѣмюк келгенин кѣрюп, къаманы бияры быргъады. Жау атлы жыйырыла-бурула, нѣгерини ызындан чынгылгъа кеси кетди. Аны ѳлюм къычырыгъы, тарны сангырау этериклей, биягъындан эсе ачы эшитилди. Къаяланы минг-минг боралары аны иги кесекге дери бирден къайтарып турдула. Тарны сангырау болгъанын-къалгъанын ким билсин, эки къарындаш а, бирден сангырау болуп, чынгыл башы тар жолда кѣп суюлдиле. Бир чакъда, атлары эслерине тюшгенча, терк къозгъалдыла; тоноу атланы бирге жыйышдырып, ючюшерден адеж тутдула да: «Тейри буюрсун, энди барырбыз!» – деп, жол арыта кирдиле.

Да, не дегин, шекил¹, адамны марап, ызындан сюрюрге бир къалса, къутулуу жокъ! Кюн жарымы келген болур эдиле – ѳзенде аугъан арбагъа тюбедиле. Арба тазгиде сабий жилигъан таууш эшитилди. Чабып къарасала, чепкен къарылагъа чулгъанып, – сабий! Ойдур, алгъа болуп, аны къоюнуна алды. Къызчыкъ эди, беш-алтыжыллыкъ дерча. Ойдур аны жапсара тургъунчу, Ордан тѣгерекге къарады. Анда-мында кырдык малтанып, къан ызла алыкъа къуругъан да этмегендиле. Ёлген кишини, ёлген къатынны кѣрдю. Арлакъда отлай тургъан ѳгюзлени, дагъыда бир кесекден а, ичи тѣгюлюп, арба таба сюркеле, ёлген онжети-онсегизжыллыкъ жашны. Ордан, болгъан ишни ангылагъанны къой, артха къайтып, чынгыл тюбюнде ол мурдарланы табып, жангыдан сан-сан этип туураса да, суусабы къан-мазлыкъча кѣрюндю. Ай-е, тоба, болур иш болгъан эди.

¹ Шекил – жазуу, буйрукъ.

Ёлмей-кълмай эсе да, жаны ичинде болгъан сабийни элге жетдирирге керек эди.

Къарыусуз арыкъ къызчыкъ эди ол; къап-къара-чыкъ, къысыкъкёзюрек. Тобукъ сюекчиклери чыгып, боюн тамырчыкълары кёрюнюп, жазыкъсынмай къараргъа амал жокъ эди. Алай а алыкъа къызла ёсдюрген къоюнундан аналыкъ жылыуу кетмеген Орас сабий тансыгъы эди: къызларын ёсдюрюп бошап, Эселей да анга къыз табардан чыгып, туугъанладан туугъанланы сакълагъан заманы. Андан болур, жаны ол къызчыкъгъа кирип къалды. Бекташны жашлары да аны, бирден бирге алып, эркелетедиле. Къызчыкъ да, кёп турмай, Орасха ийлешип, юйге да юйюрсюнюп, айтханларын ангылап, кеси да тилге юйренип башлады. Ай кёзюне сау болду, эти-бети да жерине келди. Энди Добуллу, аны, элин, жерин табып, тукъумуна къайтарыгъыз деп, туудукъларына къаты болмай эди. Тап, ол кетсе, юйню къууаты къалмазлыкъча, алай окъуна кёрюнюп къалды. Орас да, къызчыкъ ахыр къолунда къаллыгъын ангылагъанда, анга ат атады – Чолпан деп. Къара къызчыкъгъа Чолпан деп, ол, баям, обурланы алдар ючюн атагъан эди.

VIII. ЖОЛБЕР

Уллу Тарны эрттегиси, эндигиси да бир эдиле – жаратылыш кесини ёмюр сюрюу жоругъун бузмагъан къадарда, адамла да, аны жолун арыта, тюрлениу излемейдиле. «Хай-я, от да, туугъанлы, бирча жанады», – деучюдю Абустол. – Ёмюрле дегенде уа, аланы ким санагъанды? Барадыла, Кюкюрелги череги баргъанча. Адам жыйынла да жашау къурайдыла, бирлери ёчюлюрге, бирсилери къабына...»

«Къаллай адамла жашай эдиле! – деп къоша эди бирси хашкен Дударукъ. – Талмаз! – деп, солууун теренден ала эди. – Аны атасы Долай... Аны тенги Садыр, сау эсе да, юйден чыкъмагъанлы, не заман... Бирин айт да, бирин къой! Энди Алау, Ачау, Азнауур кибики сыйлыла да унутула барадыла. Асбаян зауаллы къалай болур? Ёню алгъынча сууурула болмаз... Къыран а? Къая кибики киши эслеап атлайды. Не дериксе, ючлю ууаныкны арт аягъындан бир сермесе, бирда аямагъа эди... Не уа – ууда!»

Трам ёлюп, эл ныгышы Ашуг дуппургъа кёчген-

ли, ары бек алгъа Байда келеди. Олтургъуч болуучу назы тѣнгереке олтурады да, къах-къух этип, келгенге кесин билдиреди. Баппу, ахтына-ахтына, Жайма тагыдан кѣтюрюлгюнчю, узун-узун атлап, Уртай жетеди. Таягъыгъ кѣолтукъ тюбюне салып, Эмен да келеди. Кѣлю кѣтюрюлюп болса, ол, женгил киши, кючбюсюреу Байдагъа бир зат айтдырама деп, тѣгерегине айланып, аякъ бюгер, алай болмаса уа, шош келип: «Тейри биргѣбизгеди!» – дер, кишини да истемей.

Ахырында, жылы кийинип, Къозу чыгъады. Аны юйю Ашуг дуппурну артындады да, кеси да аурукъсуна-аурукъсуна турады да, келини неда къыз туудукъларындан бирлери, аппунла не кийиз кесекле чыгъарып, Къозуну да, бирсилени да тюплерине салады.

– Ха, жашла, Добуллуну хауле чунакълары урлап келген къызчыкъ не халда экен? – дейди Ахей, ныгъыш хапарны терсинден башлатыр хыйсапда. Алай деп, Ахей ныгъышда кишилени бирини да бетине тюрслеп къарамайды. Ныгъышда кишиле да, анга ичлеринден ыразы туйюл эселе да, тышларындан жукъ айтмайдыла. Кертиси да, урланган къызчыкъны къадарына сагъыш этгенча, ныгъышчыла, баштѣбен болуп, иги кесек турадыла. Ахырында, Уртай, бети тюрлене, Къыраннга къарайды. Не деселе да, аны кесинден сора, Добуллуну бек тынгылы жууугъу Къыранды. Уртайны Къыраннга алай соруулу-тилекли къарагъаны – Добуллуну кибики, кесини да хайырсыз чунакълары этген иш ныгъышда жангыдан сагъынылмаса эди деп, аны ючюндю. Байда бла Эмен, бу жол ауруп тургъан Дударукъдан ахырда тюнгюлюп, шургулу эдиле да, Уртай бла Къыранны араларында шумалакъ келишимни эслеген да этмедиле.

– Орасны кѣолуна ол къызчыкъ къалай тюшгенинден хапарым жокъду, – деп, Къозу, Ахей тамызгъан отну ѳртеннге угъай, жылыугъа бурады. – Хау, тейри, дуняда болгъан ишледен толу хапары кимни барды?! Кѣз кѣргенни айтсакъ, къызчыкъ, Орасны кѣолуна тюшюп, кюн уясына тюшгенлей болгъанды!

– Кѣрюрсюз, Орас аны къызларындан кем ѳсдюрге, – деди Баппу.

– Къыймат, къыймат, – деди Къозу. – Ахтыннганынг болмаса, сѣзюнг а, барып, тюзюнлей кичитген жеринге тиеди. – Добуллу бла тенгши къартлада Къозудан иги сакъланган жокъ эди.

– Къозу, тейриге табу, саулугъунг игиди, – деди Уртай, аны Орасны махтап сѣлешгени хычыуун кѣрю-

нюп. — Жаргелчиле аурукъсуна башлагъан къартны къагъып, осмакълап сёлеширге да ёч эдиле.

— Добуллу къайда кёрюнмейди? — деди Абустол. Ол, кеси сагъышлары бла булжуп, ушакъгъа къатышмай тура эди.

— Добуллу батыр... чунакъларым жетгендиле деп... Баям, юйюнде олтуруп, нохтала тизеди... — Баппуну ахтыныу къылыгъы кюлген адетге ётген эди да, аны жангызлыгъына жанлары ауургъа-къалыргъа билмей, сёзюне да артыкъ балсымадыла. Биягъында Къозу махтагъаны да ётюп эди.

— Жашла жетселе, алагъа къатын алгъандан игиси жокъду, — деди Абустол. Аны жашы Саукелни жетип тургъан юч къызы бар эди да, ол Бекташны жашларына кёз атып, андан айтхан сундула.

— Да, хау, ёзге дейме ансы, — деп, Уртай ныгъыш аллында ёрге турду. Жюрек тынгысызлыгъы бетине чабып, аны ючюн уятлы болгъанча, ары-бери атлады. Не сёз, Уртай билгенни ныгъышдагъыла билмей эдиле. Эшшиги, урланган къызчыкъ туююл эди бусагъатда аны къаукелек этдирген. Башха къууумлары бар эдиле. Добуллу, кертиси да, эллиле айтханча, Бекташны жашларын юйдегили этерге айлана эсе, аныча, Уртайны да туудукълары туююлмю эдиле, нек сормайды? Нек кенгешмезге керекди аны бла? «Ёзге дейме ансы... — деди, ичинден къайтарып. — Аны чунакъларын Эсеней тапхан ушайды да! Огъесе, Бекташ аланы хуна тешикден чыгъарып, алаймы ёсдюргенди? Манга айтмаса да, Рираугъа бир зат билдирмей... Тамырсыз къыпчакъла ёзге къалай боллукъ эдиле!» — Тасхасын а билдирмеди.

Табылды, ныгъышда олтургъанлы да сагъышха кетип, анда адамланы энди эслегенча, Уртайны ары-бери ачусунуп атлагъанына сейирсинип къарады. Андан ётюп, Байдагъа, Байдадан Эменнге. Уртайгъа бир хыпый-сыпый сёзле айтыргъа къызып, тап тюшюралмай тургъан Ахейге битди.

— Алан, Табылды, эшек къабырлагъа къарап окъугъанлай, неди бу адамлагъа битиучюнг? — деп, Турушлу, олтургъан жеринден туруп, аны къатына барды.

— Да сиз барыгъыз да Уртайгъа битип турасыз да бюгюнлю! Неди, аны бетинде тейри къылычмы кёресиз?

— Добуллу, хайт десе, жууукъ юлюшюню бетине тейри къылыч тартыргъа да болур, — деди Эмен. Ол, кеси Добуллугъа бютюн жууукъ эсе да, анга тыш адамгъача сёлешгенин къоймайды.

– Эсине бир зат тюшсе, Добуллу аны кишиге сормаучуду, – деди Къозу. Ол, баям, Уртайны ичин билип, анга кёл этдирирге суюдю. – Добуллу къаллай эсе, алай кёрюрге керекди, ансы, биз суюгенча туююлду деп чамлансакъ, Добуллуну неси къаллыкъды?

Жашына Эсенейни алыргъа эсине тюшгенде, Добуллу аны атасыны, анасыны ыразылыкъларын соруп къыйналмагъаны барыны да эслеринде эди. Аны себепли Къозу Уртайны эски аурууун къозгъайды деп, ишекли болдула.

– Тохта, ол сары къыпчакъ санга да жукъ билдирмегенмиди? – деп, хыйлажух Байда Уртайны ыйлыгъыу отун бютюнда ышырды. – Эсеней кибики, битимли сабанны иесин тергесе да, боллукъ эди!

Ныгъыш дауурну къара чибини, зууулдап, Уртайны бурун къыйырына къонар сагъатда, Добуллуну Исси тагыдан бери айланнганын кёрдюле.

– Къаллай жаш эди Добуллу, энди сары сакъалы акъсылгъа тартханды, – деди Абустол. Ныгъышчыла, анга энтта да бир кере ишекли болуп, мыйыкъ тюплеринден кюлдюле.

– Пелиуан эди ансы, таш тюер ючюн къалмагъанды, – деди Къозу. Ол, Къулемен тигине чыгъып, Добуллуну анда таныгъанлы бери да, кесин аны кичи къарындашына санагъанча, намысын алай жүрютеди. Кёзден ташада, туурада болсун, Добуллуну бек къаясыды. – Хау, лязим, темир эрите, отда да куюгенди... Эсингдемиди, Уртай, биз ол кече, аны таш тишеген таушун эшитип, ишлеген жерине баргъаныбыз? Бюгюн кибики...

– Уртайны къызы аны жашына баргъанлы уа? Бюгюн а чунакъларына, Уртайны туудукъларына дейме, Добуллу къатын алама деп айланады... Уртай а билген да этмей. – Ныгъыш ышхалыуаны къара чибини энтта да кесине къонар жерни Уртайны бетинде излей эди да, Байда, аны кёре, тенгин чибинлетирден умутун юзмегенди. – Не дейсиз, аланла?

– Дегенибиз да не, бу митта¹ Абустол... Добуллу кесине бир саугъа келтирип келген сунмай эсе... – Баппу, кюлюрге болуп, андан ары не айтыргъын унутханда, Байда, сермеп, сакъалындан тутарыкъча, Абустолну аллына алай келди.

– Кесинг а, Абустол? Ол кече танг жарыгъын сакълайыкъ деп, дагъыда бек алгъа кеси тебиреген? Кесинг а?

¹ Митта – аман акъыллы, къуу, кёсе.

Алтын Хардарны къаранчхасын сен жоннган эсенг да, андан бери бир тюрленмей тураса! Эсимдеди, ол кече танг юсюбюзге атханда, бюгюн кибик эдинг!

– Не сёз, къарт болгъанбыз, – деди Абустол, ауазын шош эте. – Трам бла мен тенг эдик. Ол, Тют дуниягъа кетди да, тынчайды, мен а турама, балта тюкгючлей...

Къуругъан жаргелчиле, Байданы суусабын къандырыр жанындан селешмей, камысык хапарлагъа болуп, Добуллу жетип къала эди. Ол жетгинчи къозумаса уа, Уртайдан ныгъышха не файда?

– Ай, самыр-къашха-байтал, сени бутларынг алгъынча узун болсала эди... Добуллу сени алай сындырмаз эди! Сен да жел къууалмайса, ол да сени тергемейди!

– Къууамыдыла, къызындан туугъан он да туудугъу бир кюннге къатын алыр къууумгъа кирген эселе?... Жел къууупму айланырыкъды! Кереклиге, керексизге да ахтынып, къан бузуучу Баппу энди Абустолдан, Уртайдан да мажал эди. Къурусун, ахтыныучу къылыгъы гумух болуп, аны орунуна кереклиге, керексизге да кюлюучю болуп къалгъанды да, кюлгени сайын, тишсиз кириулери ачылып, адамланы къанларын энди ол тапсыз ачылгъан аууз бузады.

– Тейри игилик тежесин, алайды, – деди Уртай, Байдагъа ачыугъа, аз да къозумай. Байда не бек къадалса да, Уртай, Добуллуну келгенин кёргенлей, жумушагъан эди. Жумушагъанны къой, Аштут дуппургъа аны жууукъ юлюшю угъай, тогъуз ажир тёлеую болуп, тогъуз жылдан бери аны бералмай тургъан адамы келгенча, алай къоркъуулу-сахиник болуп, дыгаласха къалды.

Байда, аны эслеп, къозуталмагъан ёчюн жангыдан салды.

– Тейри-лязим, Уртай, Добуллуну кёргенлей а, аман дыгалас этесе. Биз билмегенликге, сары кыпчакъны аллында бир уллу терслигинг болур ансы.

Уртайны узун бутлары шайтан чалыу чалып, эринлери, Байданы анасын эсе да, ёз къатыны Рирауну эсе да «махтай», терсейдиле. Ол Байдагъа бары сарыуун тегерге жетишгинчи уа, Добуллу, ныгъышха жетип, анда олтургъанлагъа тейрини эсгертди. Хапаргъа кьошулмай, жумушун айтды:

– Айып этме, Абустол, сен таматаса... Уртай бла Эмен манга керек боладыла. Иш барды.

– Билебиз, билебиз... Уланлы киши жангы сабанлыкъла излейди, – деп, Ахей Байда жандыралмагъан отха юфгюрдю. – Добуллу нек кёрюнмей турады десегиз... нохтала тизе болгъанды!

Ай-е, тоба, Добуллу Уртай туююл эди, къая жарылгъан таууш этди.

– Шукур болсун тейрибизге, аллай къууумларыбыз да бардыла! Барчыгъа-келчиге... кёселикге... дегенча, сен да керек боллукъса, Ахей!

Эрттенли бери Байда Уртайгъа къазгъан уругъа кеси тюшюп къалгъанына ёчюгюп, Ахей ичинден жанды. Жанса да, аны сарыуу ныгъышны бирден алгъан кюлкюню дауурунда тумаланды.

Уртай, Добуллуну ызындан бара, кеси сагъышын эте эди. Ол къызыны къайын атасын ненча кере жаулагъан эсе да, хар жолдан кеси терс болуп, Добуллуну аллында уялыргъа тюшгенине жарсый эди. Ма бусагъатда да ныгъышда олтургъан кишиле, Добуллу келгинчи, аны бла не кюрешиу этдиле, кёз жашларын иш да келтирип. Добуллу уа келди да, жумушубуз барды, жюр деп, ма алып барады... Уртай, ичинден къууанып, бутларына къарыу кире, алай баргъанда, ныгъыш жыйынны кюлгени да ызындан барады.

Ахейни бузукълу къычырыгъы эшитилди:

– Къайберген акъмакъ, биз танымагъан киши туююлсе, бери къайт! – дей эди ол. – Бери къайт, кёселе, къулла кимле болгъанларын биз айтырбыз!

Добуллу, ныгъышдан алай суху кетгенине бетсинип, кеси аллына уятлы болуп бара эди да, Ахейни къычыргъанын эшитип, атламын сел этди. Уртайгъа да, Эменнге да кезиу-кезиу кюлюмсюреп къарады, сиз а неле дейсиз дегенча. Ала жукъ айтмадыла.

– Бир бош заманыбызда Ахейни чакътырырбыз да, айтдырырбыз, – деди Добуллу.

– Жолубуз къайрыды сора? – деди Эмен, ала, Ашуг дуппурдан узайып, Жайма тагыгъа жууукълаша. – Былайды деп, сен да жукъ айтмайса...

– Айтыр заман жетгенлей, жыяма, кёресиз, – деди Добуллу, Эменни соргъанына артыкъ огъурамай. – Бу аман узунбут жууугъуму туудукълары терсине кетип башлагъандыла, сокъур туююл эсегиз! Тынгысызлыгъым аз туююлдо. – Теркирек жетмесе, къалай тургъан хунасы оюлуп къаллыкъча, атламына къошду. – Къыранны да чакъыргъанма... Юйге жыйылсакъ да боллукъ эди, ишни, оноу этип, башларгъа. Эй-а, Садыр таматады, аны аллына баргъанны тийишлиге санагъанма. Сегиз туудугъунг да, сегиз атлы болуп, алайгъа келликдиле, Уртай.

Уртайны бетине сабырлыкъ, ыразылыкъ да бирге келип, жарыды.

Эмен, Добуллугъа угъай дерге болмай, тынгылап бара эсе да, ичинден туююлюп эди. Баргъанын кюч кёрюп, уллусунуп атлайды.

– Кесеринги кесгинчи, сормаучуса, Добуллу, – деди ол. – Энди сени сойгъан малынгы биз хараммы этерикбиз?

Уртай да ичинден Эмен айтханны тюзге санады.

– Не дейим, жууукъ юлюшле. Мен жангыз эдим да, хар затны кесим этерге юйреннгенме... Сени кызынг, Уртай, мени тукъум этгенди! Жаным сени тобалыгъынг болсун!

Уртай, жашауунда биринчи кере аталыкъ сезимни татыуун сынап, насыплы болду. Жууукъ юлюшюне бир заманда да кёл ашамазгъа деди.

– Мен билип, сен алыкъа бир ишни тапсыз этменсе, ыразыма, – деди.

– Кертисин айтсам, жашланы хауле жүрюгенлерин кёре, экигизни да къайгъырмагъаныгъызгъа сейир этип тургъанма, – деди Эмен, къакъды-сокъду ауаз бла. – Уртайгъа не, кызындан туугъанлыкъгъа, Бекташ улула Айсандырлары туююдюле.

– Эмен, къой бу бурушлугъунгу, – деди Уртай.

– Да не, жашла терсине бир кетселе, аланы тыйгъан сени бурун сууунгу тыйгъанча туююдю.

Алай энди Уртай къозгъардан туююл эди.

Аланы алларында бара, Добуллу да, Эмен айтдыкъалды деп, анга аз да эс бурмай, терен сагъышда эди. Санлап бирде, жетебизми дегенча, жолгъа къарагъаны болмаса, сау адам барады дерге да кыйын эди.

Кюкюрелги боюнуна энип, Жайма тагыны орта орамына кирдиле. Мында асламысына Айдаболлары жашай эдиле. Бекташны ана къарындашлары. Бююнлюкде тукъум башы Садыр, жүзден атлагъан киши, эси, акъылы жерлеринде эселе да, элге хазна чыкъмайды. Акъыл, оноу, тюзлюк излеген анга кеси келеди. Ёмюрле сынауун башына жыйгъан, тилинде тиричилик хунеринден сора да, жаш тёлюню жасау, къууалау къамичисин да кёлунда жүрютген акъылман. Тейри чамланмасын, ёзге уа, Айдаболлары тейриден эсе аны бек сыйлай эселе да, алайды. Таматалыгъы ючюн да болур эди, алай а Садырны, андан сора да, адамны кесине тартхан, багъындыргъан, анга таукеллик да берген бир къууаты бар эди. Не дериксе, олий болуп, Трам окъуна, аны оноуу болмай, элни уллу жумушларына Тёре жыймаучу эсе!

Ол бу жерледе ёмюр сюрюрден къалмагъан эсе да,

алыкѡа бѣкем киши эди, уллу сюекли, добарачан сакѡаллы. Оюм этмей, сѣз айтмай эди; айтхандан сора уа, айтханын этмезге амал жокѡ эди. Сейир тѡююдѡ Добуллу быллай кѡнѡнде аны жолберин излегени! Трам сау болса, не уа Талмаз, ала этер эдиле оноу, ала жокѡ эселе, тейриге табу, Садыр да узагѡы тѡююдѡ.

Добуллу эки нѣгери бла орамдан аланы арбазгѡа айланнганын кѣрюп, Садырны кичи туудугѡу Тенгиз алгѡадан окѡуна кѡабакѡдан сех агѡачланы кетерди. Жетгенлеринде уа, жарыкѡ болуп, юйге чакѡырды.

– Кѡыран келгенмиди? – деп сорду Добуллу «Тейри биргебизгеди!» дерни орунуна.

– Кѣрюнмегенди, – деди Тенгиз.

Добуллу Тенгизге тюрслеп кѡарады. Сакѡал-мыйыкѡ ура башлагѡан жаш.

– Кѡартыбыз кѡалайды? Мазасы бар эсе, бери чыгѡар да, жапмада жер сал. Жумушубуз уллуду, эркин олтурайыкѡ.

Арбазгѡа адамла келгенлерин кѣрген болур эди, Садыр кеси чыкѡды.

– Тейри биргебизгеди! – деди ол кѡонакѡлагѡа.

– Тейри биргебизгеди! – деди Добуллу, аны аллында баш ийип. Айдаболлагѡа жууукѡгѡа байланнганы да, Добуллу Садырны аллында иймениучѡ кѡылыгѡын кѡоялмагѡанды. Бу жол да келген жумушларын ол кеси угѡай, Эменден, Уртайдан бири айтса эди деп, алагѡа умутлу кѡарады. Жолгѡа да кѡарады, Кѡыран келмеймиди деп. Кѡыран, аны кесича, сабыр сѣзлю, оюмлу адам эди да, сѣзню ол башласа, бютѡнда иги боллукѡ сунады.

Тенгиз арбазда олтураур жерле хазырлагѡынчы, Кѡыран да келди.

– Игиликге жыйылгѡан болугѡуз, – деп, Садыр келгенлени бетлерине кесгин кѡарады.

– Айт, Кѡыран, – деди Добуллу.

Кѡыран: «Саулукѡ-эсенлик сорургѡа да бир кѡой!» – дегинчи, орамда сегиз атлы келип тохтады. Сегиз атлы, атларындан бирча тѡшюп, жюген тизгинлеринден бирча тутуп, атларыны башлары бла тенг тизилдиле.

– Бу аскер мени аскеримди, – деди Добуллу, кѡуанчын билдире.

– Кѣреме! – деди Садыр. – Сегиз неkdиле?

– Экиси жолоучулукѡда... Излеуюлге кетипдиле, Тау Артындан кѡалачыла келтирирге, – деп, бу жол Уртай сѣлешди. – Гууа, ол аман кѡызны кичиси... кѡааладан юйге жыйылмайды, атха минер эсе да...

– Минер ол да, – деди Садыр, – къяялаҥа мине эсе, атха да минер.

– Излегенибиз игиликди, Садыр, – деди Къыран. – Узакъ созмайыкъ, сени да тынгысыз этмейик мындан кёп... тейрини сыйлысы...

– Созмагъанынг олмуду, Къыран, жаншай эсенг? – деди Садыр, аны жизги-текота жагъылыуун жаратмай. – Къысха сёз тейри дегенчады.

– Бекташ Айдаболланы къыздан туугъан эди... Уллу Таргъа жангыз келген Добуллу энди... Бекташны да кёшуп санасакъ, онеки атлы болгъандыла! Къызлары да алай...

– Къыран, мен таныучу заманда, сен кёп сёлешип кыйналмаучу эдинг. Мени экинчи кере чамландырдың. Нек келгенсиз, аны айт, Добуллуну юйдегисин мен билеме.

– Жашлагъа къатын алыргъа керекди да, жолбер алыргъа!

– Жашла мени жюрегими кыйнап башлагъандыла... – Добуллу, кёлю толуп, шош сёлешди. – Терсине кетедиле деп къоркъама.

Садыр, Добуллуну бошкёллюгюн истемей, жыйын болуп, была арбазгъа киргенли да, оноу сакълагъан Тенгизге къарады:

– Эгечден туугъан келсе, юйню орта чигинжиси къалтырайды дейдиле. Санга уа бири угъай, сегизи келгенди, бу жаншакъ сибиртгиууатланы да алларына салып. Мал боюнун къанат.

Тенгиз, баш ийип, халжар таба тебиреди.

– Ол да болур сен саулукъда, – деди Добуллу, Тенгизни тыйып. – Бар, башха жумушларынгы эт, бала. Бюгюн къонакълыкъ ала турмайбыз, жумушубуз кысхады.

– Алтын Хардар берсин жол! – деди Садыр, сыйлыкъны тейриге тежеп. – Сау болугъуз тергеп келгенигиз ючюн, ыразыма! Ай-е, батырла, ыразылыкъны тейри береди. Аны излегиз!

– Тейрини аллына да барлыкъбыз, – деди Добуллу. – Сени жолбер аманатынг керекди.

Садыр, сагъыш эте, сакъалын сылады.

– Халынга къарайма да, къарт киеу, быланы барына да бир жолгъа къатын аллыкъгъа ушайса?

– Биз хазырча, ким хазыр болур ансы...

– Ал, Добуллу, ал, – деди Садыр. Жашла, арбаз бурууну тышында жукъ эшитмегенча, башларын энишге ийип сюеледиле. Атланы санлап бирде пырхылдагъан-

лары, тепчи енлери болмаса, кюнню бу чагъында Жаргеллиде жашау тиричилик тохтап тургъанга окъуна ушайды. – Ыразылыгъым керек эсе уа... айтырыгъым жашлагъады. – Садыр, жеринден туруп, жашланы алларына келди. Къол аязы бла аланы жаякъларын бирем-бирем сылап чыкъды. Сора, тейриге жалбарыу айтханча, къарамын жашланы барына да бирден сала, айтды:

*– Сен адам эсенг, ата-бабала туудугъу,
Адамча жаша, ёсдюр тукъумунгу!
Босагъа бийченги сюйюп тур, сыйлап,
Аны къарынын токъ эт, юсюн да жап!
Жалан этине кир, таза болуп,
Чархына ырахатлыкъ бер, халын соруп.
Олду сени кишилигинг, юйюнг, сабанынг,
Тюп дуняда да бирге турлукъ адамынг!*

Жашла, иги тынгылап, эслерине да иги алгъан болмазла деп, Садыр ол бурунгу аманатны дагъыда бир кере къайтарып айтды. Да жашла бир айтханлай окъуна алгъан эдиле – жангылмай къайтардыла.

– Энди барыгъыз! – деди Садыр жашлагъа. Сегиз атлы, ат тизгинлеринден тартып, артха айландыла. Садыр, ала кёзден ташайгъынчы, ызларындан къарап турду да, арбазгъа къайтды. Добуллуну жууукъ юлюшлерине къарап, къууанч ауазлы селешди. – Хайырсызла, кеслери уа бир саулукълу жашла болгъандыла! – Къонакъла ёрге туруп эдиле. Сыйлы адамны андан кёп къыйнамаздан, саламлашып, ызларына кетдиле.

– Садыр сени ичинги билгенди, – деди Уртай, ала Айдаболланы тийреден узайгъандан сора. – Билгенди акъылман! Сен туудукъланы бирине деп излемейсе жолбер...

– Добуллу алай этерге да болур, бирда билмезсе, – деди Эмен.

– Мажаралсанг, арсар болма, Добуллу, – деди Къыран. – Бирча жетген жашлагъа бирден къатын алгъанны уллу мазасы барды – сабийле, тюбей кючюккеча, бирге ушап, бирге ёседиле. Ол а тукъумгъа – кюч.

Къыранны бу сёзюне дери Добуллуну эсинде аллай зат жокъ эсе да, энди, жууукъ юлюшлери Уртайны, Эменни, Къыранны бетлерине туура къарап, солууун ичине алды.

– Буйрукъ алай эсе, Бекташны жашлары андан некъачаргъа керекдиле! – дегенни айтды. – Эрттен-ингир демей, юйюме жыйылыгъыз.

«Энди барыгъыз!» – деп, Садыр эркин этгенликге, жашла, уллу аталарын кѳюп, кетип кѳалмагъан эдиле. Кюкюрелги ёзенине чыгып, аны сакълап турдула. Келгенлей, атха миндирдиле да, тамата Бектур, аны ат тизгининден тутуп, алда, кѳалгъанлары да аны ызындан жаяу тебиредиле. Кѳп бармай, уллу атаны жолу юйге болмагъанын ангыладыла. Ангыласала да, аны акъылына не келгенин сорургъа кѳоркѳуп, ызындан чуусуз барадыла. Добуллу, Тарфык ёзенине жетип, Алтын Хардарны аллында атдан тюшдю. Дорбуннга кирип, Алтын Хардарны баш атлауучуна чыкъды, аз мычып, тобукъланды. Жашла, тѳртюшерден тохтап, эки атлауучунда тобукъландыла. Добуллу бир сѳз айтмаса да, алагъа кѳарап буюрмаса да, ангылай эдиле уллу атаны муратын. Аны Алтын Хардаргъа айтхан сѳзюн кѳайтарып бардыла.

– Биз, Кѳайбергенлары, бу жерлеге келип, тамыр ийгенбиз! Сен бизни тамырыбызны бегимли эт!

– Биз, Кѳайбергенлары, бу жерлеге келип, тамыр ийгенбиз! Сен бизни тамырыбызны бегимли эт!

– Сени жерингде кесибизни тапсыз жюрютсек, сени кѳарынг урсун!

– Сени жерингде кесибизни тапсыз жюрютсек, сени кѳарынг урсун!

– Сен жаратхан бир адамны да жашаууна заран болсакъ...

– Сен жаратхан бир адамны да жашаууна заран болсакъ...

– Киши малына, жерине кѳз кѳаратсакъ...

– Киши малына, жерине кѳз кѳаратсакъ...

– Ез жерибизни суймесек, сакъламасакъ...

– Ёз жерибизни суймесек, сакъламасакъ...

– Юз Кѳайбергенланы тукъумну, юз!

– Юз Кѳайбергенланы тукъумну, юз!

– Жаныбыз кѳор сени ташынга, Алтын Хардар! Ташынгы ауурлугъун бер кѳылыгъыбызгъа!

– Жаныбыз кѳор сени ташынга, Алтын Хардар! Ташынгы ауурлугъун бер кѳылыгъыбызгъа!

Аны бла Добуллу дорбундан чыкъды. Жашла да ызындан чыкъдыла. Сегиз атлыдан бек кичи, Баший, уллу аталарын атха миндирди. Тогъуз атлы Тарфык ёзени бла эниште айланды.

От жагъа отну жарыгъы Добуллуну сары-къонгур сакъалын жарыта тургъанда, Орас келечиле кимни юйюне жиберирге боллугъун айта эди.

– Саукелни къатыны кийизчи, къолунда иш ёлген... Юй къууаты да барды деп эшитеме... Къызлары да аман болмазла...

– Къазыкъ бла къууар Саукел а! Хычыуун адам туююлдо.

– Къуумаз... Эки къызы тенг жетип, сатыулары озады... Кичисин да тиле, жарсымай... Хычыуун туююл эсе да, келечилени къазыкъ бла къуугъан туююлдо къайгъысы.

Добуллу, кеси нюзор этип тургъан ишни Орас эрт-теден жорагъанын ангылап, айтхан а жукъ да этмей, жеринден турду. Жыйгъыч тубюнден ёгюз терини чыгъарды. Аны бир жанындан Башийге тутдуруп, иничке тилимле тилди. Къол талкъы бла созуп, жумушатып, ол кече окъуна юч нохта туюдо. Экинчи кюн, экинди бола, Башийни ийип, киеулерин, Байданы бла Эрболну да юйюне чакъыртды. Оноуун къысха салды.

– Тейриге табу, Байда, эгечден туугъанла десенг да, аллай жашла болгъандыла. – Добуллуну кёлю жарыкъ эди. Байданы къагъып сёлеширге да угъай демеди. – Огъесе базынмаймыса алагъа къыз тилей барыргъа?

Байда, кючбюсюреу эсе да, намысха къаты адам эди.

– Сени акъылынга келгенни сюзюп жетиширге къыйынды, Добуллу, – деди ол, иги кесек сагъыш этип. – Элбер эсе айтханынг, Фардык сени, кимни юйюне жибересе?

– Саукелни! – деди кесгин, Байданы башына таш бла ургъанча.

– Саукелни? – деди Байда, къоркъаракъ. – Жаргеллиде кимни юйюне да барайым, анга деме ансы!

– Саукелге жибереме да, сени андан излейме ансы... башха юйлеге жиберирге сенден эслирекни тапмаймы? Телиге тели жарашады!

– Ишинг къуралмаса, менден кёрме!

– Алайды да, – деди Добуллу, даулаш башын кесип, – майна сизге юч нохта, майна Жаргеллиде Абустол, аны жашы Саукелни юч къызы, сени къаршынг Эсенеиден туугъан да юч батыр... Ордан, Ойдур, Жыгъылмаз.

Байда, бютюнда сейирге къалып, Добуллугъа, кёз кёре, акъылдан шашхан адамгъача къарады.

– Бекташны жашларындан, мен билип, юйдегили болгъаны жокъду...

– Жокъду! Аны себепли тутаса къолунгда юч нохта. Мени онбир кишиге бирем-бирем къатын алыргъа не онгум, не заманым жетмезликди... Тергеу эт, Байда, Бекташны жашлары бир бири ызларындан, экишер-ючюшер жылдан оздурмай, къатын алып барсала да, мен энтта жыйырма – отуз жыл жашаргъа керекме! Экишерден, ючюшерден, тап тюшсе, тёртюшерден окъуна алып барлыкъма!

– Ай, сени Тюп дуния жокъларыкъ, таматалары тургъанлай дейме... Бектур, Байтур, Ампокъа... жанларына тиймезми дейме...

– Бектур, Байтур, Ампокъа... тынгылы кишиле болгъандыла. Ала, хауле жоллагъа терилип, мени уялтырыкъ туююлдюле. Тынгысыз этген Ордан бла Ойдурдула, олтурмазла! Айыгусыман Жыгъылмазды! Аланы чатларына тыш жары атлатмаз бугъоуну бир алайым да, къалгъанланы оноуларын, ашыкъмай, эте барырма.

Байда, жукъ айталмай, иги кесек тынгылады. Эрбол да, Добуллуну танымай туруп, энди таныгъанча, баш чайкъады.

– Саукелни хапары бармыды? – деп сорду Дока, тамата киеу.

– Саукелни къызлары бардыла! – деди анга Добуллу, хыныракъ. – Биз аны къызларын тилейбиз, хапарын тилемейбиз.

– Да келечиликте... бирда болмаса да, анала кеслери алларына... – Арсарлыгъы Эрболну да бар эди.

– Келечиликте да кертиден игиси жокъду, – деди Добуллу, аланы арсарлыкъларын кесип. – Кертиден игиси жокъду! Айыртып, айтхан этигиз анда... Сизге киеулукге тежеген жашларыбыз... Добуллуну тамата туудукълары туююлдюле деп. Сени кибики, иги къылыкълы адамны къызларын къылыкълсызыракъ туудукъларына тилейди деп. Кертисин айтыгъыз, Ордан, Ойдур, Жыгъылмаз десегиз, кеси да билликди Саукел. Аланы башларын байларгъа ашыкъгъанымы жетишдирип айтыгъыз.

Угъай, Добуллуну айтханын этип къойгъандан сорасы жокъ эди.

– Тейри буюрсун! – деди Байда.

* * *

Ол кюнледе саулай Жаргелли аягъы юсюнде эди. Ийнек, эчки саууп, ууакъ аякълыланы, тууарланы да сюрюуге къыстап, хар ким юйюне къайтыучу заманда, киши юй кёллю болмай эди. Добуллу, жууукъ

юлюшлерин тизип, сегиз туудугъун да атлы аскер этип, Жайма тагыгъа нек барды? Анда уа, Садырны тѣш арбазында, Добуллу баш болуп, Къыран, Эмен, Уртай аллай бир не кенгеш этдиле? Орамда, ат тизгинлеринден тутуп, сабырсыз сюелген жашлагъа чыгып, аланы жолгъа ашыргъанча, Садыр аллай бир не насийхат этди?

Эл, тагы сайын бѣлек-бѣлек бола, аны сюзе тургъунчу, кѣсе Байда, шырхыкъая Добуллугъа сыйлы къонакъ боллукъча, жангы тонун да кийип, Исси тагыгъа къууулгъанын кѣрдюле. Аны ызындан Трам улу Эрбол да, кесин насиятлы-мазаллы кѣргюзтуп, Алтын Хардардан саугъа алыргъа баргъанча, кишиге салам да бермей ѳтдю. Ол да тамам эди бѣлек-бѣлек шургуланы жаяргъа, къозлатыргъа, алай а Байда бла ол шыйыхматан Эрболну ызларындан Добуллуну юйюне аны киеулеры да жыйылдыла. «Аланла, – дегенни айтхан эди Ахей, – Добуллу жууугъун-тенгин юйюне халкъдан жашыртын жыя эсе, аны жашы олий Бекташ хыйласыз туююдю... Элибизге бир аман иш хазырлай эселе уа? Тутхучсуз къыпчакъланы сатхыч ишлерине юйренмейми къалгъанбыз?»

Ахейни буруч сѣзюне киши магъана бермесе да, сейир эди бары. Жаргелли кибики, хар юйню ожакъ тютюню бирге къошула жашагъан элде биреу кѣрген – бары кѣрген, биреу эшитген – бары эшитген! Добуллу Садырны арбазындан чыкыгъынчы окъуна, айсын¹ кѣзле аны шырхыкъая къабагъына битген эдиле – биргесине Исси тагыгъа дери келдиле. Исси тагыда Добуллуну таш юйюню ожагъындан тютюн бек къалын чыгъа ади. Орас урланнган къызчыкъ бла къошлаш; Эсеней – от-суу къайгъылы; Баший отун жара... Бекташ, атына минип, Айдасуу аягъы таба кетди.

«Къююгъуз энди, аз юйню аз къайгъысы жокъду», – деп, Къозу айсынлыкъны къызыу отун сел этерден болду. Ай-е, тийре бѣлекле не Къайбергенланы бир бек сюе эдиле, неда алагъа асыры ишекли эдиле – даулашхандан эрикселе да, жайылып кеталмай, орамлада дыгалас этедиле. «Добуллу кибики батыр, шо, жюксюз арбалай, ол тыхырдауукъ Байданы да несин тута болур оноугъа!» – деп къызадыла. «Бирда билмезсе Добуллуну, – деп, къыпчакъ юйюрден энчи хапары болгъанча, кюлмей, ахтынмай, батыр сѣлешеди Баппу. –

¹ Айсын – сейирсинию; бир затны билирге адыргы этмеклик; тасха соруу.

Рирау айтханнга кёре, Абустол улуну юйюне Байданы келечиге иерикди!» – «Да къалай иерикди, эки жашы да жолоучулукъгъа кетип тургъанлай?» – деп, Табылды болмачы сылтау изледи. «Эртуу бла Жыгъылмазгъа демейди, – деп, Баппу бу жол да, болушун толу билгенча, терк айтды. – Алагъа жетгинчи, санагъыз, Добуллуну ненча чунагъы барды? Бектур, Байтур, Ампокъа, Ордан, Ойдур – беш болдуламы? Эртуу бла Жыгъылмазны ортасында да Ёгюз. Анча бугъа тананы бир халжарда бир тутчугъуз!» – «Ай, учхун-тейрикъадары, не битимли сабан эди Уртайны жангыз къызы», – деп, Турушлу баш чайкъады.

«Анча-мынча демейме, озгъан жерлери жокъду дейме ансы», – деди Баппуну къоншусу Туркъубай. – Асыры жашдыла, тап, Бектурдан башласа окъуна. Хазнамыды, тюнене туугъан сабийле...» – «Къуш, бала болгъанлыкъгъа, уясына жол тапмай кълмайды», – деп, элде бираз малхуниягъа саналыучу Байкъуш жаз тил бала селешди.

Уя сартындан айтыргъа кълсала уа, жаргелчиле кюльорге ёч эдиле. Да бусагъатда ол туюл эди иш. Бекташны жашлары кълалубаладан тургъан уялагъа жол табарыкълары, тапмазлыкълары сартын эл белеклеге бёлюндю; бёлюннгенле бёлюннгенлени къужур сюзедиле; анга кёре, ажымлы ишекликле тууадыла. Жаргеллини бирге тутхан гаммеш терини чийлей тилгенча, къужур тилинедиле тийреле; кёз кёре, бир бирге ышаныусузлукъ тууады. Неден эди ол? Кимди ташадан аман хауа юфгюрген? Кимди, кюле, кёселене, элге айрылыкъ чачхан?

Аны да сюзедиле. Добуллуну тыш жерледе айлануун, эл-элlege барыуун, тийреде чабыуулун, жортууулун да. Ахей айтханча, Добуллуну хыйла сюрюр амалы жокъ эди. Бекташ тургъанлай, Миллет Тёрени Журту ючюн деп да айланмайды. Сора Баппу айтханнга келишеди къуууму. Алай эсе уа, тийре белекледе къызы болмагъан хазна жокъ эди да, даулашханланы ауазлары экили бола башлады.

– Уя излеселе уа, тейри, Байкъуш, тюзюнлей сени юйюнге барып кълаллыкъдыла, – деди Табылды.

– Барсала уа, не хатасы боллукъду? – деп, Къозу Байкъушну жакълады. – Бек ариу къызла ёсдюргенди.

– Билебиз, аталарыча, малхунияла туююдюле! – деди Ахей.

Даулаш дагъыда барлыкъ болур эди, къарангы алааны юслерине, къара жамычылай, терк тюшюп кълма-

са. Хар замандача, даулаш сейир бола башлагъанлай, къарангы тюшдю да, къарангыда уа даулашны не магъанасы? Даулашхан даулашханны бетин кёрюп турмаса, жазалы, мазалы сёзле туумайдыла; жюрекге кёолайлыкъ келмейди. Даулашха угъай эсенг, сабыр ушакъгъа, тап, жомакъгъа окъуна кюн жарыгъы не от жарыгъы керек болады. Жорукугъа жыйышып, от этселе да жарай эди; Добуллу дегенни сартындан, Добуллу бошду, Къайберген деген кыпчакъ тамырны юсюнден айтылыр сёз да, этилир оноу да аз туююл эдиле. Сары Шырхы Къаяны жангы чабыуулу демей, жангы хорлугъу деселе да, терс келишмейди. Ёмюр-ёмюрледе Жаргеллиде этилмеген иш – сабий урлау – бу кыпчакъ келгинчиледен чыкъмадымы? Эл бузарыкъ иш, сыртдан бир таш тёнгерегенча да болмай, кечилип къалмадымы? Орамлагъа къуюлуп, къан къайнатхан эдиле. Не келди?

– Биз барыбыз да Алтын Хардаргъа къуллукъ этген кишилебиз, – деди Къозу бир ауукъда. Садырча туююл эсе да, кеси аллына эсли Къозу, ныгъыш сёзлеге къатышса да, аланы терсине иерге суюмеучюдю. Ойнаргъа, безирерге, бир бирге чам этерге не чек, ол жашауну къурчуду; кёл кётюрюп, къайгъыны унутдургъан тиричилик, – аллай хунерге Къозу да къууанганды, кёошулгъанды. Ай-е, тейри-сыйыты, биреуге жала жагъыу, ишни болушун билмей, аны сюзерге басыныу ажымлы, айыплы иш эди, Къозу келишип болмагъан. Аны себепли, Добуллуну сартындан кюноздур чамла, фатыуала шагъырей жаулукъгъа ётюп башлагъанда, ол сёзню жибин кёолуна алды. – Добуллугъа ишекли болгъан ол тюз адам туююлдо, – деди ол сур ауаз бла. – Оюн бла къалыгъыз, жашау тиричилигибизни ояр жанындан сёлешмей! Неди ол, «кыпчакъ», «ысхылты» деп айыргъан? Сен туююлсе, Ахей, Жаргеллини къурагъан! Эрттен демей, ингир демей, ишибизни мажаргъан! Кёзюне жетгенде, биз барыбыз да санга угъай, Добуллугъа ышанырыкъбыз! Ол, жашлыгъындан бери да Жаргеллиде тюз, кёолайлы жашауну къуардан болуп, бир тюрю хыйлагъа къатышмагъаны себепли! Кесине, кеси тайпасына – не, бу жерлеге къоннган бары адам улуна ачыкъ эди! Тейри аны жангыз улуна анча эр кишини буюруп, умутун ёсдюрге болушханы да Добуллуну эл демеклиги кюнчюню, билсегиз! Сора – не, уллу атаны борчуду, аныча, жамаутны да борчуду хар туугъан уланны иш ахлусу адам этерге, эл бла жашаргъа юйретирге! Добуллуну башха

нюзюрю жокъду, башха излегени! Бирде кеси тутханнга къаты бола эсе уа, аны да жамауатха кереги алайды, алай тюздю деп, аны ючюн этеди».

Добуллу кеси да сюзе эди къууумун. Эл не айтыр деп, къоркъа эди.

«Бир атаны юч къызын бирге тилейсе, алыкъа Жаргеллиде жүрюмеген ишни этесе деп тохтасала? Мен ол ишни Бекташны олий хорлугъуна базынып башлагъанча... Иги ишге не дау керекди? Мени амалым а? – деп сора эди дагъыда. – Бекташны юсюндеча, туудукъларымы юсюнде да къаты болмасам... Гууагъа кезиу жетгинчи, тюзюн айтсам, менден не къаллыкъды? – Къарангы кече къарангы, терен юйде къара кийизлени юсюнде ары-бери айлана, ол ич адыргылыгъын Орасха да айтмай эди; жукълап, жукъусу да жокъ эди. – Юч эгеч юч къарындашха барсала уа... Юч юйден юч къыз да мени юйюме бир кюн келселе... Аны кимге зараны жетерикди? Юч эгеч бир юйюрге балалансала, бир тыпырда орун алып, жергеленселе... Аманмыды? Дагъыда, айтыргъа тюше уа, кимди жүрюгенни, жүрюмегенни толу билген? Добуллу бу жарыкъ дунияда бир башха адам этмегенни этеди деген? Кимди ол, кёк бла жерни арасында, адам улуну ёмюр сюрюу жолунда этилгенни, этиле тургъанны, этилликни кёрген?»

Бирде болмаса да, бирде элде жүрюген хапарла аны къулагъына чалынып, анга жашау тиричиликни сакъышларын къайтарып этерге тюшеди. Кёп къайтарып сорады бир сорууун, кёп къайтарып къарайды келишине – дуния къарамларына, юйюрюне, элине. Угъай, Добуллугъа ишекли болгъан Алтын Хардаргъа дау айтыргъа да угъай дерик туйюл эди.

Келечиле Саукелни къошдан келирин сакълай эдиле. Ол арада Байда, Добуллудан жашыртын, Садыргъа барды. Садыр, Байданы жарсыуларына магъана бергенни къой, ачыуланып, таягъын кезеди:

– Мен эгечден туугъанлагъа къууат бергенме. Добуллу санга жумуш тапшыргъанды. Не айланаса? – деди.

– Да ол... Саукелни юч къызын да бирге дейди...

– Юч къызын да бирге дегенинг?

– Юч къызын да бирге, тейри!

– Тели болмагъыз! Къайсы туудугъуну аууна от тюшген эсе да, аны Саукелни бир къызы да ёчюлталыкъды.

Добуллу Саукелни юч къызын да бир туудугъуна

алыргъа айтады деген сунуп, Садыр андан къызгъанын ангылап, Байда кюлюрге къалды.

– Добуллу аллай ишни да этмез деменгеиз, – дегенни айтды Садыр.

– Мен алай деменгеиз...

– Къалай дегенсе да, тюлкюкъуйрукъ?

– Ай-е, гиди. Садыр... Добуллу Саукелни юч кызын Бекташны юч жашына дейди. Ойдургъа, Орданнга, Жыгъылмазгъа.

– Алай айтсанг а, аман. – Садыр, сакъалын гулоч таягъына тиреп, сагъышха къалды. – Уллу Таргъа аны келиши окъуна кеси аллына бир уллу жангылыкъ эди, – деп, Байданы кенгешге тартды. – Ол мени юйюме биринчи киргенлей да, ангылагъан эдим Жаргеллиге иги адам келгенин. Ол, дагъыда бир таудан аууп, дагъыда бир кырал кѳрген болса, Уллу Тарны къачхынчы-кѳчгюнчю тайпаларын бирикдирип, бир миллет этерик эди...

Айдаболланы акъылман Садырны терен насыятлары ангыларча, Байданы аллай башы жокъ эди. Алай а жууабы акъылманны жарсыуларына келишип къалды.

– Башлагъанды, Садыр, ол сен айтхан ишлени. Алгъа кеси айланды эл-эллеме. Энди жашын айландырады. Эки туудугъун да излеуюлге ийип турады, къалачыла табаргъа...

– Бар, санга тапшырылгъан ишни арсар болмай эт, – деди Садыр, Байданы жууабына ыразы болгъанын-къалгъанын эслетмей.

Байда Жайма тагыдан юйюне келе, аны уллу жауун жетген эди. Ырхыгъа алдырыргъа да аздан къалып, алай жетген эди юйюне. Ол кюн да, экинчи кюн тюшге дери да къуйгъан эди жауун. Кюкюрелги къутуруп, аны жарлары Жаргеллиге дагъыда бир атлам жууукъ келген эдиле. Тюшден ингирге уа, бу жерледе дайым болуучусуча, кюн тийип, олсагъатдан кырланы, бетлени да жарытды; къаалагъа акъ жарыкъла чагъылтды. Келечиле Саукелни арбазына киргенде, экинди бола эди.

Саукел эшек иерден гыбытланы энди ала тургъанын кѳрюп, ол кѳошдан бусагъатда жетгенин ангыладыла.

– Не тап заманынга келдик, Саукел, – деп, Байда жарыкъ сѳлешди. – Жау гыбытланы юслерине келген игиликгеди. – Байда, кѳолун кѳкюрегине салып, тобугъун Саукелни тобугъуна тиреп, саламлашды. Эр-

бол, адетге кёре, кёолун кёкюрегине салып кёойду, жукъ айтмай: ол кичирек эди да, жау гыбытланы Саукелни кёолундан алып, гумугъа элтди.

– Игилик тейриденди, – деди Саукел, адежли. Аны борбайлы кызылары, ючюсю тенг тобукъланып, жапмада кийиз урадыла.

– Сен да кёошдан жау гыбытла ташый эсенг, кызыларынг да берне кийизле ура эселе... Абустолну эски журтунда иги кёууумла бардыла... – Байда, Саукелни арбазына киргенлей, ол бери келечилик айтыргъа угъай, Саукелни кёозутургъа келгенча, бир тюрю сер-ойнауукъ халгъа къалып, ичинде кесаматлы сабыр сёзлери болуп тургъанлай, тилинден масхара мачала чыгып, алайсыз да жегил Саукелни тепдирирге кюркёуу тюшдю.

– Ичгери киригиз, тейрини туз-дамы барыбызгъа да жетишир, – деди Саукел, Байданы хосу фатыуаларына огъурамаса да.

– Туз-дамынгы да кёрюрбюз, Саукел... кёонакълыгъыбызны алсанг... – Байда, кёолунда нохталаны энди кёргенча, кёрюп, Саукелге да кёргюзтюрге сюйгенча, ары-бери айландырып, къарады да, алагъа бюсюрегенча, айтды. – Экинди кёонакъ экили болмаз...

– Кёонакъны жолун тейри кеси сокъмакъ этеди, нек алмайбыз... – Саукел, Байданы кёолунда нохталаны эслеген да этмей, эшеклени иерлерин алып, буруудан ары кыстады. – Келигиз, ичгери келигиз.

Келечиле юйге кирдиле.

Саукел къатыны Кукуш, алагъа жарыкъ болуп, тёрде жер жарашдырды. Байда, тон ичинден къыйырлары окъа чалыула бла чалыннган акъ кийиз бёркню чыгъарып, шинтикге салды да, кеси аны онг жанында олтурду. Эрбол сол жанында, Дока да жыйгъычха жанлап, эшик арты табаракъ жарашдыла.

– Ай, гиди, закийлени ауаналарында маккийле¹ да кечинедиле, – деди Байда. – Асбаянны тёр шинтиги аны кёбюрек сакъларгъа тюшмедими!

– Биз адам болсакъ, аны шинтиги бош турмаз эди, – деп, Саукел да Байдагъа жанлап олтура, аны жумушун эшитирге хазыр болду.

– Элибизде Алау, Ачау, Азнауур киби келечиле да жашагъандыла деп, шукур этейик, – деди Эрбол да, тынгылап кёояргъа болмай.

¹ Маккий – фахмусу болмагъан, бир затны не айтып, не этип, жергесине жетишдиралмагъан адам.

Саукел: «Сиз да Алаудан, Ачаудан артха к'яалмай-сыз», – деп, кёзбау этип к'юйса боллукъ эди, ол а:

– Алау, Ачау кибикле к'яйда? – деп, Байданы махтау излеген кёкюрегин сууутду.

– Бекташны юч уланы бирге сабаннга чык'г'г'ан-дыла, – деп, аз-маз жүрексине, к'ысха башлады Байда. – Ала урлукъ атарг'а жер излейдиле. Экинчи Тотур кеси да К'яайбергенлаг'а жарашхан айды.

– Тейриге табу, сабан жерлеринг бардыла, Саукел, – деди Эрбол, гитче терезечикден жапмада кийиз ург'ан саулук'лу, ингиликли к'ызлаг'а к'яарап. – Сени жауунгу урлукъ себер жери болмасын!

– Ол алайды, – деп, Саукел насийхатны к'яабыл кёрдю.

– Сабан жерле хазыр болг'анда... алаг'а урлук'ну бирден сепкен... тирликни да бирден жыяр...

– Ыржылада алык'а к'яарла жатадыла...Эрттерек туюлюмюдо сабан к'яайг'ы этерге? – деп, жаз тилни жели к'яйдан ург'анын сезмеген Саукел, келечилени сабан хапарларына турсунмады. – Тауда уа мени сабан жерчиклерим, айтама да, к'яар тюбюндедиле.

– Чегет тыг'ырык'лада жук'усурай к'яалг'ан к'яарчык'ланы... сен айтханлай, тёбен ыржылада да кёрюрге боллук'ду, – деп, Байда да к'юнак'байны эсизлигин кёзюне тутмады. Ичинден а к'юзутуууг'у тыпырдап, мыйык'ларын кичитеди. – Алабуг'а жашла сабан кёллю болсала... к'яарг'а, бузг'амы к'яарайдыла! Сени юч да сабан дырк'ынг К'яайбергенлада юч сабанчыг'а тамамды.

Байданы арбазда ок'уна жерлеген садаг'ы Саукелге энди тийип, ол, бети тюрлене, жеринден секирип турду.

– Ол дегенинг! Бюгюнлю бери бу сабан деп, урлукъ деп, не тамсил айтырг'а к'яалг'анды десенг... Телиге этген киби! Бир к'ызны да кючден тиллендиредиле, жылла бла жүрюп. Ха, юч сабанлык'! – Саукел, амалсыз болуп, к'яачан эсе да Уртау Рирауг'а к'яараг'анча, Кукушха к'яарады. – Уг'ай, мени бусаг'атда кишиге сабанлык' тежер муратым жок'ду. Ючюсюн уг'ай, бирин да! – Саукел, Кукушдан белги алалмай, жарык' к'юнак'байлык'дан чыг'ып, шугут атаны к'яабына кирди. – Добуллу намысы жүрюген адамды, дауум жок'ду. Ёзге уа... сабанларым к'яаран к'яалып турмайдыла. Аллай к'юрк'уулары болг'анла бар эселе, аланы башха тийреде излегиз.

Байда, сабырлык' бла к'юзутург'а ёчлюкню арасын былайда тас этип, анга кёре, келечилик борчун да унутуп, масхара сөрмешге кирди.

– Биз сабанлыкъ демейбиз, сабанлыкъла дейбиз, – деди кесгин.

– Сабанчыла уа сабанчыламыдыла! – деп, Эрбол да къыздырды.

– Кёлюнге башха зат келмесин, Саукел, – деп, Дока да кёшулду. – Тёр шинтикде Асбаянны бёркю турады. Байда – жашланы ана къарындашлары. Эрбол да, кимни болса угъай, эл сыйлаучу олийни уланы... Аллай келечилени алларында тейриге табу этер орунуна...

– Хау, тейри, сабыр оноудан игиси жокъду, Саукел, – деди Эрбол.

– Жерибизге бир сары къыпчакъ келип орналгъан эсе... Улуту да, аман тамырла кирик, жайылып... Биз аны хар айтханын этип барыргъа керекибиз? – Саукел къызгъан эди.

– Айтырынгы-къалырынгы бил, э киши, – деди Кукуш.

Къызла, кийиз чулгъамны кётюрюп, огъары отоугъа ётдюле.

– Добуллу сары къыпчакъ туююлду, эл багъасы кишиди.

– Хау, тоба, хау, тоба, – деди Кукуш.

– Тобадан къайтмазлыкъ къатын, была юч къызынгы бирге дейдиле.

– Оноубуз алайды, хау. Къууумгъа хазырланыгъыз дейбиз.

– Алан, Байда, хумаллак ичип келмеген эсенг... Байданы келечилиги: «Сабыр сёлеш», – дейди, кёзутуугъу уа: «Серме!» – деп кысады. Эки арада жулкъуна, Байда тейри зауугъун этеди.

– Саукел, тохтачы, сабыр бол, – деди ол, Эрбол таба къарап, кёз кыса. – Сен алыкъа кызар жеринге жетмегенсе... Добуллу сени кызларынгы асыулу жашларына тилесе, бир иш! Бектургъа, Байтургъа, тап, уллубурун Ампокъагъа окъуна. Айхай, бизни да чамландырып, сени ариу сабийинг Кёгюрчюнню – Орданнга, андан да ариуунг Сайданы – Ойдургъа, къамиш ёрумдюгюнг Айсунну уа – айыудан айыу туугъан Жыгъылмазгъа тилейди.

– Иш анда туююлмюдю, – деп, Эрбол да, Байданы макъама кёшулуп, ишни тюзетир жанындан угъай, бузар жанындан тутду. Отха чайыр къуардан эдиле келчиле. – Ол туююлмюдю, Саукел, иш! Добуллу сени юч къызынгы юч абирегине алыргъа дейди. Асланауаз Орданнга! Ауазы – аслан, атлашы – буу! Андан Сайдагъа келсек...

– Болду! – Саукел кычырык окъуна этди.

– Не боллугъу! Келечиге ёлюм жокъ! Бизге буюрулгъанны айтыргъа тийишлибиз! – Эрбол Кукушха бурулду. – Хау, тейри, Кукуш, сени Сайдангы Ойдур па-лахха. Жетген жерин оя айланган кылыкъсызгъа!

– Энди, таланган, къамишсыман Айсунну Эртуугъа дерик болур деп турсакъ... – Байда Саукел таба кёсе кёзлерин сюзю. – Эртуу дегенде, хуна артларындан кимни болса къозута айланган герге дерге да болурсуз, алай а, айып этмегиз, Эртуу алтынны журунуду. Алтын Хардар кеси белги салгъан батыр! Ол болса эди уа Айсунчукъгъа жетген! Келишген да алаамат этерик эдиле: Эртуу да назик, ёресине бёрю сингир, Айсун да назикчик. Угъай, таланган! Аллай назик жанны Жыгъылмаз кибик айыугъа деп тохтаса боламыды!

Саукел, Жаргеллиде хар ким суннганча, кылыкъсыз болса, къазыкъны эртте сермерик эди. Ол а тёзеди.

Байданы уа кылыгы эди ол – не къадар оздурса, ол къадар зауукъ этген. Былайда да, тап, сабыр Кукушну окъуна бети тюрленнгенин, юйде аз да тёзюм къалмагъанын кёре тургъанлай, айтмай тёзалмады. Эмилик тарпан Жыгъылмаз! Ай, юйюнге, къозучукъну айыугъа атхан кибик!

– Иш алайды, Саукел, – деп, Эрбол ёртенни ёчюлтюрден болду. – Алтын Хардар бизни оюндан-кюлкюден кем этмесин, ёзге уа, Орданны, Ойдурну, Жыгъылмазны... ауларына тюшген отну ёчюлтюрге Добуллу сени кызыларынгы сайлагъанды. Кесибиз шагъат болдукъ сары кыпчакъны тюзлюгюне! Сени юч кызынг, къарап-къарагъынчы, къаллай кийизни уруп къойдула! Жаныбыз тобалыкъ болсун, санга, Кукуш, кызыланы алай хунерли ёсдюргенинг ючюн! – Сора Докагъа бурулду. – Къоркъма, киеу, – деди таукел, – къоркъма, Саукелни кызылары Бекташны жекбаш уланларыны боюнларын да ол къара кийизни бургъанча бурурла!

– Жаным-тиним, эрча сёлешген келечиле, – деди Кукуш. Ол, Эрболну махтаууна кёлсюнюп, эрини къанын бир кесек сууутурдан болду. – Юйюнге келгенле санга аманлыкъ излей келмегендиле. Ойнап, безиреп, жарыкъ сёлешедиле. Сен да, эрча, жууабынгы бер, чочуукъ атлай, теберип турма да! Тиширыу башым бла мен да ангылайма... жютю сёзде чола жокъ, башым!

– Ай, чола къулдеге тюшерик, сени къарынынг бурмайды, – деди Саукел, ачыуун жарлы Кукушдан ала. Кукуш, буюгъуп, къабыргъагъа кысылды. – Ай, жарсыу-саламат, жамауат эшитмезми бу хорлукъну! – Сау-

кел, эки къаты жумдургъу бла эки тобугъун уруп, жеринден турду. – Кёз кёре, быллай артыкълыкъны ким эшитгенди? Олий кеси эсе...

– Олийни къошма, аны хапары да жокъду, – деди Дока.

– Юйюнде къурулгъан зорлукъдан хапары жокъ эсе, олиймиди?

– Аны атасы сауду! – деди Эрбол.

– Мени атам Абустол да сауду, – деп, Саукел, амал тапханча, силкинди. Дока, Бекташны атасын сагъынып, аны жесирликден къутхаргъанча, жарыды. – Абустолгъа барыгъыз! Добуллу манга нек ийгенди сизни, хашкен атамы танымагъан кибик!

– Бургъан а мени къарыным этгенди, – деди Кукуш, андан бери да эрини: «Сени къарынынг бурмаиды», – дегенине сейир этип тургъанча. – Къарыны бургъанны сиз, эр кишиле, несин билесиз?!

Кукушну жарсыларына киши эс бурмады.

– Абустол Баш тагыда кичи жашы бла туруучусун билип, Добуллу ары кеси кетгенди, санга уа бизни жибергенди, – деп, Байда ётюрюкню байтамал жарашдырды. Иги кесек сагъыш этип туруп, тенглик, жууукълукъ ауаз бла сёлешди. – «Къыйынлыны ашы аллына келсе, буруну къанар», – деп этме, Саукел. Юч сабаны бирча, урлукъ излеп, сюрюр керекли болуп тургъанлай, сенича ким этеди?

– Аны айтсагъыз а! – Кукушну буюкъгъаны кете башлагъанды.

– Алай, тейри, Саукел, къызларынгдан кери саукел-мезлик... – Байда нохталаны, ашлау юсюнден алып, юйню орта багъанасына такъды. – Была къалай ариу тизилген эселе да, къызларынг да Къайберген ташха алай ариу жарашсынла!

– Алтын Хардар буюрсун! – деди Эрбол да, багъана бла тенг сюелип. Ол, Асбаянны бёркюн тёр шинтикден алып, кёкюрегине къысды да, жангыдан жерине салды.

– Жырчыбыз тас болуп тургъанлай, сиз аны бёркюн арагъа салыш... Тас болгъанны бла ёлгенни не башхасы барды? – Саукел, ёрге тургъан халында, ары-бери бара, кесин сабырландырырга, келечилени къыстаргъа да амал излегени туура эди.

– Уллу башхалыгъы, Саукел, – деп, Байда Саукелни халын эслемегенча этди. – Тас болгъан табылады, ёлген къайтмайды ансы.

Саукел, сабырлана, сагъыш этипми, ичгериде къызларыны кюлген тауушларын эшитип, акъылы алагъа

кетгенденми, – тынгыларгъа къалды. Байда, аны тынгылагъанына балсып, келечиликни баш тауусумун къалай этерге керегин оюмлайды. Эрбол бла Дока да, Саукелни жумушагъаннга санап, баш ийгендиле. Кукуш жыйгъыч къаранчхасы болгъанды. Юйню бир ненча такъыйкъагъа алай бийлеген шошлукъда Байда Саукелни угъай, къачан эсе да, Добуллуну аллында амалсыз болуп, арбазында ары-бери терк-терк баргъан Уртайны кёреди. Бутлары ол кюнден эсе узунуракъ, бурун сууу да жукъаракъ – кюн аллында жылтырагъан окъуна этеди. Сагъайып, кимни эсе да излегеннге ушайды. Къарындаш керек эди, баям, Уртайгъа, къарындашы уа жокъ! Ол, кёлю толуп, орамгъа къарагъанда, Байда чарс эсгермеден керти кёрюнюшге ётдю. Саукел, Добуллу туюген нохтала юйню орта багъанасына къачан, къалай тагъылгъанларын эсине тюшюралмай тургъанча, алагъа битгенди. Эрбол да, баям, халны жумушагъаннга санап, Саукелни аллында къажыусуз сюелгенди.

– Сабанлыкъла иги къолгъа ётселе... битимли болурла!

– Аны айтсагъыз а, сыйлыларым, – деди Кукуш, терен мюйюшден.

Кукуш, Саукел кибик, саубитген, саулукълу кишиге хазна келишмеген гырхы къатынчыкъ эди. Эки къызы – Кёгюрчюн бла Сайда, баям, аталарына тартып, борбайлы къызла эдиле; кичилери уа, Айсун, кесине ушаш, къарыусузчукъ. Къамиш ёрумдюк кибик, ёрге тартыргъа кюрешген болмаса, саны-чархы бегип, алай туююл эди. Кукуш, Эрболну керти сёзлерине огъурап, кёлю тола, эрине къарады. Эрттеги кёрюнюш Байданы кёз аллына жангыдан келди. Энди Эселейни атасы Уртай бла Бекташны атасы Добуллу, теш арбазда бетден-бетге сюеледиле: къачан эсе да ала бирге жортууул къурап, элни игилерин жойгъанча, энди уа, ол эслерине тюшюп, не этерге билмей тургъанча, алайдыла.

– Аны да тюз айтаса, Саукел, Асбаян Уллу Тарны жаны эди, – деди Байда, бютюнда жууукъ ауаз бла. – Жерибизни бийик къаясы, баргъан сууу, жаныбар агъачы эди. Да аны ючюн деп, Саукел, отха къазан асмаймы турайыкъ? Жерге сабан агъач салмай? – Байда Саукелни сёз къошар амалын къоймай эди. – Тешикли таш жерде къалмаз, жетген жаш да сакълатмаз! Айт, сени тейри сюерик, Саукел, былайда жетген къызла, жыйгъыч аллына тизилип, урлукъ излей, алайда батыр сабанчыла да... кёпчюген сабанланы къаран къоюп турсаламы игиди?

Келечиле юйню орта багъанасына неках белгиле угъай, асмакъ жипле такъгъанча, Саукел, алагъа къарап, алына башлагъанды. Кукуш, андан хапары болмай, келечилени кёллендирирденди.

– Ый, тоба, тейрибиз жакъларыкъ сёз айтасыз...

– Ай, тейринги териси гебхининг боллукъ! – деп, Саукел орта багъанадан кери атлады. Эрбол аны, бети-къуту кетип, берчли добар бармакълары жумула, жумдурукъ бола тургъанларын эследи. Аны къазаны къайнап, къаны ёрге ура, тажал къонакъланы къуууп чыгъарыргъа къазыкъ излей башлагъаны туура эди. Эрбол, той баргъан гюреннге секиргенча, тургъан жеринден алгъа секирип, Саукелни аллына тохтады. Дока, жырчы болгъаны ол такъыйкъада эсине тюшгенча, экили къужур макъамны чала, нохтала тагъылып тургъан багъананы къучакълады. Дагъыда бир такъыйкъадан, макъам чалгъанын бёлмей, Саукелни алай къайнатхан отну кесеулери артха алгъанча, нохталаны алып, аланы, ёрге тутуп, булгъай, Саукелни тегериге тепседи. Тепсей, сёзле да къурашдырды:

*– Нохталаны эр Добуллу туюгенди,
Быллай ишни терк болурун суюгенди!
Айдаболлу Садыр аны билгенди,
Бизни, жыйып, келечиге ийгенди.*

Аллай ёрюш оюнну алгъадан хазырлап ойнаргъа амал жокъ эди. Сора Алтын Хардар биргелеринеди! Байда, ичинден суююноп, Кукушха кёз кысып, Саукелни бютюнда булжутур ючюн айтды:

– Сен Асбаян деп тургъанлыкъгъа, Саукел, Жаргеллиде жырлай билгенле андан сора да бардыла.

Ай-а, тейри-сыйыты, Эрболну бийлегени, бютюнда жырлагъаны Саукелни къанын ахыр къайнатып, ол эшик артында, баям, кеси сенекликге хазырлагъан ючбутақ элмелеге жетди. Аладан бирин сермеди.

– Добуллу, олий жашына базынып, мени къыл къууурдакъгъа сугъаргъа умут эте эсе, ол алыкъа Азаткъушланы танымайды! – дегени айтып, къазыкъны ойнатды. Саукелни тепгени бла Эрболну анга чапханы тенг болуп, къазыкъны ал уруму Эрболну аркъасына тюшдю.

– Бёрю суюкле! – деп жаный эди Саукел, элме къазыкъны ойната. Аны кёкюрек теренинден чыкъгъан солуюу ынычхаугъа, къан суусапха ушай эди. – Энди кысыкъкёз къыпчакъла масхара этер кюннгими къал-

гъанбыз?! Не уа, мал бергенча, балаларыбызны сюрюу этип берирге!

Артдагъы хапарлагъа кёре, элме къязыкъ Эрбол бла Доканы сыртларында ойнагъанды. Кёсе Байда, Саукел къязыкъны сермегенлей, шинтик юсюнде Асбаянны бёркюн сермегенди да, Саукел, аны къолунда сыйлы бёрк тургъанлай, ачыу къызыуунда окъуна, уралмай, артха туракълагъанды. «Ахырысы, къязыкъ бла тюз анга керилгенлей, къурушуп къалгъанча, бир тюрлю болгъан эди», – деп, Дока ныгъышда адамланы сейир этдириучю эди.

* * *

Бекташ жашауунда, тюз алай харх этип, биринчи кере кюлген эди.

Добулла уа Садыргъа къайтып барды. Ол кюнден башлап, Саукелни къызлары юйюне келгинчи, Добулла Жаргеллиде бир адамгъа да бет ачып къарамагъанды деучю эдиле. Къайтып барып, Садыргъа не айтханын да киши эшитмегенди. Алай бу тарыхны башланыуунда, барыуунда да бек сейири – жыйырма жылдан артыкъ заманны ичинде юйюнден чыкъмагъан Садыр, бир туманлы эрттенликде, Жайма тагыдан чыгып, Терен тагыгъа дери ёр жолну, бир кере да солумай, арытханды. Ол, Саукелни юйюне жетип, сехлерин тагъы бла къакъды. Саукел юйден чыкъгъанда:

– Асылсыз, мен Абустол аманны излейме, – деди.

– Кел, юйдеди, – деди Саукел.

– Сени юйюнге кирирге келмегенме! Атангы кёрюрге келгенме!

Абустол, дауургъа чыгып, къабакъ аллында Садырны кёргенде, Алтын Хардар алайгъа келип тургъанча, сескене, артха туракълады. Кёрген кёзлерине ийнанмай, сакъалы жулкъунганча, жунчуду.

– Садыр, сенмисе? – деп, кючден айтды.

– Огъесе, мени ёлген сунуп, жашынгы асылсыз ишине анданмы тёзгенсе? – деди Садыр.

Айдабол улу, арбазгъа да кирмей, алай нек къызгъанын ангыламагъан Абустол, жашына къарады. Жарыжурун Кукуш да, юйден чыгып, буюгъа, къабыргъагъа къысылды. Къызла, тышхари къуюлуп, дагъыда ичгери жыйышдыла.

– Кел, Садыр, юйге, – деп, Абустол аны аллына базыныусуз атлады.

– Къызла ёсдюрген ала бла бирге элликни да ёсдю-

реди, – дегенни айтды Айдабол ысхылтысы. – Алай эди мен таныучу адамланы арасында... Энди... – Садыр, баям, кёлю толуп, сёзюн айталмай, таягъы бла сех агъачны уругъа къалды. – Энди уа, ай, тейри-сыйыты, биз саулукъда жашларыбыз къыз тилеген келечилени къазыкъ бла къууаргъа жетишгендиле!

– Ёр тагыда къалып... юслеринде болмадым да... уялдым...

– Ёр тагыда къалып уялмагъанса. Ата борчунгу унутханса да, андан уялгъанса, – деди Садыр. – Хашкен болуп, уланынгы сен алай ишлеген эсенг, къалгъанлагъа не айып?

– Уялдым, бек уялдым...

– Уялды эсенг, тебирет аманынгы! Эл тутаргъа юйренмей, къазыкъ тутаргъа юйреннген жаныбарынгы!

– Сен айтып, Садыр, Тюп дуниягъа десенг да...

– Тюп дунияны къой, Абустол. Сен Тюп дуниягъа эртте кетерге керек эдинг, сенден алгъа мен да! Бизни арабызда бу сёз болмагъа эди ансы...

– Я, тейрини ёкюлю, – деди Кукуш нек эсе да кеси аллына.

– Садырны жүрегин былай къыйнадынг эсе... сени къызларынгы эмина кюйдюрсюн, – деди Абустол жашына.

– Добуллу, игилик тежеп, уллу жырчыны бёркюн баш этип, юйюнге адамла жибергенде... гумугъа къу-тулгъан эшеклени къыстагъанча, алай къыстагъанса, аман, – деди Садыр да, Саукелни темирчилеп. – Энди сени юйюнге бир тайпалы киши келечиле жибермез!

– Тюздю, ой, Садыр, тюздю! Аллай ассызлыкъны эл кечмейди... Сора бу тели не этсин?

– Тюзюнлей Добуллуну юйюне кирип барсын! Къызла сизнидиле, жаратыр эсегиз десин!

– Мен ол ишни этмем! – деди Саукел, къартлагъа бет этмей.

– Этмесенг да, – Садыр, Саукел таба къарагъан да этмей, Абустолну осмакълады, – этмесегиз да, Абустол, Саукел деген ассыз киши ёсдюрген къызла... эр къоюнуна кирмезле!

– Тоба де, Садыр, тоба де, – Кукуш кеси тобагъа къайтышады. – Андан эсе, он къайтып да барыр ол киши. Тоба дегиз, кечип...

– Тоба деп сиз айтыргъа керексиз, къатлап! – Аны бла Садыр артха бурулду да, тынгылы келгенича, тынгылы атлап, узайып кетди.

Кюн да оздурмай, Добуллуну юйюне Саукел бла Кукуш бирге келдиле. Хар иш да тамам болуп, жууукъ юлюшлерине келгенча, халлары алай эди. Келгенде уа, кёллери бютюнда кётюрюлдю: аланы сакълап тургъанча, Къайбергенланы арбаз иги къууумлу эди. Добуллуну жууукъ юлюшлери, келечиле, киеуле; къоншулары Турушлу бла Байкъуш; Бекташ кеси, аны жашларындан бир къаууму. Чолпан да орамда кеси тенгли къызчыкъла бла чабыша. Ачыкъ эшикден ичгери къарагъанда да, Эсенеини онбир кюченгисине да усталыгъын аямагъан, онбир уланны киндиклерин кесген Эристин, Рирау, Орас кеси...

Саукелни аллына боза аякъ бла Къыран чыкъды.

– Келмеген юйюнг туююлдю, Саукел, – деди ол. – Бу келгенинг къууатхады, ал аякъны!

Саукел, аякъны алып, башындан ичди. Ичген жерин къол аязы бла сылап, Байдагъа къайтарды.

– Азаткъушлары бир жолгъа юч ёгюзге боюнса саладыла, – деди Байда, тюненеги къазыкъчыны кълундан боза аякъны алып. – Ёгюзле – сизни, атла – бизни! – Сора боза аякъны аудурду. – Арабызда ассыз къаугъа былай бошалсын! – деп, аякъны баштёбен айландырды.

– Къызлары тап жерде орналырларын суюген былай да этеди, – деп, Рирау Кукушну юйге чакъырды.

– Ол кюн сен... – деп башлады Байда, кёзчюклерин сюзюп.

– Къалай эдим? – деди Саукел, терк, Байданы хыйласын ангылап.

– Тынчытхан мыллыгына тюлкю сийгенин кёрюп къутургъан айыу! Энди уа биз санга доммай сойгъан сунупму келгенсе?

Саукел, ахыр женгилгенине тёзюп, акъдан-къарадан жукъ айтмады.

– Ай, сени мыллыгын айыу куркада табылсын, Байда!

– Да не, Къыран? Къайбергенлагъа элме къазыкъ бла чапхан кишиге боза аякъны берсенг! Къызларын энди къакъ этсин да, чырдыгъа такъсын!

Саукел анга да тёздю.

– Юч къызына бирге нохта салыргъа десегиз... сейир туююлдю.

– Къоюгъуз энди, Саукел иги къууум бла келген эсе да, билмейсиз...

Жунчугъандан, тили бюлдюрдю этди эсе да, Саукелни ауазы жарашыулу эди.

– Къайбергенлары тукъум ёсдюрюрге сюедице, – деди ол. – Анга деп, бизни такъыр сабанларыбызны сайлагъан эселе... Битимли болсунла, биз ыразыбыз.

– Аштотур жакъгъан от, жан, жан! – деди Дока.

Байда, ишни тамам болгъаннга санап, Саукелни аллына барды. Онг къолун кёкюрегине салып, аллында баш ийип тохтады.

– Баш келечи мен эдим! Ма, къол аязым – ачыкъ. Сен мынга юч кере сал къол аязынгы, Саукел!

Саукел добар бармакълы берчли къол аязларын алгъа кёкге жайды, ызы бла Байданы къол аязына юч кере салды.

– Ыразылыкъ! Ыразылыкъ! – деп кычырдыла бары алайда болгъанла.

– Сыйлы Аштотур, отунг жансын от жагъамда! – деди Орас.

– Ишни игисине тейриден алгъа ким къууаныр? – Саукел дагъыда сагъышлы эди да, Къыран аны кёл этдирирден болду. – Юч кызынг онбир къарындаш бирге сюелген, бирликли юйюрге бара эселе, сен тейриге табу эт! Байда келечинг айтханлай, бирге болсала, босагъалары да бийик болур, юйню жели тышына урмазча. Игиди деген не, Саукел, тюздю! Тюз иш.

Саукел, кертиси да, кёл этип, жарсыулу сагъышларын иги умутлагъа къайтарды. «Не хатасы? – деди ол жюрек теренинде. – Не хатасы?.. Айсун, сабий эсе, назикчик эсе – не, ол да тиширыуду, алыкъа эр къоюнунда тиширыу ёлюп киши кёрмегенди. Бирсиле уа, Кёгюрчюн бла Сайда, къайда да жарашырыкъдыла...»

Алай кысха, къууанчлы болгъан эди юч батырны да къууумлары.

Добулла Саукелни кызыларын ала юйюне келгинчи окъуна юлешген эди. Тамата кызы Кёгюрчюн – бешинчи кылыкъсызы Ойдургъа, ортанчысы Сайда – Орданнга, кичиси Айсун – Жыгъылмазгъа жетген эдиле. Бек сейири: Саукелни тамата кызылары, келе келгенлей жюклю болуп, азгъан эселе да, кичиси Айсун а, Къайбергенлада ашагъаны жарашып, терк окъуна бет къусхан эди. Аны къамиш кибик субайлыгъы, Добуллуну тилсиз Кёкейге баргъан кызы Айназаны да унутдуруп, Уллу Таргъа айтылгъан эди. Кертиди, Жыгъылмаз жолоучулукъдан къайтхынчы сакъларгъа тюшгени мудах этип, ал кезиуде жолгъа кёбюрек къараргъа тюшгенди.

Артда Добуллуну келин келтириу къууумларына окъуучулары дагъыда бир кере тыймаз ючюн, айтып къояргъа тийишлибиз: кертиси да, тышларындан жукъ айтмасала да, ичлеринден дерт этип, чамланып, Бектур да, Байтур да, тап, уллубурун Ампокъа окъуна, кёп турмай, юдегили болгъан эдиле, – кишиге соргъан-оргъан да этмей келтирген эдиле: Бектур – Байкъушну кызы Батманны, Байтур – Абустолну кичи жашы Таукелни кызы Айнюрню, Ампокъа – Къозуну эгечинден туугъан Кёзбауну. Ечюкленип, кеслери алларына оноу этгенликге, аланы тойлары да этилир ючюн къалмагъанды.

1474 жылда Тотур айда туугъан Эртуу 1510 жылгъа дери тургъан эди, къатын алмай. Артда, Кийикёрен элине ата эгечи Къудасха жюрюй кетип, андан келтирген эди. Бу тарыхда ол кеси аллына бир уллу энчи баян болгъаны себепли, Эртууну да, аны келтирген кызыны юсюнден да китапны тийишли жеринде айтыллыкъды.

І. ЖАНТУУГЪАН

Эртуу бла Жыгъылмаз, кыысталгъан адамла болуучуларыча, бир бирге сёз айталмай, терен кьолну ичи бла кюн жарымы бардыла.

– Не бек кыыстаса да, Гойто Кийикёренни тасхасын билдиргенди, – деди Жыгъылмаз, ала, кьолдан ёрге чыгъа, сырт башындан къарагъанда. Эртуу, кьошда болгъан ишлени оюмлай, къарт кьойчуну халына къайтып-къайтып къарай эди. Сейир элбер эдиле аны жомакълары. Кийикёренни ол да тешерге суймеген туюмчегин алай ким туйгенди? Билемиди Гойто, билмеймиди? Аны Асбаянлагъа да, бизге да ачаргъа суймеген тасхасы неди?

Кичи къарындашыны «тасха» деп сёлешгени сескендирип, Эртуу тохтагъан окъуна этди.

– Тасха дегенинг? Не билдиргенди?

– Асман къаяны тасхасын!

– Ангыламайма.

Десе да, Эртуу андан ары сагъышларында къарындашыны эсине келгенни оюмлады. Не чайкъарыгъы, барды Асман къаяны тасхасы. Не ди ол? Не барды аны башында? Кийикёрен бир элмиди къая башы дыркыда, огъесе... огъесе, сёз саулай бир ханлыкъны юсюнденми барды? Соруула тууа, жууаплары уа табылмай, Эртуу андан айтды ангыламайма деп.

Сыртны этегинде кёзжетмез уллу ёзен ачылады. Жайылып баргъан суу, кюн таяккълагъа чалынып, жылтырагъаны аланы кёзлерин къаматады. Жайылып, ёзенни жылтыратхан суу, ёргелей, таргъа тыйылады; этеклерин жайып, жигейле кьобара, кийиксинеди. Къаяла, бирге жуууккълаша, тар аууз къурайдыла. Кьолла, чатла, сызгъала, дылгам араларына кьоюн-кьолтукъ болуп, Уллу Ауузну бири чегетге, бири кюнлюмге тартады. Уллу Аууз, жан-жанына чачылып кетмезден, юзюле, кьошула, акъ бийиклеге дери кесини къапчыгъай даражасын сакъларгъа кюрешеди.

– Не ангыламазлыгъы? Кийикёрен Асман къаяны башындады. Аны жолу Асман къаяны юсю бла иш-

леннген атлауучладыла. Битик деген, баям, атлауучду.

– Ай, тейри-сыйыты, – деп, Эртуу жалгъан сейир этди. – Ол бизге атлауучланы къалай ишлегенлерин кёргенме деп, аны айтханды ансы, Кийикёренни сагъыннган да этмегенди.

– Къалай сагъынмагъанды? Кийикёрен баш халкъла – ысхылтыла – жашагъан элди, аны билебиз да?

– Билебиз, – деди Эртуу.

– Гойто уа не айтды? «Кийикёренни душман кирир жолу жокъ, жылкы сюрюр кюлу жокъ, билмегенни аны билир онгу жокъ...» Къулагъынг бар эсе, – эшит, кёзюнг бар эсе, – кёр!

– Ай, мени билгич, сезгич къарындашым! – деп, Эртуу Жыгъылмазны къучакълады.

Кезде атланы къантарып, отха ийдиле. Кеслери да терен кырдыкга батылып жатдыла да, терк окъуна хурулдап башладыла.

* * *

Таргъа терен кире баргъанлары къадар, кёзге кёрюнмезге сакъдыла. Бирде, кюнлюм сыртланы толгъан ай жарытып, кече къоркъуусуз болгъанда, къая ыранлада тохтап, элни тиричилигине къарайдыла, адам ауазлагъа тынгылайдыла. Хунала. Сабанла. Жашау ызла. Хастанла... Кюн жарыгъында барыргъа тюшселе, жолну суу боюну бла саладыла. Къайда эсе да къая ышыгъында кюнлюм такъырлада жангыдан эл кёрюнсе, аны да эндиге дери кёре келген эллери бла тенглешдиредиле – бирчалыкъ, башхалыкъ къалай болгъанына къарайдыла. Игида жууукъ келип, жашырына, тасха излейдиле. Кюнлюм бетледе, таш хуруланы ауаналарында кюн оздурургъа да тюшеди. Бирде къой не тууар сюрюулеге да тюбейдиле. Бугъуп, сюрюучюлени ушакъларына тынгылайдыла...

Бир зат билирге амал табадыла. Билселе, билмесе да, Чегем ичи, Гойто айтханча, ысхылты элле болгъаны туурады. Элле, ууакъ-ууакъ кюнлюм бетледе, къая ышыкъларында къуралгъандыла; юйле, бир бирлерине къалкъа-къабыргъа бола, алай ишленедиле. Къайда да ташдан худурсуз къаланнган, топуракъ бла жабылгъан, чалы не хуна ожакъ чыгъарылгъан юйледиле. Къайберген уланла къаллай бийик эллени юслери бла ётерге тюшселе да, аланы бири да Кийикёрен болмагъанын иги ангылайдыла.

Бирде, Жыгъылмазны хатасындан, сейирге да къал-

дыла. Бир кюн тарда уллу жауун жетип, ала дорбунга кирген эдиле. Ол кюн да, дагъыда кече бла кюн да анда турдула. Уугъа чыгып, жанлы атар амаллары болмай, ачлыкъ да сынадыла. Ючюнчю кюнню тангына жауун тохтап, ала, агъымлы-шыты агъачда, не болса да, бир уулукъ тюшюрюр эдик деп, шош келгенлей, алларына, таш артындан чыгып къалгъанча, сакъалмыйыкъ энди ура келген бир жашчыкъ чыгып къалды. Жашчыкъ да, жаны кетип, сын къатды. Эки Къайберген да, сескенишип, артха туракъладыла. Жыгъылмаз, дортасына къармаша, Эртууну аллына турду. Алай жашчыкъны кишиге чабар къарыуу кёрюнмей эди. Юсю да суу.

– Не жюрюйсе, эр туудукъ?

Жашчыкъ, Жыгъылмазны тилин ангыламадымы, къоркъгъандан айтыр жуабын мажаралмадымы – юслерине битип тургъан болмаса, тили айланмады. Эртуу:

– Къоркъма, биз... – деп башлагъанлай:

– Къоркъуп турмайма! – деди ёхтем.

Жыгъылмаз Эртуугъа къарады. Ала экиси да солууларын алдыла: жашчыкъ кеси ич эсе, тыш эсе да, тили уа ала бла бирча эди.

– Тилингими къапханса да сора, нек тынгылайса? – Жыгъылмаз, алгъа дагъыда бир атлап, жашчыкъны инбашындан тутар акъыл этди. Жашчыкъ, артха женгил чегинип, Жыгъылмазны кесине жууукълашдырмады.

– Сыбыр бол, Жыгъылмаз, – деди Эртуу. Ол, баям, жашчыкъ къача кирир не уа, кычырып, къаугъа этер деп къоркъгъан болур эди, керексиз кёзбау этди. – Батыр улан кёрюнеди, бизге болушургъа боллукъду. Ажашхан уучулагъа болушхан къайда да адетди.

Жашчыкъны къачар акъылы жокъ эди.

– Мен абирекме! – деди жашчыкъ, энтта да батыр сёлешип. – Таулада абирекле болуучудула деп эшитгенме. Мен нёгерле излейме! – Кийиксинип сёлешсе да, аны бетине жууушхан-сейирсиннген хал келди. Жыгъылмаз, тегерекке сагъайып, жашчыкъ бла танышыуну Эртуугъа къойду.

– Ким бла излейсе да нёгерле?

– Кесим!

– Кесинг? Агъачда нёгерсиз айланнган... Батырса бек!

– Сиз... абиреклемисиз?

– Дедим да, биз уучулабыз. Ажашып айланабыз.

– Чегем тауларында ажашып айлана эсегиз... Сора сиз чегемлиле туююлсюз! – Жашчыкъ бичагъына къармашды. – Къайдан келгенсиз?

Жыгъылмаз арлакъда эди да, сагъайып, аланы къатларына келди.

– Алгъа сен айт да абирек нёгерле нек излегенинги... Биз да санга айтырбыз... Кёремисе бу жашны? Айыу де да къой! Айыуну жыкъгъанды!

Жашчыкъ Жыгъылмазгъа иги кесек къарап турду.

– Мени къарындашым ёлтюргендиле! Мен къан алыргъа керекме!

Эртууну жашчыкъгъа тийип кёрлюгю окъуна келди.

– Балачыкъ, асыры эртте туюлюмюю санга къан тёлеу излерге?

Жашчыкъ, эс жыйып, баям, кесини ким болгъаны да эсине тюшюп, кесгин тюрленди. Жангыдан сур бет алып, жолоучулагъа тик къарады.

– Сиз кимсиз манга соруу этерге?

Жашчыкъны ёхтемлигине бюсюреп, Жыгъылмаз да аны бла амал сынашырдан болду.

– Биз ким эсек да, къанлы излегенле туюлюбюз.

Жашчыкъ Жыгъылмазгъа ишекли къарады. Терк окъуна бий къан алып, буйрукъ этди.

– Сиз мени аллымда тобукъланмай нек турасыз?

– Ай-е, Кийикёренни батыры, тейри биргебизгеди! – деп, Эртуу кичи къарындашыны сынау амалына танг-сынды. Кеси да, ыз табып, жашчыкъгъа чурум этгинчи, Жыгъылмаз аны аллында тобукъланды.

Борбайлы Жыгъылмазны сибиртгиууат жашчыкъны аллында тобукъланнганы ушамай, Эртууну кюллюгю келсе да, кичи къарындашы башлагъан тасхачалыу оюнну жаратып, аны къатлардан болду. «Кубратдан Къайбергенлагъа бир зат жетген эсе, ол Жыгъылмазны юсюндеди», – деп, ичинден къууанды. Жыгъылмазны жанында тобукъларына чёкдю.

Жашчыкъ, аланы багъыныудан азат этерге ашыкъмай, алларында ары-бери барады. Чабырларыны шыпал-шупул этгенлери, туюю-башы алай чёкгени аны бий къууумла этгенине аз да келишмейдиле.

– Сиз... къанлы излегенле туююл эсегиз... агъачыбызда нек айланасыз?

– Аны уа... – Аллай сорууну сакъламагъан Жыгъылмаз, жууабын терк табып къоялмай, Эртуугъа къарады.

– Агъачда сен ажашхан уучула кёрмегенмисе, ас туугъан улан?

– Астуугъан мен туююлме, мени къарындашымды! Къарындашым эди... Мен Жантуугъанма!

Эртуу, «Жигит туугъан улан» дейме деп, «Астуугъан»

деп, жашчыкыны тасха кѣапчыгъын ачып кѣойгъанына ичинден ыразы болуп, аны кѣолгъа этеригин ангылады. – Эй, Жантуугъан, жанчыгъым, Астуугъан сау болуп, сен аны татлы тенглерин аллынгда тобукъландырып тургъанынгы кѣрсе... Кѣулакъ жанынг алай кѣызар эди!

Жашчыкъ, аз да жунчумай, сокѣуранмай, сорду:

– Сора билемисиз Хамук кѣайда бугъады? – Жашчыкыны борбайдан алгъан энди алагъа керти да кѣыйын тѣююл эди.

– Биз тобукъланып тургъанлай... санга кѣалай ийнанырыкъбыз? – деди Эртуу, кѣлкѣалды ауаз бла.

– Ай, Дауле, терслик, терслик, – деп, жашчыкъ алааны кеси тургъузду.

– Сен Астуугъанны кѣарындашы болгъанынгы не бла билдиргенсе, биз санга Хамукну болгъан жерин айтып кѣоярча? Огъесе Кийикѣоренден башха жерледе ассызла жашагъанмы сунаса? – Айыу Жыгъылмаз жашчыкыгъа бет этерден тѣююл эди.

Жантуугъан, агъачда кѣп жорюгенден, суу болуп, терсейген тѣюлю чабырларына кѣарап, булжуду. Ол, баям, ач да, суукъ да болур эди – хыны чартлап, белгисиз адамланы алларына чыгып кѣалгъанда унутханлыкыгъа, сагъайыуу селейгенден сора, этин-женин суукъ кѣалтырауукъ алып башлады. Эртуу юсюнде кийиз гебенегин, тешип, аны юсуне кѣаплады. Жауун тохтагъан эсе да, кѣая жарылгъанларындан суучукъла агъадыла. Тѣююнде кѣутуруп баргъан Чегем сууу башында кѣаяланы дѣонгѣордетеди.

– Сен, ас-батыр-улан, ишекли болгъанны, бизге бийлик этерге кѣорешгенни кѣой да, Астуугъанны ишин айт. Ол бизни тѣобеширге айтхан жерибизге келмегенди, биз анга тынгысызбыз.

– Мен сизни Кийикѣоренде кѣормегенме...

– Биз да кѣормегенбиз Кийикѣоренни! – деп жорексинди Жыгъылмаз.

– Кийикѣоренни кѣормегенле Астуугъанны жолдашлары тѣююлдѣюле.

– Астуугъан... Астуугъан... Ай, сени огъесе, Жантуугъан, батыр эсенг да, эсинг жетишмейди... – Эртуу, безирей, жашчыкъ мындан кѣп ишекли болмазча, сылтау излей эди. Тапханда уа, кѣууанып, жашчыкыны башын уумалады. – Бизни эгечибизни кѣачыргъан киеу нѣгерле ким эдиле? Бармыды элигизде Кѣудас деп келин?

– Барды! – деп, терк айтды Жантуугъан.

– Аны келтирирге баргъан киеу нёгерле ненча эдиле?
– Аны билмейме, Къарашны къарамчысы уа Астуугъан эди.

– Кёресе да! Сени атанг... сыйлы ысхылты... ким эди?

– Лепокай! – жашчыкъ тузакъгъа чалыныргъа къалгъан эди.

– Эсиме тюшдю, Лепокай батыр. – Жыгъылмаз Эртуугъа бурулду. – Эй, Кубрат батырны эр союлчусу¹, Эртуу, бу жашчыкъ алааматды демеймисе? Кеси бир зат да айтмай, хар затны да бизге айтдырыргъа суйген? Сёзсюз, ысхылтыды! – Жашчыкъгъа бир кесек оюм этме къоюп, Жыгъылмаз, жол излей, ёрге, энишге да къарады. Жашчыкъ тасхачы болмасын деп, анга да сагъаяды. – Асман къаяда битикле жонулгъанлы, сенича аманакъыл жашны биринчи кере кёребиз, – деди, къайтып келип.

– Неди аманакъыл деген? – Жантуугъан, гебенек ичинде бир кесек жылынып, эс тапханды.

– Хо энди, эр эсенг деп сынайма. Хамук Астуугъанны нек ёлтюргенди? – Жашчыкъ Жыгъылмазгъа тюрслеп къарады.

– Ётюрюкчюле! – деди ол, экинчи кере бичагъын къындан сермерге къалып. – Астуугъанны шуёхла-рыбыз деп...

Жыгъылмаз, терк къармашып, жашчыкъны къолтугъундан алды да, бичагъын сыйырды.

– Бёрю кючюю! Таматала айтханны этмесенг, былайда къаллыкъса!

– Бер бери бичагъымы, бер!

– Астуугъанны ёлтюргенни мен ма бу бичакъ бла соярыкъма.

– Ай, хан тахтасы, керти, керти, – деп, Жантуугъан тюрлю тобалыкъла этерге къалды.

– Кийикёренде... Лепокай хан эсе...

– Лепокай хан туююдю, устады!

– Хан а кимди сора?

– Ким да болсун... Сиз а?

– Биз Уллу Тарда ысхылты ханны жашларыбыз. Бекташ ханны!

Жашчыкъ, эсде болмай, эки Къайбергенни алларында тобукъланды.

– Ишни болушун айтмагъанса, бетинги да ачма-

¹ Союл – аскер сауут; къыйыры жютю жонулгъан узун къазыкъ. Гебохну бир тюрлюсю.

гъанса, биз сени эр кишиге къалай санаргъа боллукъ-буз?

Эртуу, жашчыкъны халына къарап, ушакъны тыйды.

— Бу жаш ачды, сууукъду, — деди ол, кичи къарындашына изми берип. — От тамызайыкъ да, юсюн къурутсун. Кийик атып, шишлик да этейик.

Жангыдан жауун жаууп башлагъан эди. Ала, жашчыкъны да биргелерине алып, дорбуннга къайтдыла. От ёчюлмеген эди. Жангыдан тиргиздиле. Къая этеги мюшкерили бет жумарукъдан толуга эди — жёбелешип, суу кырдыкда бир бирлерин излейдиле. Жыгъылмаз, къысхаракъ таякъчыкъла кесип, жумарукъ уугъа чыкъды; аланы атып, бир ненча къанатлы къангкъайтды. Боюнларын кесип, ичлерин тазалап, тышларындан балчыкъ сюртюп, отха кёмдю. Ала бишгинчи, Жантуугъан да Кийикёренде бола тургъан ишлени айтды.

II. АДАМ БЛА КЪУШ

Жаргеллиде жай айлары жабусуз болуучудула, Орамлада, орталада жашла жагъалашып да кёрмезсе; къатынла къатын сёзге да жыйылмазла. Алтын Хардарны къаранчхасына къарс къагъып, жалбарыу этген да болмайды. Халкъ бичендеди.

Добуллуну эки туудугъу — Эртуу бла Жыгъылмаз ёмюрледе жауун таммаз дорбунда кийикёренчи жашны хапарына тынгылай тургъанда, бирси жети туудугъу, кеслери бир жыйын болуп, Доугъат жалпакъларында бичен этедиле. Ампокъа къошда, мал бла. Гууа оракъ тутаргъа суймейди. Сегизинчи болуп, ол да къарындашларына къошулса, жалпакъда бичен этген Бекташны жети жашы угъай, жангыз Гууасы сунуп, Добуллу учуп кетерге жетишир эди. Не дегин, иш алай туююлдо: Гууа ёзенде жел къууады! Къаялада къушланы эниклейди. Аны къалай тыяргъа билмей, Добуллу, туудукъларын санап, аланы жарашыулукъларына къарай эди. «Бир атадан, анадан туугъанлыкъгъа, юйюрге ненча адам бар эсе, анча дуния, къылыкъ, кой бола кёреме», — деп, сейир этеди. Жангыз уланы Бекташ, ол да ушамагъанды, сары шырхы къаялай, узунжаякъ, узунбел атасына! Талмазгъа да ушамагъанды. Аныча, Бекташны жашлары да ушамай эселе аталарына, бир бирге, — не десин Добуллу? Не десин, Бектур бла Байтур да, узакъ эселе Гууадан? Хы, Ампокъа къошда турады мал бла; ол къарындашла арасында жара-

шыу-къалыуну сурагъан да этмейди. Иш кёллю, тынгылауукъ Ампокъа юйюрню мурдор ташы кибики; ырысхы тейриси кибики. Ойдур бла Ордан а? Бирде Гууа, алагъа ийлешип, биргелерине жюрюп да башлагъан эди. Добуллу анга къууанып бошагъынчы, Гууа, аладан да айырылып, агъачда жек къуугъан жангыз жаныбаргъа ушап къалды. Жыллары келгенликге, Гууаны айланыууна къошулады ансы, акъылына къошулмады. Ай, тоба, юйде бир жумушха табылса уа! Алтын Хардар тамалындан тюзюп келип айтса да, этмез, кеси суймесе! Аллай зуюл! Дагъыда къайсы? Жол жюрюп кетген Эртуу? Ай-е, тоба, къарындашларындан бирин суюе эсе Гууа, Эртууну суюди. Къайры барса да, аны биргесине барыргъа тилейди. Ай, тейри-сыйыты, Эртуу аны кесине ийлешдирсе, ким биледи, къаягъа ёрлеу ажымлыгъын къояргъа да болур эди... Не дейим, Эртуу кеси узакъланы суйгенден туююл эсе, акъсакъ къарындашчыгъын ийлешдирмейди. Айланыу халына бюскремейми, ансыз да къарындашлары толу жетишгенденми, ким билсин...

Бир жол, Гууа юйге къайтмай къалып, Добуллу не этерге билмей тургъанлай, Ёгюз Уртайладан келди.

Ёгюзню ызындан эгизле туууп къалып, гитчеликден окъуна аны Рирау ёсдюре эди. Ол ауур жашчыкъ эди, къая жаркъалай. Ол да, Жыгъылмазча, борбайлы жаш. Кеси акъылы кесине тамам – жубанчы, къылыгъы да Айсандырланыкъы! «Тулпар уланым», – деп жалынды анга Добуллу, Ёгюз, Уртайладан келип, Орасдан тансыгъын да алгъынчы. – Тулпар уланым, бу санындан жарты къарындашчыгъынга бир эс бурсанг а.

– Несине? – деп, къайгъысыз сорду Ёгюз.

– Не айлана эсе да...

– Айланнганны башы – айланмада! – деп, Ёгюз сейир окъуна этдирди. Добуллу къызаргъа да боллукъ эди Ёгюзге, Къайберген тайпагъа келишмеген юйюрсюз сёзню къайдан тапханса деп урушургъа! Тёзюп къойду, жукъ айтмай. Амалсыздан тилей эди ансы, Ёгюзден эсе онглу къарындашлары тыялмагъан Гууаны, ана жууукъларында туруп, ана тукъмуна тартхан Ёгюз къалай тыярыкъ эди?! Кеси аллына жарсыды, «Айланнганны башы – айланмада», – деп къайтара. Баш чайкъап, тангсынды, акъыл сёзню эл ныгъышында бурунгу лакъапчыладан угъай, кесини туудугъундан эшитгенине сейир эте. Ёгюзню ызындан Жыгъылмаз юйде болгъанда, Гууа бир кесек къапха жыйылыучусун эслей эдиле. Бу не хыйсапдан болур деп, сынчыласа,

сейирни кёрдю. Жыгъылмаз бир кьолу бла ат тизгинден, бирси кьолу бла Гууаны кьолундан тутуп, арбаздан алай чыкьды. Ала тюзюнлей ёзеннге тюшдюле. Добуллу ызларындан болду. Ёзеннге чыгъып, Жыгъылмаз атыны иерин, жюгенин да алды да, Гууаны жайракъ атха миндирди. Къамичи сапны ат саурусунатийдирип, эмиликни элгендире, барма кьойду. Сакъат жарлыны ат жер къаны этип кьояды деп, кьоркъа, Добуллу букъгъан жеринден къазауат этип чыгъаргъа жетишди. Бир кесек тёзсе да, Гууа, атны сыртына жабышып, ёзенни узагъына ташайгъанда, таягъын ойната, Жыгъылмазгъа чапды.

– Ай, ассыз, – дегенни айтды ол, – сабийни ажымлы этсенг, элге бетинги къалай кёргюзтюрюксе?

– Къыпчакълы атдан кетип ёлгенди деп, ёмюрледе да киши эшитмегенди, – деп кьойду Жыгъылмаз.

– Ай, тейрини жеги, ол къыпчакълымыды, сабий! – деп, адыргы этди Добуллу. – Ёсюп, къыпчакълы болма да бир кьой!

– Сен угъай, уллу ата, мен этеме аны къыпчакълы! – деди Жыгъылмаз.

Гууаны ат юсюнде бери айланып келгенин кёрюп, Добуллу сабыр болду. Сакъат улан, атны сыртына эки буту бла да жабышып, жалкъа гулмакларына эки кьолу бла да чырмашып, алай келе эди. Гууа, уллу атасына къарагъан да этмей, аллы бла ётюп кетди. Добуллу эслегенден, Гууа атны тохтатыр акъылда угъай, учурур умутда эди. Учурур умутда эди да, атны төртгюллетип, ёзенни тюбюнден ёрге экинчи айланып келе, жюгенсиз эмиликни белинден бияры чартлады. Кичи къарындашы атдан алай тапсыз кетгенде, ол ташлы жерге тиймей, уллу анасы Орасны жумушакъ этегине тюшген кирик, Жыгъылмаз: «Ай, хомух!» – деп кьойду. Ол а, Гууачыкъ, секирип туруп, атны ызындан чапды. «Ай-е, кёк тейри кёкюрегине къарыу юфгюрген бала, ма не ючюн ийлешесе сен Жыгъылмаз телите, – деп тюшюндю Добуллу. – Не ючюн олтураса сен ашлау къангада да Жыгъылмазны къатына! – Алай ангылап, Добуллу тынчайып къалды.

Гууаны атха алай жабышханындан, Жыгъылмазны да кьоркъмагъанындан кёл табып, Добуллу бирси туудукъларына ётдю. Баймуш бла Баший, эгизле, Гууадан жаланда жети жыл тамата эдиле. Ала юйде эселе да, кичиге таматалыкъ этерге алыкъа асыры жашдыла. Аны себепли Баймуш бла Баший Гууагъа сакъ туюлдюле деп жарсыса да, алагъа тырман этерча

туйюлдо. Уллу юйюрню отунчулары эдиле ала. Танг атмай, эшеклени да сюрюп, отуннга кетедиле, элге къарангы кирип, алай къайтадыла. Гууаны къалай айланганындан хапарлары да болмайды.

Жашланы юйретирге, бир ызгъа салыргъа Бекташны эсине да келмегени Добуллуну ачыуландыргъан да этеди. Трам аны эл башчыгъа сайлап, олий этип кетгенликге, Бекташ ёз уланларын жыйышдыралмай эсе бирге, элге къалай башчылыкъ эталлыкъды?

– Сен бир зат ангылай эсенг да билмейме, не масагъат, кичи уланымы жүрюгенин жаратмайма, – деди бир жол Бекташха. Гууа да къайтмай, кеслери эдиле. – Бир ишге хунери болмай, былай айланганы сени къоркъутмаймыды? Огъесе менми жашарыкъма эл бла?

Бекташ, акъдан-къарадан жукъ айтмай, тынгылап къойду.

Алай ёсе эди Гууа. Акъсакъ эсе да ол, къарындашларындан эсе тынч эне эди шырхы ташладан ишленнген атлауучла бла къол ичине; ёрге чыгъа эди, сарычач шындыкланы жырып. Жылла кете эдиле, къол ичине ташла тёнгерегенча. «Къаялада асыры кёп айланаса», – деп урушсала: «Би!» – дей эди, биринчи тилленнгенде айтхан жарты сёзюн унутмай. Орас тейрилени тергей эди, – ала Къайбергенни кичи тамырына бу сёз жарымны не хайсапдан айтдыра болурла деп. Гууа: «Би», – десе, Добуллу: «...чен», – деп къоша эди, Орасны къозутургъа. Эртте, тобалыгъы да этилгинчи, Гууа асма тегенесинде – бешигинде – уянып, чырдыгъа, Добуллугъа, аны бёлеуюн тешип, эр такъмагъын сыппадан чыгъара тургъан Орасха сейир этип къараучу эди. Эсеней аны кёзлеринде алыкъа бир сабийни кёзюнде да кёрмеген, къалай эсе да бир замансыз жетгенликни жилтинлерин кёреди. Бирде, жүреги гурушха эте: «Ата, бу сабий къарт болуп туугъаннга ушайды», – деди. «Ёзге уа! Тейриден ышаны болгъан балам», – деп, Добуллу Эсенейни гурушхасын игиге жоралап къойду. Добуллу, тиширыуладан алгъа болуп, аны асма тегенеден къоюнуна ала эди; къызыулай тон ичине тумалап, аны сабий жыйысын зауукъ этип тогъуучу эди. Добуллу, аны тон ичинде алай тутханлай, арбазгъа чыкъса, санлары къалай эсе да бир уллу женгиллик, учунуу ала эдиле. Элгеннген окъуна эте эди – башы тегерек айланып, кётюрюлюп, учуп баргъанча болуп. Аллай такъыйкъаларында Добуллу, бу дуниягъа Гууа бла бирге келгенча болуп, къужур жашсынады. «Би!» – дей эди Гууа, уллу атасыны тон ичинде аны кёкюрегине

ёрлерге тырмаша. «Ёрле хайда, ёрле», – дей эди Добуллу, аны тырмышханы хычыуун кёрюнюп. Чаллыкъла жетип, оракъла мажарыргъа керегин эсгере: «Не эте-йик, Гууа, темир жокъ, – деп жарсый эди. – Сен хайт демесенг, къурму ташып, жангыдан темир эриталмай къаллыкъбыз! Сен аны бил да, теркирек ёс!»

Алай ёсдюре эди Добуллу сакъат Гууаны. Энди ол, къарындашларыны барындан тири болуп, шырхы ташладан ишленнген атлауучла бла къол ичине энеди; сарычач шындыкланы жырып, ёрге чыгъады. Атасыча, къарасакъал, токъбет эр болмай, сарышин эди, узунжаякъ, къатангы. «Добуллугъа ушайды», – дей эдиле эллиле. «Талмазгъа тартханды», – дей эдиле бирсиле. Ол заманлада Гууа, асма тегенеде тыпырдай, биринчи сёзюн жалгъай киргенде, Орас, уллу адамгъа соргъанча: «Неди «би» дегенинг а?» – деп, сейир этеме дегенлей, Гууа, аны баш эринини сол жанында къара губусундан сермеп, кеси этдирген эди сейир. «Не уа атанг доммай жыкъсын!» – деген эди Орас. Губусу ачитхан эсе да, эсинде къалмагъанды. Артда Гууа, Бектурну сарыжалкъа ажирини тюбюнде къалып, хатасыз къутулгъанына ырыс жалбарыу эте, Орас аны губусуна тийдирмезге сакъ бола эди.

Башхасы къалай эсе да, Гууаны ауазы тюз да Добуллуну ауазына ушайды. Гууа туугъунчу, Жаргелли тийрелеринде ким эслегенди, сабийни аягъы атлагъынчы, ауузу сёлешип? «Атасы тынгылауукъ, жашы жаншауукъ», – дей эдиле, кюле. Кертиси да, Бекташ экижыллыгъына да кючден сёлешип башлагъан эди. Артда ол, акъылбалыкъ болуп, уучу жыйыннга кёошула башлагъанда да, эки сёзню бир бири ызындан айтып эшитмегендиле. Кертиди, Эсенейни алып, Талмазны къартая башлагъан къан тору аргъамагъына сарыжалкъа, узунбел байталны келтирип, аргъамакъ саулукъда окъуна жалкъы этгенде, Бекташха жангыдан тил чыгъып, сёлеширге уста болгъан эди. Жаргеллини таша талаларында кюн оздуруучу эсирик эрле сарыжалкъа байталны бла Эсенейни тенглешидирип, кюлюучу эдиле. Да ол кюлкю зарлыкъгъа ушай эди, чамгъа тартмай. Ай-е, учхун-лязими, ажир юлюш жылкъысы да, онбир уланы да болгъан Уллу Тарда, Бекташдан сора, бир эр да жокъ эди! «Ушамагъан жукъмаз» дегенлей, саужатын Эсеней да, узунбел байтал да анакёююн тууакъла¹болуп тюшген эдиле Бекташха.

¹ Тууакъ – төлөлю; көп сабий табыучу тиширыу; битимли жер.

Экиси да саулукълу тёлю бере эдиле Къайбергенлагъа: Эсеней – хунерли уланланы, узунбел байтал – белли, санлы атланы! Ачлыкъ, кемлик сынамай, эркин жашагъан къатынла, бир-бирде эрле окъуна, Бекташны Эсенейи бла байталы бирге алай ушагъанларына чам этип кюлселе, артда, Алтын Хардар таба айланып, тобагъа къайтышадыла.

Бир затха сейир этип бошагъынчы, экинчи сейирлик чыгъып, анга бурулуп къалыу да жаргелчилени къылыкълары эди. Эсеней он жашны анасы болуп, Бекташны ажир юлюш жылкъысы да Доугъат сыртларына жайылып, Исси тагыда аллай жашлы, жылкъылы юйюр къуралгъаны хакъ болуп, Бекташ жарыкъ селешгенни къой, жырласа да, айып туююл эди. Алай тургъанлай а, Эсеней Гууаны, сарыжалкъа байтал да эгиз тайланы мажарып, эл этген сейирин кимге айтыргъа билмей къалды. Бекташ эр киши эди, эс жыярыкъ болур эди – ол, жангыдан алгъыннгы халына келип, жылкъыгъа тебирегенлей, Гууа асма бешигинде аны ызындан къарап: «Би!» – деп, къаш туюмесе! Ол ата-сына: «Би!» – демей: «Тын!» – дегенча, Бекташ, санлары бир тюрюк къырккъылып, арбаз ортасында сюелип къалды. Энди, Гууа, оналты жылына жетип, акъылбалыкъ болгъанда, киши да айталлыкъ туююл эди Бекташ ол кюн арбазда алай нек тохтагъанын. Алай а андан ары ол алгъыннгы тынгылауукъ халына кечген эди. Гууаны сейирине къарап, тилсиз болгъаннга ушай эди. Не сейир, Добуллу кеси да шош эди бу къауум жыллада. Орас аны туудукълары бла селешип, оноулашып да кёрмей эди. Ол арада Гууа асма тегенеден юй тюбюне тёнгереп тюшдю. Айдаболланы Тенгиз бла Эндирей аны суудан ётдюрдюле; Асбаян, аны къолундан чёгючню сыйырама деп, кесин чёгюч бла урдурургъа аздан къалды; акъсай, жёбелей барып, Бектурну огъурсуз ажирини тюбюне да тюшдю... Ол заманлада Орас, къолуна таякъ алып, Эсеней да къаты къайын анасы бла сиркиу сакъат баласыны араларында тели бола, Исси тагы алагъа къарай эди. Гууа, кёк бузда къурулгъан хайнух кирик, буту бутха жетмей, юйде, эшикте, къаялада жюрюйдю. Бары туудукъларын кеси ёсдюрген Орас, Гууаны бир затха ушаталмай, къазуатда кюню кетеди. Эсеней а – не, кеси тауукъ болуп, баппуш бала чыгъаргъан гурт! Эсеней – къыртышха, Гууа – суугъа, Эсеней – жолгъа, Гууа – къаягъа, Эсеней – жерде жюрюрге, Гууа – кёкте учаргъа – алай эди кюнлери. Жылдан-жылгъа ол гузаба ёсе, тереннге кете,

кѳоркѳуулу бола баргѳан болмаса, Гууа бла юйюрнѳ арасында бир тюрлѳ келишим тохташмады. Гууаны элли, жерли адетинде ѳсдюрѳрге кюрешип, ызындан сюре, кѳаты болуп, кѳол да жетдиредиле – Ордан, Эр-туу; ариу айтып, таукел да этдирдиле – Жыгѳылмаз, бирде Добуллу кеси. Гууагѳа уа не, кѳайдан эсе да келген кѳая тауушлагѳа тынгылап, бирсиле эшитме-генни эшитгенча, акѳылы узакѳлагѳа кетеди. Башха бир адам ангылап болмагѳан сейир-терилтгич таууш-ла аны ичинде бары тыйгѳычланы кетерип кѳойгѳан-ча, дуния эркин кѳрюнеди – не этеме десе да, кѳолун-дан келмезлик жокѳ кибики; ич ауазына тынгыласанг, кѳуш болуп учама десе да, учаллыкѳды; кѳкде кѳуш-ла бла тенг кѳалкѳбаллыкѳды! Угѳай, сыйынмай эди ол юйѳр, эл жорукѳларына! Аз эди анга темир жазыу, мал кютѳу, таш жонуу, желим топуракѳ ийлеу...

Бир кѳюн ол болгѳанын сыдыртып, бет шаугютлерине кѳан юйѳшдюрѳп келди. Орас, аны кѳан жараларына сингир чапыракѳла сала, жарсый эди, уруша. Гууа, жара кѳюдюрѳгенине тѳзѳп: «Нек жарамайды учаргѳа уа? – деди. – Атауул атабыз уча эди кѳаядан кѳаягѳа! Тау-дан таугѳа секире эди! Мен да, Кѳайберген эсем, нек учмайма?»

Гууа, байлаулары бла да тыйылмай, кѳаялагѳа, кѳушлагѳа кѳарай эди...

Тыйылып болса, аны тыярыкѳ бир кѳуч бар эди, бир ауаз...

* * *

Гууа, Бектурну огѳурсуз кийик ажирине сейир этип, аны тѳбѳне кирип, туякѳларына кѳарай тургѳанын кѳрѳп, биринчи кѳычыргѳан – Чолпан!

– Гууа! Гууа! – деп чапхан эди ол. Орас аны жѳрек-синнгенин тыялмай кѳурешгенде, Гууа дагѳыда кийик ажирни тѳбѳне тартдыра эди. Ахырында, Эртуу, юй-ден чыгѳып, Гууаны кѳуйругѳуна жетдирди. Чолпан, Гууаны жилимагѳанына сейир эте кетип, кеси тѳгѳю-лѳп кѳалды. Ол кѳрген жерледе сабийни атасы, анасы, тамата кѳырындашы тѳйсе, ол жилигѳан этиучѳ эди. Гууа, жилигѳанны кѳой, Эртууну аркѳасына секирип, боюнуна жабышды да, башы бла башы бла аны башы-на ура кирди. Жилий тургѳан Чолпан кѳлѳп кѳат-хан эди. Гууа, аны жилиау кѳатыш кѳлгенин кѳрѳп, кѳозуду да, секирип тѳшѳп, Чолпаннга чапды. Аны жерге жыгѳып, эки кѳолу бла эки уууртундан тутду

да, башын жерге-жерге урду. Энди юйде олтургъанла арбазгъа къотарылгъан эдиле да, Гууаны, кийик жаныуар киби, алай къылыкъсызлыгъына сейир этедиле.

— Бу сакъат сабий туююлду, жыртхышчыкъды, — дегенни айтды Эртуу. Гууаны, бияры сызаргъа алгъанча, Чолпанны юсюнден кесгин алып, ёрге кётюрдю. Эртуу, къаны къызып эсе да, кёзю къыйып, къылыкъсыз къарындашчыгъын бияры сызалмады. Чолпан а, жыгъылгъан жеринден туруп, жангыдан жилиады. Орас, аны къюкюнуна къысып, жапсара туруп, бешжыллыкъ Гууа, Эртууну къарыулу къолунда тыпырдай, къутулуп, къачаргъа кюрешеди.

— Сандыракъ! Сандыракъ! — деп жаный эди ол Эртууну.

Артда да, жылланы барыуларында, Гууаны тыярыкъ бир кюч бар эди, бир ауаз... Тыйгъан угъай, къуугъан...

Къуугъан!

Ол Гууаны жашыртыны эди, тасхасы — ол кеси да, Чолпан да ёсе баргъанлары къадар, ёсе, кюч ала баргъан. Юйде ким эслей эди аны?! Гууа жаланда Чолпандан уялады. Ол бир къакъды зат айтханлай, къызыл жинк болуп, кёзден ташайыргъа кюрешеди.

— Къушкъанат, утташ, утташ, нек учмайса, къанатларынг жокъмуду? — деп къозутду Чолпан аны бир кюн. Къыл-къыл эте, юйню орта багъанасыны артына букъду. Гууа, анга жукъ айтмай, бетине тюрслеп къарады. Жетип, багъана артындан чыгъарып, тюериги келди. Чолпан да, Гууа аны бир айыбын кёрюп къарагъанча, жунчуду. Чам халын унутуп, Орас болгъан отоугъа къачды.

— Учмасам, кёрюрсе! — деп къычыргъан эди Гууа ызындан.

Чолпан, эшик юсюнде тохтап, анга тилин чыгъаргъан эди.

Гууа, къызгъаны сууумай, ол кюн окъуна къаялагъа къачды. Сарылгъы къаяны башына чыгъып, ингир къарангысы жетгинчи, къушлагъа къарап турду. Аздан тыя эди кесин — къулачын жайып, бутларын узатып, къушланы ызларындан секирирге! Секиreme дегенлей, Чолпанны къычырыгъы эшитиледи да, ол, арха тыйыла, жюрек титиреуюн тохтаталмай, иги кесек турады. Къая къызларымы эдиле анга къычыргъан, кертиси да Чолпан кесими эди — ким билсин. Къанат таууш эте эди ол къычырыкъ — къаялада кесине жол излеген ауаз... Гууа, кёзлери тауушну ызындан болуп, тегерекке къарай кетсе, ингирги чарсда къычыргъан-

ны сыфаты кёрюнюп къалады. Чолпанны сыфатына ушай эди кёрюнюш. Чолпан, кечегиде айжек болуп, аны излеп айланганча, алай эди. Гууа, кёрюнюшге алданып чаба, къарелди бла бетден-бетге болуп къалып элгене, къая эринде жюриу эди; жетген кырдыкны кючлю ийисинден эсирип, жата эди тангнга дери. Бирде акъбоюн къуш юсюне къонуп тургъанлай да уянды...

Алай жашай эди Гууа – жантая, чаба; сакъат буту угъай эсенг, сау буту окъуна жерге жетмей... Таугъа кетгенин кёре эдиле; андан энишге шемшер къазыкъла кётюрюп, ауур жюкню туюнде акъсап угъай, тепсеп келгенча, аякъ алышыны сейирлигине къарай эдиле. Кюз арты жетип, къырау къакъгъан бир мылдыжгъы кюн а ол садакъ алып чыкъды да, къуш атды. Къушну, дорбуннга келтирип, керди. Аны учхан хунерине къаныгъып, къанат тюклерин, санларын жик-жиги бла санады. «Болсун ол къуш, – деди Гууа, – мен а Къайбергенни урлугъума! Къушдан женгилме...» Кеси кесин алай бегите, ол жел ургъан къая тешике керилген къуш къалай къатханына къарай эди. «О Къайберген ата, болуш манга! Болуш учаргъа! – деп тилейди. – Аймуш сыфатында кел! Аймушну къолайын бер!» – деп къайтарады. Башха кюнледе, алай термиле, дорбунда жукълап къалса, Къайберген кертиси бла да келеди аны туюне. Аймуш сыфатлы болуп угъай, Алтын Хардарны сыфатында. Къайберген анга къанатла угъай, ашлыкъ къылкъыла келтиреди. Сап-сары ашлыкъ къылкъыла! Ала бир ауурла сунуп, къолуна алса уа... къуу кирик, женгил! Аллай туюшлени къалай жораларгъа билмей, абаданлагъа айтыргъа да базынмай, азады.

Ол кюн да деменгили къушну керип, аны аллында къаягъа таянып, тилек эте, къалкып къалды. Бир ауукъда къайдан эсе да Орасны кычырыгъы келип, элгене, секирип турду. Угъай, туюнде кёрюне эди алай. Эшитгени, секирип тургъаны да керти эди, шо жукъу арасында эди бары. «Олтурмайса, турмайса, бала, мени да къабырымда тынч къоймайса», – дей эди Орас, тюз къатындача сёлешип. Уллу анасы сау-эсен юйюнде къалгъаны эсиндеди, сора къабырымда тынч къоймайса деп нек айтады? Гууа, эс жыя, иги къарады. Къараса, Орас туююл, алтын мюйюзлю эчки! «Къайберген! – деп кычырды Гууа. – Къайберген, сен тилегими эшитдинг! Келдинг манга, учаргъа суйген туудугъунга!» – деп, аны алтын мюйюзлеринден тутаргъа узалды. Ал-

тын мюйюзлю акт эчки, аны кѳучагына берилмей, кюлюмсюреди. «Учар эсенг, санга аллай изми берирме, — деди ол, — учар кюнюнгде ашыра да келирме...» — «Изминг а неди?» — деп сорду Гууа, солуу алмай. — «Изминг неди десенг а, сен мени энчи туугѳан уланым, измим былайды... Атангы ажир юлюш жылкѳысындан, сайлап, ючлю тайны тутарса, анга иер салмай минерсе. Эмилик сени атардан, сен да атдырмаздан, чариширсиз жети кюн. Ат суу ичмез, кырдык отламаз; сен да турурса, аш демей, суу да демей. Аtdан кетип ачысанг, хорларса ачитханны! Ат бла тенг чабышырса, кѳаягѳа да ѳрлерсе. Атынг кюер ѳзенде. Кюйген атны этин Кюнелик тейриге берирсе. Алтын Хардарны юлюшюн да элтирсе. Тейриле юлюшлерин алгѳынчы, иегилери санга кѳалгѳынчы сакѳларса. Сен ат иегилени кѳыздырырса кѳызыу отда, шырхы бла кѳырып, сыйдам этерсе, чибин аягѳы тутмазча. Ызы бла уллу анангдан сюзюк жюн тилерсе. Эсенеи созар сюзюк жюнден шынтагы: кесинг а сен ѳре тауат кѳурурса, эки арагѳа шынтагы баула тартырса, иничке сыйдам иегилени, жеген тизгенлей, тизерсе. Тюз ишлесенг, ала кѳуш кѳанатлагѳа ушарла. Эки кѳанат эки жанына керилир, орталарына, арба арышлай, шемшер кѳазыкѳ бегинир. Кѳайын терекден кѳуу кѳобарып, кѳпчек этерсе; аны шемшер айрыгѳа орнатырса. Шемшер кѳазыкѳны тюбю бла эки жыя тартырса, тартсанг, кѳанатла кѳагѳылырча, бурсанг бурулурча, жыйсанг жыйылырча...» — «Ай-а, ай-а, ана, ана!» — деп кѳычырды Гууа, кѳаты кѳаяны юсюнде уяна. Керти бла тюшню арасын айыралмай, дорбун ичин сынчылады. Керилген кѳуш жеринде, сауут-сабасы. Алай энди дорбунда таууш эшитилмейди. Шошлукѳ шашдыра эди аны; дорбун кѳабыргѳаланы сылап-сымарлап кѳарагѳанлары... Ол чакѳда келди эсине бир сейир сезим: кѳаягѳа керилип, кѳата тургѳан кѳуш кеси кибики! Угѳай, экинчи кере келе эди ол сезим. Биринчи кере — кѳушну атып, аллына тюшюргенде. Гууаны садакѳ огѳу жетип, жерге тюшгенде, кѳуш алыкѳа сау эди. Демениги кюч бар эди аны кѳанатларында, кѳагѳылмай эдиле ансы. Гууаны кѳатына да нек кѳойгѳа эди! Тырнакѳлары жетселе, ычхындырмаз эдиле уучуну! Гууа, аны кѳрюп, кѳушну боюнун узакѳдан айры кѳазыкѳ бла басып онглады. Ол чакѳда келди сезим, титиретип: Гууа кѳушну угѳай, кеси кесин онгларгѳа кюрешгенча! Кѳаны кѳызып кѳалып, бютюнда огѳурсуз булгѳады кѳазыкѳны. Кѳушну деменгили гылжа

чурасы¹, уучуну тутар кюч излей, ачылса, ичинден къа-
нап къызаргъан тили, от кирик, созулады.

Гууа, къушну ёлгенине толу ийнанып, къолуна ал-
гъанда, аны ауурлугъу тюшген жеринде къалып, къо-
луна тюгю келгенча болду. Биягъында къуш, тыпыр-
дай, къанатларын жайып, къазауат этген жерге къа-
рагъан окъуна этди. Быллай женгил зат кесинден уллу
жаныбарны кётюрген угъай эсенг, кеси кесин окъуна
кётюрюп къалай учады деп, сейирге къалды. Деменги-
ли кенгкъулач къанатла, къушну тёммегине битип
угъай, кёзге кёрюммеген сингирле бла тагъылып тур-
гъанча, алай эдиле. Бут шаугютлери, боюну, тёммеги
да – сингир, тюк ичинде эти жокъча! Сейир тюшюнден
сора, къушну болумуна жангыдан къарай, биягъы сезим-
ни жангыдан сынады, – бу бары къуш угъай, кесича!
Къачан эсе да, ким биледи, Къайберген адамла ара-
сында жюрюген замандамы, – кеси да къуш болуп,
ёмюрледен бери да къаялада жашагъанча, аллай олуя-
обур учунуула келе эдиле башына. Энди Гууа, къушну
угъай, кеси кесин атханча, ёлтюрюлюп, къаягъа керил-
ген къанатла кесини къанатларыча, алай эди. Къушну
тёммеги аны сыфатында къалып, жаны уа Гууагъа
кёчгенди! Ол сезим, жюрек титиретген къужур хал аны
акъылын теренден-терен ала баргъанлары къадар, къуш
бла адамны арасы жууукълаша, ахырында Гууа кеси-
ни къуш болуп учаллыгъына ийнанып къалды. «Ызы
бла уллу анангдан сюзюк жюнню тилерсе...» – деп
эшитди жангыдан. Таууш къуш керилген къая къа-
дамадан келгеннге ушады. Гууа, бир тюшюн экинчи
кере кёргенча болуп, дорбундан тышына чартлады.
Таргъа ингир къарангысы кире эди. Эниш сюрен жол
бла чапханлай, юйге жетди. Юй жеринде эди. Орас да
сау. Добуллу да бичакъ билей. Эсеней бла Чолпан, бирге
олтуруп, сохта эте. Гууа, эшик артында тохтап, не ай-
тырыкъларын сакълады. Юйдегиле аны келгенин эс-
леген да этмедиле. Огъесе эслемегенча этипми къой-
дула? Эрикгендиле аны жагъынларындан! Чолпанны
сынчылады. Ол аны, келип, эшик артында тохтагъа-
нын кёрюп, кёрмегенча этип къойгъанын эследи. Гууа
уллу анасыны къатына ётдю. Къайбергенни ауазы
Орасны ауазына ушагъанын эсине тюшюрюп, аны бе-
тине тюрслеп къарады. Тюшден, Орасдан къайсы кер-
тиди?

¹ Чура – къанатлыны буруну, жуху; аууз тырнагъы.

– Нек къарайса? Ананы губусун тырнарыгъынгмы келеди?

– Сен а къайдан билесе? – деди Гууа, Чолпан таба къарамай.

– Ынна манга айтханды... Сен къылыкъсызса!

– Чырпа-мырта, сен билген жала, – Гууа, аланы кьоюп, уллу атасына жанлады. Добуллу жууушлу кёрюне эсе да, Гууа анга дорбунда таууш эшитгенин айтмады.

– Агъачда айланаса, Гууа, жанынгда кезлигинг окъуна жокъду, – деди Добуллу. Билей тургъан бичагъын, сакъал тюгюне бардырып кёрюп, къыннга салды. – Бичакъ жюрют, сен эр кишисе. – Сора мюйюзсап бичакъны, сабын айландырып, анга узады.

– Манга бичакъ керек туююлдю, – деди Гууа, уллу атасыны шуёх ауазындан кёл табып. – Манга бичакъ керек туююлдю, – деп къайтарды. Ол, бичакъгъа асыры къарагъандан, Башийни кёзлери чыгъаргъа жетип тургъанларын эслеген эди. – Бичакъ Башийге керек-ди! – Гууа бичакъны, уллу атасыны кёолундан алды да, Башийге берди. Баший, къууанып, ёрге-ёрге секире тургъанда, ол, уллу атасыны аллында акъсагъанын билдирмезге кюреше, ары-бери бара эди. – Уллу ата, сен мени бичакъ жюрютюр жашха санай эсенг, къуш къанатла ишлеп бер! – деп, Добуллу ёмюрюнде эшитмеген, эшитирге да болмазлыкъ затны айтды. Добуллу, борбайлары къыркъылгъанларын сезе, шинтигинден туруп, агъач кётюртмеге олтурду. Ол онбиринчи туудугъу эл кюйлю болмагъанын биледи, алай а туура былай тели болур деген а...

– Кюн тейрибиз Кюнелик къанатланы къушха бергенди, адамлагъа уа аякъла, – деди ол, бичакъ кёоллу болуп къууаннган Башийге къарап.

– Ийнанмасанг, ийнанма, ата, – деди Гууа, аны болушлугъундан тюнгюлюп. – Сен, ийнанма да, уруш да тур, Къайберген атабыз а... Сен тур алай, Къайберген атабыз учар къанатла къалай ишлерге керегими айтханды.

– Жаз мынга не темир керек эсе да, – деди Орас эрине.

– Къайберген жаза эсе, мен не этеме? – деди Добуллу, шашхын ауаз бла. – Учса, учханына къараргъа барырбыз Сарылгъы къаягъа!

– Бош кюлесе, ата! Сен да учханса менден эсе жашыракъ заманынгда! Учханынгы билмей къалгъанса ансы! Мен а учхан да этерикме, учханымы билген да этерикме.

Добуллу, сары гырхы Гууаны аллында уятлы бола, жукъ айталмады.

Ол кече Гууа, юйде андан кёп дауур этмей, Бекташны ат орунуна барып жатды. Башый андан жети жылгъа тамата эсе да, тамата Гууа кибик, аны къатында кёп олтурду. Тамата кичиге сукълана эди, аныча болургъа сие эди, да Гууада болгъан жүрек анда жокъ эди да, не этерге билмей, кёзюне къарай эди. Бар эди сорлукълары, айтырыкълары да, шо аланы окъуна къалай сорургъа, айтыргъа акъылы жетишмей эди. Гебенегин аны юсюне жабаргъа кюреше, къатында, аны акъсакъ бутун кёюнуна къысып, жукълап къалды.

Эрттенликде, анасы Эсеней ийнек сауаргъа чыкъгъанда, Гууа аны къатына жанлады. Ийнекни бузоуун кыыстай, арсарсыз айтды:

– Эсеней, манга шынтагы керекди.

– Манга да керек эди адам айтханны этген бала.

– Он окъуна бардыла ала! Барыбыз да айтханынгы этип турсакъ, аны не сейири барды? Жюнюнг жокъ эсе, Жаргеллини жюнюн бери жыярма!

– Барды, Гууа, – деди Эсеней, терк жумушап. – Барды, ийирейим... Айт манга да... сен аны не этериксе?

– Кёрюрсе.

Ичи күйсе да, ажым этип, къоркъа, табына, бирси жашларыны кёзлерине къараса да, тыярламы деп, Эсенейни ич къорккыууна къулакъ салгъан жокъ эди. Аны кёрюп, тюнгюле, ол, сюзюк жюнюн тарады да, сур шынтагы къатлап ийирди. Гыжы токал этип, Гууаны кёлуна берди.

Ол арада Гууа, атасыны Доугат сыртында ажир юлюш жылкысына барып, ючлю эмилики тутду. Ёзеннге тюшюрюп, анга жайракълай, жүгенсизлей минди. Эллик жар башына келип къарайдыла. «Бекташны сакъат уланы не бир олуяды, не биз билмеген бир амалы барды», – дейдиле. Учуп, кёкге чыгъаргъа, къаядан секирирге да жетишип, алай къазауат этеди жаш эмилик. Эслетмей, аны юсюне секирип минген экиаякъ жаныбарны атаргъа, тёппе тура, чочуйду. Ол а, экиаякъ жаныбар, адам төресинде Гууа, ат териси болуп жабышхан эди да, аны сыртына, чыгъана болуп кирген эди да юйренмеген къабыргъаларына – не бек төгерек-тёппе туруп секирсе да, арт аякълары кёкге, къызгъан ёшюню жерге жете, алай чочуса да, зылдыла чачдыра, юсюндеги къууанч кычырыкъ эте эди ансы, ат юсюнден таяр халы жокъ эди. Туякълары къызып секирсе да эмилик, кесин атса да кёкге, жерге, ташлы

хуруланы башлары бла чынгаса да, Гууа, аны жалкъа-сына бѣрю сингирлей жабышып, белине битип къал-гъанча, атны жалкъасы, къулакълары, чапдыргъан-се-киртген кючю кеси кибик, ёзенде алай эди чариш! Алай кѣрюне эди бирде: тейриле аны, тилегин къабыл этип, атха битдирип къойгъанча! Ёзенде эки башлы къужур жаныбар кеси аллына, кеси зауугъуна чапханча! Жар башында бек къартла да бар эдиле; ала да кѣрмеген эдиле, айтып да эшитмеген эдиле быллай оюнну!

Бир ауукъда эмилик, ахыр кючюн салып, узакъдан жана тургъан отну юсю бла секиргенде, Гууа аны бе-линден бияры, чартлап угъай, кеси атдан алгъа болур ючюн секиргенча, алай учду. Жар башындан сейирге къарагъан халкъ, сакъат жашха болур болду, ичи жа-йылды деп, чабышып, жардан эниу излей тургъунчу, Гууа, тюшген жеринден къызыуланыу алгъанча, терк туруп, атны ызындан чапды. Да узакъ чабаргъа тюш-меди. Ат, ал аякъларына абына, къужурла сенгилдеди да, суу жагъасына жетер-жетмез, жыгъылды. Эниу ба-шындагъыла, сейирге къарап, бютюнда шумалакъ бол-дула. Сакъат улан чыдагъан чариште ат чыдамады! «Биз кѣрген керти зат туююдю, кѣзюбюзге кѣрюннген обур оюнду!» – дегенни айтды Абустол. «Сары къып-чакълагъа анча гунчакъ¹ тапхан Эсеней аллай бир олуя да тапмай не амалы бар эди», – деп, Ахей да терсинден чалды.

Болмачы ныгъыш хапарла Гууаны къулагъына кирмей эдиле. Ол, кюйген атны кюресге салып, Тар-фык ёзенине сюйретди. Союп, сан-сан этип, тейрилеге атады. Алтын Хардарны юлюшюн да элтди.

Андан ары Гууаны иши, аны кесини оноуу бла бар-май, къалай эсе да бир таша къолну, таша хунерни кючю бла баргъаннга ушай эди.

– Сиз манга ишекли къарайсыз, ынна, алай мени нѣгерим Къайбергенди!

– Угъай, бала, урушмайбыз, – дей эди Орас. – Сен бизни туююлсе, Кюнелик тейрини уланы болгъанса, къалай урушайыкъ?

– Учарыкъды, ана! – деди Чолпан, кѣлю тола. – Уча-рыкъды, ай-е, энди анга бизни кючюбюз жокъду.

– Учарыкъмамы сора? – деп сюелди Гууа Чолпан-ны аллына.

– Сен учарыкъса! Учарыкъса! Барыбыз да учарыкъ-быз!

¹ Гунчакъ – аскерчи; эр киши сабий; абирек.

Гууа: «Барыбыз да учарыкъбыз!» – деп, Чолпан нек айтханын ангыламагъан эди, къайтарып да сормагъан эди. Кёп жылладан сора Уллу Таргъа эмина киргенде ангыларыкъды: Чолпанны билгичи болгъанына сейир этерикди. Алай, тейрилени барына табу, бу таурухда эмина сагъынылмаз! Таурухчу, аны сырт башындан Уллу Тарны эллерине къарагъанын кёре эсе да, ол Жаргеллиге жетгинчи, таурухун бошарыкъды.

Хычауман айы орталап, кече терекле къырпакъ эте башлагъанда, Гууа дорбунда халкъдан жашыртын ишлеген къуш къанатларын Сарылгъы къаяны башына чыгъарды. Андан энип келип, Алтын Хардарны аллында тилек этди. Учса, ёмюр кёрмючге деп ишлеген къанатларын табутамгъа салыргъа айтды. «Учарыкъса, къайтырыкъмыса ансы?» Ол да таууш эди.

Гууа, аны эшитди эсе да, эшитмеген кирик этди.

– Учсам, бу жерни адамларына таукеллик сёзю болурма, – дей эди ол, Сарылгъы къаяны башына чыгъа. – Учалмасам да – не, бир бутуму туугъунчу окъуна сакъат этген тейри экинчи бутуму да анга къошарыгъы тюйюмюдю! Къайбергенланы тёммек Гууа учама деп ёлген эди деген а келечекге иги таурух болмазмы?

III. КОСОК-КАЖОК БЕЧЕЛ

Кийикёрен, тыш адам чыгъып, зиян эталмаз кирик бийикде эсе да, дуняда болургъа боллукъ ишледен кери тюйюл эди. Аны халкты кесин бары ысхылты жыйынланы къаймагъына санап, къан, ниет, ышан тазалыкъны сакъларгъа кеси кесибизге тамамбыз деп, келгинчи къоймай, кеси да бир жерге киргинчи болмай жашайды. Санлап бирде къатын алыргъа заманлары жетген жашла элде жууукъ жетмеген не уа алырча къыз болмай, къанлары къызса, жыйын болуп, жортуулгъа чыгъа эдиле. Ала, Къая Жарылгъан Жол бла чыгъып кетедиле тарны эnine, энишгесине; къаты юретилен, бирлики, батыр да жашла къайда айлана эдиле – аны билген жокъ! Айдан-жылдан дегенча, къайдан эсе да тамакъла бла къыз чыгъарып келселе, аны къуууму батыр жыйын таудан экинчи айланып тюшгюнчю бара эди. Ол эди Кийикёренни тыш дуня бла байламлыгъы; андан арысында уа Туранбай кесини аскер бёлеги бла Чегем элlege жылдан бир айланып, къошулгъанны-къорагъанны тергеуге алып, жангы-

лыкъны, эскиликни сюзюп къайтады. Ёзге, Кийикёрен, кертиси да, кеси кесине тамам журтду – ашары, ичери жетишген, тууары, ёсери кем болмагъан; жашау хунери, оюн-ортакъ адетлери алжаусуз жүрюген. Хау, хар жаны бла да тамам эди Кийикёрен кеси кесине: ёлген-туугъан дегенде, туююш-даулаш чыкыгъанда, тонау-тёлеу туюшгенде... Тукъум табалаулукъ, зарлыкъ, эришлик дегенча затла да жүрюй эдиле.

1387 жылда жети алан юйор арбасы-аты, жүгютюгю бла, мындан ары уа ауушдан аумай, туракъ къуараргъа жер болмаз деп, бир къулакъ суучукъну жагъасына жетип тохтагъанларында, ала бек алгъа ташлы ёзенде кёгет тереклеге къууаннган эдиле. Сантюрюлю агъач кёгет бар эди кюн бетли къюнда. Къыйын жолну чыгъымсыз-чыпсыз арытхан ырмах юйюрле, уллусу-гитчеси деп айырмай, жайылгъан эдиле агъачха. Жер жемишин болмаса, терек кёгетин хазна кёрмеген аулакъ адамла татыуларын айырып да ашамай эдиле терекде битген затланы – кызыл, сары, кёксюл сютден толуп эдиле да, къайсы терекден къаллай кёгет жулкъсала да, аны ууучлары бла ауузларына къуюп, ташын-чийин айырмай жута эдиле. Алай чапмасала, тауусулуп, жетмей къаллыкъча, жут эдиле. Жутлукъну кёз къарангы этдиргени кетгенлей, кюн элпек тийген уллу къолда кырдык, кёгет да будуман ёсгенин кёрдюле – теренден-терен кире баргъанлары къадар, къалындан-къалын! Жети юйор, жети терекни да толусунлай жулкъуп бошайлмай, тохтадыла. Энди терекни бутагъын энишге бюкген окъуна ауур кёрюнеди. Сабыр кызыулукъ тохташхан кюз кюню эди да, кёгетден тоуп, кюнлюм кырдыкда тёнгередиле. Арбаларын, улоуларын да унутуп, акъкёмюк суучукъну ташла арасында тынгысыз шырылдагъанын эшите, жукъладыла.

1387 жылны кюз артында терен аууздан келген къулакъ суучукъну жагъасында шош эди; санлап бирде огъары жалаулада буу ёкюргени эшитиледи; кёгетжемиш кёпча, къанатлы да кёп; акъ суучукъ да кеси зауугъуна шырылдайды. Кёп заманны жолда-къолда тынгысыз жолоучулукъларында тажап, энди былайда кёллери олтуруп къалгъанданмы, терен къол, кертиси да, анакъююн жер болуп, кёчгюнчюлени кесине тартханданмы, – жети юйор, уллусу-гитчеси айырылмай, кюн бла кечени жукълагъан эдиле. Юслери бла бёрю жыйын ётген эсе да, кийик сюрюу, суу ичерге туюшуп, къужур ийисли тыш адамланы кёре, бурун сюеклери

туруп, суу ичалмай, юркген эселе да, бир зат да билмеген эдиле. Тёгерекке да, алай жукълап, эс табып, уянгандан сора къарадыла. Эр кишиле барны-жокъну сынчыларгъа, къатынла ашха-суугъа, сабийле да жаппа-жангыдан тереклеге жайылдыла. Къулакъ сууну кюнлюмю, дылгам къая, тамакъгъа кирип кетгинчи юзюлмей, бийиклей бара эди; эр кишиле олсагъатдан окъуна анга Асман къая деп атадыла. Суу да акъ эди; бу жети юйюр ёмюр сюрген аулакълада аллай суула жокъ эдиле – мытыл, боз черекле шош эдиле; тузлу кёлле акъсыл-ачы жагъаларын жалай эдиле. Бу уа, бу акъ суучукъ, уллу ташланы арасында кесине жол излегенча, бурула, жыйыла, бир ташдан бирсине секире, алай барады. Суугъа да, ол келген терен къолгъа да Жылгъа деп атадыла, аланы тиллеринде Жылгъа деген къол ичи деген эди. Жылгъаны чегети бийик сырт – бир жеринде бир ташы, котуру, тап, бадыр тёбеси окъуна болмагъан кёк чаллыкъ! Алгъаракълада уллу жауунла жаугъан болур эдиле – алаша къалын кырдык жапырылып турады. «Жууунгу!» – деп къычырды жети эр кишини бек кичиси Бечел. Ол сюекбет, бойлу жаш эди; анча жол жүрюгенде, эки сёзню бир бири ызындан айтмагъан. Жолоучуланы бары жумушларын тындырып, къартлагъа къалкъа бола, сабийлени къоруулай, кююнуна ала, сёзге уа хазна кюшулмай келген жаш адам биринчи болуп къычыргъанына сейир окъуна этдиле.

Бечел алыкъа юйдегили да болмагъан эр эди. Аны юйюрюн, элин да Акъсакъ Темирни къан чериулери кюйдюргендиле. Алан аскер да аулакъда, бир кукурт ийис этген кёлден узакъ болмай, ууатылып, сау къалгъанларын да къыргъан эдиле. Садакъ окъ Бечелни кесине угъай, атыны тамагъындан тийип, ол, ат бла бирге жыгъыла, аны тюбюне тюшген эди. Къан къазауатда эсленмейми къалды, бир кере ёлюп, бу жашаугъа жангыданмы къайтды, – эсине келгенде, уллу аулакъда къатыш жатхан алан-монгол ёлюкледен сора, жукъ кёрмеди. Чёп да жокъ къалтырагъан, суу да жокъ баргъан... Бечел, атыны тюбюнден чыгып, аягъы юсюне турду. Бусагъатда Жылгъа башы бийик сыртха къарап къычыргъанча, аулакъгъа да алай къычыргъан эди:

– Ай-е-ей, къыргъын ата! Жол ата! Къоргъаш ата! Мен ким болдум энди? Къула тюзде мен кимме?

Аулакъ кёкюрөк теренинден гюрюлдеди. Ол, ёлмей, аягъы юсюне турургъа кюрешген боз аргъамакъгъа ушай эди.

Аулакѣда атсыз кѣалгѣан, юйсюз, элсиз кѣалгѣан-дан кѣыйынды. Не дегин, шекил, ызынгдан болуп, кѣара кѣулдеге сюрюп башласа, учуп кѣутулургѣа кѣанатынг жокъ! Бар да, хорлагѣан ханны кѣулу бол не уа жанынг саудан азатлыгѣынгы бермезге деп, аллынг айланган жанына жан ат! Алай сюрген эди Бечел аулакѣ жолну. Жети кюн жюрюп, жетинчи болуп, кѣачхынчы юйюрлеге кѣошулгѣан эди.

– Жол ата дейме, Жууунгнгу! Кырдыгын жауун жуугѣан уллу сырт, Жууунгнгу болмай, неди?

Бечел, кѣол сыртын мангылайына салып, алай бла жолнѣгерлик ниетин билдирип, кѣчменлеге алай тубеген эсе да, терк окѣуна алагѣа жетекчи¹ болгѣан эди. Жаш кѣатынла, кѣызла да бар эдиле кѣчмекде; эрле да онгсуз кишиле тѣююл эдиле. Дагѣыда, жетекчиге Бечелни сакѣлап тургѣанча, аны алгѣа алай терк чыгѣарып кѣойгѣанлары сейир эди – кѣачхынчылыкѣда адамны зарлыкѣ, кюндеблик сезимлери ѣчюлюп кѣала болурламы?

– Мен нѣгерлик излейме, атым да жокѣду; башчыгѣа, алда барыр ючюн, ат керекди, – деген эди Бечел.

– Жетекчини алда бардыргѣан аты тѣююл, акѣылыды, – деди жыйын, бир аууздан. – Эр жигитни акѣылы, батырлыгѣы керек!

Бечел, кѣючю, кѣюю, шини бла да алагѣа ушамай, мазаллы жаш эди; кѣонгургѣа тартхан сары чачы инбашларына тѣгюле. Белиндеги бел бау да тѣююл, жассы тери беллик, аны юскюнде кезлик оруну, дорта бичагѣы, аркѣасында садагѣы, садакѣ кѣабы – кѣултамы; бучхакѣлары тобукѣларындан энишге ѣтмеген кѣысха тери кѣнчеги, ол терини кесинден эсе да – тобулдурукѣлары; жалан аякѣларында, кѣайиш баулары бутларына чѣргелип, чахаслары. Ууатылгѣан аскерни кѣачхынчы жесир атлысына ушамай эди. Аллай адам терк окѣуна баш болуп кѣалмай да не амалы! Кѣчмен жыйынны уллусу, гитчеси, эри, тишиси деп айырылмай, бары бирден сѣюген эдиле аны башчылыгѣын. Кѣыйын жылны жаз башындан бери бир жерде жан тынчлыкѣ тапмай келген аулакѣ жыйын, Бечел кѣошулгѣанлай, кѣалай эсе да бир сабырлыкѣ келгенча, тынчайды.

Жылгѣада шошлукѣ табийгѣатны кѣалыубала халына угѣай, кѣалай эсе да бир тасха-митта жашырынгга, ташадан мараугѣа ушай эди. Бечел аны узакѣ бармай ангылады.

¹ Жетекчи – башчы, алдабар.

– Шош эсе да бу кьоюн, алыкъа адам аягъы басмагъан жер туююдю, – деди ол, кесилген агъачны артылгъан бутакъларын кёрюп, артха туракълай. Кёчмен эрле, сагъайышып, тегерекге кёз салдыла. – Такъыйкъа демей, бу дылгам къаяны башындан юсюбюзге таш кьююлургъа да болур! – Алай айта, Бечел тегерекге тюз да туз киштик кибик сагъайыпды.

Сагъайса да, ол кюн бир жерден бир таууш чыкмады. Тарны тамагъына киралгъанлары чакълы кирип, башына жол тапмай къайтдыла. Къатынла, тамыр, кёгет да мажарып, эт да кьошуп, жылы азыкъ этген эдиле да, кёп кюнледен бери биринчи кере жылы ашха олтурдула.

Тюз да ол чакъда кьююлгъан эди аланы юслерине таш ырхы! Сабийлени къая ырбынына быргъаргъа жетишип, эр кишиле бирден сермедиле бичакъларын. Ала, ырбынга кирип, болурну сакълагъанлай, Жылгъа башындан садакъ окъла да учдула.

Ала узакъ жолларында бугъаргъа, аман кёзге урунсала, чарс къарелдиле болуп къалыргъа юйреннген эдиле. Иесиз жерге келип тохтамагъанларын ангылап, жан сакъларгъа хазыр болдула. Сабийлени къая тешиклеге сугъуп, улоуланы, къатынланы иги букъдурдула. Кертиси да, кёп турмай, суу боюнуна садакъчы жыйын чыкъды. Ёзеннге, ыржылагъа жайылып, къармайдыла – таш артларын, къая жарылгъанларын, къалын агъачны ичин. Тёбен жоллагъа да къарадыла, аякъ ызла изледиле. Ишекли болгъанлары болду эсе да, сау кюнню алайда туруп, ёрге-энишге чапхан тасхачыларын да сакълап, къарангы киргенден сора, шырт деп чыкгъанларыча, эслетмей да алай кетдиле. «Келген бар эсе да, таш ырхыны тюбюнде къалгъанды», – деген эдиле, баям. Алай туююл эсе да, аны ызындан келген эки къайгъылы кюнде да таша жаулукъ эсленмеди. Бечел, анга ийнанып, тынчайып къалмай, сабийлени, къатынланы букъгъан жерлеринде турма кьоюп, эр кишиле бла кенгеш къурду.

– Келген кюнубюздеча, насыплы болуп, от жагъаргъа, тютюн ийисибизге чапдыргъа жарамайды, – деди ол. – Аны себепли биз да, эр кишиле, тегерекге бирем-бирем къарайыкъ. Къолгъа къайсыбыз тюшсек да, жыйындан хапар бермезге! Барны-жокъну сынчылап, бу жерли адамла бла келиширге боллугъун, болмазлыгъын ангылагъынчы, сакъ болургъа!

Алай этдиле.

Артдан келген тёлюле – Бечелни тайпа асабалары –

аны ол биринчи жолоучулугууну юсюнден сейир тау-
рухла айтычу эдиле. Биринден бири тамаша. Бечел-
ни усталыгы, туракълай билмеген батырлыгы ай-
тылады. Да не тюрю айтыу да артдагы асабаланы
хунерликлерине кёреді. Ол кюнледе уа Бечел Жыл-
гъада журт орун алыргъа керек эди, уруш этип, амал
этип алса да. Аны хыйсабындан, бёрюча, тёзюмлю, туз
киштикча, жютюкёз, эрленча, секиргич болуп, агъачда
салма-чалиш жолланы, уучу кёонушланы, жаныуар-
ланы танып чыкъды. Жылгъа башында эл бар эди –
агъач юйле, буруула... Бечел, кыйырда кимни эсе да
хастанына кирип, отун къалауну ичинден сау кюнню
сынчылады. Халгъа кёре, жаулукъ сюрген эл туююл
эди. Бир жерде бир къалауур къала да жокъ; садакъ
тартхан эрле да кёрюнмейдиле; башларына бёрк кий-
генле, уллу, гитче да, беллеринде бичакъ жүрютедиле.
Элни алай ангылап, Бечел Асман къаяны башына чы-
гъаргъа таукел болду – элни ол кёрген садакъчы жы-
йындан сора да, аскер кючу бар эсе, ол анда боллукъду.

Жууунгугу сырты бла тарны тамалы таба эниш сю-
рен баргъанлай, сыртдан ёрге бир узун агъачны да тартып,
чыгъаралмай, суу-салам болуп кюрешген жашаулуракъ
адамны эсledi. Бугъуп да къарады, тегерекде адам
эсlemеди. Сора, батыр болуп, юсюне барды. Агъач бла
кюрешген къарт алгъа аны эсlegен да этмеди. Эсле-
генде уа, жунчупму, къоркчупму, огъесе аркъау агъачны
тёшден ёрге чыгъаралмагъанына уялыпмы, – не эсе да,
агъачдан артха туракълай, бёркюн кёолуна алды. Бе-
челни бурунуна аны башындан агъач ийис бла тер ийис
къатыш урдула. Бечел, жукъ айтмай, аркъау агъачны
ёрге сюеп, инбашына тынч алды да, эл кыйырына дери
элтди. Ол къарт, Бечелни ызындан игида узагъыракъ
къалып, ышаныусуз келе эди. Бечел аркъау агъачны
дуппурда таш жанына сюеди да, ол жетгинчи, къарап
турду. Жетгенде, не айтырыкъ болур деп, сакълады.
Ол, жукъ айтыр къарыуу да болмай, ары-бери жүрюр-
ге кългъанда, кеси сорду:

– Кимсе, не адамса?

Аркъау агъачны иеси, тилсиз кишилей, бир затла
айтыргъа кюрешди. Бечел, аны тили башха тил бол-
гъанын кёрюп, кесин билдирди:

– Бечел... Кёчмен...

Ол да, баям, келгинчи кесини атын айтханын ангы-
лагъан болур эди, бёркюн кёкюрегине къысып:

– Косок, – деди.

– Косок? – деп къайтарды Бечел. Болсада, аны бла

сёлешип, хапар алалмазлыгъын ангылап, алайдан теркирек таяргъа болду. – Бар деп кёргюзтдю ол анга кьоолу бла. Дагъыда кьоолу бла мени кёргенинги кишиге айтма дегенни билдирди. Сыртны бели бла энишгелей, тарны тамагъы таба кетди.

Бечел ол кюн да терен кьоолну тамагъы кыысылгъан жерге дери жетип, кёп тырнакълап, айланып, башына чыгъарча элитир тапмай, жыйын букъгъан къая жарылгъанлагъа кеч къайтды. Жылгъа башында элни юсюнден айтды. Бирси эр кишилени билгенлери да аз. Жылгъа башындагъы эл кьоркьюусуз эсе да, ары кирип барыргъа жарамазлыгъы ачыкъ эди. Ол, Асман къаяны башындан къарап, кьоол аяздача кёрюнеди. Алай эсе уа, аны къараууллары андадыла, элге кирген адам болса, мычымай, илишаннга алырча. Элни алай мамыр кёрюннгени да андан эди. Не мадар этерик эселе да, этип, Асман къаяны башына чыгъаргъа керекди. Алай келишип, жети эр да танг къарангысы бла жолгъа чыкъдыла.

Кюн туууп, тамакъны бир кесек жарытханда, башындан суу акъгъан жаркъалы къаяны кёрдюле. Жухлада артишле ёсюп эдиле.

– Суу келе эсе, аны босагъалары да болургъа керекдиле, – деди Бечел.

Ёрледен анга жууап бергени болмады. Эниу, элитир излер эселе да, адам аякъ ыз эслемейдиле.

– Былай болсун, – деп оноу этди Бечел, – къаягъа ёрлегенден ёзге амал кёрмейме. Экеуленибиз былайда къалсын, къарауулгъа. Къайгъы болса, чыгъа баргъаныбыз артха секирчя. Чыгъа баргъанла да, кычырып, алгъа баргъанлагъа эшитдирирча аралыкъда, бирем-бирем тохтап, бек башына уа бирибиз чыгъарча болайыкъ. Башына чыгъалсам, мен чыгъаллыкъма да, ажымлы болсакъ, бир бирге ыразы болургъа!

Бечел, оноуну алай салып, къаягъа илинди. Бир жаркъадан бирсине чыгъа, иги кесек ёргеледи. Ёргеде аякъ илинирча тапкала да тапды. Андан ары кыйын туюл эди. Тар ыранчыкъгъа къутулуп, аркъасын къаягъа сала, шумалакъ болду. Тамакъны башына чыгъа кетген эди – аны башындан келген суучукъну тауушундан ангылады. «Ай, билмейме ансы, жол барды!» – деп тынгылады. Шорха суучукъну шырылдагъаны, къая къушланы къаркъ-къуркълары... Кюн, къаягъа тийип, кёзлерин къаматады.

– Сакъ бол, – деп шыбырдады ол нёгерине. – Адам эслегенинглеи, алгъа мара, ол кёргюнчю. Сагъыш эт-

мей ур, сен сагъыш эте тургъунчу, ол урлукъду. – Бечел, чахасларын тешип, боюнуна такъды, андан ары ёрледи. Къолларын сыдыртып, къан агъыза, башына чыкътъганлай, кендир талачыкътъга кирип къалды. Кюз арты кендирни жетген заманы болуучу болур эди – олсагъатдан аны ийиси башына чабып, кёлю учуна башлады. Бечел, хорлап келген аскер башчы болуп, бийик ёсген кендир агъачла уа аны батыр аскерлерича, жүрегин къууанч бийледи. Кендир бахчаны къыйырына жол ачаргъа керекча, дортасын къындан чыгъарып, бийик хансны къыра кирди. Артда, жайыкътъгандан сора, эсине тюшюргенде, ол, кендирашны къырып, малтап, ууатып, халеклик сала, къычырыкът да эте эди. Кендираш талада айыу къычыргъан сунуп, эл аягъы юсюне да андан болгъанды. Къысхасы дегенде, Бечел, алай къутуруп, къайнагъан къалын кендирашдан чыкътъганда, къачан эсе да уллу кёл болуп, энди сууу къуругъан чунгурну юсюне болуп къалды. Тёгерекге къарай, сынчылай турмай, деменгили бёксюмню тубю таба чапды. Жетгенми эди Бечел чунгурну тубюне, жетмегенми эди, – бир заманда жаны кете къараса – тёп-тёгереги аскер! Дыркът деп тохтагъан эди. Жеринде урчукъча айланып, бёксюмню толу къуршаллагъан садакътчылагъа тюрслеп къарагъан эди. Сейирсиниу къурушдургъан эди аскерни: тыш адамны сыфатынахалынамы, бери къалай къутулгъанынамы – ангылагъан къыйын эди. Сюзюп къараса уа, таш тынгылауун ийип, къаты сюелген садакътчыла аны ал атламларындан окъуна кёрюп, билип, ызындан сынчылап тургъаннга ушайдыла. Кёрюп, келме къойгъандыла! Бечел, бёксюм тубюнде алай сюелип тура, садакътчы гюрен бирге жыйыла, аны къыса келгенин кёрдю. Аскер, тохун бла къуршоуну арасында гуза ёлчеминден узакът болмай, юч къат болуп тохтады. Алыкът сёз айтхан угъай, ых деп, солугъан таууш окъуна эшитилмейди. Артда Бечелни юсюнден асабала айтычу таурухлада, Бечел эси бла угъай, сеси бла, белинде бичагъын, тешип, садакътчылагъа атхан эди деп, алай жүрюй эди. Садакътчыла аны бичагъын, тутмай, жерге тюшмеге къойгъандыла. Бечел да, аны кёрюп, ёлюм сермешине таукел болгъанды деучю эдиле.

Сора, барып, бичагъын артха алгъанды. Бел бауун белине къысханды. Аскерни анга этерик кесаматына хазырланнганды. Ол кезиуге алайгъа, акът ажирге минип, багъыркюбе, багъырбёрк батыр келгенди. Садакътчыла, чабышып, аны атдан тюшюрдюле.

Эки садакчы эки жанында тохтап, оноун сакъладыла.

– Санга бери жолну танытхан ёллюкдю! – деди хан биринчиге.

Багъыркюбе, багъырбёрк батыр чархыны аслам жери ачыкъ жашха кёп къарады. «Тери жабакъайына¹ тийип кёрлюгю келгенча, алай окъуна эслене эди», – деп кёшуучу эдиле таурухчула.

Бечел не айтыргъа билмей угъай, багъырбёрк батыр не соргъанын ангыламай къарай эди анга. Багъырбёрк да, аны ангылап, садакчыладан бирине айт деп, кёолу бла кёргюзтдю.

– Санга бери жолну танытхан ёллюкдю! – деп къайтарды тилманч.

– Ол мен кесимме! – деди Бечел. – Бир адам чыкъгъан къаядан экинчи адам да чыгъады, – деп, кёкюрегин алгъа тутуп, къоркъмагъанын билдирди.

Багъырбёрк, энтта бир затла айтып, кёол булгъады. Садакчыладан бири, узалып, жерден чыгъарып кёойгъанча, къыл аркъан матауну алды да, анга дагъыда эки садакчы кёшулуп, Бечелге айландыла. Бечел, боллукъну терк ангылап, тилманчха къычырды:

– Айт батыр аскерчиге... элни ханына... Аны эр ётю бар эсе... Мен уруш бла келмегенме... Эллик, журтлукъ излейме... Аны ючюн ёлтюрюрге дей эсе, оноу аныкты! Сиз – кёп, мен – бир! – Тилманч аны къайтаргъанда, багъырбёрк, аркъанчыланы тыйып, Бечелге айтма кёойду. Бечел, хан таба атлап, кёолун жалан кёкюрегине салды. – Сыйлы хан, бу бийик, насыплы жерге жетгеним ючюн, санга, тейригеча, жалбарама! Жангыз эрни, тутуп, аягъын-кёолун байлап, атха такъгъан, не уа къаядан атхан бизни къыралда бедигше саналычу эди...

– Къайдады ол къырал? – деп, хан терк сорду.

– Аланла къыралы эди ол...

– Эшитгенме. Анга не болгъанды?

– Аны душман чериуле ууатхандыла!

– Аланны жау къалай ууатыр! Ётюрюкчю! – деп къыжырыкълады хан.

– Ууатханды! – деди Бечел, кёлю толуп.

– Сен нек сауса да? Къыралы ууатылып, сау къалгъан эр... ёлюрге тийишлиди! – Садакчыла, жилин атханча, къара къыл аркъанны Бечелни боюнуна атдыла. Бечел, кёз ачып жумгъунчу, бичагъын чыгъарып, аркъанны туурап атды. Садакчыла да алай туу-

¹ Жабакъай – тюгю ичине айланып тигилген тери кёнчек.

рарыкъ болур эдиле Бечелни – хан, къол силкип, ала-ны тыймаса. Тыйды да, сорду:

– Ол не аскер эди аллай бир?

– Хазар чабыуул эди, тюзлени жапхан аскер...

– Сен къачханлай къачхан эселе алан батырла... – Хан, къол силкип, аскерчилерине Бечелни ёлтюрюрге эркинлик берди.

Бечел, анга алгъа жетген аскерчини къалай эсе да бир кёзжетмез къымылдау бла сермеп тутду да, бичагъын къолундан тюшюре, аны ызындан келген атлыны юсюне атды. Ол, ат юсюндегине илине, аны бла бирге жыгъылды. Аскер аллында буйругъуна базгъан хан, ачыусунмай, къолген этди да, аскер, артха туракълай, анга къарап тохтады. Хан, баям, тутхун жигитни къымылдаууна бюсюреп, баш кесдирирден алгъа, оюн кёрюрге суйген болур эди, – бу жол эки аскерчисине буюрду. Бечел, аланы да кесине жанлатмай, алгъа кеси чабып, бирин, биягъыча, кёзжетмез чаллиу этип, тёнгегетди. Экинчисин, тутуп, къымылдатмай, кесине къысып тохтады. Хан, аскер аллында оюн этгенни къоюп, Бечелни юсюне кеси келди. Бечел, баш ийгенлей, хан къайсы жанына ётсе да, ол жанына айланып, аны сыйлы кёргенин билдиргенлей турду. Аны ючюн а, Бечел къылыкъ этсе, ханны къорууларгъа хазыр болуп, аскер аны жууукъдан къуршалады. Бечел, кесине къысып, къымылдатмай тургъан аскерчини бияры силдеди да, ханны аллында онг тобугъуна жыгъылып, къолун кёкюрегине алды.

– Къагъарман! – деди хан.

– Бечел! – деп, Бечел атын айтды. – Къагъарман дей эсенг... ёчге сал! Гёжеф бар эсе элигизде... жыгъышайыкъ. Бичакъ сермешге уста бар эсе... бичакъ урушха чыгъайым... – Амалсызлыкъда адамны акъылына не келмейди! Бечел да ахыр амалын эте, бичакъ ауузунда сау къалыргъа амал излей эди. – Токъмакълашыргъа хазырма! Союл, гебох атышыргъа... Хорласам, сау къоярса! Хорлатсам, тенг сермешде ёлюрме Сени... хан даражанг кем болмаз...

Хан, Бечелни таукеллигин кёрюп, ичинден анга ыспас этди. Анга жумушакъ къарап, тобугъундан кеси къобарды. Кертиси да, бир бош жаныуарны ёлтюргенча, аллай батырны, басынып, ёлтюрюп къойгъанны не сейирлиги бар эди! Жараса, хорласа, аны аскерине уа аллай батырла артыкъмы боллукъдула! Къая башы элни ханы огъурсуз эсе да, баям, эссиз болмаз эди, ол кюн Бечелни, элге сюрюп барып, тегереги бийик буруу

бла бегитилген хан сарайда кьойду. Ашы-сууу бла да кем этмей, бир ненча кюн турма кьояуп, адишде¹ гёжеф эришиу кьурады. Эл сейирге кьараргъа жыйылгъан эди. Бечел тутуша туруп, хан аны кьалай кьымылдагъанын, кьаллай амал этгенин кёрюрге сюеди. Жыгъышыу иги кесек барды эсе да, хан муратына жеталмады. Бечел, мадарсыз, онгсуз тутуша келип, ай энди жыкьдырады дегенлей, кьалай эсе да бир байтамал-тынч уруп кьоя эди эришменин жерге! Аллай эрни эл нёгерге алмазгъа амал жоқь эди.

Дагъыда айтыучу эдиле Бечелни узакъ асабалары... Бечел, ханны эки аскерчиси бла бирге кьайтып, кёчмен жыйынны кьая башына чыгъаргъанды. Кеси уа, Жылгъа башында гитче элчикге жюрюй кетип, анда Косокну кьызын да алып, юйор болуп тохтагъанды.

Айтханлары алай эди асабаланы: Жылгъа башында элни аты Косок болгъанды. Эллили да – косокчула. Ала Бечелни суюуп, халын, хунерин асыры жаратхандан, ёз тиллерин унутуп, аны тилин алгъандыла! Бечел кьарт болгъунчу, анга Косок Бечел дей эдиле. Артдан-артха, сёзню кеслери суюгенча тюрлендирип кьояргъа ёч болуучу асабала «Косок Бечел» дерге кьыйын кёрюп, «Кажок Бечел» деп кьойгъандыла. Тукъумлары да алай болуп кьалгъанды – Кажоклары деп. Айта кетселе, Бечел Косок элни ханы болуп окъуна чыгъады. Багъыркюбе, багъырбёрк хан, бийлигин анга берип, элни да анга аманат этип, алай ёлгенди. Таурухла адамны кесинден эсе керти да, ёмюрлю да болгъанлары себепли уа, Жантуугъан, Эртуу бла Жыгъылмазгъа агъачда тюбеген жашчыкь, хан тукъумдан болуп чыгъады. Аны ата-бабалыгъы Косок Бечел не уа Кажок Бечел алыкъа жетинчи атагъа да жетмейди.

– Саначы бир, – деди Жыгъылмаз.

– Косок Бечел не уа Кажок Бечел биринчи... – Жыгъылмаз баш бармагъын бюкдю. – Бечелден Баз экинчи... – Жыгъылмаз сюем бармагъын бюкдю. – Баздан Абаз ючюнчю... – Жыгъылмаз орта бармагъын бюкдю. – Абаздан Сайкен төртюнчю... – Жыгъылмаз балан бармагъын бюкдю. – Сайкенден Лепокай бешинчи... – Жыгъылмаз чикинасын бюкдю. – Лепокайдан Астуугъан бла Жантуугъан алтынчы... – Жыгъылмаз бирси кьолуну баш бармагъын бюкдю.

– Алты тёлү, – деди Эртуу да.

¹ Адиш – төгереги бегитилген майдан; аскерге алыннган жашла уруш усталыкгъа юйрениучю жер.

Лепокайны атасы Сайкен Косок элден Кийикёренге не заманда кёчгенин Жантуугъан айталмай эди. Сайкен, киши ортасы да болгъунчу, къаядан кетип ёлген эди да, Жантуугъанлары аны уллу ата къадарында таныргъа, жомакъларын эшитирге тюшмегенди. Тукъуму ысхылты эсе, хан эсе да, Лепокай бир бош эллича, кеси башыны мадарын кеси этип, мамыр жашагъан адамды. Уста, таш уста! Эки жашын да Астуугъанны бла Жантуугъанны, тукъум төрелеге тийишлисича, хунер алдырып, гитчеликден адепли ёсдюргенди. Къызлары да алай эдиле Лепокайны – бири бирин унутдургъан эки къызы. Ариула, этимлиле. Быйыл а, абустол айны башында, Кийикёренни кюнбатхан жаны Лыкъырги тюзюнде, хар заманда болуучу ысхылты оюнла башланып, халкъ ары жыйылды. Не тюрлю оюнла ойналмай эдиле Лыкъыргиде – тартыш, тюртюш, чабышыу, атышыу, къырккышыу, токъмакълашыу, союл, гебох чабыуулла, жыгъышыу... Астуугъаннга къатын алыргъа сёз тауусулуп тура эди. Туранбай ханны эгечинден туугъан Жансиягъа. Оюнлада уа Астуугъаннга Жансияны къарындашы Хамук бла жыгъышыргъа тюшюп къалды.

IV. ОЮНДАН ОТ ЧЫКЪДЫ

Астуугъан, Хамукну жыгъып, саугъа алгъанлыкъгъа, халкъ да, Астуугъанны атын айтып, къууанч къычырыкъла этгенликге, Астуугъан, киеулюк бетин этмей, Хамукну, чулгъандырып, жерге алай ургъанын Арышчылары кечмедиле. Алайда окъуна Туранбай ханны аскер башчысы Алпбазур, ортагъа кирип, Астуугъанны уругъа чапхан эди. Жыгъышыугъа зауукъ этип къарагъан Туранбай кеси тыймаса, Алпбазур къамичисин ойнатырыкъ окъуна болур эди. Ойнатмаса да, ол, дерт тутуп, Астуугъанны къара чёпге салгъанын жыйылгъан халкъ терк ангылады. Аллай иш Жансиягъа сёз тауусулуп тургъанлай болмаса, ким биледи, жыгъышыу – оюн, оюнлай къалыр эди; не сыйыт, хыликкя этген киби, тамбла эгечин къачырама деп тургъанлай, бюгюн къарындашын эл бетинде алай ууатханы айыплыкъгъа саналып къалды. Бютюнда ол ишге Алпбазурну къатышханын кёрюп, аскер башчыгъа жакъ басханла Жансияны анасын къозута эдиле, ханны къайын къызын! Ол а, ары дери элде жыгъышыу болмагъан киби, бир жашны да сырты жерге тийме-

генча, Хамукну жыгъылгъанын хан юйюрню намысын малтагъаннга санап, къутургъан къанчыкълай болду.

– Бош жыкъгъан эдинг, Астуугъан, намыс этсенг боллукъ эди, – деп жарсый эди Лепокай. Ол, усталаны барыча, ким да мени нек хорларгъа керекди деп, керексиз ыйлыгъыуну адамлыкъдан кери затха санай эди. Ким да, ортагъа чыгъа эсе, жыкъдырайым деп чыкъмайды, жыгъаргъа деп чыгъады. Кесин сынаргъа. Жыкъдырды эсе, экинчиде жыкъдырмазгъа сакъ болур! Дерт тутмасын да, жарау этсин, дерт дагъыда хорлатыр, усталыкъ хорлатмаз. Аны себеплиди жыгъышыуну эр киши оюн болгъаны.

Эр эришулеге алай къарагъанлыкъгъа, Лепокай гёжеф тутушууда жашы, жыкъгъандан эсе, жыкъдырса ыразы эди.

– Тутмайым, ансы, тутсам, атама да этерик туююлме бет. – Астуугъан тюз эсе да, суу биялумукъдан тиш тюшдю дегенлей, эки юйюрню арасында жаулукъ тереннге кетип, къан тёгюльорге къоркъуу тюшюп къалды. Лепокай жууукълукъ излеген юйюрюне кеси да барды, келечиле ийип да кёрдю. Аллай келечиликни хатеринден, жыгъылгъанны ыйлыгъыу жарасы бителип да къаллыкъ болур эди, анасы Алтын жумушаса! Алтынны огъурсуз къууумун эшитген къанбузла, чаришге, жарау этерге чыкъсала, Хамукну да, къозутуп, къоймай эдиле.

– Ай, сен таш къапхын, Хамук! Астуугъан эгечинги да сыртындан алай салса... – деп, Лыкъырги тюзюн тебиндире, харх этедиле.

Ёмюрюнде аягъы Миттайны арбазына басмагъан Алпбазур аны юйюне жюрюучю болду. «Жарашыу излейме», – дей эди ол Лепокайгъа. Лепокай, анга ийнанып, баш-аякъ сала эди; не келсин, Алпбазур алай барып кетгенден сора, Алтын бютюнда кюкюрей эди:

– Терсми сунаса бедиш этгенлери? – дей эди ол жашына. – Жыгъышханда жыгъылгъанны не бедишлиги барды? – деп, Хамук отну ёчюлтюрге кюрешди. – Ким жыгъады, ким жыкъдырады. Кезиу жетер.

– Ол сени эгечинги аллыкъды, не бет бла?

– Охо, кёрюне келсе, тутарбыз да, уругъа атарбыз, анака!

Асто-тоба, Жантуугъанны андан ары айтханы Эртууну, андан да бек Жыгъылмазны бютюнда сейирге къалдырды. Эки жашны жыгъышыу тарыхлары Алтынны обур хыйлагъа тюшюрюп къойгъанча, къызы барлыкъ жаш бёрю тюгюнлей кёрюнюп, бек алгъа

Лепокайлары бла келишимни бузду; ызы бла, Жансияны кесин кьолгъа алып, аны Астуугъаннга кьаргъыш этерге жетдирди. – «Бауур тамырымы аркъасын алай эзген сюеклеринги бёрюле кемирсинле», – деп кьаргъайды ол Астуугъанны дей эдиле. Элде жүрюгенине кёре, Жансия къарындашына да ариу айтмай эди. «Анга жыкъдырып, жашау сюрюрге уялмай эсенг, сен да къыз кьююнуна кирмей кьал!» – деп кьаргъай эди Хамукну да. Къатыны кёп болмай ёлген Алпбазур аллай хапарла айтылгъан жерде жалгъан сейирге кьала эди. «Не сунасыз да, хан юйюрню кызы косок келгинчини жашына кьалай барлыкъ эди! Нюр жаннган Жансия!» – деп, ыйлыгыгу чатагына тайпа магъана сала эди.

– Астуугъан кеси уа? – деди Жыгъылмаз, тёзалмай.

– Астуугъан кеси уа – не, нёгерлери бла айлана эди, бир затха да эс бурмай, Жансияны къачырып кюнюн сакълай эди... Бир кюн, орамда жашладан эшитип, кесим айтхан эдим анга... «Ёлтюр аны, – деп, Хамукну юсюне сюелгенди. – Жангыз эгечинг мурдар болурун суймей эсенг, ёлтюр», – дегенди. «Бирда! – деп кьойгъан эди Астуугъан. – Сен, кичим, аллай тели сёзлеге ийнана турма, – деп. – Жансия, ёлтюрселе да, айтырыкъ туююлду алай».

– Хамукну сорайыкъ андан эсе, былайда ишни башы Хамукду.

– Астуугъан да, Хамук да алгъын кьалай эселе, алай.

– Сора кьалай алай? Сен... Хамукну ёлтюрюрге излейсе да нёгерле?

– Излейме! Ёлтюргенни ёлтюрмей жарамайды.

– Жантуугъан... былайда келишмеген затла бардыла...

– Кесим кёзюм бла кёрмегенме, – деди Жантуугъан, сагъышлы. – Жансия, элли кызла бла суугъа барса да, тешилмез шугуту огъесе мудахлыгымы – бетине чабып, къара туюмчек болгъанлай, киши бла сёлешмейди дей эдиле. Суу кылычда чайпалмаучу суулары чайпала, юйюне кьалай жетгенин да билмейди деп... Атам да айта эди, бизге келип олтуруучу сыйлы кишиле да... – Жантуугъанны хапары созулуп, ишни болушун а толу билалмай, Эртуу тёзсе да, Жыгъылмаз тёзалмай башлады.

– Не айтыучу эдиле? – Жыгъылмаз тажагъан ауаз бла суху сорду.

– Кийикёреннге бир аман ауруу кирген кибик, – дей эдиле.

– Да не ючюн? Не ючюн?

– Жансия, къарындашы дерт алырындан тюнгюлюп, къара ишни кеси этерикди деп... Хамук да жау къан алгъанды деп... Сора бизге Миттайланы къоншулары келдиле да, айтдыла. Жансия анасындан эсе да къаты болуп сюелгенди деп. «Къарындашымы сыртын жерге салгъан жерге кирирге керекди», – деп тутхан эди ол. – «Сен бюгюн, аны сау къоюп, мени берсенг да, ол мени къоюнумда сууур», – деп ант этгенин эшитген эдиле. Арада эки кюн оздурмай, дагъыда келген эди къоншу къатын. «Жансия, эр кишича кийинип, къолуна къылыч алгъанды», – деди да, анамы жиятды.

– Къысхасы, Астуугъан жоюлгъанды, ким жойгъанын а билмейсиз!

– Хамук! – деди Жантуугъан, арсар болмай. – Ёл-тюргемен эсе, нек къачханды?

Энди къарындашла, Жантуугъан айтханнга артыкъ ийнанмай, кеслери алларына оюм этедиле. Хапарны къысха тауусумун этгенде, шагъырей жаулукъ жюрюмеген, тыш душман кирип да киши эшитмеген Кийикёренде мурдарлыкъ болгъан эди да, аллай къара ишни кечип къояргъа амал жокъдан, мамыр ханлыкъны жети эли да аягъы юсюне болгъанды. Жаулукъну буруну суйюнюп, ол ташатын бичакъ билей башласа, бирликли мамыр элден не къалады? Алтын бла Жансияны къаугъаларын къатын дауургъа санап, алагъа киши ишекли туююл эсе да, Астуугъан жоюлгъандан артха Хамукну думп болуп къалгъаны тынгысыз этди. Лепокай, ол кюнледе, ажашхан малларын излей кетип, тышында эди, Жантуугъан да биргесине. Кече тауда къалып, экинчи кюн юйюнде жияу этиле тургъанда, ол малларын тапхан эди. Аланы сюрюп, элге келгенде уа, – жамауат бушуугъа жыйылып.

* * *

Кече уллу жауун бир кесекчикге да тохтамай, чегем череги, къаяланы сюрюп, бир бирге ургъанча, алай гюрюлдей эди. Эртуу бла Жыгъылмаз, дорбунда жылы жер этип, Жантуугъанны да ортагъа салып жатдыла.

Эрттенлигинде ариу кюн тийди. Жантуугъанны жол уста этип, экинди де Асман къаягъа жетдиле. Къаяны тюбюнде терен тамакъдан сызгъа суучукъ келеди. «Жылгы суу», – деди Жантуугъан.

– Жол! Жол! – деди Жыгъылмаз.

– Кийикёренни башха жолу жокъду, – деди Жантуугъан, битикле тюбюнден ёрге къарап.

Кёзден жютю Эртуу, башында не эсе да кёрюп, таш артына букъду.

– Атлауучла тюзюнлей къарауул къошха чыгъадыла, къарачы.

– Къая башына чыгъа кетип, уллу дорбун барды, – деди Жантуугъан. – Аллы тар кёрюннгенликге, уллу дорбунду. Аскерни сауут-сабасы, элни арт асыраулары да анда сакъланадыла.

– Кийикёренни башха жолун кёргюзт! – деди Жыгъылмаз.

– Башха жолу жокъду!

– Бармыды, жокъмуду деп сормайма, кёргюзт дейме!

– Жокъну несин кёргюзтюрюкме?

Жыгъылмаз, суу келген тамакъны кёзлеп, иги кесек барды. Тамакъ асыры тардан, ары кюн таякълары жетмейдиле. Жыгъылмаз терк баргъаныча, терк да къайтды.

– Жантуугъан, – деди ол, жашчыкъны инбашындан тутуп, – сен кёргюзтсенг, кёргюзтмесенг да, жолну табарыкъбыз! Артда сокъуранырса. Эр эсенг, эр бол да, бизден нёгерлик изле! Къарындашы ючюн къан алыргъа чыкъгъан жаш сенича этмейди.

Жантуугъан, къаягъа кысылып, иги кесек турду.

– Биз былайда кёзге урунургъа боллукъбуз, – деди Эртуу, битикле башында къарауулла къозгъалгъанларын эслеп. – Жантуугъан бизге нёгер болургъа унамай эсе, барсын кеси жолу бла. Биз да амалыбызны кёрейик...

– Жолну кёргюзтсем... сиз мени къоюп кетмезсиз да?

– Сен бизни... аманатыбызса, тенгибизни нёгери, – деди Жыгъылмаз.

– Кийикёреннге жол танытхан ант бузгъанды. Косок Бечелни заманындан бери да алайды.

– Ысхылты ысхылтыны ёлтюрген а? Ол... ант бузгъан туююлмюдю?

Жантуугъан жумдурукълары бла къаяны тюерге къалды.

– Манга... Мен... къарындашымы къанын алыргъа керекме!

– Керексе! Къан алгъандан сора, элинге къайталлыкъ туююлсе ансы.

– Ысхылты элле кёпдюле!

– Кёпдюле! Алай ысхылты хан Туранбай Кийикёренде жашайды. Аны оноуу бары ысхылты эллеге жетеди.

– Сёзню – къысхасы, жипни – узуну, – деди Эртуу.

– Къарындашымы къанын кесим да алаллыкъма, терк дейме ансы.

Жыгъылмаз:

– Елтюрген – не, табаргъа керекди! – деди.

– Мен былай кетип айланама, абирек болуп... Ата-ма къоркъама.

– Нек?

– Ол Кийикёренни таш устасыды, къалачысы... Ол, бирлеге чабама деп, кесин ёлтюртүп къойса... – Эртуу бла Жыгъылмаз бир бирге къарадыла. – Таш усталыкъ бизге уллу атабыз Бечелден къалгъанды...

– Ашыгъыргъа керекди дейсе да? Сора нек тыйып тураса бизни, жол юйретмей? Биз Кийикёреннге кече кирирге керекбиз, кишиге билдирмей.

– Къая Жарылгъан Жол! – деп, терк айтды Жантуугъан. – Алыкъа Къая Жарылгъан Жол бла Кийикёреннге бир тыш адам да чыкъмагъанды!

– Къая Жарылгъан Жол? – деп къайтарды Жыгъылмаз.

– Къая Жарылгъан Жол! Алайтын ат, арба да ётеди. Битикле бла чыгъаргъа амал жокъду, къоргъашла сакъдыла. – Жантуугъан, жолну барлыгъын баям этсе да, аны кёргюзтюрге ашыкъмагъанын ангылап, Эртуу къарындашын тыйды. – Жаланда Бечелни жолу бла чыгъаргъа боллукъду, кишиге билдирмей. Мен чыгъаллыкъма, сиз чыгъаллыкъ эсегиз...

Жыгъылмаз, тёзюмсюз бола, сёзню Жолдан башха жанына бурду.

– Хан бар эсе, хан къала да болур?

– Туранбай аскери бла эл къараугъа кетиучюдо. Алай кетсе, айдан алгъа къайтмайды. Астуугъанны да хан элде болмагъан заманны марап ёлтюргендиле.

– Бусагъатда хан да, аскер да элде жокъдула, алаймыды?

– Тюзюн билмейме, къайтхан окъуна болурла.

– Туранбайны ауазы къалай болуучусун билсек эди... – деп термилди Эртуу. Не ючюн айтханын Жыгъылмаз окъуна ангыламады. – Къаллай кишиди? Ненча жыл бола болур?

– Уллу быдыркъай киши эсе да, ауазы иничкеди, кёкюрек теренинден сызгъыртып сёлешгенча, алай сёлешеди. Ачы тауушлу, алгъадан окъуна адамгъа, аны ауузуна ургъанча, темирчилеген.

– Тейри биргебизгеди! – деди Эртуу. Жантуугъаны тынгылатып, ысхылтылы ханны эникледи. Ауазын бир ненча кере тюрлендирип, жарашдырып, ханны ауазына келишген ауаз изледи. – Къалайды?

– Тюз кесича эшитиледи! – деп къууанды Жантуугъан. – Кажок Бечелни элтири тамакъны теренинде башланады, – деп, олсагъатдан окъуна жол къайгъыгъа кирди. – Айтама да, алайтын мен чыгъаллыкъма.

– Тамакъны терени энтта узакъмыды?

– Узакъ да туююлдо, бир кесек...

Атланы иерлерин алып, къая тешике чыгъарып, букъдурдула. Атланы къол ичине урдула. Суу келген ыз бла ёрге тизилдиле.

Терен къолну тамагъы чучхургъа тирелип тохтай эди. Чучхурну тюбю, тюбю угъай, тюзюреги – арт къабыргъасы – терен эди, ёмюрледен бери да бир тамычы суу таммагъанча, къургъакъ. Чучхур къаяны юсю бла алай агъа эди, бийик журтну аллына акъ жабыу болгъанча. «Чучхур дорбун», – деди Жантуугъан. Дорбунну аллы, чучхурну уа арты игида эркин арбаз болгъанын кёрюп, Жыгъылмаз Къая Жарылгъан Жол былайдан иш а башлана болмазмы деп, сынчылады. Чучхурну арты теренге кетип, къарангы эди да, бир зат эслерге амал жокъ эди.

– Кийикёренден тышына адам чыгъар болса, Къая Жарылгъан Жолну ичинде томпа чыракъла жандырадыла. Хар томпаны къатында къалауур тохтайды. Асман къаяны башында эринге жууукъ чымырта тёбеле жыйылыпдыла. Бир тюрю къаугъа болгъанлай, отла жандырып, бир бирге белги бередиле.

– Тебирегиз, – деди Эртуу. – Жантуугъан – алда, Жыгъылмаз – ортада, мен – артда, – деп буюрду.

V. УЧУУ

Тюз да ол кезиуде башха жолну теренинде, бийиклиги Асман къаядан кем болмагъан Сарылгъы къаяны этегинде кёп адам жыйылгъан эди. Кёп, аз эсе да, саулай Жаргеллини жамауаты. Къалгъан эселе алыкъа сау-эсен жашагъан Садыр, айыу талагъанлы юйден хазна чыкъмаучу Байда, дагъыда ала кирик, саулугъу, сакъатлыгъы ары-бери чыгъаргъа онг бермеген къарткъурт не уа алыкъа жүрюмеген сабийле болмасала, танг эрттенден ары къуюлгъандыла – Гууаны не уа учхан адамны сейирине къараргъа.

Гууа, къуш къанатлача, кесине къанатла ишлеп, аланы аркъасына тагъып, Сарылгъы къаядан энишге учаргъа айланнганын кёпле биле эдиле. Алай а Гууа ол кюн учарыгъын кишиге да айтмагъанды, айтыр

акъылы да жокъ эди. Аны ючюн а, Жаргелли дуппурларына кюн да къакъгъынчы, Дока жур сокъгъанча, аягъы юсюне болалгъан Сарылгъы къая таба айланды. Элни алай къозгъагъан Чолпанны жангыз бир башсыз-аякъсыз къычырыуу болгъанын артда жаргелчиле сейир этип эсгериучю эдиле.

— Учарыкъды! — деп къычыргъан эди ол, юйден чыгъа келип. Тюшмю кѳрген эди ёксюз къызчыкъ, кюн тейриси Кюнелик тилине алаймы салгъан эди — юйден чыгъа келип, Исси тагыны баш орамында таш юсюне минди да, къычырды: — Учарыкъды!

Учса, бу жерледе жаланда Гууа учаргъа боллукъ эди. Соруп, сурап айланмасала да, жаргелчиле Къайбергенланы юйюр тынгысызлыкъларын — Гууаны акъсакъ жашха келишмеген, эл низамына да, эл низамы не, адамны жаратылышына келишмеген ишле этип айланнганын иги биледиле. Гууа эмилике жайракълай минип, ёзенде чариш эте, топ чартлагъанлай, чартлап, иги кесекге хауада баргъан эсе, таш эгургъа бауур тебинден тийип, андан да туруп, дагыда, кийиксинген атны жетип, белине къоннган эсе, учаргъа да боллугъун эрттеден айтадыла. Аны себепли, бир жанындан, Гууаны ушамагъан ишлерине чамлансала да, экинчи жанындан, аны учханына къараргъа сюедиле. Аллай ажымлы оюннга къараргъа суйгенлерини адамсызлыкъ магъанасын не уа огъурсузлугъун эслеген бар эсе да, эндиге дери адам улусунда журюмеген сейирни кѳрюрге боллукълары кѳз къарангы этдирип, бушуулу иш боллугъуна къайгъыртмай, сейирге алландыргъан эди. Андан, ансы Гууа, Сарылгъы къаядан секирип, аны тюбюне сау жетмезлигин Жаргеллиде ким билмейди? Биледиле, не сѳз! Да не боллукъду да, алыкъа бу жерледе бир сабан да битмегенча, алай битген Эсеней, онбир жашдан бирин къапханлыкъгъа! Акъсакъ, чолакъ да болмаучу Жаргеллиде неге керекди сан-сыфат бузгъан эр киши? Тап, ол тюз эсе, алапат эсе да?

— Аланла, бир айтайым, — деген эди Къозу, элде аллай ынгырдауланы эшитип. — Гууа, акъсакъ туугъанына ёкюнѳп, кеси кесин атаргъа кюреше эсе уа къаядан? Адам учаргъа туумагъанын ол билмеймиди?

Ныгъышда Къозуну сагъышларына тынгылап, бир кесек макъау да болгъан эдиле. Алай а къайсы эсе да, Баппу айтханнга кѳре, Эрбол, Гууаны мѳхеллигин угъай, чѳрчеклигин эсгерип, Къозуну хошкѳл баямлауун бош фатыуагъа чыгъарды.

— Гууа жашаргъа сюеди, — деди Эрбол. — Жашар-

гъа суюди! – деп къайтарды. Олтургъан жеринден туруп, огъаргъы таулагъа сукъланып къарай, термилген ауаз бла айтды. – Гууа жашагъан дегенни башха тюрлю ангылайды. Бизден башхача.

Ныгъышдагъыла Эрболгъа телиге къарагъанча къарадыла. Табылды уа, къанбуз Табылды: «Сен эр болмай къуругъун, сен Трамдан туугъанса деп, ким айтырыкъды?» – деп осмакълады. Эрбол айтханнга сагъыш эте башлагъан эдиле да, Табылдыны терк осмакълауу аланы андан тереннге кирирге къоймай, Эрбол айтханы бла къалды. Элде уа ол кюнден бюгюннге жетгинчи да, Гууа сагъынылгъан жерде Эрбол ныгъышда айтхан да эсгерилип, жашауну башха тюрлю къалай ангыларгъа боллугъун билалмай эдиле. Ары да де, бери да де, адамны жашауу бирди – туу, ёс, ишле, жаша, къатын ал, тёлү къура... Ёзге не барды? Кёк – къушланы, агъач жаныуарланы, жер – адамланы. Аны биллип жашагъанлары себепли, Уллу Тарны адамлары хар заманда саулукълудула, ашлары-суулары жетишимлиди, жукълары тынчды. Жаргелчиле ол кесаматха келишип тургъанлай эшитилди Чолпанны бушуу, къууанч да бирикген кычырыгъы. Халкъ, Жаргеллиде жукълап, Сарылгъы тюрлю агъылмада уянганча, терк аязды, терк тебиренди, тебиреди.

Жаргеллини адам улусуна тийишли кёп сейир илишанланы арасында жангылыкъны сакълау, аны айтылгъанына окъуна къууаныу жүреклеринде терен орналып, бир заманда ёчюлмеген сезим эди. Угъай, тышларындан бир заманда да айтмаз эдиле, къара бу алааматлыкъгъа деп. Бийик дылгам къаядан уллу алааматлыкъ болурму? Алай, «Къара бу къаяны бийиклигине!» – деп, ким айтырыкъды? Не уа Къулемен тигинден бери къарагъан кызыл кюнден сейир не болур? Аны таякълары сыртда Добуллуну эмен терегине эшиле, нарат чачакълагъа элене, сыртдан энишге алтын агъым болуп тёгюлгени? Сора Баш тагыда, Терен тагыда, Жайма тагыда, Ёр тагыда, Исси тагыда биреу, тура келип: «Аланла, къарагъыз бу кюн агъымгъа!» – десе... Кесинден сора киши жукъ кёрмеген сунуучулагъа да кёоланы-кёошагъы болгъан адамгъача къараучу эдиле.

Ичлеринден а? Ичлеринден дегенде уа, тангсыныргъа, сейир этерге Жаргелчилени ким жетер? Сейирсиниу да тюрлю эди ол сезим. Терен къарагъанда, къууаныу, кёлү кётюрлюу, даражалыкъ сынау, ёсюп, башы кёкге жетгенча болуу. Бары да бар эди ол сезимде!

Бары да! Былай кѳуюлуп, Сарылгѳы кѳаяны этегине бара да, жаргелчиле Гууаны кѳалай учханын бири бирине толу жетишдирип айталмазлыгѳын биле, адам учаргѳа боллугѳун кеси кѳзю бла кѳрюрге ашыгѳа эди.

Адам агѳымны аллы Сарылгѳы кѳаяны этегине жетгенде, баям, кюн ортасына жууукѳлашхан эди. Гууа бир жерде да кѳрюнмейди. Бараз, кѳая башына кѳарап, анда, тап, жаныуар кѳымылдап окѳуна эслемей, ичинден кюлдо. «Сейир десенг, биз сейир; хайран десенг, биз хайран, жукѳусурап кѳычыргѳан сабийни сѳзюне кѳарап, былай кѳтюрюлген!» – деп, бек алда чабып келгенине сокѳуранды. Дагѳыда, сейирни кѳрюрге жан атып келгенлени ышхалыуа этерге сѳймей, боллукѳну сакѳлады.

Сарылгѳы кѳая, бийикден тышында, узакѳгѳа да созулады. Тюбюнден кѳарап, аны баш эринлерин бугѳойлагѳа жетип кетгинчи дери кѳрюрге боллукѳду. Бичакѳ бла жоннганча тюз жерлери ыранла, кырдыклы жаргелле, жухла бла алышынадыла. Ёргеден-ёрге акѳсыллана, акѳ мермерге ушайдыла.

– Сакѳлагѳандан сора, биз этерик жокѳду, – деди Баппу.

Келе келгенле, адамны учханын иги кѳрюрча, туура жерлеге чыгѳадыла. Жаш кѳауумла, суудан ётѳуп, Сарылгѳыны бет аллы чегет сыртха жайыладыла. Абаданла да ким таш юсюне минеди, ким, терекге таянып, тохтайды. Адам келиуню ахыры кѳрюнмейди.

Бир ауукѳда кѳая юзюлген ара бла ёрге чыгѳып баргѳан кѳарелди эсленди. Сыртдан кѳарайдыла да, аны танымайдыла. Ол а чыгѳады, аперимликге угѳай, теркирек чыгѳып, анда кимни эсе, нени эсе да тутаргѳа, тап, ёлтюрюрге окѳуна баргѳан кибики. Кѳаячы, кѳая жухда тохтап, гебенегин тешип атды; ёрме кѳамичисин бауундан жингиригине такѳды. Энди аны таныгѳан да этдиле – Ордан эди!

Юйюрде Чолпанны эрттен кѳычырыуун бек алгѳа Ордан эшитгенди. Кѳызны бошуна тилленмегенин ангылап, олсакѳатдан окѳуна атланды. Сарылгѳы тюбюне жетип, атын ёзенде кѳойду да, Гууаны ажымлы этмезден болуп, кѳаягѳа тагѳылды. Кѳаны алай кѳызгѳанды, ол, жетип, кичи кѳарындашын ажымлыкѳдан тыйса да, сау жерин кѳоярыкѳ тѳююлдо. Аны бары кѳапха жыйылмагѳан кѳылыкѳсызлыгѳы, тейриге терс келген кийиклиги, былхымсызлыгѳы ючюн, ахыр-ауал суусабын кѳандырмай, кѳаны сууумаз! Кѳзню кѳарангы этдирген киришледе, жухлада, тар ыранлада, кесини

жашауун ажымлы этерге боллугъу эсине да келмей, Ордан алай чыгъады. Энди тюбюнден ёрге къарагъан халкъ, Гууаны унутуп, Орданга сагъайгъанды. Ёзге къалай боллукъду – халкъ Гууаны кёрмейди, къаягъа ёрлеп баргъан Ордан а, такъыйкъа кемине аягъы уч-халап, жулму жуммаклай, энишге тёнгерерге боллукъду.

– Оу-ий, Ордан, биз санга къараргъа келмегенбиз...

– Жилиян туююлсе, къаягъа алай базыныргъа! Къой, артха тюш!

– Ай, терсбоюн, тутсайимез къайбергенле...

– Ай-е, Эсеней... къайсына жилигъын да, къайсына къойгъун...

Болсада Сарылгъы къаяны тюбюнде кычырыкъ-ла аны башына жетмейдиле. Жетселе да, аламы тыярыкъ эдиле Орданы! Ол а, къаяны къркыуулу жерлеринден ётүп, ыранчыкъгъа чыкъды. Энди бир илинсе, башына къутулургъа боллукъду. Аны Ордан кеси да кёрюп, элтир тюбюнде, баям, солуу алыргъа, тохтады. Ол чакъда кёрюндю Гууа къая эринде. Кёрюндю да, къаракийим, къаракъанат къарелди, адамгъа угъай, керти да, къушха ушады.

Сыртха чыгып, сейирни сакълап олтургъанла, кеслери да сезмей, гурр деп, ёрге турдула. Къая башында Гууаны кёрюп угъай, кёкден буйрукъ эшитип, сескеннгенча, солууларын ичлерине алып, тохтадыла.

– Угъай, угъай, къушду! – деди бири.

– Ол Гууа туююл эсе, мен да мен туююлме, – деди экинчиси.

Кёзден жютюле, къая башында Гууаны танып, даулашны тыйдыла.

– Къараргъа келген эсигиз, къарагъан этигиз!

Гууа мор чепкенден тигилген, башын гам жапхан бокка кийгенди; боккасыча, гам жабакъайы да тобукъларындан ёрге эки бутун гам кысыпды. Къанатлары аркъасына тюшюнде Къайберген келип айтхан айры къазыкъ бла бирге бегитилип, билеклери къанат тюплерине байланыпдыла. Къолларын энишге тагъылгъан илинмеклеге сугъуп, къанатланы къакъдырлыкъ жиплени тутуп тургъанлары эсленеди. Башы, кенгнге жайылгъан эки да къара къанатны аллындан бери къарап, къуш башынлай кёрюнеди. Чурасы жокъду ансы, башын къуш башдан айыргъан кыйынды.

Гууа къая эрини бла ары-бери барады; артха кетип, алгъа секиреди; къанатларын жыяды, жаяды. Жайса, ала Гууаны ёрге кётюрюп, жерден айыргъанча, алай да кёрюнеди.

«Ёлюсюн келтиргенде, юйде адам болургъа керекди», – деп, Добуллу келмегенди. Ол Орас бла Эсенеини да жибермегенди. Андан къалгъанында, аны жашы, кызылары, туудукълары да мындадыла. Чолпан сейирге къараргъа угъай, къаядан секирген Гууаны кыйынлыгъын кесине алыргъа келгенча, къая тюбю агъылманы этегинде тохтагъанды. Энди ол киши да кёрмейди, кишиге селешмейди. Бары таукеллиги, азабы, жүрек толкыуу да бирге жыйылып, бетине къалын ингилик болуп тегюлгенча, бусагъатдан эрип, агъылмагъа жайылып къаллыкъча, алайды. Гууа, башындан къарап, аны не хазна кёреди! Ордан а кёреди: ол, башында Гууа не эте тургъанын Чолпаннга къарап биледи. Чолпанны адыргысындан Гууаны ахыр жарауун эте тургъанын ангылайды. Жетмей къалама деп, жолун кыысхарта, къаяны бютюнда къоркыуулу жерлери бла тырнакълайды.

Гууа артха кетди. Къая тюбюнде халкъ солугуун ичине алды. Башына чыгаргъа Орданны бир атламы къалгъанды. Чолпан, этегин жайып, агъылма юсюне тобукъланды. Гууа, къая башы тюзде артха игида узагыракъ кетип, андан чабып, кызызуланып келип, секирди...

Ол чакъда Сарылгъы къаяны чуусуз болуп къалгъанына Дока, кёзден жютю, къулакъдан сергек адам, артда иш да сейир этиучю эди. Ол, учууну ал такыйкъасындан башлап, туура кёргенди, анга къарагъан адамланы бетлерин да. Аны себепли, Жаргеллиде адам къуш болуп учханы тау элlege таурух болуп жайылгъанда, тюзюн, кертисин жаланда Дока айтыучю эди. Ол сагъатда уа Гууаны учханына къарагъан халкъ не да сангырау болуп къалгъан эди, не да Уллу Тар, сейирден, эси, бети, эшитиую кетип, Гууа кёгде болгъан арада, аны тюбю бла суу бармай, башы бла къуш учмай, дылгам болуп къалгъан эди. Жер, суу, адам къудурет, агъач алай уюгъанда, Гууа уча эди. Ол, Сарылгъы къаядан секирип, Орданны юсю бла къанатлары анга тиертиймез ётдю да, къаядан айырылып, кёкню кенгинде иги кесек барды. Къая бла чегет сыртны аралыгъына жете, энишге тюше башлады. Энди ол, къуш кибик, бутларын артха созуп, къанатла тюбюне сугъулгъан билеклерин къагъа, алай баргъанын кёрдюле. Гууа, чегет сыртны алашасында къалын агъачны башына жете, тюбюнде тул-туман халкъны кёрдю сунама да, бир затла айтып кыычырды. Ол заманда халкъны да, къулагъы бошланып, тили айлана башлады.

Къаллай бир аралыкъгъа учхан болурма дегенча, Гууа артха бурулургъа, учхан жолуна къараргъа кю-решеди. Алай энди аны къанатлары, баям, айтханын этмейдиле. Энишгеден-энишге баргъан болмаса, кёкге не кенгнге баралмайды.

– Къуш эсенг, ёрге уч! Ёрге уч! – деп къычырды ким эсе да.

– Оу-ий, къаягъа тиеди, чабыгъыз! – деди башхасы.

Гууа тюшерге боллукъ жер артыкъ тик да тюйюл эди, анда-мында къаракъайын, къошхасалмаз ёсген киришли къая. Алгъа жетгенле, юсюбюзге тюшсе, сау къалыр эсе уа дегенча, киришлеге аякъ тиреп, бир бирден тутуп тохтадыла. Агъачны башына жетгинчи окъуна, Гууаны бир къанаты юзюлюп тюшдю. Ол юзюлгенден сора, бирси къанатына тагъылып учаргъа не уа жерге тап тюшерге умут эте болур эди, къадалып, аны ары-бери созады, къагъады. Алай а жангыз къанат, угу-жугу болуп, Гууаны юсюне чырмашып баргъан болмаса, айтханын этмейди. Гууа, къаракъайын котургъа тийип, киришле бла андан энишге тёнгереди...

Бараз, алгъа болуп, алайгъа жетгенде, Гууа, къанат жиплерине чырмаша, ёрге турургъа кюреше эди. Ёрге туралмай, жыгъылады да, дагъыда иги кесек энишге учалайды. Бараз аны ауузундан къан келгенин кёр-дю. Бир кесекден жабакъайы да къан болуп, тобукъ-ларындан энишге къан ызла саркъдыла. Ол, башын элия юзюп кюйген ёре турукъгъа жетип, тохтады.

– Мен учуп барама да? – дей, Гууа Баразгъа алын-нган кёзлери бла къарайды. Аны кёре эсе да, таны-майды. Бараз аны къатына илинирге кюрешген жар-гел тикди да, ууакъ зыгъырда аякълары тутмай, эниш-ге учады.

– Мен учуп барама да? – деп къайтарады Гууа. Ауузу къандан толуп, тили иги айланмайды.

Бараз, жетип, аны ёре турукъдан берлакъ тартып, табыракъ жерге салды. Башхала да жетдиле. Зыгъырлы тик жаргелде адамла, кими башындан, кими жанындан тохтап, Гууаны къанат жипледен ычхындырдыла да, жаргел аягъы дыркъычыкъгъа сюйредиле. Аны сын-нганы, чыкъгъаны да болур эди, – бетини алгъасын-нганы ол уллу ачытыугъа тёзгенин кёргюзтеди. Аны ючюн а: «Мен учуп барама да?» – деп, къарыусуз къай-тарады.

Кёкде учама деген Гууа угъай, бир белгисиз къу-жур жаныуар тюшгенча, не уа, Жаргеллиде ёсген ол къылыкъсыз уланни бюгюннге дери кёрмегенча, адам-

ла, бир бири юслерине къаланып, тюртюшюп, кыыста-шып къарайдыла. Гууаны юсю-башы, жиплери, юзюл-мей, юсюнде къалгъан къанаты – бары къан жугъу болгъандыла. Аны сакъал-мыйыкъ энди ура башлагъан саргъыл бетин ачытыу азабы угъай, учуу къууанчы алындыргъанча, алайды.

Адамла, учхан Гууаны юсюне болуп, Ордан къаядан къалай тюшгенин да эслемедиле. Ол а, къолунда ёрме къамичисин сарыулу ойната, адамланы ары-бери тюр-тюп, кесине жол ача, Гууаны къатына жетди. Аны сын-нганына, чыкыгъанына къарай тургъан Эрболну бия-ры чартлатып, алайсыз да жер къаны болуп жатхан Гууаны ёрме къамичи бла сермеди.

– Тынмай эсенг а, – деп, экинчи да керилди. Бараз аны ёрме къамичисин, бауундан юзюп, сызды. Ордан, жүрексинип, жияп къалды. Гууаны элге тартыргъа адамла кюрес хазырлай тургъанларына да къарамай, кеси алды къоюнуна къарындашчыгъын. Аны ургъа-нындан-къалгъанындан жукъ да ангыламагъан Гууа, аны къоюнунда, кёзлерин ачып, эс жияргъа кюреш-генча болду.

– Мен учуп барама да? – деп сорду анга да.

VI. КИЙИКЁРЕН

Асман къаяны башында къалыубаладан бери жа-шагъан Кийикёрен халкыны юч жолу бар эди. Бир жолу – артда асабала «Кажок элтири» деп атагъан къая жол – ары биринчи чыкыгъан адамны – Кажок Бечелни жолуду. Кийикёрен халкыны ал ташын сал-гъан Дауле, энди кеси таш къаранчха болуп, къая башы бийик дуппурда сюеледи.

Бирси эки жолну кийикёренчиле кеслери ишлеген-диле. Къачан, къайсы ёмюрледе – энди къая башында аны билген жокъду. Билгенлери: жол бурунладан бери да бар эди! Лабий къаячы деп болгъанды, тик къаягъа чыгып кетиучю! Уллу суудан бир секирип ётюучю! Тау Артындан аууш аууп келген Лабий къаячы! Айта кетселе, бош адамны тейриге тенг этип, Дауле Лабий дерге да жетишедиле. Лабийге бош адам деселе, Дау-лени къаранчхасы тепген этеди дегенле да бардыла. Къалай-алай эсе да, Тау Артындан аууп келген Сона Лабий къаячы, алаша добар адам, аны ючюн а кы-мылдауу къушха тенг батыр, Асман башына элтир бла чыкымай, Бёленжер чучхурну тюбюнде къая жа-

рылгъан кѣрюп, ары киргенди. Киргенди, сора Сона, Лабий да къажымаздан, къая жарылгъан да жабылмаздан ол бери, Кийикѣрен сыртларына, чыгып къалгъанды. Аны къаяла ичинден чыгып келгенин кѣргенле, кѣоркѣуп, къачхандыла; иги кесек да къачып, артха къарасала, ол адам, Даулени къаранчхасына барып, тобукъланып, тобагъа къайтыша тургъанын кѣргендиле. Къайтып келип, артыкъда базынмай, тѣгерегинден алгъандыла. Сона Лабий Даулени аллында кѣкюрегине жор эте туруп, аны бармакъларындан жилтинле чачырагъанларын кѣргенме деп, ант этгенле бар эдиле.

– Хей, къаядан чыкыгъан, бармакъларынгдан от чачыратхан, сен не адамса? – деп, сахиник болгъандыла.

Сона Лабий къаячы, кийикѣренчи кишилени алларына келип, къалын къара сакъалын хар бирини жагъына салып, тюбешиу этгенди.

– Мен сизге жол ишлерге келгенме! – деди.

– Бизге жол керек тѣююдю! – дедиле кийикѣренчиле, олсагъатдан Сона Лабийге жау болуп. – Бизге жол керек тѣююдю! – деп къайтардыла бир аууздан. – Жоллары болгъан жерледен къачып келип, кючден тынчайгъанбыз! Кийикѣрен бизге тамамды!

– Жол кѣушлагъа окъуна керекди! – деди Сона Лабий, сур ауаз бла. – Сиз а жаланда адамласыз, жерде жашагъан! Мен сизге жол ишлерме, кесигиз жюрюрча, башхала уа аны билмезча!

– Къалай? – деп, кийикѣренчиле сейир этдиле.

– Аны манга сизни тейригиз кѣргюзтгенди, – деп къайтарды Сона Лабий. Даулени къаранчхасына бурулуп, кѣкюрегине жангыдан жор этди. – Кѣушла къаукъаулай эдиле, къаяла тапкыр тежей эдиле, мен а къая жарылгъаннга кирдим. Сюркелдим, сюркелдим да, бери чыккъым. Чыккъсам а, сизни сыйлы тейригиз, аллыма атлап, кѣучагъына чакъырды. Аны тамалында ма бу доргъасынны тапдым. – Сона Лабий, тейрини тамалына барып, анга таяндырылып тургъан деменгили темир ылыхтынны кючден кѣтюрюп алды. Кийикѣренчилени алларына келип, айтды:

– Алчыгъыз кѣолгъа! Доргъасын жол ишлегиз дегенни белгисиди.

– Кѣуртхады! – деп кѣычырды къайсы эсе да. Сона Лабийни кѣргенлей, аны башхаладан айырма болгъанын ангылап, алайсыз да ишекли болуп тургъан кийикѣренчиле, оздурмай, аны кѣуртхалыгъын сынаргъа кѣыздыла.

– Дауле санга жол ишлерге белги берген эсе, бу дор-

гъасынны да къолунга тутдургъан эсе, урчу сен аны бу къаягъа! – дегенни айтды жыйында бек тамата. Бек тири киши уа, чабып барып, къая дуппурну юсюне сюелди. Кийикёренчи эрле, Асман къаяны дуппур аркъасына барып сюелген къатангы хыйлажух кишини ызындан талпыдыла. Олсагъатдан, umpыр тепсегенча, табанлары бла къаяны теплерге къалдыла.

– Къая жарылса, – сен айтхан, жарылмаса, – биз айтхан! – деди къатангы хыйлажух киши. – Ол забасалам чабырлары бла дылгамны не бек урса да, таууш этмейди.

Сона Лабий, сёз да айтмай, деменгили темир доргъасынны эки къолу бла да тутду; аны игида ёрге кётюрюп, дылгам къаяны гуппур аркъасындан, в-а-ха деген тамакъ тауушу таулану тебирендире, алай урду. Къая дылгамны гуппур аркъасы эки жарылып, Сона Лабий доргъасыны-заты бла да ары кетерге аздан къалды...

Ол болмаса да, Сона Лабийни Тау Артындан келгени тамам эди. Кийикёренчиле, Асман къаядан тюшюп, уллу дуниягъа чыгыучуладан тыйюл эселе да, атабабала хакъындан таурухланы сыйюп айтыучу эдиле. Бурдухан¹ бийчени жыры окъуна барды. Къыз тууса, «Бурдухан бийчелей болсун!» деп алгъыш да. Аны себепли кийикёренчиле, Сона Лабийни ызындан тохтап, Къая Жарылгъан Жолну ишлегендиле. Ол башы жарты къуршоу оюлгъан, туюбу, арба жюрюрча, тюз жонулгъан, иги кесек да баргъан жол эди, къарангы тешик. Жолну башы – элге чыкыгъан жери – аллында темир къабакълары болгъан уллу таш мекамды. Ары атлы жыйын сыйынады. Беш-алты арба киреди. Анда, бир бирлерин алышындыра, кече-кюн да къалауурла турадыла. Юйню арт табасында, тёшлеуде, Даулени къаранчхасы бла бетме-бет жангыз кешене барды, Сона Лабийни кешенеси. Кийикёрен жамауатлары тобалыкыгъа жюриоселе, анда игида онглу, баш тайпаладан бири Лабиянлары кешенеге жюриюдюле. Къыз берген, къатын алгъан, ёзге къууумлары болса да, кешене аллы тар талачыкыгъа кючден сыйына, къууанчларын анда этедиле. «О Лабий, – дегенни айтады Лабиян тайпаны таматасы, – Рау тейри сени санынгы кюн таякъладан сокыгъанды! Къолунг тийгенде, саусуз саулугъун тапханды! Сокъурну кёзлеринде кюн жарыгъы

¹ Гюржю патчах Георгий III (1156 ж.) Кийикёренде ас ханны къызы Бурдухан бийчени алгъанды.

ойнагъанды! Сангыраугъа да, ол шыбырдап сөлөшгени окъуна эшитирча, аллай сергеклик келгенди! Сен, бизге деп, жулдузла бла ушакъ этесе! Рау тейрини ауазын эшитесе! Тюш кёргенни кюндюз кёрлюгюн билесе... Барысы ючюн жаныбыз санга тобалыкъ!»

Ол къууумну башы болады. Андан ары не ючюн жыылгъан эселе да, аны хыйсабын этедиле. «Бу уланга жашау кюч бер! Аны туудукъларын кесинге ушат!» – дейдиле, жашха къатын алсала. «Баргъан жеринде тамыр ийсин, олтура-тура билсин! Саулукълу тёлү берсин!» – дейдиле, къыз чыгъара эселе. Жолгъа атлана да, кешенеге келип, баш иедиле, ичлеринден иги къууум эте, сюеледиле.

Ючюнчю жолну – Битиклени – Ажокланы Баз башлап, Ажокланы Абаз бошагъанды. Жашау тиричиликни барыуунда, баям, Асман къаяны башына къысха жол керек эди. Къая Жарылгъан Жол къууумлу жол эди, баш къабакълары жаланда жамауат ишле бла байламлы ачылгъан. Арба жегерге, ат жерлерге керек болмагъан аз жумушчукъ ючюн Къая Жарылгъан Жолну ача кюрешмегендиле. Алайсыз а чап да, тюш; тири-тири атла да, чыкъ! Аны себепли Кажок Косок-Бечелни жашы Баз, Битикле деп, тюзюнлей Асман къаяны юсю бла атлаууч жол жонаргъа кюду салып чыкъды. Анга Сона Лабийге этгенча этмеген эдиле. Баям, Сона Лабий, къая тешикден чыгып, Кийикёрен эллерине кёп игилик, жангылыкъ этгени артдан келгенлеге жарагъан эди да, аны себепли. Сона Лабий бла Косок Бечелни арасы, Лабиянлары тергегенден, төрт жюз жылгъа жете кетеди. Жетмей эсе да, ёмюрлени барыуларында бир жюзлюк ары, бир жюзлюк бери – ол неди? Бютюнда, Кийикёрен кибик, кеси кесине тамам болуп жашагъан ханлыкъда? Ким биледи, Сона Лабий, Тау Артындан аууп келип, Къая Жарылгъан Жолну ишлемесе, алай бла Кийикёренни жангыдан уллу дуния бла бирикдирмесе, андан юч жюз жыл не уа төрт жюз жыл арта келген Косок Бечелни жигитлигине алай тангсынып да къоймаз эдиле! Жол-къол сурамай, тюзюнлей къая бла чыгып, кендир бахчаны да кылдыран этип, гёжефни да гёжефлигин къоймай, Кийикёренни кийик жамауатына алай кирген узунчач, узунжаякъ батыр, аскерчи болургъа, аны къой, аскер башчы болургъа окъуна унамагъан эди. Аны да кечген эди хан! Къолуна садакъ алмай, балта алгъан, туз киштик кибик, къаяла бла тюшюп, аргъы, Жууунгнгу элине, жюрюрге къалгъан келгинчи, хан ыразылыкъ да бергинчи, ба-

рып, косок къызны алып, Жууунгнгу да тохтагъан эди. Аны да кечген эди хан! Ол ханны ызындан келген ханла да Косок Бечелни туудукъларына баш ура эдиле ансы, алагъа баш урдуургъа эслерине да келмей эди. Алайлыкъдан болур эди, Баз, тюзюнлей къаяны юсю бла атлаууч жол ишлейме дегенлей: «Айхай, Кажок батыр!» – деген эдиле баш элчиле. – Сен Бечелни уланы, биз сени жыйынын! Сен атхан сууда барлыкъбыз!» Хан тынгылып тургъанлай, бир бош ташчыгъа, тап, ол закий уста эсе да: «Сен атхан сууда барлыкъбыз!» – демеклик... Бар эди сора Кийикёренде ёт! Бир затха да бойсунмаз эрлик! Мында баш хан тенглик эди! Тюзлюк бла тенглик!

Битиклени битдирирге Базны жашауу жетишмей, аны темир тишегичлери Абазгъа къалгъан эдиле. Абаз а, Битиклени жонуп бошап, ол кюнледе жети жылы жетген жашчыгъы Сайкенни биринчиге жиберди Битиклени сынаргъа! Жашчыкъ, башындан къарасанг, тюбю кёрюнмеген Асман къаяны сёдегей-тар атлауучлары бла энишге тюшүп, ёрге да къайгъысыз чыгып келди. «Энди эркинсиз, жол сыналды, сабий чыгъалды!» – дегенди Абаз. «Ас халкъым жюрюсюн бийикледен энишге, энишгеледен бийикге!» – дегенни уа ол угъай, Абазны атасы Баз айтханды дейдиле. Къайсы къалай айтхан эсе да, Битиклени: «Ёмюр жауунлары жуууп, аланы жангыдан къаягъа тенг этгинчи, алайтын Кийикёреннге душман аягъы басмаз!» – деген а мында хар эр кишини эр анты болгъанды.

Аны кибики, Кийикёрен ханлыгъы жети элден къурала эди. Баш эл тюзюнлей Асман къаяны башы – Кийикёрен эди, уллу эл, эрттегили эл. Анга кёре, адам саны да кёп эди, кёп тайпала бирикген. Андан ары тауну бир бурушундан бирси бурушуна дери ётүп кетген кюнлюм сыртланы ташлы къууушларында төрт эл бар эди – Къарачубур эли, Дууут, Къасарги, Къоюн. Кийикёрен бла ол төрт элни арасын бөлген уллу дуппурну төбенине кюн аз тие эсе да, тийген заманы тюзюсюнден болуучуду, аны себепли жемиши, кёгети жайнагъан дагъыда эки эл бар эди – Бытбылгъы бла Шодургу. Асман къаяны ары жанында Косок Бечелни къайын эли Жууунгнгу, бирси чегем эллени барыча, ханлыкъны къурагъан элге саналса да, баш эл туююл эди. Аны ючюн а Жууунгнгуну да башха жерле, элле бла алыша-берише туургъа эркинлиги бар эди.

Аны барын да Эртуу бла Жыгъылмаз артда билгендиле. Ол кече уа танг атаргъа къачан эсе да Кажок

Бечел чыкыгъан кендираш талагъа чыкыдыла. Кендираш бийик эсе да, кюн жарыгъында анда бугъунуп къалыргъа къоркъуулу эди. Аны себепли танг къарангысы седирегинчи, кёзге чалынмай, Къудасны къайын юйюне къутулургъа таукел болдула. Жантуугъан ол юйню таный эди. Таныгъанны къой, Къудас деп эшитгенлей, элгенип, къачар халгъа окъуна кирди. Жыгъылмаз аны къабына терк жыйышдырып, элгеннген сылтаун айтдырды.

– Къараш бла Астуугъан шуёх окъуна болуучу эдиле... Алай... Лабиян тайпа Кийикёренде юч башчы тайпадан бириди... Туранбайны тайпасы – Абулай, Алпбазурну тайпасы – Манай, сора Лабиянлары... Хамукну анасы Алтын Абулай тайпаны кызы... Сора мен къалай къоркъмайым Лабиянлары баш тайпала жанлы болмазла деп?

– Бютюн иги! – деп къууанды Жыгъылмаз. – Къоркъма сен, бек къоркъуусуз юй – ханнга жууукъ юй болады. Арада шагъырей жаулукъ жюрютгенле да оноучу тайпала боладыла.

Эрттен бёрюле кибик, артла бла бир буруудан бирсине ёте, бийик журтха жетдиле. Юй бийикде болгъанындан тышында да, кеси бийик, аллындан къарагъанда, юч къаты, арт жаны тёшлеуден кирсенг а экинчи эсе, ючюнчю эсе да къатысына чыгъаса. Аны арт эшиги тюзюнлей къая аллында хастан орунга чыгып къалады. Хастан орундан терен агъачха къутулгъан кыйын туююлду. Эртуу бла Жыгъылмаз хастан ичинде букъдула; Жантуугъан, эшик юсюне барып, юйню сынчылады. Алыкъа адам кёозгъалып кёрюнмейди. Жантуугъан, къайтып келип, шыбырдады:

– Къудасны отоуу къайсы болгъанын билсем эди...

– Эр киши болуп, юйлеринде ким барды?

– Аталары Къандок, Къараш, кызлары Этери, аналары Табия...

– Этери? Ненча жыл болады? – Жыгъылмаз, башы байланып, Жаргеллиде аны Айсун сакълагъанын билмей, иги умутла эте эди.

– Этери? – деп, Эртуу да сейирсинди.

– Неге сейир этесиз? Къандокну уллу анасы, огъесе анасыны анасымы, Сона Лабийни кызы болгъанды. Айтханларына кёре, ол да – Этери.

Танг жарыгъы Кийикёрен кырларына жетип, къаяла къарангыдан чыгъа башладыла... Къандокну юйю да кёозгъалады.

– Былай этейик, – деди Эртуу, – Жантуугъан, тап

түшүрүп, Къудасха түбесин. Бизни келгенибизни билдирсин. Ол къайын юйуне бизни къонакъ этерге айтдыралса, ишибиз игиди. Ары дери агъачда турайыкъ, Жантуугъан, сызгъырып, белги бергинчи.

Жантуугъан, Эртууну оноуна артыкъ огъурамаса да, угъай деп, хомухлугъун кёргюзтюрге суймей, хас-танда къалды.

Къандок сыр билдирмесе да, къайын анасы Табия Къудасны ёз къызындан башха кёрмей эди. Къудас Лепокайны жашчыгъына түбеп къалып, къарындашлары келген сейирни эшитгенлей, ашыгъып, сахиник бола, аны агъачха терк ашырды. Эрине айтыргъа базынмай, ол да, атасы да юйде болмагъан кезиучюкню марап, ишни болушун къайын анасына айтды.

– Келип, юйге кирип къалыргъа ийменип, агъачда айланадыла, – деди.

– Келселе да, къоркъуулуду, бала. Ханна низамын билесе.

– Сора мени жибер агъачха... Ёллюк эсем да, кёрүп къалайым...

Табия, амалсыз болуп, кёп сагъыш этди.

– Угъай, бала, – деди ол, эсли къатын. – Угъай, бала. Аллай ишлени эр киши оноусуз этерге жарамайды. Атагъыз да келсин. Оноу этерле...

Ингирде, юйюр кенгешде неге келишген эдиле, ким билсин, алай ол кюн да, кечесинде да Табия келинине жукъ айтмай турду. Къаны бузулуп, тынгысыз болуп айланнганындан эр кишиле келген жашланы жууукъ этерден болмагъанларын ангылай эди. Къудас тёзе, сакълай кетди да, жияп къалды. Аны жангызсырагъан, тюнгюлген жияуунда, уллу юйюрдөн, насыплы, токъ жашауундан айырылып келип, жесирге түшгенча, жууукъ, тенг кёрмей, кёрюрге амалы да болмай жашагъанына ёкюнюу бар эди. Аны кёрүп, Табия да тёзалмады. Къандок, боюнуму кесип къоярыкъ эсе да деп, Къудасдан да бек къутуруп къалып, жашын чакъырды.

– Неге ушагъан ишди?! – деп, жашын аягъы юйуне салды. – Тап къайынларынгы! Кийикёрен къатына киши къоймагъан къылыкъсыз къырал эсе, жууугъубузгъа эшигибизни ачмаймы турайыкъ?

Ол кюн экинди кезиуге Къудас эр юйюню баш къатысына чыгъып, аны кийикёрен эллери туура кёрюнген ал жанындан агъачха къарай эди. Акъ жаулугъун булгъап, кеси аллына шыбырдай эди:

- Ой, Эрту-у-у...
- Ой, бауур жылыуум Жыгьылмаз...
- Ой, мени анам, Жаргел тууушлары...

* * *

Лабиян Къандокну юю киришли къаяны аллында, жонулгъан ташдан къаланнган бийик журт эди. Башы да, къабыргъа башларына тишле чыгъарылып, ичинден жабылгъанды. Ал жанындан къарагъанда, къалагъа ушайды; юй арты, кириш къаялагъа жетгинчи, уллу арбазды, тегереги да бийик буруу. Алайдан къарап, Асман къаяны башы Кийикёрен сыртлары – ауушлу, къырлы таула, терен къолла, сабан дыркыла туура кёрюнедиде. Элле ташлы кюнлюмледе, чёпчыкъмаз къакъыракълада орналгъандыла. Эртуу бла Жыгьылмаз Кийикёренни тизгинлигине, айбат асыулугъуна сейир этдиде. Айырып, ангылап къарамагъаннга Кийикёрен, кертиси да, тик ёренни тубюнден ёрге башланып, Асман къаяны бийиклигине жетип кетгинчи, бири бирини юсюне къат-къат ишленнген бир бютюн тутуш журтха ушайды. Жолсуз бийикледе быллай юйлери, буруулары болгъан элни салыр ючюн, усталыкъ, хунер, кюч, закийлик да керек эдиде. Жашау тиричиликни, эл бирликни, бекликни алай ажымсыз, алжаусуз къуаргъа!

– Къайда къалгъандыла Уллу Тарны эллери уа? – деди Жыгьылмаз.

Сейир туюл эди Кийикёрен кесине киши къошмагъаны! Къызларын тышына бермегени, тышындан къыз келтирсе да, аны ызын тапдырмагъаны!

Жашау тиричиликни бары амалын мында хар ким кеси этеди. Къоргъаш, къаргъаш сартындан а, элни, эл деген а халкъ – ханы бар, ханны аскер жыйыны. Асман къаяны башы адам кирмез бек эсе да, ары келген да этедиде, кирип, жашап да къаладыла. Игилик бла келгеннге хатер да барды.

Чегем ауузун саулай алып айтханда, Кийикёрен къыралны арасы эди, хан къаласы. Аскер тургъан, жарау этген, сауут-сабасы сакъланнган жери.

– Кеси кесине тамам болуп жашагъан насыплы халкъ! – деди Эртуу.

Къандок, Къудасны сыйлы кёрюп, Табияны да мудах этерге суймей, жашыны эки къайынын юйюне алгъандан ары, аланы кёрууларгъа борчлу эди. Эртуу бла Жыгьылмаз, аны юйюнде жашырын къонакъ-

ла болуп тура, халгъа къарайдыла, шагъырей боладыла. Не жумуш бла айланганларын Къандок да сормайды, жашла кеслери да айтыргъа ашыкъмайдыла. Айтыр болсала да, не Къандок кеси, тап, киеулер Къараш окъуна, аланы биргелерине олтуруп, ушакъ этерге суймейдиле. Бир ыйыкъ алай озду.

– Былай тургъандан не хайыр? – деди Жыгъылмаз. – Уллу атабызны оноун бузгъанбыз, жашны жумушха ий да, ызындан къара деп...

Керегин тапхан Къудас къарындашларыны бир ашагъанларын экинчи ашатмайды. Аякъ тюбюнде чёп сынмай келеди; аш салып, биргелерине олтурады. Аланы сабий заманларындача, безирейди.

– Къайын къызчыгъынгы жибере турчу бизге, – деди Эртуу, ышарып. – Кёрюнеди, къачады, кийик улакъчыкъ!

Къудас кюлюп къойду, жукъ айтмай.

– Лепокай устады дегенлери... къулагъыма кирип турады... Къандок аны бла бир селешсе эди! – Жыгъылмаз, эригип, къачар акъылгъа киргенли, Эртуу тынгысыз эди. Жолда, кёп затла бла байланып, Асбаянны, аны эжиучюлерини къадарларына да жарсып, былай келгенден ары, бир мадар этмей, къайтып кетерге, башхасын къойгъанда да, хомухлукъ эди ол. – Жантуугъаннга да сёз берип, ант буздургъанбыз, – деди ол. – Энди аны да кеси кыйыны бла къоюп къалай кетейик? Мен ышаныпма, Къандок не эсе да сакълайды ансы... бизни атып къоярыкъ туююлдо.

– Биз а мында бир зат эталырбыз деп ийнанмайма, – деди Жыгъылмаз.

Къандок жашланы алай тынгысыз сагъатларында келди.

– Эгечибизни излеп келгенбиз дейсиз, болур алай да. Кёреме, андан эсе уллу жумушугъуз барды. Айтыгъыз, энди биз... жууукълабыз.

– Сау бол, Къандок, – деди Эртуу. – Кертиди, жумушубуз барды. Уллу атабыз Добуллу элибизде Миллет Тёрани Журтун салыргъа оноу этгенди. Бизни излеуюлге атландыргъанды, Тау Артына. Биз а, кёресиз, эгечибизге тансыкъдан, жол алышындыргъанбыз... Ким биледи, уста мында табылыр эсе уа...

Къандок, Миллет Тёрани Журту дегенни толу ангыламаса да, жашыны къайынлары жашагъан Жаргелли деген не эл болгъанын сорду. Бир элден бирси элге жол салыуну хайырын да билирге сую эди. Тюз, сабыр адам эди ол, баям, жюз жарымына чыкъгъан. Къара-

сакъал, субай адам. Жашы бла тенг сюелгенде, эгиз къарындашладыла деп къояргъа боллукъду – алай бойлу, сыфатлы киши. Тынгыларгъа сюеди, кеси халпар айтыргъа ашыкъмай. Аны себепли жашла, Кийикёренде болгъан ишлени, Асбаянланы да къадарларын билирге ашыгъа эселе да, сорургъа базынмайдыла.

– Къонакъларынгы Туранбайгъа ачыкъ эт, ата, – дей эди Къараш атасына. – Ачыкъ эт да, элге чыгъарайыкъ, эл, жер танытайыкъ...

Къандокну не эсе да бир базынмагъан иши бар эди.

– Биз, адети бла, чакъырылып келмегенбиз, сизде да жокъду жууукъ юлюш алгъан тёре... Билинмей кълсакъ иги сунабыз.

Къандок, аны тюзге санап, аланы жашыртын къонакълай къойду.

VII. ТАСХАЧЫЛА

Андан артхасында, Къараш, къайынларына ийлешип, элни барын-жогъун айтады. Хан юйню болушун, аскер къолайын, ханны кесини кылыкъларын, низамын да билдиреди; къарауулла, къошла, эгетле къалай тургъанларын, къалай алышынганларын. Эржюрек, таукел жаш эди Къараш, аны бла бирге, халаллыгъы да болгъан. Къудас аны ючюн отха секирирге да хазыр эди.

– Алайсыз, ыз берип, кесин къачыртмаз эди, – деди Жыгъылмаз.

– Кёресе, Къарашны кесине ушаш жашчыкъ табып, Лабиян Къандокну кёкге учарыкъ этип турады, – деп, Эртуу да къууанады.

Къандоклары, этген оноуларына тюз болуп, аланы жамауатха чыгъармасала да, юйде хан уланланыча тутадыла. Кюнден къой кесип, Жаргеллиде жюрюмеген сейир татымлы-татыулу да ашла этип саладыла. Этери, алыкъа толу жетишмеген эсе да, юйде бары жумушланы Къудас бла тенг этеди. Аны ашха-суугъа узалгъанына, ариулугъуна къарап, Эртуу бла Жыгъылмаз мыйыкъларын бурадыла.

Бир кюн Эртуу узакъдан сагъынды:

– Ата эгечибизни кёрдюк, жашауун билдик, – деди ол. – Даулеге табу, энди Лепокай уста бла бир сёлешип кёрюп эдик.

Лабиян Къандок, не эсе да бир айтырыгъы болуп, айтыргъа да суйюп, айталмай тургъанча, мычыды.

Къандокну ич арсарлыгъы болуп, сагъышлы жашагъанын жашла ары дери да эслей эдиле. Аны сёзге тыйгъанда уа, ол, кёл толкъугъанлай, толкъуп, тегюлюрге аздан окъуна къалды. Дагъыда, кесин тыйып, Эртууча, узакъдан эсгертди:

– Асман къаяны башына жол тапхан... аны туюбуне аягъы-къолу байланып кетеди... Жол тапдыргъан табылса уа... ол, тартыш атла санларын юзгюнчю, жамауат аллында жаза чегеди. – Эртуу бла Жыгъылмаз, жолгъа чыкыгъанлы да, ёлюмню бетине биринчи кере къарагъанча болдула. – Мен, келиним ючюн деп, ант бузгъанма. Иш Туранбай бла мен баш тайпаладан болгъаныбызда да туююдю. Ата-бабала бегитген низам алайды!

Жыгъылмаз, тезалмай, Къандокну жагъасындан тутханча, алай айтды:

– Тейри-лязим, Къандок, келген да этгендиле бери адамла, аякълары-къоллары байланып, къаядан кетгенни къой, элге баш болуп да къалгъандыла... Низамнизам десегиз, бери келгенле, агъачдан келген сунасыз! Биз... Сона Лабийни хапарын билген жашлабыз!

Къандокну сакъал жюлген кюню эди да, уятлы болуп, бети къызаргъанын жашыралмады.

– Мах деп бердинг, жигит! – деди.

– Ёзге уа! Къарайбыз да, ханлыкъны ханлыкъ этген келгенледиле! Низам деп жомакъ айтасыз, келгенлени уа сюесиз! Сора... бизни жырчыларыбызны тутмакъ этип нек турасыз?

Жыгъылмаздан бир палах чыкмай къалмазлыгъын билип, ичин къоркъуу алып тургъан Эртуу секирип ёрге турду.

– Не сейир хапар айтаса, Жыгъылмаз? Бизни жырчыларыбыз...

– Алайды, сизни жырчыларыгъыз бизни тутмакъларыбыз болуп турадыла, – деди Къандок. Ишни болушун айтыргъа Жыгъылмазны чарлауун сакълап тургъанча, женгил башлады. – Туранбай бла да ала ючюн жау болуп турама.

Болсада Къандок, Туранбай бла жаулугъун ачыкъ этерден алгъа, тиширыуланы кеси отоуларына ашырды. Табия, жашчыкъны кёюнуна алып олтура эди да, аны бёлейим деп чыкъды. Къудас да кетди.

– Биз жууукълабыз, – деп, Жыгъылмаз Къандок кеси айтханны эсгертди.

– Бютюнда аны себепли къыйынды терслигим, – деди Къандок. – Бютюнда аны себепли таукелме ант бузаргъа!

– Ант бузаргъа?

– Тюзюреги – элден чыгъаргъа! – Къандокну ангылагъан кыйын эди. Ол неда къонакълары бла арасын айыра эди, неда, кимден эсе да кесини дертин алып ючюн, аланы нёгер этерге сюеди.

– Сора сен бизни къонакъ этмегенсе, жесир этгенсе, – деп, Жыгъылмаз, сёзню бютюнда буруш сала, бир зат ангыларгъа ашыкъды.

– Кийикёренде къонакъ бла жесирни айырмасы жокъду, – деди Къандок. – Бизни юйюбюзде уа аны айырмасы болургъа боллукъду. Дауле сизни тюз жолгъа салып, мени ыразы этсегиз... – Эртуу бла Жыгъылмаз, соруулу бола, тынгыладыла. – Туранбай бла мени арабызда, айтханымча, жаулукъ барды. – Къандок, жашлагъа не тежегенин айтыргъа ашыкъмай, жашына соруулу къарап, мычыды. Къараш сёз къошмады. – Сиз экигиз да – Къарашны къайынлары... Къайын деген а – къарындаш!

– Биз да алай сунабыз, – деди Эртуу.

– Къарындаш, къарындашны къаласы! Мен танымагъан Добуллуну кызы Къудас мени юйюме къууат келтиргенди. Былай айтайым: ол Кийикёренни, жюз жылланы тёгерегинден жел къакъмай, къакъсып тургъан барамтагъа жангы хауа ургъанча этгенди. Аны къачыды сизни бла да былай ачыкъ сёлешдирген. – Жыгъылмаз энтта да, ашыгып, бир адепсиз зат соруп къояр деп къоркъа, Эртуу кеси айтды:

– Биз санга... Къарашдан башха туююлбюз! Игилик унутулмайды.

– Суйген тиширыуунгу бетинден сора, унутулмагъан зат жокъду! – Жашы да тургъанлай, Къандокну алай ич сырлы сёлешгени сейир этдирди. Къараш, таш къаранчхалыгъын бузмай, атасыны ийнар сезимине эсленир-эсленмез ышаргъанын эседиле. – Мени Кийикёрен жорукъларына эрттеден жыйылгъан дауум барды да, кёп сёлешеме, – деди ол, баям, айтырыкъ затына жетип. – Эндиге дери ёмюрлени мен билмейме, Кийикёрен жашагъан эсе дуниядан энчи... жашагъан болур. Да, Дауле жарытсын жолубузну, дунияда жашап, дуниядан таша болуп турургъа жарамаз! Мен Кийикёренни къабакъларын ачаргъа сюеме! Туранбай аны унамайды! Аны себепли жаубуз.

Эртуу бла Жыгъылмаз излеген затладан эсе мында кёп да къайгъылы, къоркъуулу ишле болгъанларын ангылап, ала экиси да, бетлери кете, бир бирге къарадыла. Къандок бусагъатха дери да кёрюмдюлю адам

эди, оноучу, кюрешчи халы болгъан. Энди уа Къайбергенланы алларында тепмез къая кирик кёрюндю. Оюн ишни айтмай эди ол. Хан бла Къандокну арасында жаулукъ, терен къарагъанда уа, Кийикёренни эндиге деричи тарыхы, жүрютген жорукълары, беклиги, тап, кесин сакълар ючюн, дуниядан энчи турургъа угъай демеги – ала бары да бир жанындан, ёмюр сюрююню бюгюнлюкде ёсюп келген эллик излемлери экинчи жанындан, – бир бирге къажау атышмы-тутушму деп сюелгендиле. Тюзюн айтханда, къан ийис эте эди ол халлы ёрелешуу-бетлешуу. Уруш этмей, Туранбай да берлик туюл эди ата-бабала аны боюнуна салып кетген низамны; уруш этмей, Къандок да ачаллыкъ туюл эди Кийикёренни къабакъларын дуниягъа. Къандок, баям, аны ангылай эди. Ангылай эди да, ажымлы ишни ачыкъ этерден алгъа, кесине нёгерле излей эди.

– Эл а, Къандок? Эл а барлыкъмыды сени ызынгдан? – Эртуу, Къандокну эллик, келечилик нюзюрлерин эшитип, кеси да жамауат адамыны кемине келип къалгъанча, эсли, оюмлу сёлешди. – Эл деген къара кючдю, бизни уллу атабыз алай юйретгенди. Тюз жол таплангынчы, эл къопса, артда жол угъай эсенг, жол салыргъа ыз да табылмай къалады деп.

– Халкъны къобарыргъа деп, аллай акъылым да жокъду, – деди Къандок. – Бюгюнлюкде Кийикёрен ачылып къаллыкъды деп, анга да алдатмайма кесими. Мен жаланда Кийикёрен кеси кесине жесир болуп тургъанын тюз кёрмейме. Тау элени арасында жолла бир бирге ачыкъ болургъа керекдиле. Мен излеген олду.

– Сен аны айтханлыкъгъа... Туранбай санга жау болгъан эсе... этип башласанг а? Ханла кеслери айтмагъан ишге тёзюп къоймаучудула.

– Алыкъа мен кёрген айыбы жокъду... Кийикёреннге жол ачаргъа унамай эсе... – Къандок, бир кесек оюмлап туруп, айтды. – Келиш къадарыбызгъа къарасакъ, ол да терсди деялмайма. Кийикёрен керегин табып жашар ючюн, кеси кесине тамам эди – кёгю, жери, ташы, агъачы, сабаны да болгъан. Анга кёре, таза халкъды, саулукълу, хунерли. Адетлери, жалбаруу къууумлары къаты жүрюген. Аллай элликни хапары тыш жерледе айтылып, жоллары да ачылгъанлай, аны иелерге суйгенле табылып къаладыла. Келгинчиле, Дауле сакъласын, бютюнда чалгъынчыла¹ бир, заманда иги

¹ Чалгъынчы – биреуню жерин иелер ючюн, уруш бла чапхан душман; къан чериу.

адетле келтирмейдиле. Сора биз, седиреп, къатышып къаллыкъбыз деп, аны тутады.

– Къандок, жанынга тиймесин, хан акъыллыды! – деди Эртуу.

– Акъыллыды, не сёз! Алай а дуниядан къачыу дуниягъа бырнак да этеди. Къачан эсе да ол шарт билине да болмаз эди, энди билинеди.

– Ол да тюздю...

Иги кесек тынгыладыла. Нарат чыракъланы, чырчыр этип, ёчюле-жана турууларында, дорбуннга ушагъан терен отоу тасхалы-къоркъуулу кёрюнеди. Жел къакъгъаны сайын, ариу жонулгъан къанга эшик, ачыла-этиле, нарат чыракъланы ары-бери эхчейди. Чыракъланы эхчелгенлерине кёре, кюйде олтургъанланы бетлери мутхуз къарангыгъа кёмюле-кёрюне, кечегеги ушакъ бир тюрлю ажымлы-обур хал алады.

– Тангнга жууукълашады, – деди, ушакъгъа кёшулмай, тап, солугъан тауушун да эшитдирмей, эшик арты табада олтургъан Къараш.

– Бизни келгенибиз бла байламлы, мында бир къауум ишле боллукъдула, – деди Эртуу, Къарашны эсгертиуюне эс бурмай. – Айтханбыз, жолубуз Тау Артына эди, кёкден буйрукъ болуп, бери тюшдюк. Бошуна болмаз. Лепокайны уланы айтып, мында къанлы иш болгъанын билебиз. Туранбай мурдарлыкъны башын жабып къойгъанды деп, Кажоклары айтхан олду. Биз Жантуугъаннга сёз бергенбиз, ишни ачыкъ этерге, къанлы ким эсе да, аны терслигине тюбетирге. Дагъыда биз... жырчыларыбызны азат этерге керекбиз.

– Къалай? – деп сагъайды Къандок.

– Бизге сени ыразылыгъынг керекди. Эркинлигинг!

– Юч кишини бирге... не хазна чыгъарыгъыз олжандан...

– Юч а нек? Тёртеулен болургъа керек эдиле!

– Тюздю, тёртеулен, – деп, сёзге кёшулду Къараш. – Бирлерин жолда ёлтюрген эдиле... – Жыгъылмаз, секирип, аягъы юсюне болду. Къараш, бушуулу ишни хапарын айтмай, аны кеси этгенча, къайырылды. Къараш, атасына туура къарамай, жаны бла сюелип тура, жунчуулу къымылдады. – Атын билмейме, бирлери кеси чапхан эди бизге... Биз аланы къуугъун атлыла сунган эдик...

– Азнауур! – деп, Жыгъылмаз эки жумдуругъун бир бирге урду. – Азнауур эди ётгюр болуучу...

Эки Къайберген да, бушуу-бушман болуп, баш ий-

диле. Пелиуан Азнауурну ауазы кѣулакѣларына эшитилип, кѣллери толду.

– Иш «Биреу кѣатын келтирир, биреу атын ѳлтюр» дегенча болгѣанды, – деди Кѣандок. – Аны бла кѣалса – не, Туранбай аланы жесир этип тургѣаныды айып, сейир да.

– Туранбайны жырчылагѣа не дауу барды?

– Айтсам, сейир этериксиз, – деди Кѣандок, бушуулу халгѣа аз да келишмеген жарыкѣ ауаз бла. – Харзаты да тамам жетишген Кийикѣренни жырчысы жокѣду! Ханыбызны уа – жыр бла жаны бир.

– Ётюрюкдю ол! – деди Жыгѣылмаз, жюрексинген ауаз бла. – Ётюрюкдю ханыбыз жырны суюди деген! Жырны суюген хан жырчыны бир заманда тутмакѣ этмез.

– Этип турады, кѣресиз, – деди Кѣандок, даулашып, тереннге кирирге суюмей. – Тилегенди, мында кѣалыгъыз, жерсинигиз, ююрлеригизни да кѣчюртейим бери деп. Намыс, сый берип да кѣргенди. Жырчыла унамагѣандыла. Хан да эришгенди.

– Олмуду тюзлюк дегенигиз сора? Кийикѣренде сау-лукѣлу, таза адамла жашайдыла дегенигиз! Жырчыланы тута эсегиз, терслиги болмагѣан адамны ташадан марап ѳлтюре эсегиз! Сиз чеклеригизни ачаргѣа суюмей эсегиз... тазалыгѣыгѣызны сакѣлар ючюн угѣай, айбыгѣызны билдирмез ючюн! – Жыгѣылмаз ахыр-ауал тепген эди. Кѣандокну юйюнде кѣонакѣ болгѣанын да унутханды.

– Сабыр бол, Жыгѣылмаз, – деп тыйды аны Эртуу. – Кѣандокну Туранбай бла жау этген да ишни алайлыгѣыды, кѣрмеймисе?! Сыйлы тамата айта турады: «Низам адам ючюн болса – ачыу», – деп. Андан эсе, жырчыла сау-эсен болгѣанларына кѣууанып, аланы азат этиуню жолун излесек игиди.

– Кийикѣренде нѣгер табарыкѣ туююлсюз, – деди Кѣандок. Ол, Жыгѣылмазны адепсиз сѣлешгенине огѣурамай, кѣаш туююп эди.

– Сизни кесигизден... сѣз ючюн, киеу...

– Биз ант бла байланыпбыз, – деди Кѣандок. Ол, баям, кечеги ушакѣны тамам болгѣаннга санап, жеринден турду. – Мен, Туранбай бла жау болгѣанлыгѣыма, жашыртын хыйлагѣа барлыкѣ туююлме. Юйюм бек кѣалагѣыз болсун. Ат, сауут-саба, кийим да берейим. Кѣараш да болушсун, киеуюгюз. Андан арысы кесигизни эрлик ѳлчемигизди.

– Сау бол, Кѣандок, – Эртуу да турду. – Сау бол... Дагѣыда...

- Айтыгъыз, – деди Къандок.
- Лепокай бла сѣлешсент эди. Биз аны юйюрю бла кѣчюрюп кетерге хазыр эдик.
- Лепокай бла... Кѣрейик, – деди Къандок.

VIII. АНТ

Къалай-алай деселе да, артдан-артха Жаргеллиде баргъан-келген кѣп бола башлагъан эди. Къартла сейир окъуна этедиле: Добуллу Къулемен тигинден бери аугъунчу, бу тийрелеге тышындан адам келгенди деп, ала билмейдиле. Энди уа Жаргелли жол къош кибики болгъанды. Эртуу бла Жыгъылмаз излеуол къууум бла кетгенли, ма бу экинчи келиудю. Алгъаракъда тюбюнден юч атлы келип, эки кече да къалып кетдиле. Бирлери, чалып, сѣзюн да ангылата эди, – Добуллу аны таныгъан окъуна этди. Танып, ала Къарачал ѳзенлеринден болгъанларын, бети тюрлене, билсе да, тасха сездирмеди. «Ажир юлюш жылкыбыз сюрюлгенди да, аны излейбиз», – дей эдиле. Иги къарагъанда уа, халлары жылкы излеген гѣзетчилеге ушамады. Ажир юлюш жылкы жаргел хастанлагъа бегитилип тургъан кибики, тѣгерекге-башха кѣз жетдире, элни адам санын сора эдиле. Кетгенде да, келген жоллары бла артха къайтмай, тар бла ѳрге сырындыла.

Бу жол а башындан сакъал-мыйыкъ энди ура башлагъан къойчу жашчыкъ келди. Ол къачан эсе да къошха келген адамладан Жаргелли деп эшитген эди да, сора-сурай келип жетгенди. Элгеча, келгеннге, кетгеннге да олий къараргъа тийишли болгъаны себепли, Бекташ аны Добуллуну аллына алып келди. Жаргелчиле олийни арбазына танг атарын да сакъламай жыйылдыла. Ала, къойчу жашчыкъны сакълап туруп, энди ол сейир хапарла келтиргенча, гебенеклерин юслерине жолда къаппай, бир бирге ауаз бере, алай келе эдиле. Келселе да, мында къойчу жашчыкъны таныгъан чыкъмады. Жашчыкъ, жаргелчилени кеслерича, сындырып, шатык сѣлешалмай эсе да, сѣзюн ангылатады.

Къаяла ичине бегинип, тыш дуния бла байламлыкълары болмай, ѳмюр сюрген адам жыйынланы сезгич болуучулары белгилиди. Жашчыкъ бош къаукъалакъ этип айланмагъанын, элни бу сабырсыз заманында Алтын Хардар аны бери бир белги бла келтиргенин сезгич жаргелчиле олсагъатдан окъуна ангыладыла.

Ангылап, бир бирге сорулу къарай, Добуллуну юйюне тобалыкыгъа келгенча келип тохтадыла.

Бек алгъа жашчыкъны аты Ортай эди. Атасын, анасын, тукъумун да билмейди. Бёленжер къолда къош болуп, къарт къойчу Гойто бла жашагъанды. Бир кече уа Гойто, жётел эте кетип, бууулуп къалгъан эди. Жашчыкъ аны, киришле тубюне суйреп, таш къабыр этип, бастыргъанды. Андан сора, къошда туралмай, Жаргеллини излеп чыкыгъанды.

Сейир хапарла эшитирге деп, тёзюмсюз жыйылгъан жаргелчиле чогыож болдула. Ол чакъда барысындан да хыбырт Табылды, бирле аны бери зор бла келтиргенча, къарыулады:

– Хапар айтмазлыкъ болуп, атангы башынамы келгенсе?

Жашчыкъ, кесине жекирип сёлешгенни эшитип, аны аман болгъанын билсе, Табылдыгъа жууап да этерик болур эди, хыбырт Табылдины насыбына, Ортай, алайны айырмагъандан, шош сорду:

– Не хапар айтайым да?

– Жаргелли деп кимден эшитгенинги айт, балачыкъ, – деди Баппу. Ортайны халына къарай кетип, жаны ауругъан болур эди, терен кючсюндю.

– Ортай, Баппу сормаса да, айтырыкъ болур эди къошда эшите, кёре тургъан затларын. Ол, кючсюннген Баппугъа къарамай, жекирген Табылдыгъа къарады да, жаргелчиле, Табылды хайт деп, алай сормаса, соргъанда да, жашчыкъны ичин бери чыгъаргъанча этмесе, бери бош келип, заманларын бош къоратханларына жарсып къаллыкъча, Табылдыгъа ыразы болдула.

– Бек алгъа бизге төрт атлы келген эди, – деп башлады Ортай. Добуллу, къалай эсе да кёзге кёрюнмеген бир къарелди жумдуругъу бла кёкюрегине ургъанча, тентиреди. Юйюне жыйылгъанлагъа бет этип, эшик арты табада олтура эсе да, туруп, жашчыкыгъа жууукъ барлыгъы келди.

– Төрт атлы дегенинг? – деп, ишекли бола, ёрге кётюрюлдю.

– Төрт атлы! – деп къайтарды Ортай. – Ала жырчылабыз дей эдиле...

– Асбаянлары! – деп, ауузу от чакыгъанча, неда, эшикле бери ачылып, жырчыла кеслери кирип келгенча, Дока алай сөлешди.

– Айтма къойчу муну, – деп, Бекташ, адамла да тургъанлай, киеуню алгъа чабып сёлешгенине ыразы болмады.

– Тёрт атлы бизни кьонакълыгъыбызны сакъла-
рыкъ да болур эдиле, нек эсе да, Гойто Кийикёренни
сагъынганлай, от тюшгенча, кетдиле.

– Къайры? – деп, Ортай аны билгенча, биягъы Та-
былды суху сорду.

– Билмейме... Къайтып келирле деп, Гойто бек сакъ-
лагъан эди.

– Сора уа? Сора уа, Ортай, балачыкъ? – Баппу, ахыр
солууун алгъанча, алай кючсюндю, бирсиле да эсерге
къалдыла.

– Жарым жылдан болур эди, жылданмы, кьошха
Жаргеллиден дагъыда эки атлы келген эди...

– Ала уа? Ала уа не айлана болур эдиле? – Бекташ,
атасыны тынгысызлыгъын кёрюп, аны ичиндегин айтды.

– Кьошда манга жетген жокъ эди. Манга жетген –
эчки кютген. Гойто кьонакълыкъ эт десе, аны этген.
Киргенде, чыкыгъанда эшитгеним болмаса...

– Эшитгенинги айт, терк айт, тейрини жеги болмаз-
лыкъ, – Табылдыны тепген кюню эди. Жырчылары
жойгъан ол жашчыкъ кирик, Табылды, секирип туруп,
аны жагъасындан алмагъа эди деген кьоркьюу да тюшдю.

– Ала-чола эшитгеним эки атлы алгъа келген тёрт
атлыны излей эдиле. Гойто уа... Ёллюгюн билгенча,
хапаргъа кетген эди. Бир заманда бир адамгъа да айт-
магъан жашыртыларын иш да. Жыл санагъан кер-
тиклерин да кёргюзтген эди. Ай-не, туююш бла бошал-
гъан эди ансы.

– Туююш бламы дейсе, кьуругъан?

– Алан, Табылды, санга не болгъанды?

– Эки атлы да кыпчакълабыз деселе... – деп, Ор-
тай эки атлыны терсликлерин ачыкъ этди. – Гойто
кыпчакъланы жаулары эди. – Жашчыкъ ичинден
айта тургъанына арсар болгъанын эсле, Кьозу, Табыл-
дыны кыызгъанын огъурамай, сабыр селешди.

– Сора жигит... атлыла жырчылары соргъанда...
Гойто не айтды?

– Гойто уа не? Жырчыла юйлерине къайтмагъан
еселе... аланы Аламан тейри Тюп дуниягъа алгъанды
деди.

– Аламан тейри дегени?

– Адамланы Тюп дуниягъа алыучу, эшитмеймисе!

– Ай, кьурусун Баш дуния! – деди Байкьюш, жыр-
чыладан тюнгулюп.

– Гойто аны несин билип айтханды, кёргенми эт-
генди? – деп, Къыран олсагъат окъуна аман кьууумну
башын кесди. – Мен бир затха ишекли болама, – деп,

сагъыш этди сора. – Бу Гойто деген... Биз билмеген Кийикёренни нек сагъынды экен? Асбаянлары ары чыгъып-затмы къайталмай тура болурла?

Ма былайда къабындыргъан эди Ахей саламны. Артда, Добуллуну шашдырып, Жаргеллини ажымлы этген отну жакъгъан эди.

– Мен билеме жырчылары жолда жойгъан Аламан ким болгъанын! – деп, суху сөлешди Ахей. Кёз жинклерин Къыран таба учурду. – Сиз Ахейни тели жаншакъ сунасыз, да, не сыйыт, Ахей билмегенин айтмайды.

– Ачыкъ сөлеш! – деди анга Эмен. Атыча, кеси да къаты болуучу Эмен ары-бери къыркъдыргъанны сюймеучу эди. Кеси да айта эди ичиндегин ачыкъ, узакъ-жуукъ деп айырмай, бирсиледен да излей эди аны. – Сен, Ахей, биз танымагъан киши туюлсе. Энди, Тюп дуниягъа кетер заманынг жетгенде, билгич болуп къалмагъан эсенг... Аллай закийлигинги да кёрмегенбиз. Айт, кимди бизни арабызда Аламан?

– Сен туюлсе, Эмен!

– Сора Къозумуду?

– Къозу да туюлду.

– Аланла, – дегенни айтып, Табылды бёркюн кёлуна алды. Юйню ичин тер ийисден алдыра, секирип турду. – Жаргеллини эрме дегени былайгъа жыйылыпсыз... Сангырауму болгъансыз, Ахей къантулукъну не айта тургъанын эшитмеймисиз? Бизден къайсыбыз эсе да, жырчылары, ташадан марап туруп, ёлтюрген болуп чыгъабыз!

– Къайсыбыз эсе да угъай, бирибиз! – деди Ахей, аз да жибимей.

Табылдины къутургъан ити, жипден ычхынып, адамлары башлары бла Ахейни юсюне секирди. Ол аны, жагъасындан тутуп, ёрге сюеди.

– Мен? Менми?

– Сен туюлсе, Табылды! Къой мени жеримде. – Ахей, Табылдины сингир кёолларындан ычхынып, кесин юйден тышына атды. Терк-терк атлап, кетип бара, артха да къарамай айтды. – Мурдарлыкъны башын Добуллу кичи туудугъуна этген тобалыкъда излегиз.

Жыйылыу башы хауле табылгъан жашчыкъ болуп, даулаш-жаулаш ёртени уа Асбаянны юсюнде къабынды. «Кёзден кетген кёлден кетер» дегенлей, энди Жаргеллиде жырчы бла аны эжиучюлери унутула да башлагъан эдиле. Ал кезиуде, аланы сурай, эл-эллеге адамла айланган эселе да, жанларына къоркъуу болур деген зат а эсе да жокъ эди. Тойгъа кетген жыр-

чыны жыл кёзюне къайтмагъаны не, аллай адамгъа кюнле къысха, кечеле жарыкъ. Ай-е, Эрбол бла Бекташ, къуугъун атлыла болуп, айланып къайтхандан сора, иги умутла юзюле, сакълагъандан ёзге амаллары болмай къалгъан эди. Энди, Ортай келип къалып, жангыдан жырчыланы ызларына жарыкъ ургъанлай, Ахей асыралгъан ёлюкню къабырдан чыгъаргъанча этди. Кимге ата эди ол ишеклик ташын? Добуллуну Гууагъа этген кеч тобалыгъында уа не болгъан эди аллай бир, артда аны хатасындан төрт уллу киши жолда жоюлурча? Соруу-сурау алай башланнгандан сора, элде кёп тюрю фатыуала айтылыргъа къалдыла. Бирле, алай болур амалы жокъду деп, шагъырей жаулукъну къатларына да къоймай эдиле. Бирсиле уа: «Аллай бир таша мурдарлыкъгъа чалыныргъа боллукъ эдиле ансы, төрт киши бир кирик, суу тюбюне батхан ташлача, думп болуп къалай къалыр эдиле?» – деп, шургу этедиле. Алай-былай эсе да, ишеклик кюч алып, эл кесини ичинде Асбаянны жояргъа боллукъ сылтауланы излейди. Тыш элледен заран жетер деп эслерине келмей, жырчыны элден чалпыгъаны, жоюлгъан эсе уа, аны, «Суу биямукъдан тиш тюшдю» дегенлей, самаркъау жырындан болгъан болурму деп, анга да къарадыла. Аманлыкъ чыкъса, жаланда Асбаянны кеси жастыгъындан чыгъаргъа боллукъ эди. Алай деп, арт заманда Асбаян кимге жыр этгенин, самаркъаугъа кимни алгъанын тергедиле. Аллайла кёп да бар эдиле, алай дерт алыргъа жаланда Къыранны кёлундан келлик эди.

Жырчы бла Къыранны арасында, хау, болгъан эди сёз. Добуллу кичи туудугъу Гууагъа кеч этген тобалыкъда Асбаян «Токъал эчки» деп бир чам жыр айтды. Токъал эчки – мюйюзсюз эчки деп, ол кюнледе кюлюп къойгъан болмаса, аны ким сюзе тургъанды?! Азлагъа жыр этмегенди Асбаян! Аны төгерек эшген жыр къамичиси кимге тиймегенди?! Тейриге табу, нохтабауун этип, башын жулуп къойгъан болмаса, жырчыны ким сюргенди?! Къыран а...

– Къыран ол башха ишди, – деп, Ахей, ачыкъ айтыргъа базынмаса да, ишеклик отун бютюнда ышырды. – Къыран десегиз...

– Кет, сени гымма буусун, Ахей, айыплы затланы туудура туурса, – деди Байда. Ол, кесин айыугъа талатып, сакъат болгъанлы, аны оюну, чамы да огъурсузгъа айланнган эдиле. Ичинде къарасын оюннга, чамгъа буруп, адамны алай бла эниш этерге суююучю къылыгъы

не заманда да бар эди, алай энди Байданы кёзбау жаратылышы, иги къайнагъан бозалай, борбайдан терк алады. Ахей Байданы айтханын тюз ангылады. «Айыплы затланы айтаса», – деп, ол, аны сёзюн къарыуламай, Къыранны айыплы ишин ачыкълагъанын ынтышлай эди.

Жыйыртмакъбет, арыкъсуу Ахей, узалгъан кибик этсе да, бир жерде бир иш тындырмай, аны ючюн а ауузун жетдирмей, оноу этерге кюрешмей къоймаучу, хырсыз киши эди. Олтургъан, тургъан жеринде къайгъы чыгъармай кетсе, ашы къарынына жарашмагъан. Ахейни алайлыгъын биле тургъанлай да, аны сёзюне къарагъанла табылычу эдиле. Ахейни жазасын бериучу, ол бузукъ сёлешип башлагъанлай, ауузуна ургъанча этиучу Къыран эди. Ол, Ахейни адамгъа санап, бир заманда жеринден къымылдамагъанды. Аны себепли, Ахей хырсыз эсе, ыспассыз эсе да, дертге жетгенде, къоркъуулу адам эди. Аны Къыраннга ич аурууу, дерти да бирге болгъанларына не сёз! Сейир этерчасы, Къыранны юсюнде ажымлы дау Ахейни хырсыз сёзю бла башланнганын биле тургъанлай, ол аны дерт этип иш а айта болмазмы деп, кишини эсине келмегениди!

Къайда да отну къабыныры къыйынды ансы, къабыннган бир этсе уа, жанары жел жетгинчиди. Асбаянланы келмегенлери, алагъа шагъырей жаулукъ болургъа боллукъу Жаргеллини жепи жерлерин къоймай, желни урдура башлады. Эллилени эсгериулерине да жан кирип, Гууаны тобалыгъында, «токъал эчкини» юсюнден жыргъа ким къалай тынгылагъаны, кёзкъаш – бары жангыдан сюзюлдю, барына багъа бичилди. Жырчыны хапарсызлыгъы узая баргъаны къадар, хау, ол кюн Добуллуну таш юйюнде болгъан иш жангыдан жаратылды – Асбаянны жояргъа боллукъ сылтауну тамыры Къыранны бахчасында табылды. Андан ары уа не, хыйланы тамыры Ёр тагыда базыкълана, Сокъур тагыда кёбе, Терен тагыда бутакъ айыра, Жайма тагыда къара къабукъ сала, Исси тагыда къатылана келип, ахырында Жаргеллини бары от жагъаларында отну ёчюлтген Къыран болуп чыкъды. Хау, жырчы жоюлгъан эсе, анга мурдар бичакъ билеген Къыранды, къырыллыкъ! Хунагъа жарашмагъан таш! Суу келтирген талыштак! Къызгъанчлыгъы, малкёзлюгю бла къан салыучу, кюйюк! Ансы Асбаян ары дери азланы къакъмагъанды! Азланы асмагъанды сёз асмагъына! Къыран а аны ючюн нек кёозургъа керек эди, дерт этип? Кёозуй эсе уа, мал салып, башын нек жулмай эди?

Элде жүрюген аллай чамланыулары эсгерип, жун-чугъан эдиле Уртай да, Добуллу да. Иги кѳууумну юсюнде юйюрге кенгеш, таянчакъ керек эди. Добуллу уа жырчыны жаны кибик кѳреді. Жаны кибик кѳре эди да, кичи туудугъу Гууагъа кеч этген, аны ючюн а элни саулай жыйгъан тобалыгъына аны чакъырып, тейриге да, туугъан сабийге да алгъыш этдиргенди. Жаргелли саулай жыйылгъанча, алай эди ол кюн Исси тагыда. Кѳууатлы, кефли Асбаян, тѳрде олтуруп, насият келтиреді; эски жырла айтады. Ай, гиди, дагъыда бир чам жыр айтхан эди кѳызгъанч, кюйюк адамны чалдырып, токъал эчки деп. Кѳыран а анда! Асбаян кесин кѳагъып жырлагъан сунуп, бузулду. Тынгылап кѳоймай, жырчыны кѳагъаргъа кѳалды. Не асыу, жырчы бла демлешип, ким хорлагъанды? Асбаян, узун мыйыкъларын буруп, кѳулакъ артларына салды да, кѳызыл ингилик чапхан уууртлары жырда бла чамдан толгъанча, кѳууатлы кѳрюне, эжиучюлерине кѳарады. Ала уа – эжиге туугъанча, енлери жыргъа алай жарашхан Алау, Ачау, Азнауур – масхарашыу теренге кетеригин ангылап, мыйыкъ тюплеринден ышардыла. Жырчыны ышыгъына бугъундула. Кѳыранны сый этер орунуна чыр этгени ачыу тийип, Асбаян той жыйынны сагъайтды:

– Болургъа да болур жырым сени юсюнгден, – деди ол Кѳыраннга. – Жырчыны кѳзю – жютю, сѳзю – батыр! Сен а, Арачунакъланы Кѳыран, жырны намысын эт да, бу халкъны юйюнге бир жый! Мени да чакъыр, нохтабаууму этип. Сора мен башха жыр айтыргъа да болурма! Сени кѳырслыгъынгы кѳарыуламай, борбайынгы, боюнгу махтарма! Ансы былайда, Добуллу кибик, сыйлы адамны юйюнде, кѳзюме-башыма тебинип... Неге ушайды?!

«Санга, тейри, хауле парийни тутуп да кесмем, – дегенни айтды Кѳыран, секирип, ѳрге тура. – Кѳырс эсем да, сингирме, сенича, быдыр кѳайнатып турмайма...»

Кенгжауурун алаша Кѳыран ол кюн тобалыкъда жыйылгъанланы юслерине ауарыкъ гыйылай кѳрюне эди. Кеси кѳыйыны бла жашагъан, малы, жери да болгъан элли, ол бир заманда да кишиге жалынып не бой салып киши кѳрмегенди. Адам хорлугъуна, самаркѳаууна угъай эсенг, юсюне кѳая оюлса да, тѳзюп, бойсунуп кѳалыр амалы жокъ эди. Ич аурууу болгъанча, туююлгенлей, ауур сагъышлы адамгъа ушагъанлай туруучу эди; жаратмаса, тюз кѳрмесе, уллу, гитче неда сыйлы, сыйсыз деп кѳарамай, кѳлюне келгенни артха

салмай айтады. Ол беримли да туююл эди, кишиден жукъ алыргъа да сыймейди. Аллай адамла не заманда да, не тюрлю жамауатда да бырнагыракъ болуучудула: аны тергемей да болмайдыла, тергеп, атха миндирирге да сыймейдиле. Элде бир тюрлю ажымлы не сылтауу билинмеген иш чыгып, къаугъа излегенле аллай адамны юсюнде бирикселе уа, артда аланы тыйгъан бек къыйынды. Къыранны бахчасына таш атмагъанла бар эселе уа, ала жаланда Къыран тилсиз уланы Кёкей ючюн кюйгенден къарангыды деп, аяп не жанлары ауруп, андан атмай эдиле.

Къыран кеси аллына къаллай бир бырناق эсе, аллай бир да тынгылы адам эди. Тышындан къарагъанда, кючбюсюреу, къаштуй кёрюннгени уа аны жаратылыш къылыгындан угъай, керти да, уллу ич мудахлыгъы болгъандан эди: жамауат бирча эсге алмагъанлыкъгъа, юйюрге къыяулу сабий атагъа, анагъа уллу къыйынлыкъды. Аны къатыны Эристин, жангыз жашчыкъ табып, къозлаудан тохтап къалгъан эди. Жангыз болгъанлыкъгъа, ол да тамам эди – жыйыннга къошулурча болса! Не медет, Кёкей деп, Арачунакълары аны кёкге кётюрселе да, ол тилсиз туугъан эди анадан. Огъесе сабийлигинде, тилленнгинчи, бир затдан къоркунуп, тили тартылыпмы къалгъан эди – энди Жаргеллиде аны ким айтырыкъды? Ауuzu селешмегенликге, Кёкейни башхасы тап болса, Къыран аллай бир да кюерик болмаз эди, не дегин, ол, ёсе, эр киши белгилери бегий келгени къадар, бет жапысы бекден-бек бузулады. Къыран аны жыйыннга къошаргъа сыймесе да, Кёкейни тыйгъан къыйын эди: ишлегенле кёрсе – ишлегенлеге, ойнагъанла кёрсе – ойнагъанлагъа къошулуп къалады. Балта тутса, балтасы, таш кётюрсе, ташы Жаргеллиде бары эр кишиледен онглу эдиле, дагъыда, ол тилсиз да, жапысыз да болгъанлыкъгъа, чёрчек эди бек, санлары къуш къанатлача къагъыла! Той, къууанч къууумлада да алай эди: чартлап, тойгъа чыгъар, къужур оюнла этер, жыйылгъан халкъны кюлдюре. Къыран а, жашыны алай эл гебсорткъасы болгъанына ичинден кюйюп, Алтын Хардар аны жангыз баласыны санларына аллай бир къарыу берип, тилсиз, жапысыз этгенине тёзалмай, кёлкъалдысы бетине чапхандан эди бары.

– Ай, жаман, – деп эсгерди ол кюнлени Добуллу да кеси аллына. – Арачунакъланы Къыран зыкъы эди, Жаргеллиде бир адам да болмагъанча! Къайын атабыз аны байталына къошаргъа къантор ажирни бош

бермей кьоймагъанды! Алай а ол, ташадан марап, мурдарлыкъ этер деп... Угъай, тейри-сыйыты, угъай... Ол ачыкъ адам айтыргъа боллукъ эди дауун: «Оюн оюн болса да, боюннга ургъан оюн туююлдю», – деп.

Гууаны обалыгъында Асбаянны Къыран бла сёз болгъаны, артда Къыранны къууанчдан, туруп, кетип къалгъаны кёп бармай унутулгъан эди. Ол угъай эсенг, Кёкейни кесине ийлешдирип, анга Жаргеллиде кимден да иги болуучу, «Къызымы санга берликме», – деп, эркелетиучю Асбаян, аны бла безиреп, биргесине тойлагъа да элтиучюсюн кёре эдиле. Къыран да андан артха Асбаяннга ёчюкленип, жукъ айтып, элде киши эслемегенди. Энди уа, Къыран Жаргеллиге тышындан келип, къайгъы башын ачханча, бир бирни кьозутуу, юсгюрюу кюч алды. Сёз жели Жаргеллини жепилеринден угъай эсенг, ожакъларындан окъуна уруп, гууулдай, кишиге сабыр оюм этерге кьоймайды. Айтмай, билдирмей, бир жары да кетмеучю Асбаян, элини тынгысыз боллугъун биле, хатасыз туруп, аллай бир ажашыргъа амалы жокъ эди деп, сабыр оюмлу Кьозу окъуна тюрленди.

– Ахей обурду, биз аны сан этмегенликге, – деп, Байда да кьошду.

– Ай, сени аллай бир талап, сау кьойгъан айыу жардан кетсин! – деп, Турушлу анга ыразы болмады.

Кьоншу-тийре да ол халлы кьауелек болуп, эски жарала ашлангъанларын эшитип турса да, Къыран кеси эл даууруна кьошулмай эди. Кьошулса, Ахейни ол бир урлугъу бар эди. Иш алайгъа кетсе уа, Къыраннга не башхалыгъы – Асбаянны ёлтюрюпмю бола эди мурдар, Ахейни ёлтюрюпмю? Игини, аманны ёлтюрсенг да, багъасы бир эди – мурдарлыкъ. Аны себепли, эл, жаншаргъа суюе эсе, жаншасын деп, юйюнден чыкъмайды. Чыкъса да, къара тынгылауну ийип, адамны бетине хазна къарамайды. Не ючюн? Кёкей, жаш-къуш ныгъышлада, билеклерин, чоллакълача, ары-бери ата, нени эсе да юсюнден айтыргъа кюрешгенин кёрюп, бютюнда ишекли боладыла. Къыран, терен ауузда бир къая тешигине кирип, Асбаянны Боркъулдакъ элинден къайтырын марагъанды дейдиле. Уугъа барса, эл эришиуледе илишан атса да, аны садакъ огъу жазмаучусун эсгередиле. Эй-а, Къыран садакъ окъла ишлеучюсю уа! Уллу Тарда андан уста жокъ эди, энди кьойгъанды ансы; жашыракъ заманында саулай элни садакъ окъ бла жалчытып тургъанды! Андан сора да... Жол, Са-рылгъы къаядан бери къутулуп, къая туюю Айдасуу

аягына бурулган жингирикде иги кесекте таргъа ктысылып, башындан чѣп тюшсе да, адамны башына тиерча, алай келеди. Дерти болуп, адамны мараган, ол жух бла ёрге чыгып, эринде хуна каласа... Дертлиси ырбын жолга киргенлей а, аудурсун хунаны! Къачар жери жокъ – тую къая, башы къая... Къыранны аллай усталыгы жокъду деп, ким айталлыкды?

Ачы хапарла Добуллуну кзулагына да чалына башладыла. Къыран аллай огъурсузлукъ этерине ийнанмай, аман сѣзю чыгарганлагъа чамланды. Элни бирлигине, келечегине иги умутла этип турганлай, аны чачарга, бѣлюрге боллукъ шугут хапарла жайылып, аны къарыуун алдыла.

– Кесинги кыйнама, ата, – деди Бекташ. Ол да эл сѣзюне эрикгенден тууган сыпыртма-сылхыр оюн-гача къарай эди. – «Эл сѣзю – элек, анга къараган – халек», – деп, шагъатха нарт сѣзю салды.

– Эс бурмай да калай кюйгун, тау эллени жулдузу бир жан кѣрмей батса? – Добуллу, алай деп, шургулу болуп турган кюнлерини биринде Эмен салып келди.

– Не дейсе, Эмен? – деди Добуллу, ол эшикден киргенлей.

– Не дерикме, чамланама! Сен не айтаса?

– Къыран аллай иш этерик туююдю!

– Сен тейри туюулсе, болушун айтырга!

– Ол кертиди, тейри туюулме! Аллай хапар керти болуп, Асбаянны жойган Къыран эсе, экиси да къаядан кетселе ыразыма!

– Эй-хей, Добуллу... Зорса да!

– Элибизге ауруу кирмез! Эл жаулукъ, тукъум жаулукъ мени бир кюйдюргенди!

Эмен кѣп тынгылады. Ауур эди сагышы.

– Не этейик? – Добуллуну аллай бир амалсыз болуп ким кѣргенди?!

– Сѣзю башын кесерге!

– Алга Ахейни башын кесерге керек эди.

– Къыранны юсунден ишекликни кетерейик да, Ахейге да сорурбуз. – Эмен, Добуллуну кѣзюне къарап туруп, кюшду: – Къыранны кишиге хатасы жетмегенин билеме. Алай... Жаргеллини жамауаты, орам-орам, тийре-тийре, чогула, соруша-согуша, юйлерине жыйылмазга жетгендиле. Олий таякны кѣтюрмесеңг... артда кеч болур... Жамауатны Жорукъга жый да, анда Къыранга ант этдир.

– Ай, гиди, быллай заманла да келе кѣреме, – деди

Добулла, жашыны олий таягъын кѡлуна алып, Эмени ызындан чыгъа.

Ол кюн, кюн ортагъа Жаргеллини халкъы Тарфык ёзенине Алтын Хардарны къаранчхасыны аллына жыйылды. Къыранны да алайгъа чакъырып келдиле. Добулла, ант таякъны кѣнделен тутуп, сюелди.

– Элибизде аман хапар жайылгъанды, – деп жюрексинди жаш олийни атасы. – Аман хапар аман ауруу кибики. Аны жайгъан, ким эсе да, ассызды... – Добулла халкъны нек жыйгъанын билген, билмеген да бар. Сейир уллу. Хапар жаяргъа ёчле да шум-шумалакъ болгъандыла. Ол шошлукъну хауасында Добуллуну буйругъу бютюнда огъурсуз эшитилди. – Къыран, азат мажюсю, былайгъа, мени къатыма кел! – деди ол, сур ауаз бла. – Мен, олий туююл эсем да, олий борчну алгъанма. Жамауатны бир къарты къадарда... Асбаянны, аны эжиучюлерин да сен ёлтюргенсе дейдиле! Кертимиди?

– Ол керти къалай болур?!

– Ол санга жыр этгенди! Дертинги ачыкъ айтханса! – деди Байда.

– Айтханма! Энтта да айтырма жалгъан жала жапханнга! Жырчы да, олий да болсун... Ма былайда Алтын Хардар кеси окъуна! Намысым бла ойнагъаннга сѣзюм ачыкъды!

Тарфык ёзени, чибин учса, билинирча болду. Тап, Добулла кеси окъуна, не айтыргъа билмей, жунчуду.

– Ант этсин! – деп къычырды аманууз Ахей.

– Саппа-сау бол, Ахей, – деди Байда, алгъаракъ чыгып. – Ант этсин!

– Хау, Къыран, ант этерге тийишлисе! – деди Добулла, эс табып.

– Ант да этмейме, сизни тели масагъатыгъызгъа тынгылагъан да этмейме, – деп, Къыран кетип башлады. Добулла, сабыр сѣлешип, аны артха къайтарды.

– Сени терслигинг жокъду, Къыран, билеме, – деди ол. – Кѣресе, элибиз кѡпханды. Жырчыбызны тас болгъаны азды деп, элибизни да бузмайыкъ! Сени антынг элге эс жыйдырыргъа боллукъду.

– Сен келгинчи эсенг да, санга ыразыма, – деп, Къыран артха къайтды. Бу жол ол, Бекташны аллында тохтап, жыйылгъан халкъгъа туура къарады. Сейир ангылашыныусуз эдиле анга къарагъан бетле. Огъесе сынаулу-осмакълы? Къыраннга бир кѡжур кюлкю тарыды. Алай кюлюп, аны Жаргеллиде киши кѣрменгенди. Аны кюлкюсю жыйылгъан халкъны да, Алтын

Хардарныча, таш къаранчха этип къойгъанча, бетинде бир кымылдауу болгъан адам жокъду. Къыран, кёз жашлары келгинчи кюлюп, жүрек кыйынлыгъын аны бла хорлап, къалай эсе да бир ич азапдан азат болгъанча, жарыды. – Мен не айтып ант этерге керекме? – деп сорду.

– Жырчыгъа, аны эжиучюлерине да хатам жетген эсе, Алтын Хардар мени былайда таш этип къойсун де! Таякъны тюбю бла ёт!

– Жырчыгъа, аны эжиучюлерине да мени хатам жетген эсе, Алтын Хардар мени былайда таш этип къойсун! – деп, Къыран энишге ийилди. Ол борбайлы бёкем адам, төрт бюкленип, ант таякъны тюбю бла кючден ётдю. Энди ол, бетин буруп, кишиге да къарамады. Кёкден келген ауазлагъа тынгылап, оюм эте тургъанча, Бекташ да алай сюеледи. Добуллуну хар заманда мудахлай къалгъан кёзлеринден жиямукъ тамычыла сытылдыла. Кёкей, атасыны къатына келирге адыргы этип, тамагъындан бери чыгъаргъа унамагъан сёзю чайнайды. Ай, кёкню сыйлы жулдузу, Кёкей ол сёзю бери чыгъарып айталса, хар зат да тап болуп къаллыкъ эди. Алай ол айтырыгъын айталмайды да, халкъ, анга къарап, ажымлы халын унутады.

Бекташ, табутамны аллында тохтап, жалгъан сёзчюлюкню сёкдю:

– Эсигизде тутугъуз, – деди, оюмлу. – Эсигизде тутугъуз, тау эллени башсыз этерик – жала сёзчюлюк болур! Тышындан келген къара душман бошду, элни ичинде жала сёзчюлюк жүрюсе, башчы баш болалмаз, эл а кесинден къарыусузну да хорламаз... – Алтын Хардарны аллында жаш олийни тиричилик дерслери жүреклерин ачыкъ этип, адамла бир ниетли болургъа сюе эдиле.

– Жалгъан сёз айтханны тилин бутдукъ эт, сыйлы тейрибиз! – деп, жалбарды Рирау, Уртайны къатыны.

– Элибизден кери кетер жалгъан сёзчюлюкню, – деди Кукуш, Азаткъушланы Саукелни къатыны.

– Ол ауруудан аурумасын туугъаныбыз, – деди Орас да. Чолпан, аны этегинден тутуп, сейирге къарайды. Айназаны ауурлугъу эсленеди.

Алтын Хардар, кесини сыйдам атлауучларына къарап, уюгъанды. Бир-бирлеге ол ышаргъан этгенча кёрюнеди; бусагъат андан таууш келликди деп, сакъаллы сабыр кишиле, бетлерин аны къаранчхасына кысып, солууларын ичлерине алгъандыла. Ол чакъда келген эди таууш! «Келгенди, хау», – деп, Добуллу тобагъа къайтды.

«Бош тилейсиз аны! Къабыл да этер эдим, сиз не тилегенигизни унутмаз болсагъыз! – деди Алтын Хардар, дорбун къаяларын зангырдата. – Не, табу, мен сизге берген кечимни былайдан кетгенлей унутурукъсуз! Дагъыда чыгъарлыкъсыз жалгъан жала! Сиз алай ишленгенсиз! Тышыгъыз – тюз, ичигиз – къыйыкъ!»

Энди ол сакъаллы сабыр кишиле, жаякъларын къаранчхадан бери айыргъанлай, Алтын Хардар аланы жер къаны этип къоярыкъча, къаягъа бютюн къаты къаплана баргъан болмаса, бери айырылыргъа базынмайдыла. Ёлмей, асыралмай, Тюп дуниягъа келгеннге ушай эдиле. Андан чыкъсала, экинчи жашауларында таш, агъач боллукъча, бир бирге къараргъа да къоркъадыла. Алай тургъан эдиле, ким биледи, минг жылмы, бир жылмы, андан сора бек алгъа Бекташ туугъан эди жангыдан! Ол, силкинип, къаядан бери айырыла, эски къабын юсюнден атды. Эки аягъын кенг салып, къаяны къара чайыры болуп, жабышып тургъан адамланы юслеринден къарады.

– Оу-ий, аланла! – деп къычырды сора. – Биз бери нек келгенибизни окъуна унутханбыз, уллу тейрибиз ёзге не айтырыкъды? Биз Закий Жырчысын тас этген халкъ туюлюбюзмю? – Ол соруу сабыр Бекташны тилинден угъай, къаяны теренинден ычхынганча, адамлагъа жан кире башлады. Кеси да, къаранчха болуп, алайгъа битип къалгъанча, солуусуз тургъан Добуллу-ну бети жарыды. Бекташ, атасыны къатына барып, бетине тюрслеп къарады. – Биз, дейме, Закий Жырчысын тас этген халкъ туюлюбюзмю?

Халкъ бирем-бирем, экишер-экишер Добуллу бла Къыранны тегереклерине жыйылды. Къыран, Алтын Хардарны атлауучларына жууукъ келип, аягъы юсюнде андан кёп туралмай, оюла башлагъанча, энишгеден энишге болады. Тентирей кетип, Къаранчханы аллында тобукъланды.

– Жырчыны тас болууунда терслигим бар эсе, мени жанымы ал да, аны къайтар! – деп, жүрексинди.

Олий, таягъын булгъап, халкъны дауурун тыйды.

– Сени терслигинг бар эсе да, кечилгенди, – деди ол Къыранга.

– Жырчыны Баш дунияда къалдырыр ючюн, Тюп дуниягъа кетерге былайда ким да хазырды! – деди Байда. – Ай-е, тоба, жырчы къайтмай эсе, аллай хазырылыкъдан не файда?

– Сыйлы Хардар! Жырчыны сау-эсен къайтар, – деп, Къозу да табынды. Ол, таягъын бияры атып, Кесилик-

ге жууукъ барды да, кёкюрегин анга салып тохтады. – Къайтар жырчыбызны! Уллу Тар жырсыз къалмасын!

– Отубузну окъуна сыйыр аны ючюн! – деди Уртай.

– Ал отубузну да, керек эсе, жырчысыз къойма! – деп, Абустол да Уртайны тилегин къатлады. – Къайтармасанг да, – деп жүрексинди ол, – къайтармасанг да, эки азмычынг да, юч хашкенинг да кетерикбиз!

– Асбаян Байчини келечисиди! Аны жанына тиерге жарамаз!

Бу жерледе, Аштотур от жакъгъанлы, жырчыгъа къол кётюрген, жууап этген болмагъанды. Ёзге уа! Жырчыны жанына тийгенни элия уруп! Суу анасы, сууланы кьутуртуп, анга палахны эшиклерин ачар!

Тарфык ёзени аллай къычырыкъладан толгъанда, чыгырбаш къуш, къанат таууш этип, Добуллуну башына жете, иги кесек тегерек айланды. Кётюрюле барып, къая тишге кьонду. Добуллу, Къыранны тюрлене тургъанын кёрюп, анга тынгысыз эди да, бир такъый-къагъа эси бёлюнюп, къушну кютдю. Кёзден жютю Добуллу къая жухда аны туура кёреди; къуш да анга кёз къакъмай къарайды. Добуллу сескеннген окъуна этди. Къушдан къарамын алмай, жаны бла Къыранны къатына барып, жарсыды:

– Къыран, жууукъ юлюшюм, къушла къаллай бир жашайдыла?

– Сени жанынгы сакълагъан къуш бу жерледе санга дери да кёп жашагъанды, сенден артха да жашар, – деди къушну юсюнден Добуллуну хапарын унутмагъан Къозу. – Танып къарагъанча кёрюнесе? – деп сорду.

– Къыранны халы тап туююлдю, – деди Добуллу, эсгериулеге андан кёп берилирге суймей. Ол бюгюнлю бери да Къыраннга артыкълыкъ этилгеннге санап, анга башчы кеси болгъаны ючюн ачыулу эди. Энди Къыран, кесини элинде, тийресинде анга аллай ышаныусузлукъ болгъанын кётюралмай, кюйюп, ёлюмню къара бугъасына тагъыла тургъанда, не этерге билмей, бютюнда абызырады. Таш кылдылай, бекем кёрюнюучю Къыранны тюгю-башы юйюгюп, къаллай эсе да бир сансызлыкъ ауруууна кёмюлгенча, аны сейирине къараргъа жыйылгъан халкъдан айырыла эди. Тёммеги алыкъа мында, Тарфык ёзенинде, тура эсе да, жаны кетгенди. Добуллу, жетип, аны эки кьолтугъундан алды.

– Жашасын! – деп къычырды Къыран, тели болгъанча. – Къуш суйюнчюлюк айтады, суйюнчюлюк айтады...

Добулла, къаягъа къарап, къуш жухдан бери учханын кёрдю.

– Неден сыйюнчюлюк айтады, Къыран? – деди ол, алыкъа къушдан къарамын айырмай.

– Сыйюнчюлюк! – деп къайтарды Къыран. Алай энди аны ауазы сау адамны ауазына ушамай эди.

– Не этесе, Къыран? Сабыр бол, – деп, Добулла, мажарып, аны тобугъуна алгъынчы, ол жерге сойланды. Добулла, этген ажымына тюбеп, къайгъылы бола, Къыранны аллында тобукъларына чёкдю, аны башын эки тобугъуна алды. Къыранны бети терсее, санлары къурушуп бара эдиле.

– Ой, Добулла... Кёкей санга ам... ам... Ай жарлы...

Байда да, иш оюн болмагъанын ангылап, алайгъа сюрюндю да, Добуллугъа болушду. Ала Къыранны, тартып, таш юсюне салдыла.

– Тулпар эди Къыран, алай жалгъан дауну ол да кётюралмады, – деп, ауур ахтынды Баппу.

Аны бла тенг, Кёкей: «Майна!» – деп къычырды. Къыранны гузабасы бла адамла анга эс бурмадыла; тилсиз адам сёзню толу, шатык айтып къоялгъанын эслеп, сейир этмедиле; «Майна!» – деп, не затны кёргюзтгенине да къарамадыла. Алай а тилсиз Кёкей, жан къазауат этген атасыны къатына чапмай, тардан бери чыгып келген атлылагъа къарап, ол сёзню къайтаргъа къалгъан эди.

Тилсизни болмачы гузабаларына юйреннген жаргелчиле, анга эс бурмай, гыжы болуп, жан ала тургъан Къыранны юсюндедиле. Тарфык ёзенинде жыйын-жыйын болуп, Трамны къартлыгъын, биягъында айтхан жарсыларын сюзедиле. Кими жарсыйды, кими кёл кенгдиреди.

– Ётюрюк ант этгенди, Алтын Хардар а аны кечмегенди!

– Саппа-сау бол, – деди бирси. – Аламан тейрибиз, къуш сыфатха кирип, ётюрюк ант этгени ючюн, Къыранны жанын алыргъа келгенди!

– Аманлыкъ этерме да, къутулурма деп, киши да айтмасын!

Аллай камсык-кёлкенгди тобалаула дагъыда барлыкъ болур эдиле, чыгырбаш къуш, къаяланы бора таууш этдире, жыйылгъан халкъны башы бла жангьдан учмаса! Аны къанат тауушлары алындырып, Добуллу жамауатны аллына чыкъмаса!

– Тил тыйгъысызлыкъны ахыры ёлюмге келтирди, тынаргъа заман эди сизге! – деп, къаты-къаты сёлеш-

ди ол. Добуллуну ауазы къаранчха дорбунну теренинден келгеннге ушай эди. – Жала сёлешесиз, ёлгенни бетин да этмей! Тюзюн сюзмей, айтып къоюу – тау адамыны адети болуп барады... Къайтышмасакъ, ёмюр-леге да ол бизни къаракийим нёгерибиз болгъанлай къаллыкъды! Эс жыйыгъыз, аланла! Былайда бир эллибиз жала сёзю огуьундан ёле турады... Тобагъа къайтыгъыз!

Кёкей, суююнчу къычырыгъына киши тынгыламагъанын кёрюп, атлыланы алларына кеси чапды. Добуллуну жүрексинип сёлешгенинден уятлы бола, бир кесек эс жыйгъан халкъ, Кёкейни ызындан къарап, атлы жыйынны кёрдю. Бир къауумла, жан ала тургъан Къыранны къоюп, келгенлени алларына чыкъдыла.

– Сауду жырчы, сауду! – деп, алгъа чапхан Уртай, узакъ бармай, ташлы жолда абынып, жыгъылды.

– Алтын Хардар тилегибизни къабыл этди, жырчыбызны къайтарды, – деп, Уртайны юсю бла атлай, Эмен Асбаянны аллына бек алгъа жетди. Жетди да, айтыр сёзю агузундан алдыргъанча, жунчуй, мангылай терин жени бла сюртдю.

Асбаян да, аны эжиучюлери Алау бла Ачау да, Жаргеллиден чыгып кетгенли, кюн жарыгъын кёргеннге, сакъал жюлюгеннге ушамай эдиле. Жырчыланы ызларындан ат узуну тохтап, алай келген Эртуу бла Жыгъылмаз, кеслери атдан тюшюп, биргелерине келген адамланы да тохтатып, элни Асбаян бла саламлашма къойдула. Эл, жырчылагъа болуп, аланы эслеген да этмейди. Ала да, Эртуу бла Жыгъылмаз, эл, не эсе да, бир бушуулу иш болуп, анга жыйылгъанын ангылап, суйген адамларыны бетлеринде къууанч бла бушуу алышынганларына сейир этедиле.

Эмен, бек алгъа жетип, Асбаян ат юсюнде тургъанлай, аны бутуна жабышхан эсе да, Кёкей, аны ат тизгинин кьолундан ычхындырмай, къаугъа-гузаба этип, атдан кеси тюшюрюрге кюрешеди. Къууанч кирпичдеуюн тыялмай, алайгъа жете келгенни да къучакълайды. Асбаянны, баям, кёлю толгъан болур эди, сёз айтыр къарыуу табылмады.

Атлы жыйынны аллына юрюлген жамауат, болгъан ишни толусунлай энди ангылагъанча, шошайып, баш ийди. Асбаян, Къыранны ёлюм тахтасыны аллында ёре турукъ болуп сюелген Добуллуну къатына келип, адам бою аралыкъда баш ие, тохтады.

– Къууанчха кетген эдинг, Асбаян, къууанчха къайталмадинг...

– Дуния жоллары бизни оноубузда болмагъанларын ангылагъанма, – деди жырчы. Кёлю тола, энишге къарап, кючден сёлешеди. Бушуулу жамауатны ичи бла ётюп, таш юсюнде тюзетилип жатхан Къыранны аллында онг тобугъуна чёкдю.

– Билебиз, жангы жырла юренирге кетип турмагъанса, – деди Къозу. Тыш жерде жесир болуп, къарангы олжанда жыл тургъан Асбаян биле-биле тозурагъанды. Асбаяндан онглу Алау бла Ачау да туююлдюле.

– Тоба болсун огъесе, Алтын Хардар бизни жанлы болгъанын билалмай, – Баппу, ахтына кетип, жияп къалды, – Къыранны ажымлы этдик да... Къыран, харип, биз къаты дегенликге... къаты туююл эди.

Асбаян, халын жамауатха билдирирге суймей, арта ётдю да, атыны къатына барып, бетин аны жалкъасына букъдурду.

Ташлы жолда абынып, бетинден тийген Уртай, эрин тегереги, сакъалы да къан болуп, аны къатына келди да, ол да бетин ат жалкъасына букъдурду. Эртуу бла Жыгъылмаз ёзен къыйырында тохтагъан халларында турадыла. Биргелерине келгенле да, арбадан тюшюп, баш ийип сюелгендиле.

– Эй жамауат, ёлгеннге бушуу этебиз деп, келгенни жауламайыкъ, – деди Добуллу. – Не дейик, биз, эр кишиле, жол кёллю болгъанда, барыбыз да бирчабыз, ызыбыздан адам къарай болур деп жарсымайбыз. Не дейик, хау... Къырандан айырылдыкъ эсе да, жырчысыз къалмадыкъ... – Бийик бойлу Добуллу жамауатны юсюнден къарап сёлешеди. – Къыранны ичер сууу былайда тауусулду эсе, хау, аны дауун жырчыгъа не уа, тап, Алтын Хардаргъа да этмейик... Баш дунияча, Тюп дуния да сыйлыды...

Ол чакъда Къыран кёзлерин ачды. Жырчы таба къарады. Бетине ырахатлыкъ келгенча болду. Добуллуну оюмун тюзге санап, ёлгенни жумушун этерге хазырланган халкъ, Къыран, кёзлерин ачып, Асбаянга къарагъанда, къоркъунуп, шум болду. Бир адам бир зат айтыргъа базыннгынчы, Къыранны кёзлери, кеслери алларына ачылгъанларыча, кеслери алларына жабылдыла.

IX. ЧАБЫУУЛ

Андан ары кюнледе Къандок кеси да, аны юйюрю да къонакъланы кёзлерине хазна урунмай эдиле. Тур-

гъан отоуларына Этери аш келтиреди; тынгылагъанлай, салады, ашап бошасала, къайтып, адырланы жыяды.

Дагъыда бир сейири: бу арт ыйыкълада Кийикёрен ханлыгъында бир тюрю бир къаугъа чыкъмагъан кибик, чыкъгъан эсе да, аны хапарлыгъы жокъча, таууш эшитилмейди. Жантуугъан бла байламлыкъгъа чыгъып, бир зат билир эселе да, ол да кёрюнмейди. Огъесе Къандок аны да, бери айландырмай, тыйыпмы къойгъанды? Халны оюмлап, Къандокну Кийикёренде нёгер табарыкъ туююлсюз дегенин толусунлай энди ангыладыла. Кеси амалларына къойгъанына да сау болсун! Сакълау, къарау да жокъ, чабыуулгъа чыгъыу! Экеуленден жыйын болмаучу эсе да, Эртууну адамланы эниклеу, жаныуарланы, къанатлыланы тиллери бла селеше билиу хунерлери сау аскер жыйынны магъанасын тута эдиле. Эртуу кечегиде Туранбайны не бир башха кийикёренчи залимни ауазы бла селешип, не къыйын къабакъланы да ачдырыргъа боллукъду! Къандокну сёзю сёз эсе, экеулен да туююл ала, ючеулен – Къараш биргелеринеди! Къараш Жантуугъанны да табар! Тёртеулен! Этер ишлерин билген тёртеулен – тёрт батыр эр киши – бютюнда кечегиде зор къарыуду!

Алай кёлленип, Эртуу бла Жыгъылмаз чабыуулгъа хазыр болдула.

Кийикёрен къалын къарангыгъа батылып, юйде нарат чыракъла жандырылгъанлай, хар замандача, Этери ушхуур келтирди. Ючаякъ ашлаучукъгъа эт, шорпа, эки арпа галау салып, артха айланды. Ол да эшик юсюне жетерге, Эртуу, сермеп, аны билегинден тутду.

– Этери, алтын жүжөкчик, сен бизге бир зат нек айтмайса? – деди ол, ауазы бёлюне. Этери къолун жулуп алып къачмагъанына сейир этди. – Биз къалай ашайыкъ, сен бир зат айтмасанг? – Этери, билегин ычхындырыргъа кюрешмей, баш ийип, эшик жаннга къысылды. Нарат чыракъны жарыгъы, аны бетине тийип, эритип баргъаннга ушайды. – Бир зат айтмасанг, ашынга тийген да этерик туююлбюз!

– Къычырама, ий!

Эртуу артда къызны билегин алай терк бошлап къойгъанына, бети къызара, сейир этиучю эди. Этери, билегин къоркъутуп ийдирсе да, юйден арты бла чыкъды. Эртуу жунчугъаны кетмей, Жыгъылмазны да тюлю кёкюреги кюлкюден толуп, иги кесек турдула.

– Къаллай къызчыкъды! – деди Эртуу, тили кючден айлана.

Этерини тауруху ол кече аны бла кьалгъан эди. Кече белинде юйден чыгъа, Къандокну кьабакъларын-дан узаймай, Жантуугъанны белги бергенин эшитип, тохтадыла. Ол Къандок, келип, Лепокай бла селешгенин айтды.

– Нек кёрюнмей тургъанса? – деп, силкиндирди аны Жыгъылмаз.

– Къандок эркин этмейди, – Жантуугъанны ауазы къарангыда къаты эшитиледи. – Юйге жанлагъанны башын кетерликме деп.

– Хо, элт бизни юйюгюзге, – деди Эртуу.

Лепокай хапар соруша, таныша турмады. Эртуулары да сёзню къысха салдыла. Тебиреймиди ол Жаргеллиге? Тебирей эсе, жашы ючюн дерт алыуну къурайдыла. Хау, Лепокай сагъыш этгенди. Астуугъаннга жетген мурдарлыкъдан артха анга Кийикёренде жашагъан кыйынды. Къан алыргъа тюшсе уа – бютюнда.

Ала, Жантуугъанны да нёгер этип къайтханда, Къараш, тынгысыз болуп, арбазда эди. Бары да, баш отоугъа жыйылып, этилир ишлени сюздюле. Эртуу сорду да, Къараш Кийикёренде аскер, эгет, къарауул къалаланы болумларын, Туранбайны жюрюу-туруу, буйрукъ этиу, жаза салыу низамларын жангыдан къайтарып айтды. Къарашны, Жыгъылмазны, Жантуугъанны тынгылатып, къаратып, Туранбайны, аны аскер башчысы Алпбазурну эниклеп, ауазларын, кымылдауларын къатлап ойнады, жарау этди. Къараш кюлюп къата эди. Барысы да бек таукел эдиле.

– Биринчи чабыуул олжан къалагъады, – деди Эртуу. Жантуугъан, мудах болуп, Эртууну кёзюне къарады. Аны къарындашы ючюн дерт алыргъа ашыкъгъанын кёрюп, ангылатды: – Къанлы ким эсе да, анга да табылыр жаза, сабыр бол, – деди. – Биз, Хамукну табып, андан да игиси – Жансияны къолгъа этип, ишни болушун ажымсыз билирге керекбиз. Къанлы ким эсе да, жангылмазча.

Ала, башларына башлыкъла чулгъап, Къарашны жол усталыгъы бла олжан къалагъа жетгенде, танг жууукълашхан эди.

– Хан келеди! – деп кычырды Жыгъылмаз къабакъ аллындан.

Къала бурууну ичинде адам тауушла эшитилдиле. Чырахтанла ары-бери сюрюндюле. Къабакъ эшикле ачылдыла.

– Тёгерекге-башха сакъ болугъуз, адам айланмасын, – деп бегитди Эртуу-Туранбай, жыйыны бла бу-

руу ичине кирип. Эгетледен к'айсы эсе да томпа жаныуну ат юсюнде Жыг'ылмазны башлык' ичинден аз к'ерюннген к'езлерине тутама дегенлей, Жыг'ылмаз аны к'амичи бла алай сермеди – ол, томпаны к'олундан тюшюре, бияры чартлады. Бирси эгетле, аны к'ерюп, кечеги к'онак'лаг'а жумушак' уг'ай эсенг, халал ок'уна болдула. Керти да хан кеси келгенине ийнанып, жук'улары женгил аязды. Т'егереклерине айланyp, буйрук'ларын этерге хазыр болдула,

Олжан к'арангылыг'ында Асбаянланы не халда болг'анларын к'ерюрге, билирге амал жок' эди. Аяк' тюплеринде салам шыхырдаг'андан, к'ала к'абырг'аларындан ург'ан суусун сууук'дан – аланы не кюн к'ерюп тург'анларын билирге к'ыйын туююлдо. К'ерюп, билип да не, жарсый туруг'а заман жок' эди. Эртуу, Туранбайны к'абындан чык'май, буюрду:

– Сюрюгюз быланы тышына! Терк! Кеслери атлаялмай эселе, к'етюрюп чыг'арыг'ыз! Ых дегенни башын тайдырлык'ма!

Тутмак'ладан к'айсы эсе да т'езалмады:

– Башы тайг'ан айып туююлдо, сени кибик кюйсюзню хан этип тург'ан элге уа итим сийсин! – деди.

Эртуу да, Жыг'ылмаз да, Асбаянны ауазын танып, ичлеринден к'ууандыла. Эртуу-Туранбай бютюнда сур с'елешди.

– Энтта бир с'ез эшитейим да, ит кимни ауузуна сиеригин к'ергюзтюрме!

Асбаян айтырыг'ын айтханды, энди ауузуна буштук' ок'уна этсинле!

Жесирлени, олжан чалдишден чыг'арып, бурууну к'абак' эшиклерине сюрдюле. Эгетле, томпа чырак'ла бла аланы бетлерин жарытырг'а бла к'алырг'а билмей, сюеледиле. Сууук'дан эсе да, к'орк'г'андан эсе да к'алтырай болур эдиле – к'олларында адыргымутхуз жаныула, кимни эсе да хыйласын тутарг'а кюрешгенча, ары-бери чабадыла.

– Ызыбыздан к'абак'ланы к'аты бегитигиз! – деп, к'ысха буюрду Эртуу-Туранбай. – Жесирлени мен кесим к'айтарг'ынчы, аланы олжанда болмаг'анларын бирле билселе, ким билдирди демей, ючюгюзню да башыг'ызны тайдырлык'ма! – Эгетле, томпаланы энишге ийип, «ханны» буйруг'ун толу алг'анларын билдирдиле. – Сюрюгюз жесирлени! – деп к'ычырды Эртуу-Туранбай жыйынына. К'ычырг'ан бла к'алмай, Жыг'ылмазны да, Жантууг'анны да к'амичи бла сермеген кибик этди. Ала, «ачыг'ан» тауушларын

чыгъармай, жесирлени, тюртюп-тюртюп, жолгъа салдыла. Бир зат да ангыламай, хайран болгъан Асбаян, Алау, Ачау, къадарларына ахыр бой сала, къарангы жолда абына-сюрюне барадыла.

Къандокну арбазына къутулгъандан сора, Эртуу, андан кёп тёзалмай, шыбырдады:

– Биз Бекташны жашларыбыз, Асбаян!

Асбаян, баям, эшитген къулагъына ийнанмай, жүреги да къарыусуз эте, сюрюшүп, Эртуугъа таяннганча кёрюндю.

– Алтын Хардарны аллай ахшылыгъын кёрсек эди уа! – деди Алау.

Отоугъа жыйылып, эшикни этдиле.

Жыгъылмаз, нарат чыракъны жилтиретип, отоуну жарытды. Асбаян, Алау, Ачау да энди, азап чегип, заманларындан алгъа къартайгъан адамла эдиле. Жырласала, эжиу этселе, ауазлары къонгуроу кирик зынгырдаучу кишиле, сёзлерин айыртып да айталмайдыла.

– Хапарыбызны биле болурсуз? – деп, Асбаян, жүрексинип къалды.

Къараш, аш юйге барып, уллу къазан бла отха суу салды. Аш-суу келтирди. Ючюсюне да бир отоуда жер хазырлады. Кийимле келтирди. Эртуу, аланы ючюсюне да жууунургъа болушуп, жатхан жерлерине тынчайтып, кеси алай тынчайды.

* * *

Экинчи чабыуулгъа биягъы заманда биягъыча чыкъдыла. Къараш айтханнга кёре, Жансия анасы бла юйде эди. Юйюр башы Миттяй къошда, мал бла. Хамук къачып эсе да, аны къайдагъысын атасы билмей амалы жокъ эди.

– Айтыр деймисиз? – деп сорду Жантуугъан, Миттяйны юйюне жете.

Кийикёренде бош эллиле арбазларына къабакъ салгъан адет жокъ эди. Жыгъылмаз, къарангы арбазгъа шош кирип, теренде эргенекге бугъуна, тохтады. Эртуу, эшик юсюне барып, Туранбайны ауазы бла сёлешди. Аны сейирине, юйден Алтын не Жансия чыкъмай, къолуна да чырахтан алып, Миттяй кеси чыкъды. Кече белинден озгъан эсе да, аны жукълагъан халы жокъ эди.

– Не ёлю жукъу этгенсе, андан бери эшигинги ачмай! – деп къычырды Эртуу-Туранбай ат юсюнден.

– Сенмисе, Туранбай? Игиликге болсун, не замансыз айланаса?

– Кетер кьолунгда жилтиреуюкню ары, кетер! – Миттай шорайгы жаннган чыракъны, Жыгъылмазгъа жууукъ, эргенек башына орнатды.

– Жюрюймюсе, башынг къан тѣлеуге тюшюп турса! Жамауат, Миттайны кьоруулайса деп, хан арбазгъа чабаргъа хазырды!

– Дауле шагъатды...

– Даулени кьой жеринде! Къайдадыла ол хайырсызла кеслери уа?

– Хамук Лыкъырги башында, жылкычыла бла. Къыз юйдеди. Оноуунгу сакълайдыла. – Экинчи такыйкъада Миттайны жюреги ишекли болуп, ичин кьоркъуу алды. – Аtdан да тюшмейсе, Туранбай... Кечегиде, жау арбазгъа киргенча, оюн этесе..

– Элни, къанын бузуп, аягъы юсконе салгъан бир бош тайпаны адамлары болмай, ѳз эгечинги кызы, жашы эте эселе... Сейирмиди ат оюн! – Ханнн бош кьутурмагъанын ангылап, Миттай чуусуз болду.

– Къыркъар айны аллыды, Миттай, – деди Эртуу дагъыда бир кесекден, ауазын жумушатып. Арбазда ары-бери огъурсуз жюрюгенин а кьоймайды. – Жамауат Элтурукъ къалагъа жыйылсын деп, кьоду салдыргъанма. Айны жетинчи кюню болжалыбыз. Ары дери Жансияны къалагъа элтеме. Хатадан кери болсун.

– Тангны буруну бла кьошха чыгъарыкъма... Ана-сы жангызды...

– Чыгъар бери Жансияны, чыгъар. Кийинсин да, чыкъсын дейме.

Миттай, ичгери кетип, иги кесек мычыды. Эртуу-Туранбай эгечи Алтын аны аллына чыкъмагъанына сейир этди. Эртууну дагъыда сейирине: Жансия, атасындан кьутулуп, кюнден чыкъгъанча, юйден бир тюрлю жулкьунуп чыгъа, жетип, Эртууну бутундан кьучакълады.

– Сууукъ суу ичип, тамагъынг бузулмагъан эсе, ауазынг бир тюрлюдю, Тура, – деди ол, кьолларын ѳрге узатып.

Эртуу, жукъ айтмай, аны, тартып, ат боюнуна алды.

– Жашха не деп билдирirme?

– Жашха да, бир адамгъа да бир зат билдирме. Мени бери келгеними, Жансияны къалагъа элтгеними да. Бусагъат кьошунга кет! Алтын да, энди анга къарындаш керек болмаз ансы, башын эшикге къаратмайды. Тюз этеди, бегитип кет, юйден чыкъмасын. – Эртуу-

Туранбай аны бла атын арбаздан тышына бурду. – Эшитемисе, Миттяй, мен, жамауатны жыйып, Хамукну аны юсюне кесим алып келгинчи, бир адам бир зат билсе, къан төлеуге кесинг барлыкъса! – Аны бла, атха къамичи уруп, къарангыгъа ташайды. Юч атлы да аны ызындан жутулдула.

Къандокну юйюне бурулгъан жингирикге дери, бир бирге сёз айтмай, атланы баралгъанларыча бошлап, алай келдиле. Алайда Эртуу, атдан тышюп, башлыгъын Жансияны башына чулгъады. Алыкъа эр къоюнунa кирмеген къыз тиширыу эсе да, аз да жумушакъ къаны болмагъан Жансия, ат боюнунда «Туранбайгъа» алай къысыла эди, – ол аны зинданнга атылып тургъан жеринден къутхарып келген кибикди. Эртуу тиширыуну сыйы жүрюмеген жерде ёсген жаш болса, Астуугъанны дертин ат юсюнде алып къояргъа да болукъ эди – къызны сыйлы къанын ат жалкъасына агъызып. Угъай, Эртуу аны, башын мор башлыкъгъа тумалап, кёзю жукъ кёрмезча этгенликге, адепсиз ишге бояллыкъ туююл эди.

Жетегейле жети айланып, танг тюбюнден белги берирге, ишлерин алай байтамал мажарып къайтдыла. Къараш, атдан секирип тышюп, къабакъны ачды. Эртууну ат тизгининден тутуп, арбазгъа кийирди. Жансия бийчени ат боюнундан шош алып, алгъадан жарашдырылгъан терезеси болмагъан терен гумугъа элтди. Анда тулукъ юсюне олтуртуп, башлыкъны башындан тешди. Кесини башы башлыкъ бла байланган халында, дып этмей, гумуну эшигин гам этип чыкъды.

Асбаянлары, аланы сакълай кетип, энди таянган болур эдиле, къаты жукълайдыла. Эртуу суу-салам эди, кёлеги аркъасына жабышып. Оюн туююлдю, сау кечени бичакъ ауузунда болгъан. Дагъыда кесин къаты тутуп, Жантуугъанны къатына келди, Къарангыда ауазы да таукел эшитилди.

– Бизни Жансия бла ишибиз жокъду, – деди ол къысха сур ауаз бла. – Ол бизге жаланда Астуугъанны ким ёлтюргенин айтыргъа керекди – Хамукму, Алпбазурму, кесими? Биз соруу этгинчи, сен аны къатында турлукъса. – Жантуугъанны жунчуп къалгъанын сезип, анга таукеллик берирча селешди. – Эр кишини дерт саууту жаланда бичакъ бла садакъ болуп къалмайдыла. Тиширыуну боюнун кесген адет да жокъ. Жансияны терслиги жокъ эсе, ол санга ачыкъ болур. – Сора, аны къоюп, Къарашха айтды. – Элт, киеу, бу жашны гумугъа, Жансиягъа нёгер керекди.

– Къараш Жантуугъанны гумугъа ашырды.

– Эртуу, Жыгъылмазны солума къоюп, отоудан чыкъды. Аллай бир арып эсе да, ол Этерини кёрюрге сую эди. Къандок, юйню бир къатысын алагъа къоюп, атла да берип, тасхалы-шахлы жумушларына жол ачхан эсе да, аны журтунда суйгенлерича жюрюрге эркинликлери жокъду. Зыккъыдан, суймегенден угъай, къоркъуулу болгъаны себепли. Къандок Туранбайны жауу болгъанлыкъгъа, Къандокну кесини жаулары да аз туююл эдиле. Алайлыкъдан низамны сакъламай болмайды.

Эртуу, шошчукъ тюшюп, Этери жатхан отоуну эшигине жанлады. Эшик къангагъа къулагъын салып, тынгылады. Тынгыласа уа, алай сейир! Танг къарангысы Асман къая башларын басып, къыз жукъусу татлы болуучу заманда Этери, жукъламай, отоучугъунда ары-бери айлана эди. Эшик хырезлеринден къызчыкъны тынгысыз солууун эшитип, жаны тамагъына тыгъылды. «Этери», – деп шыбырдады ол, сейирсиннгени сакълыкъ къарыууна бойсунмай. Отоу ичи шош болду. Этери атлагъан да, солугъан да этмей къалды. «Этери», – деп къайтарды Эртуу бу жол къатыракъ. Ичинде бир такъыйкъагъа хатху къычырыкъ чыкъгъанча болду. Дагъыда шошлукъ тохташды. Эртуу, артха кетип, къызыу аркъасын сууукъ къабыргъагъа къысды. Къалай эсе да бир тюрюк учузлукъгъа тюшгенча, солууун ичине алды. Хырез эшик акъыртынчыкъ жеппи ачылып, Этери андан бери сындырылды. Ол да, арлакъда къабыргъагъа къысылып, шум болду. Этери бла Эртуу алай сюелишип, нек сюелгенлерин, нек жунчугъанларын, жукъламай, бир бирлерин нек излегенлерин ангыламай тургъан арада къаллай бир заман озду? Экисини да уюп къалгъан эринлери, билселе да, аны айталлыкъ туююл эдиле. «Къач артха!» – дей эди Этерини жюреги. Алыкъа толмагъан, толсала, кёзтоймаз ариулукъ тежерик ёшюнчуклери, ол габара ичине эки къанатлы балачыкъны букъдуруп тургъанча, алай урадыла. Айхай, санлары айтханын этселе уа! «Не этесе? Уялмаймыса?» – деген эди акъылы, бери чыгъа туруп. Эси къычырыкъ-хахай эте тургъанлай, чыкъды, аны элтип баргъан суудан чыкъгъанча. Энди не этерин, не дерин билмей, гур деп, ёрге жанып кетеди. Жаны къайда эсе да, чырдылада, тёммеги – хуна къабыргъагъа таяндырылгъан кели баш!

– Мен сени къачырлыкъма! – деди Эртуу.

Учхун, аякъсыз тели сёзню ала экиси да тенг эшит-

диле. Бирча сангырау болдула, бирча уялдыла. Ёлюм бла жаратылыуну арасында, бууулуп, жукъ эшитмей, кёрмей тургъанча, ол а – ала бууулуп тургъан заман – ёмюр узуну созулгъанча, кёп кёрюндю. Эртууну сейирине – Этери къачмагъан эди. Этерини сейири – бу, дайым кюллюгю келип тургъанча, алай кёрюннген, къоркъа, тартына билмеген тыш адам: «Мен сени къачырлыкъма!» – деп, нек айтды деп ол эди. Сора ол-сагъатдан таш болуп, къатып къалгъанча, экинчи солуу алмай, къымылдамай нек къалды деп, анга да жунчуду. Дагъыда бир такъыйкъадан къонакъ жашха керти да бир зат болуп къалгъан сунуп, жунчугъанын, уялгъанын унутду. «Къайры?» – деп сорду, аны таба къымылдап. Къонакъ жашха бир зат да болмагъан эди. Ол, къуш учуп къоннганча, жеринден алай терк къымылдап, Этерини аллына келди. Къарангыда Эртууну бети анга акъ жилтинле учургъанча кёрюндю.

– Этери! – деди Эртуу, аны арыкъ инбашларындан тутуп. Этерини бек алгъа сезгени къонакъ жашны къоллары къалтырагъанлары эди. Ол а батыр кёрюннген къонакъ! – Этери... – Эртуу шыбырдап сёлеше эсе да, аны тауушу уллу юйге дери эшитилгенчады.

– Кетер къолларынгы! – деди Этери. Ол, сабий эсе да, уялкакъ эсе да, сакъалы, мыйыгъы болгъан Эртууча, бюлдюрго эте турмай, шатык сёлешди. – Мен танг атады деп тургъанма, юйге къараргъа!

Эртуу, бары эр къолайы бла: «Этери!» – дегенде, Къандокну, къамиш ёрюмдюклей, алыкъа ёшюнлери толмагъан субай къызчыгъына бары айтырыгъын айтып къояллыкъ суннган эди. Энди къызчыкъ, тасха билдирмей, кесин алай къоруулагъанда, бары батырлыгъы, жел сууургъан исси кюлча, сууурулду. Этерини инбашларындан терк алгъан къолларын къайры букъ-дурургъа билмей, амалсыз бола, дыбылдады:

– Этери, бизге сени болушлугъунг керекди...

– Не? – деп, терк сорду къызчыкъ.

– Кюндюз Кийикёрен журтларында айтылгъан халпарла... Ингирде ушхууур алып келгенде, сен аланы бизге айтырса...

– Охо, – деди Этери, терк айтмаса, ол андан ёнгелеп къаллыкъча.

– Бизни сёзюбюзню киши билмесин, охому?

Этери шошчукъ кюлюп къойду.

Эртуу къайтханда, Жыгъылмаз анга эшик юсюнде тюбеди.

– Нек тураса? – деди жарыкъ кёллю Эртуу.

– Турамыса, тамата къарындашын, барып, от бла ойнаса!

– Кёрюпмю тургъанса?

– Кёрюп тургъанма!

– Къоркъуп тургъанма де!

– Къандок юсюнге чыгып къалса, не этерик эдинг? Огъесе... ол бизге тасхачыла салмагъанмы сунаса?

– Тасхачыла саллыкъ болса, жашын бизге нёгер этмез эди.

Эртуу кичи къарындашын, кесине тартып, къучакъ-лады. Алай къучакълашып тургъан халларында юй тубюнде кийиз юсюне аудула да, айырылмай, жукъ-лап къалдыла.

* * *

Бийик журтну терезе кёзлеринден юйге жарыкъ киргенде, Асбаян, эки къарындашны, бир бирге битип къалгъанча, жерде алай жатханларын кёрюп, къууанды. Сакълагъан эди жашланы кече, ишни болушун билирге ашыгъа эди. Энди, танг да атып, жарыкъ бла бирге терезеден эл дауурла келе башлагъанда, бютюнда тынгысыз болду. Кюн жарыгъында кесин, нёгерлерин да кёрюп, Эртуу бла Жыгъылмазны алай жукълагъанларына да къарап, Асбаян жесирликден къутулгъанларына ий-нанды. Жашланы уятыргъа кёзю къыймай, олжаннга жортуулдан сора да, ишлери болур деп, сакълады.

Этери сахан бла ашарыкъ келтирип, хар замандача, тынгылагъанлай, ашлаугъа салды. Эртуу бла Жыгъылмазгъа къарап, ышарды. Асбаян аны эслесе да, уялтмайым деп, эслемегенча этип къойду. Жашла уа уянмай эдиле. Асбаян, Алау, Ачау аланы сакъламай, аууландыла. Кюн узуну юй къатны теренинде ким эсе да эшикни тую эди.

Терезе кёзледен ингир сериуюн ура башлагъанда, жукълагъанла да къозгъалдыла. Бирден секирип туруп, жырчыланы былайда кёргенлерине сейир этгенча, артха чегиндиле. Тенг туруп, сёз айтмай, къолларын кёкюреклерине салып, Асбаянлагъа баш ийдиле. Жукъдан хапарлары болмагъан жырчыланы тёзюмлери къалмагъан эди: азатлыкъмыды бу, огъесе оюнмуду? Эртуу, аны ангылап турса да, жукъ айтмай, мкююш тырхыкда чыккырны къатына барып, андан аякъ бла суу алып, ичди.

Бет-къол да чайкъап, аякъны Жыгъылмазгъа берди. Ол да, суу ичип, къол-бет чайкъады.

– Алтын Хардар жол берсе, кёп турмай кьутуллукъ-буз, – деп шыбырдады Эртуу.

– Иги ишни болжалгъа салма, – дерик эди Асбаян.

– Биз къайдабыз? – деп сорлукъ эди Алау.

– Къарт къатын сау болурму? – деп жарсырыкъ эди Ачау.

Эртуу, кишини да сёзге булжутмай, Жыгъылмазны ашыкъдырды:

– Бар. Жантуугъан ол къыз бла къалай тура эсе да, кёр. Аш элт.

– Не къайгъы этип айланасыз? – деди Асбаян.

Эртуу, Жыгъылмазны ызындан къарап, эшитмеген кибик этип къойду.

– Барын толу айтыргъа заман боллукъду, Асбаян, – деди артдаракъ.

* * *

Жыгъылмаз киргенде, Жансия, чалы кётюртмени аллында тобукъланып, жиляй, Жантуугъан да, хурулдап, жукълай. Ол келтирген ашын тулукъ юсюне салды. Жантуугъанны, жагъасындан тутуп, ёрге алды.

– Бу нек жиляйды? – деди, ачыуланып.

– Сокъурана болур. Астуугъанны Алпбазур ёлтюргенди. Мен сизге айтханла бары эл хапарладыла. Алтынны къаргъышлары керти, къалгъаны Алпбазур. Жансияны кеси алыргъа умут этип. Ол кече... кьутулуп, къачып баргъанлай, жетип, артыкълыкъ этерге кюрешгенди... Энди уа бу... Кесими къаядан атарыкъма дейди... – Жантуугъан аны барын асыры терк айтхандан, Жыгъылмаз, бир-бирде тохтатып, жангыдан тынгылай эди.

– Ётюрюкню бу айта эсе уа?

– Айтмайды! – деди Жантуугъан.

– Хамук нек къачып айланады?

– Аны билмейди.

– Билген а! – Жыгъылмаз, Жансияны къатына барып, аны башын ёрге этди. – Сен, къызчыкъ, Жантуугъанны сабийге санап, жомакъ иш а жарашдыра болурмуса?

– Жиберигиз мени! Мен жашаргъа суюмейме! – Андан ары, сёзю тамагъына тыгъылып, тылпыуу чыкъмай, жиляй, адыргы этип башлады.

Жыгъылмаз, гумуну эшигин ачып, аны ичине жарыкъ кирмеге къойду. Жансиягъа тюрслеп къарады. Аны бетинде алдау хыйласы кёрюнмейди. Ич азабы

кюйдюрюп, бетинде нюрю къалмагъан, къартайгъан тиширыу!

– Жансияны алыпмы кетериксе? – деп къоркъду Жантуугъан.

Жансия, эки саурсундан окъ тийип, эки жарасындан да къан сие тургъан кийиклей, жилимукъ кюйдюрген кёзлерин Жыгъылмазгъа къадагъанды. Жыгъылмаз, сарыулу болуп, Жантуугъаннга бурулду.

– Къайры алып кетерикме, Жантуугъан? Хамук не уа Алпбазур жууап бергинчи, турлугъу былайды

Жантуугъан, Жыгъылмазны жаз тилин айырмай, чартлады.

– Жансияны терслиги жокъду!

– Аны айтыркъла табылсынла, – деди Жыгъылмаз. Гумуда андан кёп тапжёнгер ойнаргъа суймей, чыгъып бара, айтды. – Жерингде бол!

Жансия, кётюртме аллындан секирип, Жыгъылмазны бияры чартлатды да, кесин эшикге уруп, чыгъар умут этди. Гуму эшикчикни бийик босагъасына абынып, жыгъылды. Жантуугъан, аны эки билегинден аяулу тутуп, ёрге къобара, Жыгъылмазгъа хыны окъуна этди.

– Къой эшикни да ачыкълай! Кесиби этербиз!

Айыу Жыгъылмаз, сейири уллудан, баш чайкъай, кетди.

* * *

Эртуу бла Къараш жылкы къошха жортууулну кесаматын эте эдиле.

– Туранбайны акъ ажири, хан эл къараулагъа, уллу байрамлагъа чыкмагъан заманда, жылкыда туралды, – дей эди Къараш. Асбаян эжиучюлери бла юйню терен тёрюнде олтурады. – Жолгъа чыкъса, хан жангыз ат бла чыкмайды, зытчау жыйындан бирле анга деп эки атны адежге алыучудула. Туранбай акъ ажирни, айып этмегиз, юйдегисинден да бек сюеди, аны аяулу жюрютгенден, тюзледе минсе да, сыртлау, ташлы жоллагъа башха ат жерлетеди.

– Гёзетчиле ненчаулан болурла? Сауут-саба къолайлары нечикди?

– Къайда къалай эсе да, Кийикёренде бичакъ бла садакъ жюрюйдюле. Къошда садакъ жюрютюп не этсинле, бичакълары болурла, токъмакълары, союлларызат. Союл туююшге, токъмакълашыугъа биз гитчеликден юйренебиз.

– Соргъанлыгъымды ансы, тюйюшюрге тюшмез...

– Ол игиди, – деди Къараш. – Союл тюйюшде кий-кёренчи эрлени хорлар амал жокъду. «Токъмакъ тийди – къан сийди», – дейдиле.

Эл тынчайыр заманнга, Къараш ючюсюне да атла жерледи. Жамычыла кийип, башларына мор башлыкъла къысып, къолларына токъмакъла алып, Къоллукъор жерлигине – Туранбайны жылкы кыошуна – атландыла. Бу жол Эртуу, Туранбайны кеси болмай, аны аскер башчысы Алпбазур болду. Къараш бла Жыгъылмаз – нёгерлери. Къошха жете, ала Эртууну-Алпбазурну ызындан ат узуну аралыкъда, зытчау атлылагъа тийишлисича, токъмакъларын да хазыр тутуп, тохтадыла.

Алпбазур базыкъ ауазлы, тюртдюм сёзлю, деменгили кишиди. Орта бойлу къатангы Эртуугъа, ауазы бла болса да, кёрюмдюсю бла кесин Алпбазур сундургъан тынч тюйюл эди. Аны себепли, ат юсюнде узагъыракъ тохтап, жамычы ичинден осмакълады.

– Къыйын ишли гёзетчиле! Кече келген аскер башчы Алпбазур эсе да, эки нёгери уа Туранбай ханны керти нёгерлери Бюйюк бла Бёдене эселе да, сиз ала-ны, ат суу ичер кемине, тай союп, сыйламазсыз! Тана кесип да, бауурларын майламазсыз! Сора не этейик, кесибиз да, ашыкъгъандан, атдан тюшмей эсек?

– Тана да болур, тай да болур, тюшюгюз, – деди гёзетчи, баям, къош тамата. – Кече келген къонакъ атдан тюшмей эсе, къонакъ тюйюлдю, жауду! – Эртуу къошда жаннган отну жарыгъында гёзетчиле токъмакъларын алып, къош аллына жыйышханларын эсledi. Тасха билдирмей, атыны ауузлугъун тарта, бютюн сур сёлешди.

– Тюшер эдик, аман къарынларыбызгъа да бир зат юзер эдик, ай, не сыйыт, хан Туранбай аллыбызгъа къарайды! Танг атдырмай, атланыргъа жору бар, узакъ кетер жолу бар! Жылкы атасы акъ ажирге мин дейле, Къая Жарылгъан Жол бла, Чегем бурушу къол бла ёзенлеге эн дейле, элле, журтла тап эселе, кёр дейле...

– Эй-хей, таланганла! Бизни башыбызны да бюгече жюлюмегендиле, ханыбызны ыразы эте билмегенле да биз тюйюлбюз, – деп, гёзет башчы да ауазын «Алпбазурну» назму халда сёлешиюне келишдирди. – Аtdан тюшмей осмакълагъан Алпбазурну былай кёрмеген эдик да, сыйлы ханыбыз Туранбайны буйрукъларына чола бола келмеген эдик да, ышхалыу... – «Алпбазур» гёзет башчыны тапжёнгер халын терк ёчюлтдю.

– Ышхалыуа анда боллукъса... атынг эсимден кетип турады...

– Бирсил тайпаны чунагъы Бозкъулан...

– Бирсил тайпаны чунагъы Бозкъулан, ышхалыуа анда боллукъса, жаншаргъа къызып, бизни кеч этсенг! Алпбазурну да кесинге жау этсенг!

– Дауле батыр сакъласын! Не этебиз?

– Жылкы арасы акъ ажирни тутугъуз! Адежге да Акътор бла Сарыжалкъаны алыгъыз! Бугъуп тургъан Хамукну да бери табыгъыз! Хан тебен элlege аны биргесине элтирикди! Атына минсин да, биргебизге тебигесин! – Эртуу-Алпбазур, атыны башын артха буруп, Къараш бла Жыгъылмазны алгъа келмеге къойду. Ала, къолларында токъмакъларын ойната, атларын шиш турдура кирди.

Бирсил тайпаны чунагъы Бозкъулан, къонакъ алып умутлу болуп, баз селешген кишиге ушамай, дыгалас этди. Гезетчиле, чабышып, жылкыгъа кетди. Къайдан эсе да Хамук да чыкъды. Къош ичинде жангъан отну бери аз чыкыгъан жарыгъында Хамукну бетин толу кърюр онг жокъ эди. Жыгъылмаз, къошдан бери чыкыгъан Хамук болгъанын билгенлей, токъмакъларын аны боюнуна жетдирирге кызыгъанча, тегерегине айланды.

– Не этесе, Бюйюк? – деди Хамук, абына, къош чалыгъа аркъасы бла жетип. – Огъесе Бёденемисе?

– Бюйюк сени сау-эсен кёргенине къууанады, – деди «Алпбазур» терк, Жыгъылмаз кычырып иер да, тасха билдирир деп кърккъа. – Тебиге, терк тебиге. Хан сени чегем жолоучулукъгъа биргесине элтирге сюеди.

– Эл къайгысызмыды? – деп сорду Хамук узакъдан.

– Къалай сунаса, Хамук? – деди «Алпбазур». – Сен, киеулюгюнгю ёлтюрюп, бери къачып тура эсенг... элни тынчлыгъынмы сораса дагъыда?

– Алпбазур, сенмисе алай айтхан? Сенмисе, мурдар? – Хамук къатында амалсыз болуп тургъан Бирсил чунакъларын кърлуудан токъмакъларын сермеп алды да, «Алпбазургъа» чапды. Жыгъылмаз ат юсюнден аны юсюне секирмесе, жетдирик эди токъмакъларын Эртууну боюнуна. Жыгъылмаз, аны жерге аудуруп, юсюнден баса, кычырды:

– Байлагъыз, байлагъыз бу итни кърлуударын!

Бозкъулан, Жыгъылмазгъа болушуп, Хамукну билеклерин буруп, артха тартдыла. Жылкыдан атланы

тутуп келген гёзетчилени тауушлары эшитилмесе, байлагъан да этерик болур эдиле. Алай ала, юч атны да адеж тутуп, сейир этерча, терк къайтдыла да, ташайыу къайгъыда, Хамук бла кюрешмедиле.

– Жашлагъа айт, – деди Эртуу-Алпбазур, – жашлагъа, эсгерттип, айтхан эт, жылкыгъа сакъ болсунла! Ашыкъгъаныбыз анданды, таргъа жау аскер кирген хапар барды. Сиз а, къошдагъыла, ханыбызны ашыгъышлы жумушларын, Хамукну телилигин да кишиге ауузугъуздан чыгъармагъыз! Жамауатыбыз алайсыз да тынгысызды... Нек турасыз, миндиригиз Хамукну атха. – Гёзетчиле Хамукну атха терк миндирдиле. – Даулеге табу, къоргъаш жыйын хазырды, – деди «Алпбазур», жумушап. – Битикле тик, башха жолубуз бек, ёмюрледен бери да душман аягъы басмагъан журтубузгъа къоркъуу жокъду. – Бозкъулан Алпбазурну ауазына ишекли болгъанча да кёрюндю, алай, къоркъуу бла сейирни арасында байланып къалгъанча, оюм этер къудурети жокъ эди.

Къарангы кече ат аякъ тауушланы эшитилгенлери болмаса, къымылдагъан къарелди барды деп, айыргъан кыйын эди. Бир бирге сёлешген да жокъ.

– Сен мени ёлтюрюрге элтесе, билеме, – деп, «Алпбазургъа» кёл ашай эди Хамук. Жыгъылмаз, аны ат тизгининден алып, жанаша барады да, ол аз да къымылдагъанлай, уруп, чёкдюрюрге хазырды. Хамук, аны биле, тынч бара эсе да, «Алпбазургъа» ёчюкленнгени кюч ала, ат юсюнде туралмагъаны эсленеди. – Къанлы Алпбазур! Шагъат къоймазгъады муратынг! Бюйюк, Бёдене, билип къоюгъуз...

– Ауузунгу тыймасанг, ёлюрге да болурса, – деп жаныды «Алпбазур».

Къошдан къычырыкъ эшитилмез жерлеге узайгъан болур эдиле.

– Эй-хей Алпбазур, Хамук санга не айтады? – деди Жыгъылмаз.

– Тюшюгюз атдан, тюшюгюз, – деди Эртуу да кеси ауазы бла.

Буйрукъ бла тюшгенча, атладан терк тюшдюле. Ат юсюнде къалгъан Хамук сейир этип да бошагъынчы, Жыгъылмаз аны атдан алды. Къарангыда бир бири бетлерин кёрмейдиле.

– Сиз кимсиз? – деди Хамук, аман тюшлеринден уянганча, эс жыя.

– Къонакъла! – деди Эртуу, сейир этерча адежлик бла. Хамук, кече былай къарангы болмай, Къарашны

таныса, кесин къалай жюрютюр эди, ким билсин. Былайда уа ол, Эртуу сёзюн да бошагъынчы, къолу бла къармап, аны тутаргъа кюрешди.

– Жау къонакъла? – деди ол. Алай эсе уа деп, кесин къорууларгъа сагъайгъан болур эди, къарангы шошлукъда бичагъы къын таууш этди.

Жыгъылмаз аны Эртуудан кери тюртдю.

– Къой, Мазы, аны оноун биз этерик туюлбюз, – деди Эртуу. – Къой, Лепокай сауду.

– Жыгъышханда хорлатханы ючюн къанлы оюн къургъан эр кишини... Угъай, мен аны къатында, атха минип, бараллыкъ туюлме!

– Оюнну мен къурамагъанма, Алпбазур къурагъанды!

– Сора нек къачып айланаса? Хан узакъ адамынг туюл эди да?

– Билмейме, – деди Хамук ёчюлген ауаз бла.

– Билесе! Санга алай керек эди да, къайгъырмай къойгъанса!

– Эл мени тели этгенди.. Алпбазур да къоркътутуп... Адам туюлме...

Эртуу, чабыуулгъа чыкъгъанлы, биринчи кере айтыргъа сёз тапмай къалды. Хыйла сынаулу кюйсюз Алпбазур жашны чалпытханы ачыкъ эди.

– Астуугъан а тюзмю эди? – деп, Хамук кесини хомухлугъун къоруулардан болду. – Эгечиме сёз тауусуп тургъанлай... нек чыгъа эди тутушургъа? Чыкъгъан эсе уа, эл кёзюнде намыс этсе эди уа? Бюгюн къайынын жыгъып, тамбла аны эгечин къалай къачырлыкъ эди?

– Сен кесинг... сен нек чыкъгъан эдинг?

– Мен чыгъып эдим ортагъа. Алыкъа манга ким чыгъарыгъын киши билмей эди. Къарасам – Астуугъан!

– Эгечинги бермей къояр эдинг! Ёлтюрюргеми керек эди?

– Артда оноу манга жетмегенди.

Жыгъылмаз, ары-бери къарап, кендираш ийисден алайлары къачан эсе да Косок Бечел чыкъгъан жерле болгъанларын ангылады. Кесек барып, тала сыртлыгъында деменгили чынар терекге урунду. Нёгерлерин чакъырды.

– Бу къыйынлыгъа не оноу этебиз, заман жокъду? – деди ол.

– Астуугъанны Хамук ёлтюрмегенди, – деди Къараш.

– Къараш, сенмисе? – деп къууанды Хамук. – Къараш, была кимдиле? Сен быланы биргелерине эсенг, узакъ адамла туюлдюле...

– Ол кеси ёлтюрмегенликге, ёлтюрюрге кьойгъанды, – деди Жыгъылмаз. – Терслигин билип, амал излейди.

– Терслигими билеме, амал излемейме, – деди Хамук. – Болушугъуз манга... Алпбазурну ёлтюрюрге!

Къарангыда, уллу чынар терекни шош шууулдагъанындан сора, жукъ эшитилмейди. Атлыла, ат жалкъаларындан тутуп, сагъышлы тынгылайдыла.

– Былай болсун, – деди Эртуу, иги кесек тынгылап, оюм этгенден сора. Ол, къарангыда хауаны къармап, Хамукну билегинден тутду. – Хамук, – деп, къаты, алай аяулу селешди. – Хамук, иги тынгыла, иги тынгыла да, артда ажым этмезча бол. Биз бери кишини къанын тегерге да келмегенбиз. Къалачыла излей, айлана келип, тюшгенбиз бери. Биз излеген уста – Лепокай. Келсек, аны юйюнде той орунуна – бушуу. Бушуу башы сенсе деп, изледик. Ийнандыкъ, сен туююлсе, Алпбазурду мурдар.

– Сиз аны къалай ёлтюрлюксюз, ол аскер башчыды?!

– Кёрюрсе! Ол туююлдю сенден излегенибиз. Сени эки сайлауунг барды. Бири – къылмышынгы билип, тынч туурса, экинчиси – къайгъы этерсе да, сени да ёлтюрюрге тюшер.

– Жансия саумуду? – деди ол, ишекли болуп.

– Хамук, сен мени не айтханымы эшитмегенча кёрюнесе?

– Эшитгенме!

– Эшитген эсенг... биз санга ышаныргъа боллукъ-бузму?

– Мен жесирме, ёзге не?

– Угъай, Хамук, Лепокай жашыны къанын алгъынчы, сен... къанлыса...

– Ой анам...

– Биз сени ананг да, Астуугъанны анасыча, сыйыт этерин суймейбиз...

– Манга кьоягъуз сора Алпбазурну эркинлигин!

– Аны эркинлигин биз Лепокайгъа берликбиз.

Энди къачыуну болжалгъа салыргъа амал жокъ эди. Бары жолларына ёртен салгъандыла. Ол, жанып, элни жарытхынчы, бу жерледен думп болургъа керекди. Къандокну алай таянчакъ – къая болгъан юйюрюн палахха кьояргъа жарамаз. Аны себепли, элде къайгъы чыкыгъынчы, ала чегем тюзлерине къутулургъа ашыгъадыла.

Эртуу алайда жылкы атасы акъ ажирге минди.

Акътор бла сарыжалкыагы кендираш талада кишен салып, Кыарашны юйге ашырды. Кыараш, барып, жырычыланы тебиретирге керек эди. Кыалгъан ючюсю Кыая Жарылгъан Жолну башында кыоргъаш кыалагы келдиде. Энди Эртуу Туранбай кеси эди. Ол, жылкыы кыошдача, кыарауул кыаланы аллында атдан тюшмей, жол башын сакылагъан эки кыарауулчуну тышына чактырды. Кыарауул башчы, жылкыы атасы акъ ажирни да, аны юсюнде «Туранбайны» да кырюп, типиски этди:

– Эй-хей ханыбыз, эл хатасыз болсун!

– Хата жокъду, эл тынчды, – дегенни айтды «Туранбай». Алпбазур мында болургыа керек эди... Келмегенмиди?

– Кырмегенбиз...

Эртуу, огъурсуз чамлана, атдан тюшдю.

– Минчи, батыр, ханны атына, – деди ол, кыамичи ойнатып. – Терк жетип, Алпбазурну бери алып кел! Дауур этмегиз, ол манга кеси керекди.

Кыарауулчу, бир жумуш этер кемине болса да, ханны атына миннгенине кыууанып, насыплы болуп, чапдырып кетди.

«Туранбай» кыалада бирси кыарауулчуну Кыая Жарылгъан Жолда томпачылагыа чапдырды. Ала да бери, кыалагы, жыйылыргыа керекдиде.

Кыалада кеслери кыалып, ала мекамны ичин сынчыладыла; ары кирген, чыкыгъан жерлени белгиледиде. Тышында, кызню кызге урсанг кырмезча, кыарангыды. Тегерекде кыайгылы шошлукъ тохташып.

Эртуу тасха билдирмесе да, аны ичин кыоркыуу алып, кыымылдауу кылюне башлагъанын эслеп, Жыгылмаз сейирге кыалды.

– Не этесе, Эртуу? Ёгюзню соя келип, кыуйругъунда бичакъ сындыргъанлай...

– Биз энди кесибиз туююлбюз, Мазы. Ненча адамны ажымлы этерге боллукъбюз? Олмуду дагыда... Боюнубузда борчубуз а?

Жыгылмаз, аны инбашын ийип, кыала ичинде, тели болгъанча, макъам тартып, аякъ бюкдю. Кыарауул мекамны таш кыабыргъаларын тепдиреди. Эртууну кылюн кытюрю ючюн!

– Кыремисе, Хамук, кыаллай бир кыарыуубуз барды! – деди, тепсеп бошап. Ёнге солуу эте, Хамукну кыатына келди.

Хамук жукъ айтмады. Томпачыла кыалагыа жыйылдыла.

– Барыгыыз юююгюзге, – деп буюрду «Туранбай». – Эркин этеме!

Ала да кетип, кёп турмай, Алпазур будуман этип жетди. Аны келген тауушун эшиткенлей, Эртуу кеси чабып, къаланы теренинде жилтиреген жангыз чырахтаны ёчюлтдо. Жыгъылмаз, Алпазурну аллына чыгып, аны ат тизгининден тутду. Алпазур атдан тюшгенлей, сермеп тутду да, жибермеді. Алпазур къарыулу киши болур эди, хайт деп, аскер жарауу да болгъан, алай Жыгъылмаз, бир тутса, аны жиберип къоярыкъ айыу туююл эди да, къымылдатхан да этмеді. Къарауул къаланы теренине тартып, аны эки билегинден темир ыргъакълагъа такъдыла.

— Санга не болгъанды, сыйлы хан? Не хатамы кёргенсе? — дей эди аскер башчы, жүрегі чыгып кетерге жетип.

Аны къычырыгъына киши эс бурмады.

— Экигиз былайда,— деди Эртуу Жыгъылмаз бла Хамукга. — Мен элге къайтыргъа керекме. Хайт дегиз! — Акъ ажирге минип, элге къууулду.

Кийикёренни ёренлери, тар, такъыр орамлары бу кечеги алааматлыкъгъа сейир этип, солуу алаалмай тургъанча, тунчугъупдула. Кечени алай шошлугъунда ат аякъ тауушла игида узакъгъа эшитиледиле.

Лепокай, Эртуу айтханча, юйюрю, мюкю бла да жолгъа хазыр эди. «Жантуугъан саумуду?» — деди ол, жашын Эртуу бла бирге кёрмей. «Къоркъма!» — деп, ишни болушун къысха билдирип, къыстау тебиретирге къалды. Ахыр сагъатда жияп башлагъан Сайлауну кыйналып тынчайтды, юйден кеси чыгъарып, арбагъа олтуртду. Къызла да, дауур этерге жарамазлыгъын билселе да, сытылып, Лепокайны сокъурандырыргъа аздан къойдула. Къалай алай болса да, улоуну къурап, ёгюзлени баш бауларындан тартып, арбаздан чыгъарды да, эл аягъына дери ашырып, артха айланды.

Къарангы жолда акъ ажир туякълары жерге жетмей барады. Асбаянлары арбазда эдиле. Къараш да биргелерине. Къачыугъа Къандокну юйюрюнден, киеуден башха, адам къатышмазгъа деп, келишим алай эди. Эртуу болалмады. Сылтауу Къудас эсе да, Этерини кёрмей, кеталмады.

— Бар, юйге кир, — деди анга Къараш, баям, къайын жигитини ич толкъууун анылап. — Бар, алыкъа кеч туююлдо. Майна, Жетегейле алыкъа айланыр кереклидиле...

— Къараш! — деп, Эртуу аны юсюне оюлду. Кесин кълонгъа алып, айтды:

— Сен Асбаянланы ашыра бар, мен ызыгъыздан жетерме.

Эртуу келин отоугъа киргенде, Къудас эшик юсюнде сюелип эди. Къарындашыннан туугъанла не этип айланганларындан хапары жокъ эсе да, эгеч жүреги сезип, тынгысызды.

– Сиз акъылданмы шашхансыз? Огъесе... – деди, кёлю толуп.

– Огъесе... къайын къызынгы чакъырчы, Къудас! Чакъырчы.

– Тели болма, Эртуу! Тели болма, балачыкъ!

– Чакъырмасанг, тели болгъандан да озарыкъма! Артда ажым этерсе...

– Дауле... Алтын Хардар... Сакълаучум болугъуз!

– Къараш мени бери кеси ийгенди. Чакъыр.

– От сала тураса, Эртуу. Этери телимиدي? Хычыуун атасы барды да!

– Ой Къудас, созма заманны...

Къудас, аны къоймазлыгъын ангылап, суймей тебиреди. Барса уа – тейри сейири! Этери, аны келлигин билип, сакълап тургъанча, кийими-суюмю бла эшик юсюнде!

– Къыз... эслеп чыкъ... Чыкъмасанг, жаш бир хатагъа къаллыкъды.

Этери, сёз да айтмай, Къудасны ызындан шошчукъ чыкъды.

– Мен энтта да келликме бери! – деди Эртуу, ауазы бёлюне. Ол, баям, жунчугъанын букъдурургъа Къудасны къучакълады. – Келликме, Этери!

– Оу, мен Дауле тобалыгъы боллукъ! – деп, ырыслады Къудас. – Юйюнге сау жетеригинги сагъышын эт, бала. Кийикёрен журтларындан энишге алыкъа киши къыз эндиirmeгенди. Эндиреме деген а сау къалмагъанды. Тели болма!

– Тели болурум болгъанды, Къудас, – деди Эртуу, кесинден аны аяулу айырып. – Эндирмеген эселе, энди эндирибиз. Дунияда бир жол да кеси аллына тапланмагъанды, кеси аллына бир иш да башланмагъанды. – Эртуу, къабыргъагъа къысылып, шум-шумалакъ болуп тургъан Этериге жанлады. Биринчи кере тюбешгендеча, эки кёлун аны иничке инбашларына салмады. Отоуну аз жарытхан чырахтанны жарыгъында къызчыкъны бетине къарады. Жанып кетерге аздан къалып тургъан, аны себепли чыракъдан эсе да иги жарытхан, къызыл ингилик чапхан акънюр бетине! – Мен Кийикёренни сыйлы адамларын элибизге сау-эсен жетдиралсам, кесим да сау къалсам... Мен санга келликме, Этери! Къандокну сыйлы журтун Жаргеллиге да сыйлы эте-

рикме! – Эртуу, олсагъат чыгъып кетмесе, тыйылып къаллыкъча, суху чыкъды.

Эртуу энди, Жансия бла Жантуугъанны гумудан чыгъарып, къарауул къалагъа Лепокайдан алгъа жетерге керекди.

Да, не дегин, тейриле бла адамла этген нюзюрле хар заманда да келишип бармайдыла. Эртуу, гумугъа кирип, сейир кёрюнюшге тюбеди: Жансия, Жантуугъанны да къаты къучакълап, чалы кётюртмеде терен жукъугъа кирип эди. Эртуу, уяларакъ болса да, нарат чыракъны аланы юслерине тутуп, иги кесек сюелди. Жантуугъанны дерти бла Жансияны кётюртмеде халы бирге аз да келишмей эдиле. Эртуу угъай эсенг, Дауле кеси туруп келсе да, Жантуугъанны Жансияны къучагъындан тартып алыр кючю не хазна болур эди. Къоркъуулукъужур сезимлеге бийлетип, Эртуу ненча такъыйкъа мычыса да, теркирек къачаргъа керегин эсден кетерирге жарамай эди. Аны себепли, сейирсиниген халын терк хорлап, жукълап тургъанланы, тартып-тартып, уятды. Тешинмей жатхан Жансия бийче, секирип, аягъы юсюне болду. Гумугъа Жантуугъанны ёлтюрюрге кирген къанлыны аллына тургъанча, Жантуугъаннга къалкъа болуп сюелди.

– Къарындашынг сакълайды, – деди анга Эртуу, башха сёз тапмай.

– Къарындашымы излеген сиз эдигиз... Мени не этесиз?

– Мен сени юйюнге къайтарыргъа борчлума!

– Мени юйюм... Жантуугъанды!

Кёрген кёзлерине ийнанмай тургъан Эртуу, эшитген къулакъларына ийнаныргъа да арсар болду. Кечеден тангнга дегенлей, адам ийнанмаз кирик тюрлениу болгъан эсе, ол иш аман акъылгъаamyды, огъесе, кертиси да, кызыны жүрегинде адам кючю къарымазлыкъ сезим туууп, ол анымы къоруулайды?

– Юйюм Жантуугъанды дегенинг? – Эртуу эшитген сёзлерине ийнаныргъа керек эди. Кюйсюз, шугут, къанжюрек деп, тиширыугъа не тюрлю адамсызлыкъны жакъгъанда да, ол эр кишиге бек уллу тасхалай къалады дегенни кёзю бла кёрюп, энди анга тюз багъа бичерге керек эди.

– Жантуугъан мени... эримди!

Эки кечени бичакъ ауузунда жүрюгенча, алай жүрюген Эртуу, санлары къарыусуз бола, арыгъанын биринчи кере билди. Мангылайына сууукъ тер чабып, не этерин билмей къалды.

– Жансия... мени былайда тапжёнгер ойнай туруп заманым жокъду.

– Жанымы алыргъа боллукъсуз, Жантуугъанымы уа сыйыраллыкъ туюлсюз! – Жансия Жантуугъанга бютюнда жууукъ турду.

– Ол бусагъат Кийикёренден кёчюп кетеди.

– Аны жолу – мени жолумду!

Жууукълашып келген танг Эртууну аякъ тюплеринде от жандырады. Къаны къызып, жукъусу аязмагъан Жантуугъанны эшик таба чартлатды.

– Чыкъ, заман жокъду. – Жантуугъан Жансияны къолундан тутуп тохтады. – Жашчыкъ, мен сени атанга къайтарыргъа сёз бергенме. Сёзюме табылма кьой да, оноунгу атанг этер.

– Барайыкъ, барайыкъ, жүрегими береги, – деди Жансия, батыр сёлешип. – Атанг, ананг да мени эриши кёрселе... бир бири къолларыбыздан тутарбыз да, Асман къаядан секирибиз! – Сора Эртуугъа айып этди. – Сиз манга зорлукъ этерге кюрешгенсиз... сиз да, атам, анам да, аскер башчы Алпбазур да... Къандок да, мени жесир этерге кьойгъан эсе! Этилген артыкълыкъны багъасына Дауле манга Жантуугъанны бергенди. – Ол, Жантуугъанны къолундан къаты тутуп, гумудан суху чыкъды.

* * *

Къачхынчы жыйын Къая Жарылгъан Жол башында къарауул мекамгъа жыйылгъанлай, Эртуу анда томпа чыракъланы барын жандырды. Лепокай, Жансияны кёргенлей, кьутуруп, бичагъын чыгъара, чапды. Ол чакъда: «Тийме!» – деген кычырыкъ къаланы таш къабыргъаларын тепдирди. Хамук Лепокай кесинеми чапхан сунган эди, эгечинеми – аны къалада тургъанладан бири да ангыламады. Лепокай а: «Тийме!» – деп, Хамук кесине кычыргъан сунуп, кычыргъанда да, буюруп, кьоркьутхан ауаз бла кычыргъанча, алай ангылап, аны юсюне такъыйкъаны жүзден бир кемине жетди. «Тиймеми дейсе, мурдар?!» – деп, тюз да жаныуарча гюрюлдеди. Жыгъылмаз, Хамукну бияры чартлатыргъа жетишип, Лепокайны Алпбазур таба бурду.

– Къанлынг Алпбазурду, Лепокай, – деди Эртуу.

Лепокай, жунчуулу бола, тирелген арада, Жыгъылмаз Алпбазурну къолларын темир ыргъакъладан бошлады. Аны белинде бичагъы бар эди.

Алпбазур, деменгили токъбет, къарасакъал киши,

ыргъакъдан ычхыныр-ычхынмаз, кесин Эртуугъа атды. Туз киштикден кьошагъы болгъан Эртуу бир жанына алай секирди, Алпбазур, кызыуу бла барып, Лепокайны кьолунда къылкыяр кьойчу бичакъгъа къагъылды. Лепокай бичакъны сабына дери къанлыны жюрек ауузуна батдырып бурду. Аны бла да къанмай, юй тубюне оюла баргъан къара къабан Алпбазурну боюнун тюз да малны боюнун тартханча тартды. Алайда тургъан эр кишилени бири да не сёз айтыргъа, не къутуруп къалгъан Лепокайны тыяргъа жетишмеди. Жантуугъан, Жансиягъа къалкъа бола, къабыргъагъа кысылгъанды.

Лепокай, этер ишин этип бошاپ, жаны жерине къайтханча, эс жыя, юйюрюню юсюне тохтады. Ол юйюрю бла кеси бир топ, Асбаян, Алау, Ачау бир топ, Эртуу бла Жыгъылмаз да бир топ болуп тохтагъандыла. Хамук, Жансия бла Жантуугъандан узакъ болмай, от орунну къатында сюеледи. Сёз айтыр къарыуу кишини да жокъду.

Бир чакъда Жансия, къаядан чартлагъанча, жеринден чартлап, чапды да, Сайлауну юсюне ауду.

– Жолуму акъ эт, анабыз! Мени терслигим жокъду. Дауле... шагъатды.

– Кет, кет, керахат! – деп, Сайлау аны юсюнден кери тюртдю.

– Астуугъанны къанын алгъанбыз, – деп, Эртуу керексиз гузабаны тыйды. – Была уа, Лепокай, – деп, Жансия бла Жантуугъан таба бурулду, – биз энди быланы бир бирден... – Эртууну сёзю ауузунда къалды. Лепокай: «Бу мени ёлген жашымдан иги жаш туююлду!» – деп, Жантуугъаннга чапды да, бу жол бары эр кишиле Лепокайны бирден тутдула. Тутмасала да, Жантуугъанны къачар мураты жокъ эди. Жансия, Сайлауну кьоюп, атасыны бичагъындан ёлюрге хазыр болуп, тепмей сюелген Жантуугъанны къатына барды да, аны кьолундан тутду.

– Бизни Дауле кьошхан эсе... аны дуниясына кетейик, кел! – деди.

Жантуугъан, арсарсыз, аны бла чыгъып тебиреди. Жансияны къаллай ажымлыкъгъа жол салгъанын иги билген Эртуу, аланы тыйып, экисини да кьолларындан тутду да, Лепокайны аллына келтирди.

– Кажок Лепокай, – деди ол терен сезимли, – мен билип, Бечелден келген, Баз, Абаз, Сайкен да санга кьойгъан осуят барды... Кечимлик! Жантуугъан, жаш эсе да, эрди, эр жолун кесме!

Къаны суууй, ичин адам ёлтюргенден сора болуучу сууукъ къалтырауукъ алгъан Лепокай, Эртууну эсли сёзлерине, тюш арасындача, шош тынгылай эди. Хау, угъай дер къарыуу да къалмай, ол арба чархха къы-сылгъанды.

Къыйынлы атаны аллай сагъатында аны къатына бирси къыйынлы Асбаян келди. Жесирликге тюшген-ли да, кесини жырчы болгъанын биринчи кере эсгерип, Лепокайны билегинден тутду. Аны къан жугъу бичагъын къолундан алып, къанын арбада салам бла сюртдю да, къынына салды.

– Энди тамамды, – деди ол, кесаматлы. – Кёк тей-риси Кюнелик буюргъан иш – бу къыз – келининг! Юйюнге келин болуп кирирге сёйген тиширыуну жау-лама! – Асбаян Хамук таба бурулду. – Бар сен да, жигит, юйюнге. Хомух болгъанма де соргъанлагъа. Дагъыда айтырса... Кийикёрен энди алгъыннгы Кийикё-рен бир заманда да болмаз...

Хамук, жипден ычхыннганча, терк чыкъды. Эртуу къарауул мекамны къабакъ эшиклерин кенг ачды. Эр кишиле, атларыны башларындан тутуп, Лепокай ёгюз-лени баш бауларындан алып, Къая Жарылгъан Жол бла энишге юрюлдюле.

Х. МИЛЛЕТ ТЁРЕНИ ЖУРТУ

Жаргеллиде ташха тамгъа сала билген жокъ эди. Аны себепли Лепокай, Миллет Тёрени Журтун ёрге ёсдюрюп, ал къабыргъасын къалап, аны ташдан жасалгъан тогъайбаш къабагъыны башына къужур тамгъаланы салгъанда, аны да тужурла сунуп къойгъан эдиле. Лепокай кеси айтыргъа боллукъ эди аны къабакъ эшиклени башына тишегени тужур туююдю, тамгъаладыла деп. Да андан не маза-магъана, Жаргеллиде тамгъа сала, тамгъа чыгъара билген жокъ эсе! Аны себепли къабакъ башында «Миллет Тёрени Журту. 1507 жыл. Лепокай» деген сёзле келлик заманлагъа деп тишелген эдиле.

Жаргеллиде Лепокайны таш жонуу къудурети айтыла эди ансы, аны ёзге хунери барды деп, кишини акъылына келмегенди. Къалачы Лепокай жаргелчиле тамгъа сала, тамгъа чыгъара да билирча заман терк жетмезлигин ангыласа, къалада жазыула угъай, къала кеси да ары не хазна жетсин деп, ташха тамгъа сала турмаз эди. Келир заманла кеслерин аллай бир нек сакъ-

латадыла десенг а, бу жерледе жылла акъырын бара эдиле. Бармай, тохтап тура эселе да, аны тергеген жокъду. Аланы акъырын неда терк баргъанлары, бармай, тохтап тургъанлары жаргелчиле къайгъы этер иш туюлдо – турмуш тиричиликлерине не уа тѣлю ѓсдюрююлерине хайыр не хата этмегенлери себепли. Дуния деген бир тѣгерек къуршоу эди – айны туугъаны бла толгъаныны арасында жол! Къуршоу тѣгерек да заманны жыллагъа, айлагъа, кюнлеге юлешир ючюн угъай, адам урлугъун Баш дунияда жашатыр ючюн айланады – айны толгъаны бла батханыны арасында жолну тюз, алжаусуз къурар ючюн. Анга кѣре, адамны жыл санын да киши сормай эди; кюз артында аны сюеген гебенлерин сормагъанча, мал тѣлюсюн сормагъанча. Мында жаланда жаз бла кыш алышына эдиле; къар бла жауун; андан къалгъаны бирча эди – бирча жагъа эдиле адамла от, бирча кѣтюре эдиле таш, бирча ѓле эдиле. Дуния алай бирча болгъаны себепли, жашырынлыкъ да жокъ эди мында. Бу жерледе жашыртынны атасы жашагъанды деп, киши эшитмегенди. Алайлыкъдан, бу жерни адамлары билмей, жашыртын от этерге, жашыртын таш кѣтюрюрге, жашыртын мал кютерге, жашыртын ѓлюрге амал жокъ эди. Алай амалла болмагъандан ары уа, жашыртын дегенни жашар кюню чыкмагъанды. Аны кибики, ѓлгенни бла туугъанны арасын да киши тергемей эди. Ол да, чегет бла кюнлюм арасы кибики, тюрленмеген бир жол эди; кече бла кюн алышыннганча, таймай баргъан, алышына тургъан: бири Баш дуниягъа келеди, бирси Тюп дуниягъа кетеди – жашау алай къуралгъанды, башха тюрлю болур амалы жокъду. Туугъанда тобалыкъ этгенча, ѓлгенде аш этедиле – сарнайла согъуладыла, дауурбасла уруладыла. Башха оюнланы тергемегенде, аш да иги къууум эди; терен къарагъанда, туугъаннга этилген тобалыкъдан эсе къайгъы аш кѣп да эркин, тынгылы болуучуду. Тобалыкъгъа келмеген, аны сансынмай къойгъан айып туюлдо, къайгъы ашха уа аягъы, къолу кымылдагъан келмей амалы жокъду. Жаланда туугъан бла ѓлгенни арасы тергеле эди; ол арада адамны жашауу, тиричилиги тура эди да, аны ючюн. Туууп, бу жерге келген хар адамны мангылайында аны жолу ызланады. Адам, къарап, мангылайын кѣрмегени себепли уа, ол ыз къол аязына да тюшеди, адам бир такъыйкъагъа да нек туугъанын эсинден кетермез ючюн! Ол ѓсе, жашай, жолун арыта баргъаны къадар, мангылайында, къол аязында да ызлары бирча кенге-

редиле, терен да боладыла. Мангылай ызлыкъла, къол аяз ызлыкъла да адамны кимлигин, къаллайлыгъын кѣргюзтген белгиледиле. Аны Уллу Тарны адамлары сабий заманларындан окъуна ангылайдыла: адам, Баш дунияда мангылайына жазылгъанны кѣрмей, Тюп дуниягъа кетмейди. Аны себепли тюз жашагъанны къолу, мангылайы да ачыкъ; къадар белгилери, сабан баразалача, терен. Терс жашагъан, мангылайын кѣргюзтмез ючюн, бѣркюн терен киер! Къол аязын кѣргюзтмез ючюн, къолларын жумдурукъ этип жюрюр. Алтын Хардар адамны къадар ызлыкъларын бир башха жерине салмай, мангылайына андан салады; адамны бар иши, турмушу, тиричилиги туурада болур ючюн. Хар жаннга бирча эди мангылай ызлыкъланы сыйлылыкълары! Аны себепли хар адам да бирча сакъ эди алагъа. Ачыкъ да, аз сѣзлю да андан эдиле адамла – аны мангылайы кѣргюзтеди барын. Жашау къуршоуну ёмюрлюк низамларына ишекли болгъан адам Ахейни мангылайына бла Къозуну мангылайына къарап къойса, тамам эди.

Бу жерлеге, аладан алгъа Къарачал ёзенлерине да башха жерледен келгенликге, Добуллу да ол тамырдан эди – мангылай ызлыкъларын Алтын Хардар кеси ызлагъан тукъумладан. Ыразы эди ол бары жоргъа, жорукъгъа. Жаланда алагъа жангы къан чапдырыргъа сюеди. Биринчи, аны себепли уа бек базыныусуз жангылыгъы – Миллет Тѣрени Журту эди. Ал башында, умут, кесамат къадарында туууп, энди уа, Тарфык ёзенине къууат сала, былай чыгып, ёсюп баргъан къала кертиликге ушайды. Ол тау эллени бирикдирип, бир тилли, бир тейрили, бир ханлы халкъ этерге деген умут эди, аны кѣзге кѣрюннген сыфаты! Уллу Тарны башында, Алтын Хардарны кѣз туурасында, ауушладан аугъан, тюбюнден келген бары дуния жоллары тюбешген Тарфык ёзенинде аллай къала ишлете эди кыпчакъ Добуллу! Къаланы ичинде, арбазында, Алтын Хардар бла аны арасында бары тышгери умутлагъа, ичгери тиричиликlege башлам берген кѣк тейриси Кюнелик, жер тейриси Ёзелик, суу тейриси Сууанек – бирге олтурургъа, кетгенни бирге ашырыргъа, келгеннге да бирге тюберге боллукъ эдиле. Тейриледен къалгъанда уа – бары тау эллени ысхылтылары! Иш алай къуралса, чачылгъан тайпала жыйылып, жангыдан ханлыкъ болурла, халкъ болурла, хакъ болурла деп, алай эди тилеги. Къала, бу жерледе атха миннген, алайдан дунияны къайсы жанына да атланырча, ашырыу журту да бо-

лургъа керек эди. Къаланы бийиклигинден, беклигинден, сукъланчлыгъындан къарыу, таукеллик аллыкъ эди хар адам, хар эл! Тартынмай, тырхам болмай, алгъа барлыкъ эди!

Добуллу кеси билмегенликге, биле эсе да, тангкёрдю этмегенликге, аны сакълагъан умутларына элтген, жетдирген тейриси бар эди. Алай туююл эсе, жомакъда кибики, бу ташы тужур жонулгъан, хар таш бир бири юсюне эни, эби бла келишип, къабыргъа ёсе баргъаны къадар, ол, къаланып бармай, жерден ёсюп баргъанча, тужурлары да юсюнде тууа баргъан къаланы, Лепокай кибики, бир бош адам, жер адамы ишлейди деп, къалай ийнаныргъа боллукъ эди? Къыш, жай да тохтамай баргъан уллу, къууумлу къурулушну туурасындан къарап, Добуллу ырыслагъан окъуна этеди.

Бир адамгъа, ёртенден къалгъан бир къотур ёрюмдюкге аллай бир игилик, жетишим тежеген! Ай-е, тейри къудурети, бар эди Добуллуну ёкюл тейриси! Болгъанны къой, Кюнелик да, Ёзелик да, Сууанек да биригип, жан сакълаучу, адамгъа кюч, таукеллик бериучю, юйюрге къууат кийириучю Алтын Хардарны кеслерини алларына чакъырып, Добуллуну жашауун, ишин да аны боюнуна салып, аманат этгенча, андан ары уа хар иги сёзню иги муратны, иги жолну къыпчакъ Добуллуну акъылына ол салып, жашауда бардырыргъа да ол болушуп келгенча, алай эди. Бир башха дунияда аны башлагъан ишине – Миллет Тёрени Журтун ишлерге – Лепокай кибики устаны къалай табаргъа боллукъ эди! Добуллу, излеуюл къурап, эки туудугъун – Эртууну бла Жыгъылмазны – Тау Артына ашыра туруп, умут окъуна этерикми эди, аллай уста табылыр деп? Ол да Тау Артында угъай, Кийикёрен кибики, бир тау элде! Добуллуну жанын сакълагъан, темир ишлеге да юйретген Мцани эл кеси сукъланыргъа да боллукъ эди аллай устагъа! «Жолну къайсы жанына салгъанын билмеген тели», – деп, Алтын Хардар манга аз кюлмей эди ол заманда!» – деп эсгерди Добуллу. Жолну да салып, Лепокай кибики устаны да хазырлап, жашланы да хатадан сакълап тургъанды. Излеуюл десенг, аллай излеуюл!

Миллет Тёрени Журтунда биринчи миллет кенгешге тау элледен келечиле сакълай, Добуллу, жангыдан жаш болуп, Жаргеллиде жангы жашау башлагъаннга ушай эди. Бирсиле да жаш кёрюне эдиле – Уртай, Эмен, Къозу, Баппу... «Услужух Саукел а – жууугъум», – деп эсгерди Добуллу. Лепокай да, аны кесине ушаш, арый-тала

билмеген бир тажал! Жаргеллини хайт деген жашларын төгерегине жыйып, хунерин алагъа да алдыра, танг къарангысындан ашхам жулдузгъа дери ишлейди. Сарылгъы къаялары уа огъарысы акъ мермер, элге жууукъ – алаша, таракъ къаяла. Айдасуу аягъына дери къызылсуу шырхы таш, жонаргъа тынч, тужур салыргъа да байтамал! Адам къолу бла угъай, кертиси да, буйрукъ бла къаланып, битип баргъанча, алай эди. Ол кюнледе, борбайларына жангы къарыу келип: Добуллу Къурмулугъа бечеу ёгюзле да жекдирди. Жаннган кёмюрлени от къызыулары Тарфык ёзенине дери жете, жашла темир эрите эдиле. Жаргелли кётюрюлген эди, кёлленнген эди – Миллет Тёмени Журту таулада эндиге дери болуп кёрмеген къууатлы, монг жашауну башларыкъча, алай эди иш.

Энди кёк тейриси Кюнелик, Добуллуну аллына келип: «Дагъыда не сюесе?» – десе: «Сен мени къоюп кетме!» – дерикди. «Сен мени къоюп кетме!» – дерикди да, Кюнелик, быллай кюнюнде аны къоюп кетмезден болса: «Бары тау эллени бери чакътырылгъан башчыларын тюз, таукел акъылгъа бур!» – деп, ахыр тилегин тилерикди.

Миллет Тёмени Журту алай ишлене туруп, аны бите-рине къарамай, элле кенгешине хазырланыу баргъанда, Добуллу алай суна эди: ысхылтыла бирге жыйылсала, биригип, бир ханлыкъ болууну жолун табып къоярыкъдыла деп. Алай а ысхылтыла, жыйылып, кенгешге олтургъанлай, Добуллу этген умутла алыкъа аякъ тутмаз бийикде болгъанлары ачыкъланды. Келгенле къалагъа жыйылып, кенгеш башланнганлай, Алтын Хардар аланы алларына Добуллуну тюз, ангылашыныулу кесаматларын угъай, Добуллу кибик, бир къарангы къарт угъай эсенг, бир ненча тёлү да кеси аллына тешип, тюзетип болалмазлыкъ жипни туюмчегин атды. Не эди ол, туюмчек болмай? Тау эллени келечилери жарашыргъа, келиширге угъай, даулашыргъа, туюшюрге келгеннге ушай эдиле. Къабыргъалары къаланып битмеген, башы жабылмагъан эркин мекамда – Миллет Тёмени Журтунда – къат-къат төшелген алакийизлени юслеринде юч кюн олтуруп, жаргелчи тиширыуланы сыйларын юч кюн кёрюп, бир затха да келишалмадыла. «Биз кимбиз?» – деп, жангыдан соргъан эди Добуллу. Жаргелли олийни атасы кёп кёрген, кёп да билген уллу адамды, аны акъыл сёзюн эшитейик деп келген келечиле, сейир этип, кёллери чыгъып, алай къарагъан эдиле анга. «Да биз ким болгъаныбызны

сен эндиге дери билмей эсенг, бизни бери нек чактыргъанса?» – деп жазылгъан эди аланы батыр къарамларында. Добуллу Миллет Тёрени Журтунда, аны алай тиклеген къонакълагъа къарап, аладан да бек сейирсинди. Баям: «Биз кимбиз?» – деген сорууну бергенден эсе, анга жууап алгъан кыйын эди. «Таулулабыз, ёзге уа!» – деген боркъулдакчы Мырзакъанны «Таулула уа кимдиле?» – деп тутхан эди Фаринги элини келечиси Токъ. Да, не сейир-аламат, Добуллу: «Биз кимбиз?» – дегенлей, хар затны да толу билебиз деп олтургъан къонакъланы къарамлары бир тюрлю ёчюлген эди да, Мырзакъан жанлы, Токъ жанлы болургъа да билмей, башлары сагъышха къалгъан эди, ёз атлары окъуна эслеринден кетгенча!

– Къалай жаратылгъан эсек, алайбыз, – деди элтурукчу Хайту. Айтмаса да боллукъ эди!

– Ёзге уа! Мал, къалай тууса, алай къалады! – деп, Бурмачал келечиси Бадиш аны букъусун къакъды.

Добуллу, къонакъланы оюм къудуретлерине къарап, тау журтланы келечеклери къалай болургъа боллукъун чегалмады. Тынч эди жыйылыргъа, халкъ болургъа деп да сёз бла айтхан! Да къалайды да болургъа кереги уа? Къалайдыла халкъ болууну жоллары? Къайда, къалайтын барадыла? Ма ол эди иш! Келечилени бир бирге ал бермеген даулашлары болумсуз эселе, ол затны сылтауу неди? Бары да, биригирге скойюп, жол а тапмай, ачудан, болумсузлукъларына ыйлыкъгъандан къозуй эселе, аланы не айтып кёллерин басаргъа боллукъду?

– Ахшы, Добуллу, – деди Байкъонуш элини ханы Бораш, – тюздю айтханынг, биригип, эл болайыкъ, Жаргелли жамауаты ишлей тургъан Миллет Тёрени Журтун да, халкъ межамынча, алай кёрейик. Ол барыбызгъа да бирча сыйлы журт болсун. Сора уа къалай? Неден башлайыкъ? Сен айтаса, бир тейриге табынайыкъ деп. Да биз, бир ненча кюн жол жүрюп, бери кючден жыйылгъанбыз. Бизни эллилерибиз жолсуз жоллада, Алтын Хардаргъа табынабыз деп, бери къалай жүрюрюкдюле?

– Бери нек жүрюйдюле? Эллеринде табынсынла, табынганларыча.

– Бизни къаранчхабыз Терек, сизни къаранчхагъыз Таш... Терекни бла Ташны бирге къалай кёшаргъа боллукъду? – Ким къалай эсе да, Бораш биригиу кёллю эди, не этерге билмегенден ачыусунады.

– Бизде – Байрым, – деди Къоюнжурт элни келечиси Атлы.

– Бизде – Чоппа, – деди Элтурук элни келечиси Хайту.

– Бизде – Ёзелик! – деди Чегер элни олийи Къыртамазы.

– Бизде – Раубазы, – деди Фаринги элни таматасы Токъ.

– Бизде – Къоштерек, – деди Боркъулдакъ элни келечиси Мырзакъан.

– Бизни тейрибиз – Кюнелик, – деди Бурмачал элини олийи Бадиш.

– Бизни элибизни тейрилери кепдюле, баш тейрибиз Байрымды, – деди Шамтёбе элни таматасы Кесиуан да.

– Кересиз, Жаргеллини тобалыкъгъа жюрюр жери бар, Алтын Хардарны табутамы алай. Энди Миллет Төрени Журту. Бары тау элени жоллары юсюне келедиле... – Добулла не бек кесамат этип селешсе да, Миллет Төрени Журту Тюп дунягъа батханча болду. Бирсиле не, тейрилени барын бир тейрини къабына къалай кийирирге боллугъун Добулла кеси окъуна айталмады. Асбаянны кёжюне не бек къараса да, ол да, былайды деп, келишдиралмады. Кертиси да, неди бир тейриге табыну? Аны къалай къуараргъа боллукъду? Ма къачан жетген эди Добуллуну башына жаш заманында уллу атасы Асчынадан дерс алыргъа кереги! Тау Артында жан кечиндире айланган заманда да билирге боллукъ эди кеп затны, сёз ючюн, гюржю жамауатла бир тейриге къалай табынганларын! Къалай керек эди бюгюнлюкде аны билиу! Огъесе анда да хар эл кеси тейрисиними табынады? Угъай, ала уллу кюнлеринде бир жерге жюрюйдюле – чокай башлары алтынча жылтырагъан сейир табутамлагъа! Тейриге табу, Лепокай да бу журтну аллай къалагъа ушатып ишлейди. Тау элни да аллай къаласы болуп, ичинде Алтын Хардарны кесилиги турса...

– Байрым а? – деген эди Къоюнжурт элден Атлы.

– Бир эл туююл, эки эл табынган тейри, – деп, Шамтёбе элни таматасы Кесиуан бютюнда къатыдан салды.

– Къоштерекни кесип, аны орунуна Алтын Хардарны салыргъа оноу этдик деп барсам, эл мени къаядан атмазмы? – Байкъонуш элни ханы Бораш, жеринден терк туруп, эшик къатына барды. – Сора мен элиме не бетден къайтырыкъма? – Ол, эшик юсюнде тюз да «Миллет Төрени Журту. 1507 жыл. Лепокай.» деген тамгаланы тубюнде тохтап, алай селешеди.

– Аланла, келгенле, мында тургъанла да, – деп, Чегер элден кесини жангыз жашы бла келген Къыр-тамазы тынгылы сѣлешди. – Мен, жангыз эсем да, чегерлиме, бийик да жерлиме! Айып этсегиз да, тейри-лязим. Сора дегенни айтсакъ, Уллу Тарны бийигинде, Къуршоуукъ сыртны тигинде Ёзелик тейри не десин? Ол сыйлыбыз, чабаргъа къызыуланнганча, не уа, бизни сейирибизге къарагъанча, алгъа ийилип, бир чегерли аз да чурум-чыгъыш дегенлей, аны юсуне аууп, басып къоярыгъын жашырмай турады. Мен да сизге былай-да анга къарап сѣлешеме, тейри-лязим. Сора дегенни айтсакъ, алай жарамазмы, сора... кеси тейрилерибизге табынсакъ? Бирге да болсакъ? Тейри-лязим, айып этсегиз да...

– Тау Арты сонала бир тейриге табынадыла.

– Болмагъан затны айтаса, Хайту! – деп, аны ауузуна чапды Шамтѣбе элни бачамасы Кесиуан. – «Элтурукъ эл – эл болмаз, чонгтулукъ киши – эр болмаз», – деп, бош айтмайдыла. Сен, Хайту, тулугъунг не уллу эсе да, билмеген затынгы айтыргъа ёч болуучуса. Ма былайда, сау болсун, къонакъбайыбыз Добуллу, билген адам. Айтчы, Добуллу, сау къаллыкъ, Тау Арты эллени бирини къалмай ёз... не деген эдинг табыныучу жерлерине?

– Эклеси, – деди Добуллу. – Бизнича – табутам.

– Хау, тейри, эклеси... Аны дейме, хар элни кесини эклеси бармыды?

– Барды, – деди Добуллу.

– Саппа-сау болуп къал, барды. Хар эл кеси эклеси-не жюрюйдю да?

– Жюрюйдю, Кесиуан. Эклесилени барында да тейри бирди ансы.

– Кимди ол жангыз тейри алада? – Кесиуан, Хайтуну алай осмакълап, билмечи уа кеси болуп чыкъгъанына къозуп, къыжырыкълады.

– Ала, бизнича, мажюсю тюйюлдюле, ташха, терекге табыннган. Ала кеслерине христиан дейдиле.

– Кистиян дегенинг? – Кесиуан, Хайтуну къоюп, Добуллугъа айланды.

– Сен эсли адамса, сѣзюбюз жокъду. Ёзге дегенде уа, биз да къаура гебенле тюйюлбюз. Тау Арты кистиян эсе, сонала уа кимдиле?

– Ала да христианладыла.

– Биз а?

– Биз а – мажюсюле, неге суйсек, анга табынабыз!

– Хайту, къагъаргъа кюрешесе, ангылайма, – деп

юздю аны сёзюн Кесиуан. – Элтурукъчула, къаядан таш юзюлюп тюшсе да, анга Чоппа деп къоядыла. Антым болсун, алай туююл эсе! Чоппа деп, жолгъа тюшген ташны, тартып, тюртюп, къулдеге атмай, сыйлы кёрюп, табынып башлайдыла. – Хайтуну ауузун алай залим тыяргъа тюшгенине кёлю жарып, Кесиуан Добуллугъа жумушакъ къарады. – Ма Жаргеллиге нёгер! Башым багушда къалсын, Элтурукъну чоппаларын Хайту кеси тёнгеретмесе!

– Асламы? Аланламы? Къыпчакъламы? Мажюсюлеми? Таулуламы? Тюз сорады Добуллу, тюз сорады, лязим. Биз кимбиз? – Башындан бери да тынгылап тургъан Токъ, акъылын жыйышдыра башлагъаны эсленди. Аны аты Токъ болгъанлыкъгъа, кеси токъ кишиге аз да ушамай эди. Ёмюрюнде къарыны тоймагъан, аны себепли кёзлери жутлай къалгъан арыкъ адам; жукъсакътал, жарыбет. Эл, ышанып, аны кенгешге жибергени да сейир эди.

– Биз кимбиз? – деп, мен да аны ючюн сорама, – деди Добуллу, сабыр. – Иш анда туююлмюдю, Кесиуан, биз... эллебиз, жыйынлабыз... Къайда къыпчакъ, къайда касок, къайда алан... Башхала да болурла, Кубрат ханны туудукълары... Аныча, табутамларыбыз да жокъ, бир тилде сёлешгенибиз окъуна сейирди. Бир тилде бир ненча тейриге табынабыз.

– Гюржю алай туююлмюдю? Хар тарны да кесини тили, тейриси?

– Тюздю, Тау Артында эклесиси, алай дегеним табутам къаласы болмагъан эл жокъду. Табыннган а бары да бир тейриге этедиле. Гмерти дейдиле анга да. Дербент къалада жашагъанла Аллах дегенча...

– Не башхалыгъы? Огъесе халкъ, жалбарыу къуарар ючюн, хар къайда да Миллет Тёрани Журтун салыргъамы керекди?

Миллет Тёрани Журтуму, Миллет Табыныуну Журтуму? – Бурмачал олийи Бадиш букъусун къакъгъанлы да, кёбюп, кенгешге къатышмай тургъан Хайту тюзюрегин билирге суюдю.

– Чакъыргъанса, жыйгъанса, айт! – деди, алыкъа хорлатхан ачыуу кетмеген Кесиуан. – Эллерибизге къайтханда, хапар-хайыр соргъаннга не айтырбыз? – Кесиуан, осмакълап, Хайтуну, аны бла бирге Элтурукъ элни да ыспассыз этерге кюрешгенликге, Хайту, баям, эссиз адам туююл эди, мыйыкъ тюбюнден ышарып къойгъан болмаса, Бадишге да, Кесиуаннга да жууап къайтармады.

– Билмейме, – деди Добуллу, билмеген ачыуу бети-не чабып. – Билсем, иш былайды деп, болушун айты-рыкъ эдим. Билмейме да, сизни жыйгъаным аны ючюндю – кенгеширге, оноулашыргъа. – Иги кесек тынгылап, оюм этип, къошду. – Мен билген... Былай устуккула болуп жашаргъа жарамаз. Устуккуну жел да элтеди, жек да сюреди. Бизни ичибизде ёсюп, терен орналгъан, жашауубузну бирге байлагъан тамыр кюч алыргъа керекди. Кюч алып, барыбызны да миллет къурулушубузну, жашау тиричилигибизни тамыры болургъа. Халкъбызмы? Жыйымдыкъ тайпалабызмы? Азбызмы? Кёпбюзмю? Билмейбиз! Мен жаш заманда Трам айтычу эди, къача-кёче келип, бу жерледе от тамызгъан жыйынлабыз деп. Жылла кетедиле, ёсебиз. Да къалай ёсебиз? Халкъ деп, кесибибизни къорууларгъа кёолайыбыз бармыды? Аны айтханым, чапхынчылыкъ – къара кючню ёлмезлик жаныды! Бир душман чапхан-да, таулагъа кирип, жан сакъладыкъ. Аланла, дейим мен сизге, энди къуугъан а бизни къайры кийирир? Билемисе, Хайту? Сен а, Къыртамазы? Айтчыгъыз, Токъ да, Бадиш да? Кесиуан, сен да бек тири, тап, осмакълап окъуна сёлешесе, Бадишден артха къалмай. Айтчыгъыз, Борах кёонагъым, Кесиуан, Бадиш, тау эллени мажал-лары? Келечекге не къоясыз? Не къояргъа кёолубуз-дан келликди?

Добуллу, кечиуюн билмей, уллу суугъа кирген жо-лоучу кибик эди. Кечиуюн билмей, суугъа кирди. Энди, къаты ургъан толкъунла таш къарматсала да, батмай чыгъаргъа керекди. Чыгъып, жол табаргъа! Ай, гиди, миллет болугъуз деген Трам, аны къалай боллугъун да айтса эди уа!

– Трам, жол излей, къарт болгъан эди, – деп, Добул-лу, кёлю тола, кесаматлы сёлешди. – Излесе да, тапмай кетди. Энди биз излейбиз... Ким да, не бек аякъ тире-се да, сагъыш этеди. Тау тарланы жоллары, биригип, дуниягъа чыгъар ёселе деп... Ай, гиди, башланыр ёсе уа ханлыкъ болууну жолу! Сиз энди жыйылыргъа... мен жетмем. Аны ючюн сиз жолугъуздан таймазсыз... Сёзюгюз да бюгюнден эсе баз, таукел болур... Биз, бир кере жыйылып, бир бири кёзлерибизге къарадыкъ эсе, ол да аз туююдю. Жолсузлукъ угъай эсенг, таплан-нган жол да этдиреди сагъыш.

Алай ашырды ол кёонакъларын. Уллу Тарны то-гъуз элинден келген келечилени. Битмеген къаланы ал-лында сюелип, атлы жыйын, даулаша, ёчеше, сууладан ёте, таргъа къалай кирип баргъанына къарап турду...

І. АРГЪАЗЫ

Акъсакъ туудугъум темирчи боллукъду деп, иги умутла этип жашагъан Добуллу, Лепокай келе келгенлей, Гууаны анга битип къалгъанын кѣрюп, къызгъаныугъа ушагъан къалай эсе да бир тайкъы-такъыр сезим сынады. Энди аны энчи кѣргени, энчи умуту, энчи къайгъысы да Гууа, бары учуу-учунуу къайгъыларын кѣюп, Лепокайны таш тишегенине терилгенди. Не эди къаягъа ёрлеген, учхан да! Тереклени ёсгенлерине, кѣушланы учханларына сейир этген! Сейир дегенде, ол эди – адам кесини кѣолу бла ташха тамгъа салгъаны! Бирси адам а, ол тамгъагъа кѣарап, жашауда эндиге дери болгъан ишлени билгени! Учхан деген олду ансы, кесине кѣанатла такъгъанны, кѣаядан секиргенни, санларын ууатып жатханны аллай бир не сейирлиги?! Алай кѣанатланып, Гууаны кечеси, кюню да Лепокайны биргесине болуп къалды. Кеси тенгли Жантуугъан бла тенглик жюрютюп, алыкъа орунлап орналып тынчаймагъан юйюрге мѣчюге¹ тохтагъанча, кече да алада къалып къала эди. Юйюнде эки жетген кызы болгъан Лепокай, жашны алай тарыгъанына ичинден артыкъ ыразы болмаса да, тышындан тасха билдирмей, бир жанындан, олийни намысы деп, экинчи жанындан, жашны кесини хунерин жаратып, билгенича, юйретеди.

Ташда тишелген тамгъала, жанлары болгъанча, бир зат айтадыла деп ийнанган кѣыйын эди. «Неди ол, жыл сюрюу деген? – деп сорады Гууа устагъа. – Ол кѣачан башланганды? Ким санагъанды?» – деп, ауара болады. Лепокай, билгенича, ангылатады; жюрюген тамгъаланы юйретеди.

Гууа, аркъасына кѣуш кѣанатла тагъып, Сарылгъы кѣаядан энишге учханда, жукъгъа сейир этерге да жетишмеген эди. Кѣуш къалкъгъанча къалкъып, дунияны башындан кѣарарыкъ сунуп учханда, энишге жолу алай терк болуп, дунияны башындан кѣарагъан угъай эсенг, сагъыш этерге окъуна жетишмегенди. Кѣагъылгъанча кѣрюннген кѣанатлары аны кѣкде

¹ Мѣчю – кѣошакъ, киргинчи, тыш адам. Элге не юйюрге жалгъа тохтагъан ишчи.

тыялмай, ол, чегет сыртда къаракътайын котургъа тюшюп, тик киришле бла энишге тѣнгерегенде, сезими ѳчюлгюнчю, кѳзюне кѳрюнигени – Сарылгъы къаяда аякъ орунлагъа ушагъан тапкырла эдиле. Артда, ууалгъан санларына сюек къангала байланып жатханда, къаяда тапкырла кѳз аллына бютюнда жууукъ келе эдиле. Дунияда ташха тамгъа салыу да барлыгъын билгенден сора, ала, ол къаяда тапкала бютюнда тасхалы кѳрюнедиле.

– Бизни къаяларыбызда сейир тапкырла бардыла... Ала да тамгъаламы болурла? – деп сорду ол бир кюн Лепокайгъа.

– Болургъа да болурла, – деди Лепокай. – Жер юсюнде адам улу жашагъанлы, кѳп ѳмюрле ѳтгендиле.

– Аны ким биледи?

– Ташха тамгъа салгъан жангыз мен туююлме... Биз кийикбиз да, билмейбиз. Адамла келечекге хапар къояргъа эртте юйренгендиле.

– Тапкырла – хапарла! – деп, сейир этди Гууа.

– Суратла да! – деди Лепокай.

– Суратла да? – деп, Гууа, жукъ ангыламагъандан бети тюрлене, къаты тутмаса, ол айтмай къоярыкъча, устаны билегинден сермеп тутду.

– Неге сейир этесе, Гууа? Алтын Хардар, сурат болмай, неди?

– Алтын Хардар тейриди, – деди Гууа, кесгин.

– Тейрини суратыды! – деди Лепокай, бютюнда кесгин. – Аны ташдан ким жоннган эсе да, ол менден эсе устады.

Гууа иги кесек тынгылады.

– Тамгъа... суратмыды, неди?

– Тамгъа – тамгъады. Тамгъа сурат.

– Къалада 1507 деген суратмыды, тамгъамыды?

– Къалада 1507 жыл деген къала ишленип башланган жылды. Аны тюбюнде жер барды, кѳресе да? Къала битгенде, алайгъа къаланы битген жылын жарыкъбыз. Жыл сюрюу санау бла ѳнчеленеди.

– Санау сан бла? Мен къаядан учхан кюнню... аны тамгъасын...

– Хау, боллукъду аны суратын ишлерге! – деди Лепокай, жашны неге термилгенин ангылап. – Ол къайсы жыл, къайсы кюн болгъаны эсингде эсе?

Гууа, терен сагъышха кетип, акъсай-акъсай, ары-бери атлайды. Сарылгъы къаягъа къарайды. Болгъан ишлени эсине тюшюрюп, тергеу этгени баямды.

– Андан бери беш жыл, юч ай, онбир кюн болады.

– Тергейик... Юсюбюзде 1507 жыл, кыркыаууз ай. Юч айны кетеребиз да, никкола айгъа тюшебиз. Беш жылны кетеребиз да, 1502 жылгъа тюшебиз. Сен учхана 1502 жыл никкола айда.

– Ма сейир! – деп кыуанды Гууа.

Эсений Гууаны жангы талпыууна да сансызлай кыалды. Аны тапханда, кыйналып кыутулгъаны ючюнмю, юйюрге бары да Гууагъа жан атханлары себепли, бет этипми, – онбиринчи уланы бар эсе, жокъ эсе да билмегенча, кесин алай журютеди. Жашауунда бир кере, шо бир кере да чапмагъанды, Гууа деп! Гууа, Бектурну сарыжалкыа ажирини тюбюне кирип, ажир аны кыан кылды этерге аздан кыойгъанда, Чолпан, аны кырюп, кычырыкы этгенде да, бети тюрленмегенди. Жюн тарай тура эди – кыагыуундан да жангылмады. Чолпан, ит кючюк орамда арба тюбюне тюшгенин кырюп, чапса да, кыарар эди башха кыатын, Эсений а, кыягъа жабышхан тюклени кетерип, жангы толанны кыйырындан кирген эди.

Жаргеллиде бирле, бегирекда Айсандырлары, Гууаны башы кыыяулу болгъанды да, учханы-учуннганы аны ючюндю дерге ёч эдиле. Киши эслемегенди ансы, ажирни туягъы аны кыатмагъан тулусуна жетмей кыалмагъанды дей эдиле. Кертиси уа, Гууа ажирни тюбюне Чолпан кырген сагъатчыкыда кирмеген эди. Жашчыкы ажирни жууак кекелинден тутаргъа кюрешгенине, ажир да тепчилдей тургъанына кыарап, ажир бла жашчыкыны сорушуулары иги кесекден баргъанына ким да сейир этерик эди. Бектур, жетип, аны атны тюбюнден алгъанда, Гууа, сейир этгенча, ажирге кёзлерин жандырып кыарагъан эди. Чолпанны жан тамырларына, сингирлерине Гууадан, огъесе аны кыюнуна кыысып тургъан Бектурданмы – аллай жылыу ургъан эди, бир ажайып-ырахат ийис! – ол жилек талагъа жыгтылгъанча. Кыулагына ол эшитип болмазлыкы бир сейир таууш келип, ол таууш, аны санларын дыгъыл этдире, журегине татлы умутла сала тургъанча, алай уюгъан эди. Кёпмю, азмы турду Чолпан ажир бла Бектурну арасында, шош болуп, – бир чакыда, сескене, кёз кыарангысын хорлады. Кыачып барып, Орасха кыысылды. Гууагъа кёз кыакымай кыарай эди – «Сен кимсе?» – дегенча. Чолпан ким эди, ким билсин, алай Бектурну кыюунундагы уа Эсенийни ахыр уланы угъай, Чолпанны кыулагына бир тюрлю хычыуун тасхала шыбырдай тургъан сейир кыанатлы эди. Ол такыйкыда Чолпан, уллу кыыз болуп кыалып, Бек-

турну сарыжалкѡа ажирине минди да, чапдырды. Чапдыргѡаны бла кѡалмай, атны юсюнде анга кѡанатла битип, учуп баргѡанча, ат артха кѡалгѡанча, алай кѡрюндю. Бийикге чыгѡа баргѡаны кѡадар, аны былай учургѡан ат угѡай, кѡанатла угѡай, аллында учуп баргѡан кѡуш бала эди. «Гууа, уч! Уч!» – деп, кѡууанчлы шыбырдай эдиле сабийни татлы эринчиклери! Кѡолчукѡлары аны жел тарагѡан уллу чачындан тута эдиле. Чолпан тау башларын, кѡкде кѡалкѡгѡан акѡ булутланы кѡеред; атны жалкѡасы бла аны чачы кѡкде бирге жыйылып, бирге жайыладыла. Бирде уа, учхан Гууа болуп, Чолпан аны тутама деп баргѡанчады. Гууа – алда, Чолпан – кѡолларын узатып, аны ызындан!

Бектур, ёлюмден кѡутулгѡан Гууаны да кѡююнуна кѡаты кѡысып, арбазда бир тюрлюле бола тургѡан Чолпанны сермеп тутду. Алай тутмаса да, жыгѡыллыкѡ эди – жерге угѡай, Бектурну кѡююнуна! Анда уа, Бектурну кѡююнунда, алай иги эди, ышангылы! Чолпан, ёмюрде да андан чыкѡмай кѡалыргѡа суюгенча, кѡзлерин кѡысды. Кѡайдан эсе да кѡызып келгенлей, бир ариу таза кѡлге тюбеп, кесин ары атханча болду. Не сейир, Бектур да кѡкюрегин анга бютюн теренирек кѡл этерге кюрешген болмаса, аны кесинден айырмайды; кѡолун аны аркѡачыгѡына ырахатлы салып, башын сакѡал тюбуне кѡысып, иги кесек турду.

Артда не Бектур, не Чолпан айталмаучу эдиле – арбазда бир бирге алай уюп кѡаллай бир тургѡанларын. Дагѡыда бирсиле уа, Добуллудан башлап, Бектурну он кѡарындашы, атасы Бекташ, анасы Эселей, тап, обурлугѡу болгѡан Орас окѡуна, Бектургѡа алабыз дегенлеринде, Чолпанны эси аны суюмегенден аугѡан суна эдиле. Ол а Бектурну кѡююнуна – ол жылы, ырахатлы тюпсюз кѡлге! – жангыдан жыгѡылгѡан эди! Аны бетине суу сылап, ариу айтып, эсине кѡайтарыргѡа кюреше, Орас сокѡурана эди ичинден; эрин, тап, Кѡгюрчюннге сабий бермеген Алтын Хардарны окѡуна жаний эди. Чолпан а, эс жыя, Бектурну кѡкюрегинден айырыргѡа кюрешедиле деп, кесин юй тюбуне алай кѡаты андан баса эди. Насып деп билмей, Бектургѡа эрге барлыкѡма да, андан тиширыу зауукѡлугѡун аллыкѡма деп билмей, жаланда кертилик, ырахатлыкѡ, базынулукѡ деп сую эди Бектурну.

Добуллу, тау эллени бирикдиреме деп, булутлагъа аркъан ата, жылланы къалай кетгенлерин эслемей къалгъанына жангыдан сейирсинди: урланып, кертисинде уа жолда табылып келип, сабийлеринден бири кирик, къолунда ёсген Чолпан, къыз болуп, сюелип къалгъан эди. Къайберген тамырны жангыдан жерсиндирип, анга жангы къан чапдыргъа деген тукъум умутлары толуп, олий жашы да айыпсыз ишлегенине кёлү тынч эди. Тилегени сартындан, тейрилеге дауу жокъду. Бары тилегин къабыл этгендиле. Бекташ да энди туудукъларындан бирича болуп къалгъанды. Аны сабийлерин Эсеней тапса да, ёсдюрген Орас этип, Добуллу саулукъдан, Бекташха оноу жетмегенди. Юйюрге Бекташны ташада къалыучусу андан эди. Аны эгчелери сора эдиле; жыйылсала, тансыкълап, төгерегинден аладыла. Ёзгесинде уа, жашлары жете келгенлери къадар, Бекташ, къарт болуп, боюнсадан къутулгъан ёгюзлей, суралгъан да этмейди. Добуллу бирде кеси аллына ышхалыуа да бола эди: онбир туудукъдан сегизи юйдегили эди. Эртуу бла Ёгюзню заманлары озуп окъуна барады, Гууа жетмегенди. Акъылбалыкъ ол да болгъанды. Къатын алама десе, нек жарамайды? Алай акъсакъ, учхун жашны, базынып, кимге байлашдыргъын! Аны эсинде къатын алыу туююл эди, юйюр къурау. Таш жонаргъа тюзелгенли уа – бютюнда.

Миллет Төрени Журту битгинчи окъуна, анда тау эллени биринчи кенгешлери болуп, Добуллу къонакъларын ашыргъанлай, Эртуу, былай-былай деп, жолуну къайры болгъанын да айтмай, нёгер да алмай, думп болду да кетди. Добуллу, бу туудугъум а хар затны да тап этерикди деп, Эртууну сартындан, аз да жарсыуу болмай тургъанлай, аны тентиреп кетгени борбайларын къыйып, тынгысызлыкъ аны эшигин жангыдан къакъды. Гууа, Гууа дегенликге, Эртуу да, бёрю сингир кирик, андан кем учхун туююл эди. Не дегин, кечген эди ол, Ордан бла Ойдур кимни эсе да сабийин урлап келгенлеринде – Добуллу бюгюн да ийнанмайды ала къызчыкъны къанлы жолда табып келтиргенбиз дегенлерине! Бир сагъышын юзюп, экинчисине ётсе, жүрегин ыразылыкъ окъуна бийлейди – Чолпансыз юйюрю толу болмазлыкъча! Ол къызларындан эсе да татлы болуп, аны кёрмесе, анга бир ариу айтмаса, эркелетмесе, жерине жарашалмайды. Тюзю, Чолпан да бир къызы эди Орасны! Юйню чырагъы кирик. Гууаны бары

къылмышлары сабий сиркиулук эди, анга не, Эртууду барын да озгъан! Добуллу, быйыл анга да къатын алып, тынчаяма, Гууаны къууанчына уа не хазна жетерме деп тургъанлай, къайры эсе да кетди да, думп болду да къалды. Къар тюшюп, ауушла бегигинчи, умут юзмей, жолгъа къарады.

Юйюрню алай санауунда Добуллу къызларын эсгерген да этмейди. Жаланда бир кере мудах болгъанды — бек ариуу, этимлиси Айназа тилсиз Кёкейге баргъанда. Орас аныча кюймегенди, Добуллу уа жыл кёзюне дери ёлген ёлю болуп турду. Не деселе да, къыйын эди тилсизни кечиндирген, аны кёлюне жетип тургъан. Добуллуну акъылына кёре, тиширыугъа бары тейриле жазгъан борч эр кишини кёлюне жетип турмакълыкъды. Эр кишини тилин ангыламагъан тиширыу аны кёлюне къалай жетерикди? Аны ючюн эди мудахлыгъы. Дагъыда кишиге тасхасын билдирмегенди. Алтын Хардарны буйругъу алай эсе, анга оноу этерге нек къалгъанбыз? — деп, Кёкейге кир къондурмагъанды, юйде да бирси киеулеринден кем этмегенди.

Эртуу бла Гууа къалай-алай болсала да, артдан-артха юйюрню тынгысызлыгъы Бектур эди. Эртуу, элден кетип, жол къыланчларында ажашды эсе, къайтыр да, юйюрлю болур; заманы жетсе, Гууа да къатын алыр. Сабыр Бектур эди къайгъы, аны чирчиксиз болуп тургъаны. Онтёрт жыл, ол Кёгюрчюн бла жашагъанлы, сабий а болмайды. Бекташны жашау кёллю, таукел, жарыкъ жашлары бирге жыйылсала, аны кёзюне къараялмайдыла. Эсней да тынгылай эди, асыл келини Кёгюрчюннге жукъ айтыргъа кёзю къыймай, не этерге да билмей. Эрин суйген жаш тиширыу Кёгюрчюн, къайын юйюнде къайгъысыз кёрюнюрге кюрешсе да, тангнга ёксюне чыгъады. Бир-бир кюнледе, бау артына кетип, жиляйды; кечеле бла, эринден жашырттын Тарфык ёзенине барып, Алтын Хардардан сабий тилейди. Алтын Хардар, къарангыда къара бет алып, жарыкъда боз болуп, тынгылайды; Кёгюрчюн, къайтып келе, ёксюне кетип, эсден тайышса, Тарфык ёзени чарс болуп, ол бир къужурла учады. Къуш кирик, къанат къагъып угъай, ёресине сир болуп, тюз да къары чепкен чулгъанган турукълай. Аны кёз аллында къыйыры-чеги болмагъан боз аулакъ жатады. Кёгюрчюн, алай сир къатханлай, учуп барса, тюрсюню шарт эсленмеген, асыры къалындан а, солуу алдырмагъан чарс, тебирене-толанлана кетип, эрийди. Ол заманда чарс ичинден бир жашчыкъ чабып чыгъады да, Кёгюрчюн

анга тюрслеп къараса, ол Бектургъа ушап къалады. Кёгюрчюн, къолларын алгъа узатып, къалай эсе да бир тилсиз къычырыкъла да этип, жашчыкъгъа чабады. Не сейир, Кёгюрчюн аны жетер-жетмез, ол, къыл-къыл этип, тегерекни кюлген тауушдан толтура, къачады. Энди, жашчыкъ къачып, Кёгюрчюн аны къуууп, къалай эсе да аякъ тутмагъан шагъыл-учхалауукъ къумну юсю бла кюнчыкъгъан таба барадыла. Кёгюрчюн, аягъы къумгъа батыла, жыгъыла-къоба, алай баргъанлыкъгъа, жашчыкъны тохтар акъылы жокъду. Ахыры-чеги болмагъан барыудан тажап, къатында ташха таянама дегенлей, Тарфык ёзенинде къоллары алгъа узатылгъанлай, кертиси да, къара чепкен чулгъаннан турукълай, сюелип тургъанын кёреди. Андан тангнга, къуру чегенни жингирик бюгюмюне салып, юйге келе, Кёгюрчюн кёкде, жерде эсе да билмейди. Жаны бла тёммеги бир бирлеринден айырылып, жаны къара чарсда, андан къачып баргъан сабийни ызындан, тёммеги уа — чий бла мюшкери къатыш ёсген аулакъда, жел сюрген къаура кысымлай, къуру тулукъ болуп, къайсы жанына атлагъанын да билмей, сюрюнеди...

Тиширыу кемлигин ичинде тунчукъдуруп, Кёгюрчюн эрине къатын ал дей эди. «Къатын ал, аны ючюн мен сени кем кёрмем, ёлгюнчю, башым болгъанлай къалырса», — деп, ичинден тарала, тышындан тасха билдирмей, таукел селешеди. Бектур, хау, угъай деп да айтмай, тынгылай эди. Анасы сагъынса да: «Хо, заман барды, жетиширбиз», — деп къояды.

Къайбергенлары Бектургъа экинчи къатын алыргъа Кёгюрчюнню кёлюнден къоркъгъанча кёрюнселе да, кертисинде уа Добуллуну сургени башха эди: Бектур, тамата къарындаш къадарында, кесинден кичиле бары да юйлю-юйюрлю болуп тохташхынчы, кесине оноу этерге жарамайды. Жарайды деселе да, Бектур аны унарыкъ туююлдо. Энди Эртуу, къайры эсе да кетип, анда жашагъанда, Гууа алыкъа сабийди, тохташмагъанды деп, ашыкъмазгъа тюшгенде, Бектурну оноун этселе да жарайды. Къыпчакъ тереледе къатынны юсуне къатын алгъан жангы туююл, Уллу Тарда да барды аллай тере. Турмуш излеми бла къарагъанда, аман иш туююл, иги иш: кишиге заран тюшюрмей эсенг, башына бош тиширыуну башлы, балалы этген тейриле аманатыды!

Бектурну кесинден сора, кишиге жюген салдырмагъан сарыжалкъа ажир, Гууаны ажымлы этип, кеси да бичилирге аздан къалгъан кюн ол иш — Бектургъа экин-

чи къатын алыу – биринчи кере сагъынылгъан эди. Анга болуп, ажирни кийиклигин, арбазда сабийлени да унутхан эдиле.

– Сен, ажирге минип, элге чыкъсанг, зарланып, сүймеген адамларынг сёз этедиле, – деп башлады Байтур, Бектурну кичиси. – Жашы болупму минерикди? – дейдиле.

– Ажир огъурсуз эсе уа, Бектур мал этип да нек кюрешеди, жашларымы кютерикдиле? – деп, кёл кенгиреди, – деп кёшду Ману.

– Санга тере туююдю, ал къатын! Кёгюрчюн эрттеден ыраыды...

Кёпмю мычыгъан эдиле, хапар айта, – Гууа, жёбелей, юйден къалай чыгып кетгенин да эслемедиле. Бир заманда, Чолпанны кычырыгъын эшитип чапсала, Гууа – сарыжалкъа ажирни тюбюнде! Атыны кылыгъын иги билген Бектур, аны боюнун сылап, жууашдырды, артха айланып, жүрексине тургъан Чолпанны Гууа бла бирге кёюнуна кысыды. Сабийге эси кетген Орас, Чолпанны уллу мудах кёзлери, Бектургъа къарап, къалай жарыгъанларын эслеген эди. Ким биледи, ол чакъдамы чартлагъан эди Орасны акъылына умут жинки? Киши ортасы Бектур бла тели сабий Чолпанны бир бирге кысхан жылыуну сезип, аны санлары титиреген эдиле. Чолпаннга он жыл бола эди, Бектур къатын алгъанлы да – он жыл, сабийи уа жокъ! Обурлукъму келе эди жылла бла, билгичликми, – Орас бирде, къайда эсе да жинк чартлагъанча, боллукъ ишни кёрюп кёюучусун эслей эди. Кеси аллына тобагъа къайта, сыр алдырмай эди.

Гууаны хатасыз къутулгъаны ючюнмю, Чолпанны Бектургъа алай къатханына сейир этипми – Орас бу жол да къатлады тобасын. Ушамагъан умутну жүрегинден кыстаргъамы кюрешди – башын чайкъап, кеси кесине мурулдай, артха бурулду. Андан бери жылла кетдиле; Бектурну сакъалына акъ ургъанды, Чолпан да эрге барлыкъ кыыз болгъанды. Гууа жыл санындан эсе эртте жетген жашха ушайды.

Бектур, алыкъа Кёгюрчюнню сабан топурагъы аны урлугъуна чирчик этдирмезлигин билмей, Чолпанны жаланда сабий тансыкълыгъы бла къучакълай эди. «Кёгюрчюн, келгенлей ауурлугъу болуп, сабий тапса, быллай кыызчыгъым боллукъ эди, – дей эди ичинден. – Алтын Хардар чомарт болур да, тууар быллай кыызчыкъ», – деп, сакълай эди. Да жылла кетедиле. Алтын Хардар а чомартлыкъ этмейди. Кёгюрчюнню

сабан уясы урлукъ алмайды. Ёксюз къызчыкъны алай жашау къыйынладан хапары болмай, уллу юйюрге кеси зауугъуна ёседи, бары къарындашлагъа эрке болуп, Кёгюрчюнню кесине да эрмек¹ болуп. Ариу не субай деп туйюл эди ол; ариу аны къаны эди, жарашыулулугъу. Бектур, къошдан келсе, кёзлери аны излей эдиле. Да ол излемесе да, Чолпан кеси, аны кёргенлей, бети жарып, учунуп, аллына келеди; боюнуна чулгъа-нады, атасы келгенча. Бектур да жангыдан ушата эди Чолпанны Кёгюрчюн табарыкъ къызгъа. Сейир туйюлмюдю, жаш угъай, къыз тилей эди ол тейриледен? Энди Чолпан аны боюнуна алгъынча чулгъанмаса да, андан ургъан жылыу Бектурну санларын тыкъсытады; ол чакъда, акъылына айыплы зат келгенча, жунчуйду; базыныусуз-гуду халын бирсиле да эслеген сунуп, ташаракъ болургъа кюрешеди.

Ал башлап, Орасны, андан сора Добуллуну, энди Бектурну кесини да эслерине келген умутла, тутхусуз тюшлеге ушап, бирде хар бири кеси аллына тынгысыз болса да, Чолпаннга сыр билдирмейдиле. Алай а, суймеклик жаралай, акъылгъа бир келген ниет, жүрекни зызылдатып, бетни уялтып, сокъурандырып, кёллендирип тургъан болмаса, кетип къалмайды. Чолпанны къатында Бектур сагъынылып къалады; аны Чолпаннга иги болуучусу айтылады. Чолпан да, бети къабынып, къулакъ салады; къоллары жумушда болсала да, акъылы айтылгъан сёзлеге кетип, ишинден жангылады. Юйде не иш этилсе да, барына жашау тиричиликни нюзюрю бла къараучу Добуллу, кеси айтханны жибермеген, къаты адам кёрюнсе да, Чолпанны юсюнде Орасха къарай эди. Ол тюз кёрсе, аманат сабийни къадарын кеси къолларында къояргъа сюеди. Экинчи жанындан, къыз адамны жүрегине тюшген зат бир-бирде бары дуния акъылманлары жорагъан къуу-умланы озады. Аны биле, Орас Чолпанны къылыгъына къарай эди. Аллай къызны тышына берип иерге адамны кёзю да къалай къыярыкъды? Ёз къызларын бере туруп, эсине келмеген къызгъану аны сейир окъуна этдиреди. Да не, ким биледи, ким айталлыкъды суймеклик неден башланнганын? Ол уллудан, гитчеден, къартдан, жашдан болмагъанын? Бектур онбир къарындашны бек чырайлысыды; ариу сёзлю, ариу кылыкълы, сабыр. Ол Чолпанны бирси жашладан энчи-

¹ Эрмек – жубанч, зауукълукъ берген, кёл этдирген иш, сабий.

рек эркелетиучюсюн да эсгередиле; ат боюнуна алып кѳууандырыучусун да. Бирде ол Чолпанны таугѳа да элтген эди – Кѳлlege! Башына тау гюлледен кѳауаз¹ эшип кийдирип да келген эди. Кѳошдан энсе да, ариу жонулгѳан кѳалакѳчыкѳгѳа чѳргеп, кѳаймакѳ да келтирир... Кимни эсинде боллукѳ эди – жолда жулдуз учургѳан сабийчик жетер да, аллай кѳыз болуп, юйюрге кѳыйын сайлау салыр деп? Аны сабий талпыуу артда эссиз суймекликге айланыр деп? Добуллу, тап, Орас окѳуна эслемеген эдиле ансы, бу жерледе эр киши кесине жууукѳ жетмеген кѳыз сабийни энчи эркелетирге тийишли туйюл эди. Саугѳалагѳа юйретип, аллына кѳаратыргѳа! Энди уа не, озгѳан жангылычланы тюзетирге амал жокѳ, Бектургѳа экинчи кѳатын алыргѳа тюшсе... Чолпан тура, кимни?

Ордан бла Ойдур жолоучулукѳда тейри сакѳлагѳан кѳызчыкѳнымы тапдыла, тау бийигине чыгѳып, аргѳазы¹ бусакѳмы юздюле? – деп, шургу эте эди Орас.

II. ОБУР ЖАШЫРТЫНЫ

Болсада, Бектургѳа экинчи кѳатын алыргѳа Орас таукел туйюл эди. Жетип келген Гууагѳа ишеклиги бар эди да, аны себепли. Айхай, Чолпан бир ненча жылгѳа таматаракѳ эди Гууадан, да тамата болгѳандан не, Гууа андан эсе алгѳа жетген эсе; хазыр эсе эр болургѳа? Чолпан жыл бла, Гууа эслилик бла бир бирге тенг болуп, жашлыкѳдан, бир юйде жашап, бирге ѳсгенден, сезимлерин ачыкѳ эталмасала да, бар эди бир бирге жылыулары; араларында алма терек чагѳаргѳа жетип эди. «Бектургѳа келгенде уа, – дей эди Орас, – онтѳрт жыл жашагѳан эсе, энтта жашар. Бар амал да этилип, бар туйюмчек да тешилип бошалгѳан болмазла. Мен туйюлмю эдим аны сюзерик? Эки жылында ауурлугѳу нек жокѳду деп, келинине сорургѳа тийишли? Уллу кѳллю Орас кеси болгѳан эсе, энди, Чолпанны сабий терилиуюне балсып, сабырсыз кѳууумлагѳа жол бермесин да, аналыкѳ амалын этсин...» Эр кишиле эр кишилеча кѳарай эселе кѳатын алыугѳа, Орас да тиширыуча кѳарасын сабий табыугѳа!

¹ *Кѳауаз* – гюл хансладан эшилген кѳуршоу; кѳызчыкѳла башларына салыучу гюл таж.

² *Аргѳазы* – бийик таулада ѳсген гюл ханс. Чакѳгѳанда, кѳксюлсары копалла этеди.

Кёгюрчюн юйден, элден жашыртын кечеле бла Алтын Хардаргъа жүрюгенин Орас биле эди. Келинине келме туюмчек тилеп, ол да кеси аллына аз жүрюмегенди тейрилеге. Ол да, келме туюмчек деген, эртте заманладан бери жүрюген табу эди бу жерледе – жаш келинни къарынына түшген биринчи ауурлукъну къара кючледен жашырып ючюн, алай айтып, аны башын жаба эдиле. Орас да, келме туюмчек деп, тартма туюп, Кёгюрчюнню киндик сюремине къысаргъа, алай бла ауурлукъун къара кючледен сакъларгъа хазыр эди. Келме туюмчегин тобукъларына салып, алай олтура эди ол да кечеледе Алтын Хардарны аллында келининден, бирсилден да жашыртын. Не хыйсап, не амал – тейриле сангырау, Кёгюрчюн къуу. Онтөрт жылны да къышлары, жайлары Къулемен тиклеринден ары аудула. Аллаи кюнлени биринде: «Тынч Бектурум къатынла хорлукъуна түшмей къалыр эсе уа», – деп, бир сер умут чакъды Орасны жүрегинде.

Орасны обурлукъу барды деп, жаргелли орамларында суюп, суюмей да айта эдиле. Билгичлигими, боллукъну сезиучю къылыгъымы, къыйынлыгъы болгъан тишируну жапсара билген усталыгъымы – не эди аны сылтауу, ким билсин. Ёзге уа Орас, жылла ашыра, туудукъла-туугъанла да кёре, эл анасынлай, обур къыппа, ёмюр къаранчха болуп олтургъанды. Айтмасала да, келишеди анга къуртхалыкъ, хар не да къолундан келген усталыкъ! Суюген келини Кёгюрчюн, ашын кеси татмай, чепкен туюмчек этип, жингиригине тагъып, юйден шыбыртсыз чыкъса, аны къайры жан атып баргъанын иги билген Орас, ызындан болуп, керти да, обур къабына киреди. Кёгюрчюн, сёлешир къарыуу тауусулуп къалгъынчы табынып, тилек этип, Тарфык ёзенине чыкъса, ол да биргесине тарала эди; жиляп, Умай бийчени кесине чамландырмаса да, къаргъап, эрин къыйырында къара губусунлай бола эди. Орас бир зат да билдирмей эди келинине; кёргенин, аны бла бирге куюгенин эслетмейди. Кёгюрчюн, къарыусуз болуп, юйге кеси кесин суюмей къайтса да, аны халын къайын жигитлерине, апсынларына эслетмей, юсюне къалкъа болады.

Алай барып турдула жылла. Бектурну къарындашлары юйленип, айырыла, юй бола, юйлери да сабийден тола. Кёгюрчюн а юйню ёре туругъунлай турады. Ай-е, тейри къудурети, къалай сую эди Бектур къатынын, къалай аяулу кёре эди аны! Ауруп, сызлап, башха къайгыысы болуп къыйналса да, Кёгюрчюнню кёлюне не

келир деп, халын билдирмейди. Къуу деп, бырнак этмесинле деп, келинлерине да сагъайгъанлай турады.

Энди Кёгюрчюнню угъай эсенг, Орасны кесини окъуна, Эсеней а не, Орас саулукъдан, анга къайын аналыкъ жетмейди, – умуту юзюлдо. Алтын Хардар келме тюйюмчек тюймезлиги, Умай бийче берир амалын бермезлиги туура болду. «Хо да, Умай бийче, хо, сен этмеген амалны кесим этип да бир кёрейим», – деп, Орас алыкъа Уллу Тарда жюрюмеген сейир ишге таукел болду.

Олтургъан, орунлу Орас, эл айтханча, къуртха туюл эсе да, жашау келишине тиширыу сезгичлик бла къарагъан, юйюр-юйдеги жорукъланы иги билген ана эди. Бир кишиге эки-юч къатын алгъан төрелени, тул келинни, аны сабийи бар эсе уа – бютюнда, башха тукъумгъа бермеген адетлени, ала терс, тюз эселе да, жашау агъымларына санагъанды. Тейриге табу, Къайбергенланы уллу тайпада аллай чырымланы сюзерге, болдурмазча амал излерге тюшмегенди; аныча, беш къызы беш тукъумгъа барып, кёп турмай, такъмакълы да болуп къалгъанлары себепли, юйюр чархын бурууну къыйынлыгъын да чекмегенди. Эр бла къатынны арасын ангылашыныулу, жарыкъ этиуню, юйюр жашауну чырмыкъсыз къурауну усталыгъы табийгъат анга кеси берген хунер эди; ана сютю бла кирген билгичлик.

Эр кишиле, оноу башы болгъанлыкъларына, ала хар заманда тынч амалланы, жюрюген адетлени сайлайдыла. Жюрюмеген адет болуп, тышындан къарагъанда, эриши кёрюнсе да, ахырында уа тукъумгъа, Бектурну кесине, Кёгюрчюннге да байтамал тюшюп къалырча, башха амал бар эсе уа? Арбасын Орас жегип, тартхан ат а Алтын Хардар болурча?

Экинчи жанындан... Айтханым тейриге ассыз кёрюнмесин, ёзге уа... келме туюмчекни туюген... сабийни берген тейри... кесини аллай тауушлукъ ишинде экеуленни тартмаймыды сапаришге? Жангыз тиширыуну къарын сууу бла болдуруп къоймайды да аны? Сабанчы урлукъ атмай, сабан битмез! Сабанчыны урлугъу эсе уа чирчиксиз? Алай эсе уа, жаратылышны тюз жоругъун бузмай, сабаннга салгъанча, сорууну сабанчыгъа нек салмайбыз? Ай-е, тейри къадурети, тынчды Бектурну сынагъан, Кёгюрчюнню уа къалай сынайыкъ? Жер не алапат да болсун, анга тюшген урлукъ чирчик этмесе! Анга башха урлукъ атып кёрсек... Кёгюрчюн, Алтын Хардарны аллында тобукъланып, жалбарып тургъанлыкъгъа... тейрини таш къаранч-

хасы анга... сабанчымы болгъанды? Аллай ишеклик-ле, Орасны къартлыгъын унутдуруп, къолуна кылыч алыргъа жетдирди. Бир жеринде бир кыяуу болмагъан, тиширыулукъдан толу, саулукълу Кёгюрчюн, эрин, келген жерин да суйген келин, эр кыюунда онтёрт жыл туруп, къаран сабанлай къала эсе... терсликни сабанчыдан да кёруге тюшеди. Аны сынамай, Бектургъа экинчи къатын алып, аны кюню да, Кёгюрчюнню кюнюча, къара болуп къалса уа?

Къарангы, узун кечеледе кёзюне жукъу кирмей, Орас кеси кеси бла алай жаншай эди. Ишеклигин кишиге да айтмады. Тап, кызыларына да. Жюрегин кюйдюрген шургулукъну Добуллудан, Эсенеиден да жашырып, Тарфукъ езенине чыгъады, къаранчхагъа къатып, сюеледи. Алай ауаралыгъында кёзю къалкыугъа барса, кыулагъына атасы Талмаз бла Умай бийче бирге кычыргъанча, аллай бир таууш келеди. Сагъайып тынгыласа: «Къоркъма! Бар! Арсарсыз бар!» – дегенча эшитиледи. Чалы кётюртмеден тюшюп, босагъа юсюнде Талмазны ауанасын кёрдю. «Къоркъма, бар! Арсарсыз бар!» – деп къатлай эди ол.

– Табу, табу, Умай бийче, сенмисе ауаз берген? – деп шыбырдады ол кеси кесине. Къарангы арбазгъа чыгып, бу кезиуде бютюнда жарыкъ жаннган жулдузлагъа къарады. «Къуртха эсем, къуртхалыкъ этген болайым, ай-е, Умай бийче! Сен этмеген амалны кесим этип кёрейим! Сен манга таянчакъ бол, къарыу бер!»

Алай талпып, Орас алыкъа Уллу Тарда жюрюмеген ишни этерге ахыр-ауал кёлленди да, кишиге билдирмей, Ёгюзню юйге чакъырды. Ёгюз демеселе да, ёгюзден башха болмагъан, алаша бойлу, кыысхабоюн, кенг-кёкюрек Ёгюз уллу анасыны аллына уяла-уяла келди. Тынгылагъанлай, аны аллында алаша шинтикге олтурду. Тюзюнлей инбашларында битип къалгъанча, алай кёрюннген башында къап-къара бурма чачы, аныча, бурма сакъалы Бекташны жетинчи жашын жети жыл багъылгъан къара кыочхаргъа ушатадыла. Бармакълары да, жар кыйырында ёсген къаты агъачны тамырларыча, терсее-бокъурлана, бирге хазна жыйышмагъан къолларын тобукъларына салып, Орасны сёзюне тынгылады. «Бусагъат къатын ал дерикди», – деп, къалын бурма сакъалыны тюбюнде уууртлары кызарсала да, тап, солуу окъуна алмагъанча, алай уюгъанды.

– Ерюмдюгом – Ёгюзюм, халал балам, – деп башлады Орас. Ёгюз кымылдагъан окъуна этмеди. – Уллу ананг санга тобалыкъ болсун, айтханымы этмесенг!

– Айт, – деди Ёгюз, башын кётюрмей.
– Сен мени сые эсенг... айтханымы этерсе...
– Этерме!
– Уятлы иш айтсам да?
– Уятлы деп, аман ишге айта эсенг, этерик туююлме, айыпды.
– Айып бла айыпсызны арасын тейри айырады...
– Тейри да, сиз да мен айыплы иш этгинчи тур-сагъыз а, тейри...

Орас, асыры теренден башлагъанын сезип, сархош болду.

Ёгюз аллай жаш туююл эди, анга насият келтире турурча. Орас сокъурана да бир келди, умутлары кыйын да, болмазлыкъча да кёрюне. Къоюп къойсамы тюз болур? Экинчи къатын алыргъа дей эселе, алсын-ла. Бектургъа төре туююдю.

Алай сагъына-санай келгенде, Орасны кёлю толуп, жүрексинди. Анаканы кёз жашларын кёрюп, Ёгюз сейир этгенча къарады.

– Къатын ал дей эсегиз, алгъан окъуна этейим, жи-ляма ансы...

Орас, кесин къолгъа терк алып, ёгюзню муююзюн-ден тутду.

– Мен тюш кёргенме: Алтын Хардар санга борч этгенди...

– Не борч? – деди Ёгюз, къайгъырмай.

– Бир тиширыу... къыз... байланыпды да...

– Къызны неси байланырыкъды?

– Хыйны болса, эрге, тишиге да башха туююдю...

Алтын Хардар изми берген эсе, барды аллай тиширыу. Бизден сора, киши билирге жарамагъан.

– Ким «биз?»

– Алтын Хардар, сен, мен.

– Анака, тюш кёрген эсенг, аны жораучулагъа айт. Алтын Хардар манга борч салгъан эсе уа, борчуму...

– Айта турама...

– Не айтаса? Элбер, элбер... Борчум неди? – Ёгюз кесини чорт сёзю бла Орасны таукел этип къойду.

– Тохта, бала, жунчутма. Алайсыз да шаха турама, жунчутма. – Орас, къуртха къабына кирип, сур сёлеш-ди. – Не сунаса, тынчмыды тейрини буйругъун этген?

– Этмесенг а?..

– Этмесенг а, чамланыр. Сокъур, буттукъ этер...

Ёгюз, жумушап, боюнун боюнсагъа жарашдырды.

– Мен этмеймеми дейме?

– Демей эсенг, бери тынгыла. Бекташны, сенден сора

да, бардыла жашлары. Ай-е, тоба, Алтын Хардар сени айырганды.

– Да айт муну, айт.

– Алтын Хардар сени ай толгъан кече Исси кёлню боюнуна чакъырады. Сен анда байланган тиширыу-ну кёрлюксе.

Ёгюзню сейир этер чагъы жетген эди. Ол, секирип, ёрге турду.

– Кимди ол... тиширыу?

– Мен аны билмейме.

– Ангыладым. Мен аны алыргъа керекме, алаймыды?

– Алай окъуна болур, биз аны ким болгъанын бил-мейбиз ансы...

– Ким биледи?

– Киши да угъай. Ол Исси кёлде жууунады. Суу тейриси Сууанекни къызы эсе да, ким билсин... – Ёгюз-ню бетине бир кесек къарап туруп, къошду. – Ол ким эсе да, Кёгюрчюннге хыйны этген тиширыуду.

– Ол ким эсе да, мен аны тутарма!

– Кёгюрчюнню байлагъан тиширыуну хыйнысын бузар ючюн, аны бла къалыргъа керекди. Алтын Хар-дар буюргъан олду.

Ёгюз, уяты уянып, жеринден турду да, анакагъа ар-тын буруп сюелди.

– Ол мени суу тюбюне элтирик эсе да... Мен аны тутарма, анака! Сыгъып чыгъарырма аны ичинден ке-линибизни керме тюйюмчегин!

– Угъай, бала, – деди Орас, тынгысыз болуп. – Унут-ма, бала, аны санга тюбетген Алтын Хардар бийибиз-ди. Сен ол тиширыугъа ийнакъ кёрюнюрсе, этин-же-нин ачитмай, сакъ тиерсе... Таныргъа кюрешмезсе, бетин ачып, кесинги да танытмазгъа, буйрукъ алайды.

– Жолун айт, анака!

– Аллы бурун, Доугъат сыртына барып, жумарукъ тутарыкъса. Аны саулай келтирип, къолума берип, Исси кёлге барлыкъса. Шош чайпала, сюзюле, шумайгъан кёлню бетинде толгъан айны кёргюнчю сакъларыкъса. Бир заманда алайгъа тиширыу келир. Тешинип, суугъа кирир. Сен да кирирсе суугъа, тешинип. Кесинги эс-летмей, жуууна туурса, тиширыу суудан чыкъгъынчы. Ол, суудан чыгъып, жагъа бетинде тюбюне одал чапы-ракъла тешеп жатар. Ол заманда барырса къатына, ол жатханча жатарса сен да, жанаша. Ай юсюгюзде болур. Алтын Хардар кеси къурур тинигизни. Тиширыуну къол сырты жатар кёкюрегинге. Аны, шош алып, боюн тюбюнге салырса, ай кюмюш букъу себелегенде уа...

Ёгюз, эшикни суку ачып, кесин тышына атды. Орас, кесини кўуртха кючюне сейир эте, ызындан кўымылдамады. Аны Ёгюзге бары айтханы кёкден келген тауушха ушай эди. Орас жаланда кўулагўына келген тауушланы кўайтаргўанча...

Орас экинчиге Кёгюрчюнню чакўырды.

– Билеме азабынгы, биргенге жюрюйме тейрилеге, – деди ол, терен сезим бла. Кёгюрчюн, кўайын анасы кёлю толуп тынгылагўан сунуп, аны жапсарырдан болду. Орас а андан ары не айтырыгўын оюмлай эди. Кўуртха эсе, Кёгюрчюннге этерик амалы да акўылына келирге керекди. Келдими, биягўы тауушну эшитдими – Кёгюрчюн аны бети жарыгўанын эследи. – Сен жаш эсенг да, мен кўарт эсем да, экибиз да тиширыулабыз, – деди Орас, энди таукел сёлешип. – Тиширыуну амалы тейриденди! Кёп жюрютдю эсе да, Алтын Хардар санга жазыкўсынды! Мен тюш кёргенме...

– Не тюш? – деп сагўайды Кёгюрчюн.

– Ашыкўма, бала. Тюшюмю айтырдан болсам, тюш анасы Чомпарасны кўаранчхасына барыр эдим, игиге жорала деп, тобалыкўла салыр эдим. Тюшюм иги тюшдю!

– Ай-е, тейри кўудурети!

– Бетден-бетге чакўыргўанма, тасха билдирмез ючюн.

– Нек, тюш игиге эсе?..

– Игиден да игигеди!

– Сен эт дегенни этерме, айт дегенни айтырма. Ёзге шарайыпларым бар эселе да, жаншакўылыгўым жокўду.

– Ыразыма, бала. Былайды таууш. Кўайын жигитлерингден бири жумарукў тутуп келир. Алтын Хардаргўа элтиучю четенингги алырса, тогўуз гаккы аны ичине салырса, юслерине жумарукўну жатдырырса. Барырса да, четенингги алайлай Алтын Хардарны атлауучларына салырса. Сабий тилей, тогўуз тилей, жалбарырса, жалбарырса... Ичинг буруп, кёзлеринге кёрюнгючле келгинчи, Алтын Хардар санга белги бергинчи... Сора келирсе Исси кёлге, Тарфык ёзенинде тохтамай; ичинг кўызса да, суу ичмей. Эринги кўюнуна кириучюнглей, кирirse Исси кёлге. Жуюунурса, жюрегинги шатлыкў алып; учхан кўанатлы сунарсакесинги. Исси толкўунла, дыгўыл эте, сыларла кёзюнгюкўашынгы. Чачынгы да тарарла... Толгўан айны кёрюрсе кёкде да, кёлде да. Сора чыгўарса кёлню жагўасына. Жашырмасза кечеден этинги-женингги, тюбюнге одал чапыракўла тёшеп, жатарса... Тюш анасы Чомпарасны кёрсенг да, Умай бийче кеси салып келсе да,

къымылдамазса, кѳрмезсе. Ол чагъынгда келир санга келечи. Акъ этинги акълыгъын, ниетинги да сакълыгъын кѳрюр. Кѳз ачмайын, ачарса сен кѳююнунгу, туура салып акъ бетинги, боюнунгу... Жаш тейри ийнакълар санларынгы; терк учурур, эркетип, жанынгы. Сора сени ичинги буугъан хыйла жипни юзер да, этегинге керме тѳююмчек тѳер да, думп болур, тѳююнгдеча. Андан артха жашауунга жылыу келир, кѳут келир...

Къачха дери Орас, Кѳгюрчюнню кѳз гинжиси бла тенг айланып, Бектургъа экинчи къатын алыуну сартындан да жукъ сагъындырмай турду. Кѳгюрчюн, кертиси да, учхан къанатлылай, жарыкъ болуп, аягъы тѳюбюнде чѳп сынмай айланнганын эслей эдиле. «Угъай да дегин, тиширыуну урлукъ алмаз ичи жокъ, тейри берсе, дау айталлыкъ киши жокъ», – деп, Орас да ичинден сѳююнеди. Баям, ыразы эдиле тейриле аны обур хыйласына!

III. ТИШИРЫУ ДЕГЕНИНГ...

Алай эди Уллу Тарны жоругъу: эр кишиле эр киши эдиле мында; тиширыула да тиширыу. Жашау тирмени излеген бары жюкню кѳтюрген, боллукъ ишни, жорукъну тизген – эр кишиле. Тиширыугъа жетгени уа – жашау тиричиликни келишин бузмай, юйюр ѳсдюрюу. Эр кишиле мажаргъанны жаратыу. Кеслери алларына оноу этген, буйрукъларына ыразы болгъан неда болмагъан дегенча затланы кѳозгъау, сѳз кѳошуу – тиширыугъа жетген иш тѳююлдю. Андан эди бу жерледе тиширыуну сыйлылыгъы, къачы! Тиширыуну аллында, тап, хыны сѳлеширге окъуна жарамагъаны! Эр кишиле, ишлеп, къая аудурсала да, уугъа барып, доммай тутсала да, барын тиширыуларыбыз ючюн этебиз деп, алай эди акъыллары. Баям, тиширыу деген бла юйюр дегенни айырмасы андан жокъ эди. Тиширыугъа кѳол жетдирген эр киши, элтип, кесин къаядан атмоса, жылыннга кѳошулур амалы къалмайды.

Аныча, бу жерни эр киши сезимлеринде, от бла тиширыу да бир эди; отха да жарамай эди уллу кѳллю болургъа, аны бла ойнаргъа, ѳчюлтюрге; алай отну да къайда сѳйселе, – анда эте эдиле: сѳйселе, уллу жандыра эдиле, сѳйселе уа – сел; аны жылыууна къысыла эдиле, ансыз ашлары-суулары, бет жылыулары да жокъ. Тиширыу да алай эди юйде, от жагъа аллында. Оту

жанмагъан от жагъа – тиширыу жарытмагъан юй. Алай эди низам, жюриген адет, ийнаныу. Анга кёре, эрге барлыкъ къызны, эрсиз тиширыуну кыйыны, бир юйюрню, бир тукъумну иши болуп къалмай, битеу да жамауатны борчуду. Элде эрге барыргъа тийишли болуп, бармай тургъан тиширыу бар къадарда, олийге тынчлыкъ жокъду. Ол иш саулай жамауатха да бетлик туююлду. Халгъа къарап, олсагъатдан берип къоярча, къатын аллыкъ жаш неда бойдакъ эр киши табылмаса, аны онгу болгъан къатынлы кишиге экинчи, ючюнчю къатыннга алып къоядыла. Аллай төреле Жаргелли башларына бурун заманладан келгендиле деп, тиширыула жагъын этмейдиле, эр кишиле терсге санамайдыла. Эр кишини биринчи къатынындан суралмагъаныча эркинлик, анга экинчиге барлыкъ тиширыудан да суралмайды ыразылыкъ. Аны билип, тиширыула да къаты бола эдиле кеслерине; эр кишиле: «Сиз ёлмегиз!» – деп жашай эселе, биз кесибибизге оноу этерге нек къалгъанбыз деп, ала этимли, намыслы болургъа кюрешедиле. Жюриген жорукъла алайлыкъдан, эр кишиле этген оноуну сюзерге тиширыуну эркинлиги жокъду – эр кишини ишин сюзген, анга дау айтхан Алтын Хардаргъа дау айтхан кибикиди. Алай ёседи къыз сабий туугъанындан. Эр киши, жашагъан элини, жерини ташы, къаясы кибики, жаууннга, бузгъа да ачыкъ турады. Эрини алай жегилиуюнде тиширыуу къалалыкъ этмесе, даусуз, сылтаусуз болмаса, эрме деп, къалай жашар?

Алай бла, тейриге жалбарыу, айдан-жылдан дегенча, жамауат бла бирге къуралыучу иш эсе, эр кишиге табыныу хар тиширыуну кюн-кюннгю адебиди. Ичинден эрини сыйлылыгъын унутмай жашау – тиширыуну къачы, намысы, ахыр-ауалда уа насыбыды. Алай деп ийнанадыла. Къатын болууну, сабий табыуну, эрини суюмеклигин, оноун, сакълыгъын алып турууну насыбы бир зат бла да алышынмайды.

Аштотур буюргъунчу, эсе да, юйюр тейриси башына нохта салгъынчы, хар къыз да ата юйюнде суюгенича жашайды. Къыз сабийни, жетген къызны, эрге чыкъмагъан тиширыуну, эри ёлген къатынны жанына тийген – бары жамауатны, андан да озуп, тейрилени жанларына тийген болады. Алай а Аштотур аны, эр кишилени къайсысы болса да, бирине буюруп, башына нохта салгъандан сора, ол жаланда баргъан жерини, эрини оноууна бойсунады. Энди аны кеси бла баргъан жерини арасын айыргъан тюк чакълы бир зат да бо-

лур амалы жокъду. Ол мында кыйналса, тынчайса да, кыуанса, жарсыса да – бары эрини бетиди, кирген юйюню даражасыды. Уллу Тарда кыатын кыйгъан болмагъаны да аллай адетле бла байламлыды.

Кёк теириси Кюнелик кеси кыолу бла ишлегенча, ариу сюекли, адепли Кёгюрчюн Бектурну сабийи болмай жарамазлыгъын ангылай эди. Сабий тууар ючюн, буйрукъдан сора да, эр киши бла тишируну, биригип, бирге ийлеген тылылары керек болады деп, Орас адыргы этгенликге, аллай ажымлыкъ Бектурну кесинде болмазмы деп, кишини эсине келмегенди. Кыарыулу жаш эди ол; танг атхынчы, кыабакъ аллындан кетмеген, жигейлери чёкмеген огъурсуз ити бар эди – Кёгюрчюн башын сыласа, кыулакълары туруп, кыангсып башлаучу! Аллай киши, не – киши, сары шырхы ташны жаркыасы, нени кем кыояргъа боллукъду? Кыол аязыны жылыуу кыазан кыайнатхан! Аллай эрге ишекли болуп, Кёгюрчюн кесин кыайда сынарыкъ эди? Эри сау тургъанлай, башха эр бла кыалыргъаamy? Аллай адет жокъ эди бу жерледе. Эр киши сансыз этер, аман айтыр, тюр деген затланы билмегенча, аны эрлигинде кыыау болур деп да билмегендиле. Жаргеллиде аллай затла жюрюген болуп, кыыау Бектурну кесинден чыккыса да, Кёгюрчюн, сабий табар ючюн, башха кишини жаны бла да ётмез! Он кыатыны болса да, анга Бектур игиди! Бектурну жылыуундан иги жылыу да жокъ! Кыадар юлюшюне алай тюркюнуп, Кёгюрчюн кеси ашыккыдыра эди Бектурну. Аны кесине ушагъан сабийлери болсала, аланы ким тапса да, кеси тапханча кёрюп, ёсдюрлюкдю. Башха кыатын – сабийлени аналары, – аны тюрт этер, сындырыр деп, эсине да келмегенди. Бектур сау кыадарда, сансызлыкъ жетерик тюрюлдю деп, аккылы алай эди.

Адам дегенинг, жашауну эсде болмагъан чюреликлерине чырмашып, андан ары жаланда кесини амалыккыйыны бла тырнакъларгъа кыалгъынчы, баям, хар зат да байтамал суна болур. Кёгюрчюн ёзге кыалай сунарыкъ эди, – ол Кыайбергенланы босагъларындан атлагъанлай, уллудан башлап, кичиге дери аны кёз гинжиси бла тенг айланып тургъан эселе? Терс кыарам кёрген не, бир кыынгыр сёз эшитмеген эсе? Ёз кыайын атасы, анасы Бекташ бла Эсеней, уллу ата бла уллу ана, беш кыайын кыыз, он кыайын жигит, киеуле – Кёгюрчюн алагъа угъай, ала бары Кёгюрчюннге жумуш этерге тийишли кибик, алай жашай эселе? Энди уа, кюндеш келлиги кертиликча кёрюне башлагъанда, аны тынч-

лыкълы, мамыр турмушу къачан эсе да кеси кесине айтыучу жомакълагъа ушады. Гюрюлдеп ёсген Къайберген агъачны ичинде алыкъа бир къынгыр бутакъ да эслемей, ол тюппе-тюз тереклеге окъуна ишекли болургъа къалды. Алай экилене башлагъаны бла тенг, аны башына эки сынау бирге келди. Биринчи сынау алыкъа оюн кибики эди; не оюн, неда жастыгъынгдан жау чыкъсын дегенча. Ёзге уа не эди кюндеш Чолпан болургъа боллукъду деген? Эртте-кеч болса да, Бектургъа кюндеш келлигин биле, Кёгюрчюн орамда, сууда, жыйылгъан жерледе тюрслеп къарай эди къызлагъа – келлик кюндеш бу къызладан бири боллугъуна уа не сёз – тукъумда тул къатын жокъ; башха тукъумну тулун а Къайбергенлары аллыкъ туююл. Аны себепли, къайсыды мени кюндешим деп, сынчылай эди: боюна бечеуге ким жегиллигин билип къойгъанны не хатасы! Алай элли-тийре къызланы биринде да кёлү тохташмай эди. Анасы, геллясы бла тенг кеси да ёсдюрген Чолпан а эсине тюшмегенди. Энди, сайлау Чолпаннга тюшгенине сейир этип, анга къарайды. Къужур сезимле алышына эдиле жүрегинде. Жаны ичинде эсе да, ёлмей-къалмай, къарыусуз солугъан Чолпанны алып келгенлеринде, сабий табып, къарыны бурмагъан Кёгюрчюн аны къоюнуна бек алгъа алгъан эди. Сабий түймеген, аны себепли къызлай тургъанча, тыкъ ёшюнлерине къысаргъа кюрешди. Ол, кече тюшюнде кесини сабийин къайда эсе да къоюп кетип, аны излей айланганча, къычырыкъ этип уянган эди. Андан артха: «Чолпанчыгъым!» – деп, алай къыса эди баууруна. Бютюнда, Бектур аны бирси жашладан эсе энчи эркетелтгенин кёрюп, ёксюз сабийге сүймеклиги бла эрини кёлүне да жетерге кюреше эди. Энди ол, къыз болуп сюелгенни къой, Бектургъа къатын болуп, аны төшегин, аны жылыуун, аны сүймеклигин ортакъ этерге башлагъан эди.

– Ах кюнюм, Чолпан! – деди бир кюн теренден күйген ауаз бла.

Алыкъа жукъдан хапары болмагъан Чолпан, аны ауазы алай инжилиулю болгъанына сейир этди. Жууап къайтармады.

Бектургъа генжелик келтириуню къуууму къысха тюшюп, Чолпанны къууаннганын не уа мудах болгъанын кёрсе, Кёгюрчюн къалай къарарыкъ эди? Къабыл кёрюмю? Ичин кюндешлик толтуруп, кёрюп болмаймы? Жүрегинде ол араны айыргъынчы, экинчи сынау тюшюп къалып, Кёгюрчюн жашауну бютюнда терен

айланмасына кёмюлдю. Энди ол, татлылыкъ бла кю-
йюклюдю арасын айырырдан алгъа, кёк бла жерни
арасын, алай дегени уа Исси кёлню жагъасында анга
келген алдануу не болгъанын билирге керекди. Тей-
риле этген ишмиди ол, огъесе адамла къурагъан хый-
ламыды? Не эди ол – анча жыл жалбарып жюригенде,
таш суукълугъундан ёзгени тежемеген тейри, бир
чакъда, айны бир толгъан кечесинде, Исси кёлден
чыгъып келип, аны кёкге алып кетгени? Артда, кёкден
тюшюп, одай чапыракъланы юслеринде, эс жыя, къы-
мылдаялмай жатханда, Кёгюрчюн Алтын Хардарны
аны кёкге кётюрген, учургъан кючюн эсгереди. Алтын
Хардар ташды деген аман жангылады! Эшитмейди, кёр-
мейди, тилегенинги бермейди деген да бош. Амалына
акъыл жетмеген, тюклюдю, ышаннгылы, сабыркъоюн эр
эди ол! Къанатлары бар эдиле учурургъа! Кёкюреги бар
эди таяныргъа! Таза, саулукълу солууу бар эди солур-
гъа! Аллай кючю болмаса, къалай жараталлыкъ эди
дунияны! Сууланы къалай бардырлыкъ эди? Къушлан-
ны къалай учурлукъ эди? Кёгюрчюннге келген эсе уа
ол, Исси кёлде жууунуп, бурма чачындан жылы суула
агъа, алай келген эсе уа, кёргенди аны тазалыгъын! Анча
жылны къуу ичи бура, эти-жени бла табыннганын!
Эрине, юйюне кертилигин... Сабийге термилгенин...
Барын да кёргенди Алтын Хардар! Бар тёзюмю, сакъ-
лагъаны, тазалыгъы кючюн сайлап, аны бала уясын
жашнатханды! Ёшюнлерине жашау агъымын саркъыт-
ханды! Не да айтсынла энди! Бектургъа бир генжелик
угъай, юч генжелик да келтирсинле! Ала Бектургъа
тапхан сабийле Жаргеллиге сыйынмай да къалсынла –
Кёгюрчюн барына да ёхтем къарар! Алтын Хардар, аны
кёзюне кёрюнмей, санларына, жанына жашау агъымын
бардыргъанлай туруп! Бары тиширыуладан ариу да, баз
да, насыплы да этер... Аны тейри жарыгъындан тап-
хан сабийлери эл сукъланнган жашла, кызла болуп,
Бектургъа бу жерледе бир ата да сынамагъан насып-
ны сынатырла...

Аны себепли Ману, келип, аны къыйын кенгешге
алгъанда, аз да жунчумады.

* * *

Орасны тасха-таша ишлеринден Мануну хапары
жокъ эди. Кёгюрчюн бла сёлеш, аны боллукъ ишге
хазырла деп да, киши буюрмагъанды. Аллында кюн
Бектур, алагъа келип, иги кесек олтургъанда, аны му-

дахлыгыын кёрюп, тёзалмады. Боллукъ ишни нек со-
задыла деп, къызды. Анака бла Добуллу айтыргъа бет-
синип, Эсеней да алагъа къарап, заманны оздура эселе,
мен а не сакълайма деп, кеси кесине чамланды. Оноу-
ну кеси къолуна алыргъа таукел болуп, былай келди.
Жарсыгъан этерик сунуп, тартынмасын деп, Кёгюрчюн
анга болуучусундан эсе да жарыкъ болду. Ману, мен
мынга сөйюнчюлюк айтыргъа келгенча, къаллайла
къубулады деп, сейир этди.

– Сыйлы келинчигим, – деп башлады Ману. – Ты-
пырны тымсыз этип, мындан кёп турургъа жарамаз...
Бектургъа къатын алыргъа дегенбиз...

– Мен анга ыразыма, эртте ыразыма, – деп, терк айт-
ды Кёгюрчюн.

– Угъай, сыйлы келинчигим, мен санга, ыразымыса
деп, аны сорургъа келмегенме. Башыма бир сиркиу
акъыл келгенди да, аны айтырыкъма.

– Кимди? – Кёгюрчюн, сахиник бола, къайын кы-
зыны сёзюн бёлдү.

– Чолпан! – деп, Ману аны кёзюне къарады да, тас-
халы ышарыудан сора, Кёгюрчюнню бетинде белги эс-
лемеди.

– Чолпан? – деп, Кёгюрчюн, сейирге къалгъанча, баш
чайкъады.

– Чолпан!

– Да ол... ол бизни къызчыгъыбыз кибики... Къа-
рындашыгъызыны да...

– Ол иги туююлмюдү, сыйлы келинчигим?

– Иги окъуна болур, ким биледи... Ол кеси...

– Ол кеси жукъ да билмейди.

– Атабыз а? Атабыз...

– Ол да, анака да... унамай турадыла. Сен мудах
боллукъса деп.

– Боллукъ туююлме. Ой анам, боллукъ туююлме.

– Алгъындан эсе да сыйлы кёрюрбюз...

Кёгюрчюн къалай сёлеширик эди къайын кызы
бла? Къызып къалып, ыразыма деучюсюн унутупму
къоярыкъды? Огъесе, юйюрню оноууна бой салып, са-
бырлыгъын бузмай, адамлыкъ даражасын сакълаял-
лыкъмыды? Бусагъатда уа, аз да къайгъырмай, кюл-
люгю келе, Чолпанны Бектур бла бирге кёреди. Ичин
жангы умутла толтуруп тургъанда, сёз эрини юсюнден
угъай, къарындашыны юсюнден баргъанча, ойнарыгъы
окъуна келеди.

– Оноу этген тейриди, – деди ол, ауазында «тейри-
ди» деген «эримди» дегенча эшитилип. – Оноуну, биз

туугъунчу окъуна, Алтын Хардар эте эсе, анга ким дау айтырыкъды?

– Мен кѳргенлей кѳрсюн тейринг да! – деди Ману, ыразы болуп. – Тюз ангыласанг, сени юйюнге кимден да Чолпан игиди.

– Игиди, хау, – деди Кѳгюрчюн, ичинде туугъан кюллюк дыгъыл этдире. Ману да, сѳзню ахырында бир зат сезгенча, анга ишекли къарады.

* * *

Ману, Кѳгюрчюнню жангыргъанын эслеп, аны сармаркъаугъа чалдыра сѳлешгенине ишекли бола тургъанлай да, Чолпанны къолгъа алырдан къалмады.

– Къызны заманы жетсе, эрге барыргъа керекди, – деди ол анга.

– Ай-е, Алтын Хардар, табу, табу, – деп, Чолпан ѳрге секирирге къалды. Ману, аны тобугъуна кесгин тийип, жерине олтуртду. Сабий телилигине жаны ауруду.

– Эрге берирге оноу этгенбиз... дагъыда бил дейбиз ансы. Кесинг суююп бармасанг, Къайбергенлада санга зор этерик жокъду.

– Кимге бересиз? Кимге бересиз? – деп, жинк чартлагъанлай, Чолпан терк-терк сорду. Ману, келип, аны къатына олтуртханы бла бу сорууну арасы къуш жумарукъ тутхан чакълы бир да туююл эсе да, Чолпан, ол къысха заманны ичинде тиширыу болууну тасхаларына тюшюнуп къалгъанча, дагъыда, айсынлыкъгъа хорлатып, сабий жубанчын этгенча кѳрюндю.

– Ким болса сюер эдинг, Чолпан?

Алай энди Чолпан да теличик туююл эди. Бир такъыйкъагъа аман акъыл этерге да юйренди.

– Анака кимни суюсе да, анга!

– Ол а сени ѳз къолундан ычхындырыргъа суюмейди.

– Сора Гууагъа? – Чолпанны бети жарып, Мануну сейирсиниу къысып, ала бир бирге къарап къалдыла.

Экинчи такъыйкъада Чолпанны алыкъа сабийлиги кетмеген бети, ол, ашыгъып, бир айыплы затны соруп къойгъанча, ѳчюлдю. Ману, къаты болургъа керегин эсине алып, сейирин келген жумушуна бурду.

– Угъай, ариучугъум, Бектургъа! – деди ол, кесгин.

– Бектургъа? Бектургъамы дейсе? Ой да, Ману, уялмай... Бектур манга не айтырыкъды? – Ману тынгылагъан арада Чолпан дагъыда бир ѳмюр жашап, да-

гъыда бир суудан ётгенча болду. Сейири уллу эсе да, ангыламай, башы къатыша эсе да, Мануну айтханы Чолпан эртте кёрген, артда унутуп къоюп, эсине тюшюралмай тургъан бир сейир тюш эди.

– Ай-ий, Ману, Бектурдан иги ким болур?! – деди ол терен сезим бла. – Сен мени эрге да берме, Бектурну къатында турма къой ансы! Ол кюн Гууа ажирни тюбуне кирмесе, мен аны биллик да болмаз эдим... Андан сора Гууа... Бектур мени учургъан эди...

– Охо, жанчыгъым, – деди Ману, бир зат да ангыламай.

– Ману, мен Бек... мен эрге барсам, мени Гууагъа... дейме да, Бектургъа ушагъан жашчыгъым болурму?

Бу жол Ману аны, къоюнуна кысып, къучакълады. Ол кюн Бектурну ажири Гууагъа хата этмеген эсе да, бу аманат баланы алындыргъан кёреем деп, тобагъа къайтышды. Ману эсине тюшюрсе, ол кюн да Чолпаны жюреги, къабындан чыгъаргъа жетип, тыпырдай тургъанын эшитгенди. Бусагъатда да жетген кызыны жюреги тюз алай урады.

– Сабыр бол, Чолпан... Бу юйде сени мудах этерик адам жокъду. Генжелик деп да къоркъма. Сабийи кимни болса, баш ол болады.

– Мен баш болургъа сүймейме, насыплы болургъа суюме. Насыплы болургъа суюме да, не зат эсе да сакълайма...

– Не зат болур ол?

– Билмейме... Бектур, Гууаны къоюнуна алып, мени да кесине кысып, алай тургъанлы... мен не зат эсе да сакълайма.

– Алтын Хардар, санга табу!

– Не бир уллу къууанч боллукъду, Ману, не бир уллу бушуу...

Ману, этеклерин къагъып, жеринден терк турду. Сабий кызыны болмачы шургуларына андан кёп тынгылагъанны файдасы жокъ эди.

– Сен аманат баласа, Чолпан, – деди ол, сёзю тох-ташханига санап. – Бектургъа бармай, башхагъа барсанг да, ийнагъыбызлай къаллыкъса.

– Башхагъа? Мени башхагъа берип, Бектургъа да башха кызы алыргъа? Суюмисе, айтайым не боллугъун?

– Айт, жанчыгъым. Телисине учхун болма да, кёлюнгдегин айт.

– Эртуу къатын алып къайтырыкъды! Кёгюрчюн да сабий табарыкъды!

– Алтын Хардар...

– Неге сейир этесе? Мен тыш кәрмегенми сунаса?

– Бектур санга иги болуучусун унутма! – деди Ману, ёзге зат айталмай.

– Бектур кёюнунан алганы сайын, мен... ёсгеними биличем...

Энди Ману Чолпанны бетине тюрслеп къарады да, аны ауазында ажымлыкъны эслеп, ёхчеге къаты бет алды.

– Бушуудан, къууанчдан да сен не билесе? – Мануну къаты сёлешгени бютюнда хычыуун кёрюнюп, Чолпан аны боюнундан къучакълады. Бир акъылы тынгылап къой деп тургъанлай, бирси акъылы тюз да жүрек бюбюнден ыхтырады, айт деп. Чолпан, Мануну боюнундан къучакълап тургъанлай, башын аны желкесине букъдурду.

– Эрттеден бери да тышюмде Бектур, келип, манга хар затны да айтып кетеди, – деди ол, башын Мануну боюнунан къысханлай. – Айтып кетеди, Ману! Ол хар заманда ат бла келеди, мени бла ат юсюнде тургъанлай сёлешеди. Бары жаргелчилеге жетерча, къучагъын толтуруп, аргъазы гюлле келтиреди. Бектур, юлкюден бир тутам айырып, манга узатханлай, аты, юркюп, жертин угъай, кёктюн учуп кетеди...

– Ай-е, Чолпан, ол неге ушагъан тышдю?

– Бирде ол... Бектур угъай, Гууа болгъанча да кёрюнеди... Мен Исси тагыгъа жууунургъа келгенлей, акъ ажир бла жетеди да, тагы башында тохтайды. Къарасам, аргъазы гюллери да кёюнунда! Бир затла айтып, кюледи. Мен а суу ичинде... къып-кымыжа! Уялып, суу бюбюне батып кетеме, батама, тунчукъмай-ма... Бир игиди суу бюбюнде! Чыгъарыгъым да келмей туруучума... Чыкъсам а... Бектурну къучагъында аргъазы гюлле мен кесим болуп... Кесим да билмей, кычырама: «Гууа-а-а-а!» – деп... Ёнюм къарыкъгъынчы кычырама. Бектур алайда тургъанын биле, Гууа дейме...

– Ай-е, Чолпан... Ол Бектур туююлдю, Бектурча кёрюнеди.

– Бектурду! Аты да, кеси да.

– Бектурму? Гууамы?

– Билмейме, Ману. Бектур десем, Гууа болады, Гууа десем, – Бектур...

– Ол Бектур да, Гууа да туююлдю, – деди Ману, бу жол бютюнда кесгин. – Ол, баям, Къайберген кесиди. Къалыубаладан бери да ол бизни тукъум башыбызды. Ол, Бектур сыфатлы болуп келгенде... сени анга

барырынгы сөйүп келеди... – Сора сөзүбүз ичибизде кѳалсын деп кетди да, анасына барып, Чолпан бла ушагыын толусунлай айтды.

Орас, Алтын Хардарны арагѳа салып, Кѳгюрчюннге этген хыйласын кѳызына да айтмай, аны келечилик кѳайгысын тюзге санады. «Ашыгѳыргѳа керек тѳюйдю», – деди жалаңда.

Алай айтып, Орас Кѳкюрелгиде эки чабакѳны бирге тута эди: ашыкѳмай, Исси кѳлнѳ жагѳасында болгѳан ишни хайырын билликди; анда керме тѳюмчек тѳюйлген эсе, Кѳгюрчюн эрине башха тѳшек салмайды; Ёгюз кѳуру тирмен бургѳан эсе уа...

– Чолпан кѳужур тѳшле кѳрѳрге кѳалгѳанды, – деп, Ману аны сагѳышларын бѳлдю. – Не бар эсе да, бир зат а барды... Кѳгюрчюн да кѳужурла кѳыл-кѳыл эте эди мени бла...

– Кесинги тѳйып тур, – деди Орас анга. Кѳужурла ашырды.

Кечесинде уа кеси Добуллуну сагѳайтды.

Добуллу тиширѳу гузабагѳа магѳана бериучюледен тѳюл эди. Орасха да тик кѳарады.

– Не тѳш хапарла айтасыз?

– Тейриле игиге десинле, ѳзге уа... Чолпан шаша тургѳаннга ушайды.

– Ёрге берирге керекди, олду шашханы, тѳшю да. – Баш чайкѳап, сынагѳан этгенча, кѳлюмсюреди. – Жарашдырайыкѳ да кѳояйыкѳ.

Ёрини кѳылыгѳын иги билиучю Орас, ол Чолпаны тѳюнѳн, тѳшюн эсге ала турмазлыгѳын олсагѳатдан ангылады. Ёсине бир келди эсе, от тѳшгенлей, аны жергесине жетдиргинчи, кѳояр амалы жокѳду.

– Айтылгѳан сѳзге жууушма да бир кѳой, кѳйсюз киши, – деди Орас. – Ёс жыйсын, таукел болсун.

– Кѳйсюз мен тѳюлме, сенсе, – дегенни айтды Добуллу. – Кѳйсюз сенсе, кѳызы, ѳрге бермей, аякѳландырлыкѳма деген! Ёнди анга сени жылыуунг керек тѳюйдю. Бетине башха жылыу ургѳанды. Келсинле бери Уртай, Ёмен да. Байда келаллыкѳ эсе да.

– Айтдынѳ эсе, кѳайтырыкѳ тѳюлсе... Келининги кѳарынына жилтин тѳшюп кѳалып, артда сокѳуранмагѳын!

– Сабийлерибиз кѳбѳрек болурла! – деп кѳойду Добуллу.

Орас, ѳрини кѳюйѳне кѳажау ачыкѳ турмаздан, ѳнди неках кѳууумгѳа кѳонакѳ алыу кѳайгысын этгенча, узакѳдан жоргѳалатды.

– Сен айтханнга ким угъай дерикди, атасы? Ёзге уа, малла да тюшсюнле жайлыкъдан, эл да кюз ишледен бир кесек тынчайсын.

Добулла, Орас айтханнга баш ийип, ишни кюз артына къояргъа да болур эди, ол кюнледе аланы эки жууукъ юлюшлери Уртай бла Эмен бирге келип, ушакъ эте олтургъанда, сёз сёзню айтдыра, Чолпаннга да жетип къалмасала. Эмен, Добуллуну уялтхан этеме деп, къозутуп къойду.

– Ай хомух, Добулла, юйюнгю ичинден болмаса, жашынга къатын тапмаймыса? – деген эди ол, огъурамай. – Жамауат не айтыр? – Эмен аны бла къалса, Добулла, ким биледи, тёзерик да болур эди, алай ол, айыпды деп, суху ыркыфлады да, Добулла тебип къалды.

– Мени этиме менден жууукъ жокъду, – деди къаты. – Чолпанны да, менден сора, атасы жокъ. Иги келиним Кёгюрчюннге да андан табы жокъ. Сакъламайма кюзню да!

Орасны тюп эринини къыйырында къара губусу, ол чубур ушакъны хатасындан, кёпчюген окъуна этди.

IV. ДОБУЛЛУ БЛА АЛТЫН ХАРДАР

Миллет Тёрани Журту жамауат ишлеге, эл оноулагъа деп ишлене эсе да, битгинчи окъуна, жаш тёлю жыйылыучу жер болуп къалды. Жашла, кызла угъай эсенг, къартла окъуна, мал кыystай, ёзге жумушла бла чыгъа, къалагъа къайтыргъа, аны кюн тууушунда олтуруп, лахор этерге сюедиле.

Ары дери уа жаргелчи жашлагъа, кызлагъа олтурур, ойнар жер табылмаймы эди? Жыйылгъандан не файда, айтыргъа жырлары, ойнаргъа оюнлары болмасала? Алай суна эдиле – жыйылыр кереги болмагъанча! Энди уа, Миллет Тёрани Журту аланы бир бирге хунер кёргюзтюрге жыйгъанча, алайды. Дока бугъа мюйюзледен аллай сырыйнала, оразык къаураладан аллай сыбызгъыла этип берди жашлагъа! Энди уа ала, бир бирлерине эришип, Тарфык ёзенин ёрге кётюргенча этедиле. Алай тюрленеди Жаргеллиде жыл сюрюу. Алгъын заманладача, жылла акъырын барадыла, не уа жаргелчиле жылны кетгенин Кюкюрелги черегини жарлары элге жууукълаша келгенлеринден биледиле дерге тюшмейди. Тёлюле келедиле, тёлюле кетедиле; дуния къуршоуу арба дингилден башха туююл – ай-

ланады, барады, барады – айланады. Добуллуну төлюсү Жаргеллиде асыгуу халкы эди: Асбаян бла аны эжиучюлери Алау, Ачау, Азнауур зауаллы; Эмен бла Кёзу; Дударукы бла Абустол; Байкыуш бла Табылды; Турушлу бла Кыыран; Уртай бла Баппу... Жашыракы эсе да, Саукел а? Эй-а, кёсе Байда уа? Тоба болсун тейрилени барына, Добуллу аланы арасында Кыайберген тайпаны кыуруган тыпырын жангыдан салды. Аны бла да кыалмай, жашы, олий башчыгыа айырылып, оноу этеди. Бюгюнлюкде онбир эр кишиден сегизи – сегиз юй! Сегиз юй деген – сегиз эл келечекде! Добуллу Кыулемен тигинден тышып келген кундеча, хар зат жангы, хар таш таныгыулу, Алтын Хардар жеринде! Не игилиги бар эди сары кыыпчаккыны аллай бир, сары кыаа жаркыалай, бу жерлеге жангыз тышып, жашау негерге Орас кибик тишируну табарча? Жаргелли кибик, Алтын Хардар кеси тохтаган жерде таш салырча? Бу жерни шырхы ташларындан анча юй кыаларча? Анча баланы, туудуккыну кёзюне кыарарча? Анча жолну арытырча? Ай-е, Алтын Хардар, тоба болсун сени барлыгынга! Кюн жарыгынын, жер тымын кыызганмаган чомартлыгынга! Заманды, баям, тобалыккыла салыргыа – кюн тейриси Кюнеликке, жер тейриси Ёзеликке, суу тейриси Сууанекке! Бары тейри бёлек жыйылуучу Жюзеликке¹!

Алай бичип, Добуллу, созмай, тайпа голлу – туккум чек – кыуаргыа таукел болду. Кенгеширге Асбаяннга барды. Асбаян Кыйикёрен жесирлигинден бери жыр айтыгыа жор салып, элге да хазна чыкмай, юйде эди. Кеси айтханча, жыр ётю кыурупму кыалган эди, жаш жырчы Докагыа жол кыойганлыгымыды, кыалай-алай эсе да, Эртуу бла Жыгылмаз, аны жыл жесирликден азат этип, тууган элине кыайтарганлы да, турганы алайды. «Асбаянны төммеги кыайтханды, жаны уа кыайтмаганды», – деп жарсый эдиле Жаргеллиде. Кертиси да, Асбаян, кыурчу кетип, дупшук болган бичаккылай, сёзю да кыарыусузду, келбети да мугур болганды. «Жесирлик аман тыгендире кёреме адамны!» – деп, азат ысхылтыла тобуккыларын кыагыадыла.

– Биз сезе да болмабыз, ёзге уа... жашауубуз кёп жангы затлагыа тубей келеди, – деп башлады Добуллу. – Трам сыйлыбыз олий таягынын мени юйюме тап-

¹ Жюзелик – бары тейриле, жыйылып, оноу этген жер; кёкде тейрилени кыалалары.

шырып, элни жашауун ол аман жашха аманат этип кетгенли къарайма. Угъай, Асбаян, кёп зат тюрленгенди.

– Тюрленгенди, хау, – деди Асбаян, артыкъ кёл салмай.

Добулла жумушун айтыргъа, ушакъ да этерге кёлленип келген эсе да, Асбаянны кёлсюзлюгюн кёрюп, мууал болду.

– Жаратмайма, Асбаян, халынгы, – деди ачыкъ сёзлю къыпчакъ. – Мен санга кенгеширге келгенме, сен а кёз-къаш бермейсе.

– Нек бермейме, Добулла? – деди Асбаян, сабыр. – Бек береме, бек суюдюм келгенинги да. Ёрге туруп, жырлагъан нек этмейсе дей эсенг а... мен жырымы... Азнауур ёлген жерде къойгъанма. Жесирликде сунма. – Добулла, татлы адамына алай кесгин сёлешип къойгъанына сокъурана, тынгылады. – Азнауурну къалай ёлтюргенлерин, мен кёргенча, сен кёрсенг эди... Менден да аман болур эдинг.

– Тёлюле келедиле, тёлюле кетедиле, – деп, ауур, кесгин кесаматын айтды Добулла, Асбаянга бир кесек кёл этме къоюп. – Не дегин, алайды дуния дингили. Ажымлыкъны ачыуу башхады ансы. – Добулла, дагъыда бир кесек тынгылап, Асбаянга эсгериулерин жутма къойду. – Жашла жукъ айтыргъа къоймайдыла, Асбаян. Дагъыда... сен мени ышаннгылы адамымса, андан сорама... Ол аман къызгъа... Къудасха дейме...

– Къудас кеси суююп къачханды. Сорургъа жетишген эдик.

– Къайдам, Асбаян... Ол аман Эртуу... Къудасны кыйынлыгъын кёрюп, аны къоруулайма деп, тас болгъан сунама.

– Эртууну къутургъан суугъа атсанг, ол аны тюбюнден кеси тенгли ташны кётюрюп чыгъарыкъды.

– Келгеним аны ючюн туююдю, Асбаян. Къайгъысыз мен да туююлме деп, аны айтханлыгъымды ансы. Мен жаш заманда Тау Артында салтачы болуп тургъанымда... Мцани элни бир алаамат адети бар эди – саулай тайпа бирге жыйылып, бизнича айтсакъ, чёк къурагъан. Анга ушагъан жыйылыула Къарачал ёзенлеринде да болуучу эдиле, Хасаукалары, бийлик излеп, кеслерин да, бизни да къырдыргъынчы. Бекташха жер танытама деп, къайтып, ары баргъанымда да, аллай чёкню юсюне чыкъгъан эдим.

– Къарт болгъанса, жаншакъ болгъанса, Добулла, – деди Асбаян.

– Садыр бери келгинчи, сен ары бармагъын, – деди Добуллу.

– Жумушунг болмай, келмезлигинги билеме, айт.

– Тайпа голлу къуаргъа сюеме... Тукъум чёк угъай, голлу, – деп, айыртып айтды. – Эл толу жыйылырча, ким да хунер оюнла кёргюзтюрча.

– Къура, энтта бир адет чыгъарлыгъынг туюлюмдю!

– Айыбын, ыспасын сорама, – деп къызды Добуллу, Асбаянны къырслыгъына андан кёп тёзалмай. – Жер юсюнде, сенден сора, жесирлик сынагъан жокъмуду?! Не уа ёлюмню юсюне къарагъан?

Асто, Асбаян, жели кетген къууукълай, бошайып, кенгешге келишди.

– Сау къалгъын, Добуллу, сен мени бушуу жиними учурдунг! Ай, тоба, байланганым кетгенча болуп къалдым да!

– Езге уа сен... – Добуллу Асбаянны юйюнден, къартлыгъын анда къойгъанча, жаш къарыу алып чыкъды.

* * *

Алай суху келип, Добуллу Жыгъылмазны изледи, Эртууну хакъындан бир зат биледи деп, анга ишеклиди. Хастанга гебен тартып, олсагъатда жетген Жыгъылмаз, бичен тишден чыкъгъан айыу кибики, аууша келип, уллу атасына урунуп къалды.

– Биз тынгылы жашыбыз дегенликке, – деп къызды Добуллу, хастан чалыны къазыгъын чыгъарып алып къууум эте. – Хау, тейри, Жыгъылмаз, биз санга ышанып тургъаныбызлай...

– Не болгъанды? – деп, кючден айтды Жыгъылмаз. – Тынгылап турса боллукъ эди, къыза тургъан Добуллу къайнап къалды.

– Эртуу къайдады? – Жыгъылмаз, кюллюгю келсе да, кесин тыйып, бир жанына бурулду. – Тейри-лязим, къарындашын сурамагъан атасын, анасын да сурамаз. – Добуллу, бары айтханын, жүрексинип, къыстау айтхандан, Жыгъылмаз уллу атасыны аллында, оюла тургъан къаяны аллында сюелгенча, не къачалмай, не жукъ айталмай, амалсыз болду.

– Да ол... кёп турмай, келликди.

– Мен къарт болгъанма, къыйналып эшитеме... Андан да бег'а къыйналып ангылайма, – деди Добуллу, кесин сабыр этерге кюрешип. – Кёп турмай дегенинг?

Тюз олсагъатчыкъда кѣтюртмеге таянып, кѣзю къал-къыугъа кете тургъан Орас, тышында дауурланы эшитип, чыкъды. Эрини Жыгъылмазгъа темирчилеп сѣлешгенин кѣрюп, терк болду.

– Юйюнге кирчи. От тюшгенди демейсе, не къыстау эсенг да...

– От тюшгенден аманды Эртууну тас болгъаны, – деди Добуллу, къарт къатынын бияры тюртюп. – Эртуу тас болгъанды, бир, эки деп, он къарындашы уа... ёзенде, къууукъ кѣпдюрюп, ойнап айланадыла...

– Айланмайдыла алай да, – деп къоруулады Орас туудукъларын. – От тюшгенден тейри бизни сакъласын, Добул, – деди, аны къолундан къазыкъны сыйырып. – Къутурма, къутурур сылтау жокъду. Арып келген жашха суусап ичме да бир къой.

– Къарт болгъанма, тѣзюмсюзлюгюм олду, – дей, Добуллу Орасны ызындан юйге кирди. Тѣрде агъач кѣтюртмеге чѣкдю. Шалбар тартмасы, эки бут арасы бла энишге салынып, юй тюбюне жетеди. Аны чепкен ич кѣлегини ёшюн тюймелери ачыкъ эдиле да, Орасны кѣзю ары жетип, къартны къаны къызгъандан кѣкюрек сюеги бери къалай тургъанын кѣрдю.

– Эртуу хаталы жолда тюйюлдю, къысха заманда келликди, – деди Жыгъылмаз, аланы ызларындан кирип. – Уллу атабыз, сен кесинги сакъла андан эсе, биз сени айыплы этерик тюйюлбюз.

Добуллу: «Кертиси да, къарт болуп, сант болуп къалмагъан эсем, неге къозугъанымы да билмей, юйюрюмю суу къуйгъанча этдим», – деп, ичинден кеси кесине уруша, бир кесек турду да, жаш адамча, секирип къопду.

– Тайпа голлу къурайма, Эртуу юйге табылсын! – деп буюрду. – Эртуу да табылсын, Къайберген тайпадан тылпыу жетгенле бары да келсинле! – Аны бла Добуллу, суху келгенича, суху да чыгып кетди.

Кеч эди. Жаргелли агъачларында, узакъ болмай, бѣрюле улуйдула. Добуллу Исси тагыны ёрüne чыкъды. Агъачда жылкычы къуш, ол жаш замандача, кѣлберли кычырады. Шош эди къарангы кече. Бѣрю улугъаны, жылкычы къушну кычыргъаны бирге къошула, тарны кечеги жашауун сакълайдыла. Тау ичи алай толу, саулукълу болгъанына къууана, Добуллу Тарфык ёзени таба барады. Жерни башына келгенлей, быллай саулукълу, ариу дуниягъа кѣз ача эдиле жаргелчиле.

Уллу Тарны ичинде жашап, аны сууун ичип, хауасын солуп, жемишин татып, заман жетгенде уа, Тюп

дуниягъа кетедиле. Жашау тиричиликни сартындан, ол арада бир зат да тюрленмейди мында – бир зат кьошумлайды, бир зат да кьорамайды. Бу кьарангы кече Добуллу баргъанча, барады Кюкюрелги! Добуллу, Орасны келтирип, арпа сабан башында ёре кьошчукъда анга тукъум урлугъун сала туруп да былай шууулдай эди черек. Кёк да алашагъа тюшюп эди бу кече. Огъесе Тарфык ёзенине баргъан жол башха заманладан эсе тигирекми кёрюнеди? Ким билсин. Барайым демесе да, бутлары арпа сабан башында ёре кьошчугъу болуучу жерге алып келдиле. «Эй-а, тейри-сыйыты, Алтын Хардарны сайлаууна менми оноу этерикме? Бекташ кьартайса, ол сайлар да, андан ары олий боллукъ кишини мангылайында жулдуз жарытыр...» Добуллу, Исси кёлню жагъасына жетип, ол кече Орасны кётюрюп келип, салгъан, артда экиси да насыплы болуп олтургъан ташха чёкдю. Арпа сабанны башында неках кечеси жангыдан туууп, анда кьургъан ёре кьошчугъу да алайлай тургъанча кёрюндю. Жеринден туруп, эки атлагъанлай, салам кьошха кирип кьаллыкъды. Кечени кьалгъан кесегинде анда жукъласа, тюш кёрюрге да болур. Алтын Хардар, келип, аны Тюп дуниягъа кьачан кетеригин айтырча. Сагъышлары алай бёлюне кёлгенде, кьулагъына: «Тур, тур!» – деген таууш ачыкъ эшитилди. Алай аны кьачан эсе да, анадан туума болуп, кёлден чыкъгъан Орасны кьоюнун алып олтургъан жагъа ташдан турлугъу келмейди. «Игиди, – деп кёл этди ол, арт кюнледе акъылына келген оюмланы эсине тюшюре. – Игиди, кьысха заманда тау эллени ысхылтылары энтта да жыйылырла, оноу этерле... Тёре да айырылыр... Энди тарладан тышына чыкъгъанла да бардыла, дуния кёргенле...» Иги умутлагъа териле, кёпмю кьалды да: «Тур!» – деген таууш дагъыда келди. Кечеги сериюн чыкъ элей башлагъаны эшитиледи. Жылкычы кьуш, аны бет аллында терекке кьонуп, кау-куу этеди. Исси кёл ай жарыгъында, уюгъан сютлей, шошду, чайпалгъан тауушу да келмейди. Кьыркъаууз жетеди, малла жайлыкъдан тюшедиле деп, тайпа голлу тап заманда боллугъуна кьууанды. Ол, Къайбергенланы тукъум кьууанчлары болуп кьалмай, Жаргеллини жангы адетлеге талпытырча, аллай сайлама кьууум болургъа керекди. Эндиге дери кьалай бола келген эсе да, тайпа голлуда Добуллуну кьайтарып айтырыгъы белгилиди: бары элдеде бир тейри болсун – Алтын Хардар! Алтын Хардар кёк тейрини туугъаныды, аны жерде Кьаранчхасы! Эл-элдеде би-

рер затны тейри этип, анга жал барып туруу къарангылыкъды. Тау Артында тейрини Кесилигине угъай, суратын салып, анга табынадыла – алтын башлы табу-тамларында. Бизге уа нек жарамайды хар элде Алтын Хардарны кесилигин салыргъа? Биригемиз! деген керти сёз эсе, бары жамауатларыбызны ыразылыкълары эсе, сора неди хар элде энчи тейри? Биригиуню башы андады – бир тейриге табынганда! Андан башланырыкъды халкъ болуу, бары тау элле бир болгъаныбызны эсде тутуу.

Ай да батды. Тюзюнлей Мёнгю тауну тюбюнден келген Кюкюрелгини шууулдауу къалыубала тауушуна ушайды. Угъай, тохтамай эди аны кёшха чакъыргъан ауаз, тынмай, согъула эди кёулагъына. Добуллу, ары таба бир тюрлю элгениулю къарап, неках кёшчугъу болуучу жерде кёкден тюшген жарыкъны кёрдю. Кюн таякъладан эшилген чыпынга неда урчукъгъа ушай эди ол. Жерден ёрге атылгъан от букъугъа да келишеди. Добуллу аягъы юсюне болду. Жеринден тургъанлай, санларына ол жарыкъдан жангы къарыу келгенча, атлашы терк бола, къачан эсе да Исси тагыдан чыгып, Орасны кёуууп баргъан жаяу жолчугъу бла барады. Юсюнде ай жарыгъы ёчюлмеген жолчукъ жылы эди. «Къаллай кече эди ол! – деп эсгерди Добуллу. – Жомакъ болур эди неда Алтын Хардарны оюну? Ансы Орас жер адамына ушамай эди, кёкню жулдузу кибики...» Добуллу ай жарыгъында аны жалан эти къалай таза, сыйдам, акъ кёрюнгенин да эсгерди. Насып эди Орас – Добуллу насыбын кёуууп бара эди! Башына занг деп ургъан бир соруу сескендирип, Добуллу тохтап къалды. «Жетгенмисе да сен аны? – дей эди биягъы таууш. – Жетдингми сен насыпны? Огъесе... энтта да аны кёууупму бараса?» – Арпа сабан башында ёре кёшчукъгъа эки атлам къалгъанды. Добуллу алайгъа сау жетсе, ол сейир сорууну жуабын табаргъа боллукъду...

Добуллу, ёре кёшчукъну орунуна жетип, ол кюн кюндюзгю кюнде мылыдан жапырылгъан сабанда неках борчуна къапланганча, алай къапланды. Къужурла узатылып жатды ол жерге – бутларын узагъыракъ созаргъа, билеклерин кенгирек атаргъа кюрешгенча. «Табу болсун Алтын Хардаргъа, жетген эдим мен насыпны», – деди ол тюн бла тош арасында. Мылы кырдык жапырылгъан жумушакъ жер хычыуун эди, тынчылыкълы. Къаядан жарылгъан сары жаркъалай, ауур эди ол, къымылдаргъа кючю жетмеген. Сыртындан тюшюп, жулдузлагъа къарайды. Аладан айырылып,

къаллай бирге узакъ кетгенине эсеп этгенча. Жулдуз-ла уа къазауат этедиле: бирлери Добуллугъа тынгы-ларгъа сюедиле, бирсилери, къайры эсе да ашыгъып, гюргюлюш этедиле. «Ай, тоба, – деди алагъа да Добуллу. – Не сорлугъу, Орас манга тиширыу кемине бери-лип, Къайбергенланы тукъум тамырларын жангыдан тирилтген эсе да, ол эр киши кёрюрге боллукъ насып-ны кеси эди. Насыпны Кесилиги! – Деп къайтарды Добуллу, тейри Къаранчха бла насыпны тенг этип. Баям, хар адамны да жүрегинде, тейрини Къаранчхасыча, насыпны Къаранчхасы да болур! Къаллай адам эди Орас? Бетинде тиширыулукъну, аналыкъны, тейрили-кни бирикдирген!!! Акъылман эди Трам, Алтын Хардар-дан измиси болгъан. Алай туююл эсе, къайдан эди Орасны арпа сабанлай, битимлиги? Башха сабанла да бар эдиле – огъарыда, төбенледе, – къалыубаладан бери эллиле ашлыкъ ёсдюрген жерле... Трам а манга бу сабанны сайлагъан эди, келгинчи деп, бырناق эт-мей. Ол кюн урлукъдан топ-толу мигидауну боюнума такъгъанларында, мен урлукъ себи, Орас да ызымдан аны жабып баргъаныбызда, артда, ёре къошчугъубузда мен аны тинин сылагъанымда: «Къолларынг урлукъ ийис этедиле», – деп кюлген эди. Орасны биринчи сёзю эди ол «Къолларынг урлукъ ийис этедиле», – деген. Къолларымы, къанмай, солуй эди ол, урлукъ ийис аны жүрегини бек терен къылларын ойнатханча! Анга мени берчли къолларымдан жашау макъамы согъулгъанча. Ол манга жангыз жаш табып, бары Къайберген тайпа-ны жыйнысын анга салгъаны уа? Бекташ, Бекташдан – Бектур, Байтур, Ампокъа, Ордан, Ойдур, Эртуу, Ёгюз, Жыгъылмаз, Баймуш, Баший, Гууа... – Добуллу, келе-чекни кёрюрге талпыгъанча, башын ёргерек окъуна этди. Жулдуз жолла бу мамыр кечеде къайры бара болур эдиле? Миллет Төрени Журтуну башында уа жанамыды жулдуз? Ол керти эсе – жулдуз жолла халкъны келечек бирлигин болдургъан Акъылманнга элтедиле деген – сора бош туююл эди Добуллуну жа-шауу! Бекташ – Бектур – Байтур – Ампокъа – Ордан – Ойдур – Эртуу – Ёгюз – Жыгъылмаз – Баймуш – Ба-ший – Гууа, – бирери бирер эл эди. Бюгюнлюкде тол-тургъан эселе Исси тагыны, башха къулакълада да тамыр ие башлагъан эселе, келечекде уллу халкъ бо-луп да къалырла! «Да сен, менсиниулукню тузагъына тюшюп къалгъан сары шырхы таш, къызланы уа нек алмайса эсепге?» – деп эшитди ол бир ауукъда. – Ала уа болмадыламы юйор? Ману, Айназа, Къудас, Асхура,

Турсун... Анадан кыяулу туугъан Кёкейге баргъан Айназа окъуна тулпарла табып ёсдюреди! Сен, зуюл эр киши, Бекташ аман бир тукъумну кыурагъан эсе, ала уа ненча тукъум кыурагъандыла?»

Кёпмю жатхан эди Добуллу алай, азмы, – бир заманда Алтын Хардар, атлаучларындан тюшюп, аны кыатында тохтады. Хар заманда тейрини аллына кеси барыучусу Добуллуну эсине тюшюп, ол, Алтын Хардар кеси тюшюп келгенине сейир эте, артха туракълады.

– Къоркъма! – деди анга Алтын Хардар.

– Табу санга, Уллу Тейрибиз! Аллыбызгъа кесинг келир чекге жетдирген эсек, уллуду терслигибиз!

– Жер юсюнде терслик кёпдю. Аланы тюзетирге адамны угъай, тейрини жашауу да жетмейди.. Энди сени жашауунг да бошалды...

– Ыразыма! Баш дунияда кёп жолланы кыдырдым...

– Сени жолунг Исси тагыдан былайгъа жетген аракъда болмады. Ахыр сагъатынгда да айтып кый не тилеригинги! Сени сайлагъан эдим ёкюлге... Бу жерледе элени бирикдирирге... Сен тюз жашагъанса.

– Айхай, сен эдинг мени тебиндирген... Бирликни жолун таппадым...

– Айтдым: бирликни жолун тейриле да билмейдиле...

– Кыарангы эдик да, анданмы? – деп, Добуллу кыаты болду.

– Угъай! Кыарангы кёрюннген халкъла кыарангы тыйюлдюле, – деп, Алтын Хардар, алайсыз да айтыргъа деп тургъанча, терк башлады. – Тауда жашагъан адам кыарангы болур амалы жокъду! Угъай, Добуллу, таулуланы бирикмеген сылтаулары кыарангылыкъдан тыйюлдю, ёхтемликденди. Эсингдемиди Боркъулдакъ элде айтханлары? «Жамауат ючюн деп ким табынады? Хар ким кеси ючюн табынады!..» – дегенлери? «Алайды да, хар элни кеси тейриси болсун!» – деп кыйгъанлары? Сен анга жууап табалмагъан эдинг. Табарыкъ да тыйюлсе. Тауда хар ким кеси ючюн табынады! Аны себепли биригиуню жолу сизге кыйын боллукъду.

– Сора биз не этерге керекбиз?

– «Мен» деген уллу чекди. «Биз» деген да алай. Эки черекге бир кёпюр алыкъа бир халкъ да салмагъанды».

– Оноу нек этмейсе да, оноу? – деп жүрексинди Добуллу.

– «Мен» деген гынттыны ёлтюрюгюз, «Биз» дегенни тутугъуз!

– «Алтын Хардар, санга табу, юйрет бизни?»

– Къалай юйретирикме, гынтты мени кесиме да хыйласы бла келеди. Эсингдемиди, сен Уллу Тарда ууакъ тейрилени барын кетерип, Алтын Хардаргъа табынайыкъ деген заманла? Баш дунияны уллулугъун кёрсенг эди! Мен кесим да, сен кетеригиз деген тукъум тейрилеча, гитчечикме! Адамны гынттысы... Гынтты ёлюмсюздю, Добуллу! Мен анга жукъ да эталлыкъ туюлме.

– Ыразыма деп сен манга бош айтаса сора...

– Бош жашамагъанса, андан ыразыма. Сен этген да игилик эди. Игилик бирде гынттыны жолун кесе эсе да, башын кесалмайды. Сен менден эсе алгъа жаратылгъан гынттыны хорларгъа кюрешесе. Келген да аны ючюн этгенме санга. Уллу Таргъа сен сакъламагъан, мени да тыяргъа къолумдан келмезлик уллу къыйынлыкъ келеди. Санга ол къыйынлыкъны кёргюзтюрге суймейме...

– Ай-е, табу, Алтын Хардар, къыйынлыкъны энтта манга теже! Манга теже, сыйлыбыз! Орасны сакъла къыйынлыкъдан! Туудукъларымы!

– Угъай, Добуллу! Тиширыу къыйынлыкъны тынч кётюреди».

– Не къыйынлыкъды ол? – Добуллуну жюреги жанып, аууз тылпыуу къошха от салып башлады. – Мен сени асыры кёп игилигинги кёргенме, къыйынлыкъны мен алыргъа тийишлиме. – Добуллу аягъы юсюне къалай тургъанын билген да этмеди. – Айт къыйынлыкъны атын!

– Аны айтырыкъ туюлме, Уллу Тарны марагъан къыйынлыкъны... Айтырыгъым... сени тамырынгдан энди жаратыллыкъ жан хорларгъа боллукъду гынттыны! Акъсакъ темирчиден тууарыкъды ол!

– Мен а? Мени не боллугъуму айт!

– Сен экинчи жашауунгда къуш болуп учарыкъса! Башха дунияны юсюнде къалкъа, келечекни бир узакъ чагъында, дагъыда бир Къайберген учхуну гынттысыз тёлю ёсдургенин кёрлюксе...

– О тейри! Ахшылыкъ тежейсе энтта да!

– Сени жашауунг угъай, мени жашауум да ажымлыды.

– Къалай алай? – деп сескенди Добуллу.

– Жашагъанны угъай эсенг, жашамагъанны да жаныйды ажымлыкъ!

– Къоркъа билмей эдим, ичими къоркъуу алды... Болушу неди?

– Болушуму дейсе? Гынтты алай айтырыкды келечекде – Алтын Хардар кишини сёзюн эшитмейди, кишиге болушмайды деп. Ауругъанны сау этмейди, жауун керекде буз жаудурады, кюн керекде ырхыла бардырады... Алай тейриге биз нек табынабыз? Хар адамны сырын билген, анга болушургъа суйген, бир адамгъа да гюнях иш этдирмеген, башха тейри барды дерикди эки бетли гынтты. Сора биз, Алтын Хардар деп, сууукъ ташха нек табыныргъа керекбиз? – дерикди. Мени сыйлы дорбунуму чачдырлыкъды. Аны ючюн а Жаргеллиге тынчлыкъ келмез. Ажымлыкъ деген олду. Сен насыплыса, Добуллу, сен ол кюнлени кёрлюк туюлсе...

Орасха жетдирме аны! Орасха жетдирме! – Добуллу кеси кесине ит болуп сынсыгъанча кёрюндю. Дагъыда, аягъы юсуне туруп, Алтын Хардарны тыяргъа чапды. Акъылында айтыргъа деп тургъан бек сыйлы сёзю бар эди. Аны айтсам, тохтарыкъды деп, жан атды. Ай-е, тейри кючю, ол да Алтын Хардарны жетип, айтайым дегенлей, тейри, къуш болуп, учуп кетди да, Добуллу аны къанат тауушундан уянды. Терлеп, суу-салам эди ол.

V. ЛЕПОКАЙ

Къаланы къурулушу бара эди. Добуллу ашыкъгъанча, Лепокай, аны ёрге сюеп, башын терк жабалмайды. «Сора ол къала туюлдю, башы жабылгъан хуна бурууду», – деп, олийни да кючден сабыр этеди. Алай айтып, Бекташны сабыр этсе да, кеси ашыкъмай туюл эди.

Бюгюн да къурулуш майданнга танг жарыгъындан алгъа келди. Къаланы къарелдилерине жарыкъ ызла къалай тюшгенлерине къарайды. Сейир эди къаланы къарангыдан чыкъгъаны – кечегиде Тарфык ёзенинде кюченги этген хауадан туууп, кёз кёре ёсюп баргъанча. Билеклерини талгъанлары кетмегенди. Халы да ауур. Астуугъаннымы эсгередиди? Жантуугъанны тыш этип тургъанынамы сокъуранады?

Лепокай этли киши туюл эди, – сюекли, женгил, иш къоллу адам. Эртуулары, аны юйюрю бла кёчюрюп келип, Жаргеллини адамы аны тегерегине жыйылгъанда да, хапар айтып къыйналмады, къыйнамады. «Усталыгъынг керекди деп келтиргендиле жашла. Усталыкъ керек жерде жашау алгъа барыучусун билеме», – деди да, тюбешиу аны бла тамам болду. Энди,

жыл кёзюне, къаланы мурдорун салып, къабыргъаларын да иги ёрге ёсдюре кетгенди. Алгъа тогъайбаш эшигин чыгъарып, аны башына жазула да салып, ал къабыргъасын сюегени элни жамауатын кёллендирир ючюндю. Къала къалай боллугъун кёрюп, адамла къурулушха эринмей жүрюр ючюн. Энди Добуллуну ашыгъыуу саулай элге жугъуп, таш кётюралгъан къурулуш юсюндеди. Ол да, къурулушну алай кыыстау баргъаны, Лепокайгъа Даулени жаны ауругъандан эди. Аны борбайларын кырккъгъан бушууну юсюне Эртуу бла Жыгъылмаз алай келип къалмасала, ким билсин, къалай боллукъ эди ол! Ол да, юйюрю да! Аны бла къалмай, кёз туурадан алып, бери келтирдиле. Келтирселе уа, – аллай къоншулукъ! Къонакъбайлыкъ! «Умай бийче деп табынганыбыз Орас туююл эсе», – деди, сейири, ыразылыгъы да бирден болуп.

Лепокай, танг жарый келгинчи, Тарфык ёзенинде алай туруп, Добуллуну гюрбежисине тебиреди. Элге жууукълашып, шырхы гыйыладан тизилген атлауучла бла къол ичине энди. Кюмюш билезиклей жылтырагъан Кюкюрелги сууундан ётюп, шындыкла ичи бла гюрбежиге чыкъды. Добуллуну кесине ушагъан сары шырхы ташладан къаланнган гюрбежини ичи къарангыды – бийигирек тохтагъан терезе кёзюнден ургъан танг жарыгъы аны ичин жарытыргъа жетишмейди. Ол да, гюрбежини терезе кёзю, элден бери чыкъгъан салма жоллагъа къараргъа, ким келгенин кёрюрге деп ишленнген тешикке ушайды ансы, терезе деп туююлдю.

Лепокай, гюрбежи аллында тохтап, ары жанында, Тарфык ёзенини аягъында Жаргелли элин энди кёргенча, сейир этип къарады. Бу чакъда андан бери ит юрген, ийнек ёкюрген тауушла эшитиледиле. Элни къалайында да, эрттенликде тура келип, арбазына чыкъгъан адам Миллет Тёрени Журтун кёрлюкдю. Тарфык ёзенине Жаргелли дуппуру алай туурады. Гюрбежи аллы терен къол, Кюкюрелги боюну, тарны тамакъларына кирип кетеди. Чыранлагъа кюн къакъгъанды да, ала, кёз къамата, жылтырайдыла. Этекледен жатхан кыш къарлары жай чилледе окъуна эримейдиле. Лепокай сескеннген окъуна этди: терен къолну тубюнде къар къалып, кюнде ол жылтырагъаннга ушайды ансы, суу баргъаннга ушамайды. Ол, жангы мекамла кёшүп, гюрбежи майданны кенгертирге боллукъ эсе деп, гюрбежини тегерегине айланды. Ким биледи, келгинчи къадарында, Лепокай аллай умутлагъа базыннган да этмез эди, сохта болуп, аны къолу-

на Гууа тюшмесе! Алайсыз да халал эди ол Къайбергенлагъа: Эртуу бла Жыгъылмаз анга къарындашкъала болдула; Астуугъан ючюн къан алыргъа болушуп, Жантуугъанны да кеслерине къарындаш этдиле. Бекташ, жамауатны жыйып, аны тайпа келишинден айта турмай, эл нёгерликге алдырды. Кимди, не адамды дегенлеринде да: «Устады!» — деп, жангыз бир сёз айтып къойду. Кесини журтунда орун берип, къонакъ этди. Андан ары уа... Бекташны жашлары анга берилген журт орунда бек алгъа ёре къошчукъ сюедиле — тюз да Исси тагыда Добуллуну къошуча. Ызы бла алайда юй салдыла. Беш къарындаш: Ордан, Ойдур, Эртуу, Жыгъылмаз, Баймуш бирден чыгъа эдиле. Бекташны бирси жашлары да эринип къалмагъандыла, мал, бичен деген болмаса. Не эди беш да ташкётюр кишиге шырхы къаяны аллында юй салгъан! Беш ташкётюр Къайберген бирге сюелгенде, къая окъуна тебеди! Бирде, ёгюзлени бечеу эте да турмай, кюресни кеслери тартып да къоя эдиле. Аркъау агъачланы инбашха алып, бирге келтиредиле. Аны да къаланы къаларгъа келген жашла айтадыла ансы, Лепокай юйю къалай ишленгенине барып да къарамайды. Жашлагъа бет этип. Беш эр киши бирге узалып, кёл салып ишлеген журт Лепокай къарар кереклимиди?! «Огъурлулукъ усталыкъны оза кёреме», — дейди ичинден.

Лепокай иги сюзюп къараса, Жаргеллиде бирлик, татлылыкъ, тейрилеге кертиликча, алжаусуз сакъланады. Кийикёрен ханлыгъында да элни жашау тамалын сакълар ючюн жүрюген низамла къаты эдиле. Ол низамлыкъ изеулюкден, татлылыкъдан угъай, бойсунуулукъдан эди. Жамауатны сейирин юйюрню, инсанны сейирлеринден эсе бийикге салыудан. Аны себепли элни адеп-къылыкъ, жамауат низамлары бир бирге ышаныулукъну мурдорунда угъай, Туранбай ханны, анга деричи ханланы зитчеу аскерлерини кючлери бла болдурула эдиле. Лепокай бу жерлилени тиричилик хунерлерин кёргюнчю, ким биледи, элден чыкъмай, элге да киши кирмей жашагъан жашауну асыулугъуна ишекли да болмаз эди. Жаргеллиде азат жашауну дамын татханлай а, Кийикёренни кийиклиги чачылмай къалмазлыгъын ангылады. Астуугъан, Кийикёренни менсиниулюгюн кетерир ючюн, тобалыкъ болгъанча, алай окъунады.

Исси тагыны бийлеген атауул, биригип, аны орунлу, онглу этерге кюрешгени Лепокайны бушууун сынтыл этген эсе да, ол, келинин, жашын истемей, къатына

жанлатмай тура эди; аланы Астуугъанны кюлюнде от тамызгъанларын кечалмай. Къалай да кечерик эди, Жантуугъан, юйюрню иги умутларын Кийикёренде Бителги суууна алдырып, атагъа, анагъа къыйынлыкъ берген къыз бла бир болуп къалгъан эсе? Жантуугъанны тюз, халал улан болгъаны не, атаны, ананы кюлюм этип, Жансияны алгъан эсе? Добуллу, насыятла келтире, Лепокайны жумушатыргъа кюрешеди; не келсин, Лепокай, кёзлеринден жинкле чачырап, от болуп къалады. Аны ючюн а Жантуугъан, атасыны аллына барып, аны жүрегин жапсарырча, бир-эки сёз айтса, ачыу оту ёчюлюп къалыргъа да болур эди. Не хадагъа, Жантуугъан жукъ айтмайды, баям, айталмайды; аны да айтыргъа суймегенден угъай, къалай айтыргъа билмегенден.

Атасы бла жашы бир бирден алай айырылып, жангы жерде да бушуу кетмез къонакъ болуп тургъанда, Добуллу бла Лепокай, жашларын алышхан этгенча, бири Жантуугъанны, бири да Гууаны аякъландыра эдиле. Лепокай, ёз улу Жантуугъан Гууаны къатында тургъанлай, аны кёрмей, Гууаны кёреди; Гууаны ул этип, ул не, кесине тенг, таянчакъ, кёлбер этип, алай сөлешеди. Жантуугъан, бети кете, бияры таяды. Лепокай, жашыны мудах болгъанын кёрюп, кеси кесине жумушакълыкъ тилейди. «Игиликни къуугъан – игиликге, аманлыкъны къуугъан – аманлыкъгъа», – деп, бурунгу лакъаплагъа таяныргъа да кюрешеди. Не сёз, сую эди Лепокай кечерге! Сюе эди, Дауле хакъына! Майна, къаргъаш эсе да Жансия, ауурлугъу бла айланады. Лепокай, тиширину ата къанын харам этгенликге, аны ичинде ёсюп, кюч ала келген тукъум жигин къалай харам этсин?

Ол арада Бекташны жашлары Исси тагы башында Лепокайлагъа журт салып бошадыла. Лепокайны юйюрю бла ары ашыра, Добуллу ёз туудукъларына этиучю кесаматын алагъа да этди.

– Жерни ташы бла бирге туууп киши да къалмайды, – деди бу жол да. – Тюнене мен келдим бу жерлеге, бюгюн сен келдинг... Ишни башы – келген жеринги суююп, адам болгъанынгы билип, тюз жашауду.

Лепокай билмеген насыят туююл эди ол. Болсада Добуллуну айтханына аны ёз уланыча тынгылады. Исси тагы, чумлу этеклери къол ичине кире, къоюн айланган жерде, Добуллуну юйюча, таш юйюне кёчюп келсе уа – эки юй жанаша! Лепокай къысха заманда жашы бла келишалмазлыгъын билип, Къайбер-

генланы беш къарындаш алайда Жантуугъаннга да юй салып къойгъандыла! «Тыш адамла былай эте тургъанда...» – деген эди аз сёзлю Сайлау, Лепокайны къа- тыны. «Манга соруп алмагъанды къанлымы къызын, манга соруп кирлик тюйюлдю юйюне да», – деген эди Лепокай. Алай а Сайлау энди эрини ауазында ал- гъыннгы къатылыкъ болмагъанын эсledi.

Кюн игида ёрге келип, аны жарыгъы сыртладан энишге жайылады.

«Жаргеллиде Миллет Тёрени Журту ишлене эсе, ызы бла Хунер Къала да ишленир, – деди Лепокай, къайгъылары иги къууумлагъа алышына. – Къачан эсе да Добуллу, элни темир керегин жалчытыргъа деп, быллай бош гюрбежичик салгъанды. Андан бери ёс- ген болур эл, ёсген эсе да. Адамла, ары-бери чыгъып, тюрлю-тюрлю хунерлеге юйренедиле... Ишлербиз, тейри-лязим, ишлербиз Хунер Къала!»

Эсгериулеринден азат бола келгенде, Лепокай иги умутлагъа учунду. Ол, кеси скойгенча, Хунер Къала да ишлеп, шекиртле да алса... Жашла, башха элледен да келип, таш тишеу, агъач жонуу, темир жазуу дегенча хунерлеге юйренселе... Добуллу айтханча, биригип, халкъ болуп окъуна къалырбыз... Къайда да уллу ишле алай башлана болурла – уллу ишле, хунерле, усталыкъ- ла... – Лепокай, гюрбежи тегерегине кёз ёлчем салып, огъарыдан, тебенден да къарады: жарарыкъды, хау, бу жер аллай мекамгъа.

Кюн таякъла энди, Къулемен тигинден тюшюп, аны этеклеринде чыкъ агъызадыла. Адамла тиричилик жумушларына жайыладыла. Лепокай, гыйы атлаууч- ла бла кюл ичине тюшюп, Сарылгъы къаягъа жол тутду.

Сарылгъы деген къачан эсе да состар деген туююл эди эсе, деменгили къая жух, тар ичине ёргелей бар- гъаны къадар, аны сары шырхы жарылгъанлары кетип, акъ состаргъа айланады. Гууа, Жантуугъанны да нё- гер этип, анда кёп кюнледен бери адам сурат жонады. Сарылгъы къаялагъа къачып, юйден абирек болгъун- чу, эсинде жокъ эсе да, ташла ичинде Чолпанны сура- тын кёрюп, аны бирсилеге да ачыкъ этерге кёлленген- ча, ташны жонуп, аны Чолпанны сыфатына келишме- ген жерлерин кетерип кюрешеди. Сарылгъы къаягъа жол сала, Лепокай да туююл эди ары нек атланнганы- на таукел. Энди, элден узая, юсюне кюн да тие, аны таякълары аркъасын дыгъыл этдиргенча, арт кюнледе бир азчыкъгъа да тынчайтмагъан тынгысызлыгъы –

жашын кёрюрге излеп, андан болгъанын ангылады. Жарашып къалыргъа деп туююл эсе да, кёрюрге излегени хакъды. Гууаны ишине къараргъа келгенча этип, жашыны бетине къараргъа сюеди.

Билемидиле Къайбергенлары Гууаны болгъан жерин, этген ишин – Лепокайны андан хапары жокъду. Лепокай таш жонаргъа, сурат этерге юйретгенли да, Гууаны жаны ташдады. Сарылгъы къаялада киши ары барыр жолну билмеген терен дорбунла табып, илистин къурап, жашауу андады. Состар ташла, санат устаны кесини кёбелеу¹ сезимлеринде да тюрю-тюрю сыфатлагъа кирип, Миллет Төрени Журтуна алаамат келишедиле.

Къайбергенланы къууатлы, мамыр юйюрлеринде да не эсе да бир тынгысызлыкъ болгъанын Лепокай келип тюшгенлей окъуна билген эди. Ким биледи, аллай юйюр къайгъы Гууаны низамгъа сыйынмагъан хауле кылыгъындан кёреме деп, терк ангылап къойса, ол анга башха юлгю кёргюзтюрге да кюрешир эди, алай а, Дауле масагъаты, адам ёз кёолу бла ташдан сурат этерге боллугъун кёргюзтюр, аны бютюнда учхун этип къоймадымы! Арбазда не уа, эл кёре, майданда жонаргъа жарамазлыкъча, узакъланы, таша жерлени сайлады. Иш алай эсе да, Лепокай, жашыртын, тууратын да, тукъум чигинжиси, таянчагъы Гууа кирик, анга кёлю бла байланып къалгъан эди. Башха жанындан, уста бла Гууаны бир бирге алай байланыулары Къайбергенланы сагъайтмай туююл эди. Лепокай, жарашып, ата къадарында, тийишлисича сорса, Жантуугъан да айтырыкъ эди Гууаны сырын – аны ёз юйюнден чуугун этген сылтауну. Да киши жукъ сормаиды, Лепокай да, тышындан, жашына ийлешмейди.

Сарылгъы къаяны оюлгъан состар хурусуна жетгинчи, сагъышла алай сюрюп, Лепокай, узакъдан таш туюген таууш эшитилгинчи, къаллай бир жол арытханын эслеген да этмеди. Терлеп, чепкен кёлеги аркъасына жабышханын жаланда Гууаны кёргенде эследи. Бу жолгъа дери да келгенди Лепокай бери. Гууаны кыыз сурат жоннганын кёргенди. Къарап, чурумларын кёргюзтюр кетгенди. Энтта, къая аллында тохтап, аркъасына сериуюн урдура, жашланы халларына къарады. Гууа хырпин таш бла состар суратны сыйдамлайды. Жантуугъан, арлакъда от этип, не зат эсе да биширеди.

¹ Кёбелеу – иги къууумлагъа терилиу; тауушлукъ затланы эсге келтирип, алагъа ийнаныу.

Жашла эслегинчи, алай турду да: «Ишге кѣууат!» – деп, жарык сѣлешди. Гууа, ишин кѣюп, аны аллына чыкѣды. Жантуугъан, мудах болуп, таш артына букѣду. Лепокай, Гууаны кесине кѣысып, мангылайын мангылайына салып, саламлашды. Алайда, Гууадан сора, адам жокѣ кибик, аны ишине кѣараргѣа болду.

– Жан салыргѣа керекди ансы, кѣалгъанын жетишдиргенсе...

– Мен Алтын Хардар тѣююлме жан салыргѣа!

– Устаны тейриге тенг этген жоннган ташына жан салалгъаныды.

– Айхай, мен... жаланда акѣсакѣ Гууама!

– Уста Гууа! – деп, Лепокай аны жангыдан кѣу-чакѣлады. – Кѣол хунеринге жан тылпыуунг ургѣунчу, тишегенинг сурат болмаз.

– Лепокай...

– Лепокай деме, тейри де! Кѣкден тилеп, жан салыу хунер ал!

Гууа, баям, ол кѣыйын ушакѣдан кѣутулургѣа сѣюп, элни сорду.

– Манга не айтып турадыла?

– Мени санга киши келечиге жибермегенди, – деди Лепокай, Гууаны инбашындан тутуп. – Орасны тынгысызлыгъын кѣргенме да, келгенме. – Кѣайбергенлада кѣонакѣлыкѣда тургъанда, Лепокай, Гууаны табыннган тейриси Орас болгъанын кѣзю бла кѣрюп, ангылагъанды. Атасы, анасы, кѣарындашлары да, Гууаны закий туугъанын ангыламай, ол да бирсилеча болурун сѣюп, жарашыусузлукѣ андан чыгѣа эди. Гууа бла бегирек кѣорешию Ойдур эди, аны кѣапха жыяма деп, таякѣ ойнатхан. «Ол да, сенича, кѣолтыпыс болмаса, унамаймыса? – деп, Орас, Ойдурну тюз кѣорешгенине аз да келишмеген терс дау айтып, кѣыстап кѣоюучу эди. Ойдур: «Анга менича болургѣа кѣп керекди!» – десе уа: «Тилинги тыялмай эсенг, ауузунга таш сал!» – деп, бир туудугѣун кѣарындашына битгенден, экинчи туудугѣун кѣп жаншагъандан тыя эди. «Кѣаты эдим да, Бекташым тынгылауукѣ болгъанды, – деп жарсый эди Орас. Лепокай, аны жашын, кѣызларын да танып, Орас жашына угѣай, кѣызларына кѣаты болуучусун билди. Аналары кѣаты юйретгенден эди кѣызларыны баргъан жерлеринде кѣууат салгъанлары. Кийикѣренде Кѣудасны айтып, айталмаучулары Лепокайны эсинден кетмегенди.

– Неге тынгысыз болады, мен саума да?

– Тынгысызны кѣой...

– Жиялгъанмы этеди? – деп сагъая, Гууа Лепокайны сёзюн бёлдю.

– Хау, Гууа, жиялайды. Добуллу тайпа голлу кьу-
раргъа дегенли уа...

– Тайпа голлу? – деп сейирсинди Гууа. Баям, аллай ишни биринчи кере эшите эди.

– Голлу – кьууанч кьууум. Тукъум чёк, тайпа голлу – бары да тукъумну кьууанчына жыйылыу, оюн, кьууанч этиу, – деп ангылатды Лепокай. – Сен ары келмей кьаллыкъса деп, Орасны тынчлыгъы жокъду. Атауулну аллай кюнюнде бир жанында кьалыргъа жарамаз.

Гууа иги кесекни тынгылап турду.

– Сен айтханны мен этерге, мен айтханны сен этерге! – деди ол, Лепокайны бетине туура къарап. Шекирти кьутургъан бугъаны кьууа эсе, Уста да аны мюйюзюнден тутаргъа керегин ангылатды. Ёзге болса, ол Лепокайны боюнундан сермеп алып, кьымылдамазча этип къалай кьоярыкъ эди? Жантуугъанны атасы сылтау эте, фатыуа чыгъара турмазча?

Лепокай, келгенине сокъураннган сагъатында, суюген баласы Астуугъанны къаны тёгюлген жерге къарагъанча, акъ состар жаркъалагъа къарап, бираз мычыды. Аны, ауара болуп, тынгылагъаны таукел этдирип, Гууа таш артына жанлады. Ёлген ёлю болуп, ташха къапланып тургъан Жантуугъанны тартып келип, атасына тюртдю. Жантуугъан, атасына чабама деп, абынды да, ол чакъгъа дери аны кёрмеген кибики этип тургъан Лепокай аны кеси тутду. Жибермей, кеси къысды кёкюрегине. Жантуугъан, жүрексинип, жияп къалды.

– Ата, ой, ата, – дей эди ол, – мен тюшюмде жашагъан кибикиме...

Гууа, жараша тургъан ата бла жашха эс бурмай, ишлей тургъан суратына къаныкъды. Акъ мермер гыйыны ичинден уллукёз токъбет къызны бети къарайды. Аны толугъан ёшюнлери, эки толгъан ай кьошлаш тохтап, юслерине акъ нюр жайылгъан кибикидиле. Къалын чачы, аркъасына сыйынмай, къызны ташдан бери ол ыхтыргъаннга ушайды.

– Мени ажайып устам... Бир затха ушаймыды? – деди Гууа, арагъа жүрек жылыу кийирип ючюн.

– Чолпан! Ол туюл эсе да, анга къарап ишлегенсе!

Гууа, Лепокайгъа жукъ айтмай, суратха айланып, шош кючсюндю.

– Уллу атабыз тайпа голлугъа къачан жияргъа айтады?

– Къарындашларынг аны къууумундадыла.
– Лепокай... Айып этме, Чолп... Бектургъа генжелик алдыламы?
– Мен ангылагъандан, ол да голлуда боллукъ ишди. Гууа, ишлеген суратына къарап, кёп сагъыш этди. Чолпанны суратына бир затла соргъаннга ушай эди.
– Охо да, – деп, Лепокайгъа къарады. – Туугъанлы да бузама мен уллу атаны оноуларын, энтта бир бузгъанлыкъгъа не боллукъду?.. Барырбыз!
– Ёзге уа! – деди Жантуугъан да.
Лепокай, Гууаны да элге къайтыргъа турсундуруп, жашы бла да жарашып, артха, кёлю кётюрюле, къууанып къайтды.

VI. ЖАРАШЫУ

Тюз да ол чакъда Исси тагыда чалы кётюртмеде жабагъы тёшекни юсюнде Лепокайны келини Жансия биринчи кюченгисин эте эди. Аркъасына къакъгъан Сарылгъы тарыны салкътын сериуюню да, кёкюрегине жашындан ургъан жылыу да бир болуп, аны санларына берген женгиллик, суююнчю хапарлай, къууа эдиле жолда.

Добуллугъа Гууадан хапар айтыргъа угъай, биринчи туудугъун кёрюрге ашыкъгъанча, алай эди келиши.

– Ха! – дей эди Лепокай, – Дауле мени тюшюме бир кере келгенди, игилик тежемегенди ансы. Энди уа не тежей болур? Огъесе мен, жашымы кёкюрегиме кысханлай, къууат кирипми къалды?»

– Ой Лепокай, жаш тууду! Жаш тууду! Дауле санга жаш берди! – деп кычыра эди Исси тагыда ким эсе да.

Лепокай, сейир эте, эки жол айырылгъанда тохтады. Тейри бу суююнчю хапарны аны къулагъына Жантуугъан бла жарашханы ючюн жетдиргенча, агуман бола, сюелди. Бары алай байтамал болуп къалгъанына жүреги толкъуп, башы тегерек айланды. Жол жанында терекге таянды. Тарфык ёзенине элтген жолгъа къарады. Акъ жол – ышангылы жол! «Къалыу-баладан бери да алай тууады къууанч, дунияны ахырына дери да алай тууа барыр, – деди жүреги. – Кечип къой Жансиягъа да! Жашау дегенинг ёлген бла туугъанны арасыды. Алай эсе уа, жаулукъну сёзюне тынгылама сен! Къулагъынга келген ачы тауушну эшитмей къой! Кюнню туугъанына къара! Ташха жан

салгъан хунеринги сакъла! Баш дуняда андан уллу насып жокъ! Ол насыпны хорлар кибик жаулукъ да жокъ!»

Бир кесекден а ол арпа сабанны жаны бла акъы-рын келе эди. Къачан эсе да бу сабанны баш жанында Добуллуну ёре къошчугъу болгъанды дейдиле... Энди уа, сабан башындан къарап, Исси тагыны чумлу этек-лери кёрюнедиле. Чегет жанына къол айырылгъан къоюнда эки юй жанаша турадыла. Лепокай ары атды кесин. Орас, Жансияны кеси юйюне элтип, кюченгисине анда къарагъанын биле, суйюнчюлюкню ёз юйюнде сакъларгъа скойдо.

Сайлау да, къызлары да юйде жокъ. Бираздан къа-тын дауурла эшитилдиле. Алыкъа келинин кёрмеген Лепокай, ачыуланып, бирлени жанына тиер депми къор-къады, – суйюнчюге Сайлау кеси келеди. «Билгенди аны жүреги, билгенди, харип», – деп, Лепокай къарт къатынына ыразы болду. Энишсюрен жолда, кесини уллу тёбесин да кючден кётюрюп, алай къыстау кел-ген Сайлауну аллына атлай: «Къайры чабаса, сабыр бол!» – деп къычырды. «Аллай сау сюекли жашчыкъ туугъанды!» – деди Сайлау, солууу тамагъына тыгъы-ла. – Сен а, башым, къайда жолоучулукъла къурай къалдың?» – Сайлау эр кишини соруула бла безди-риучю тиширыуладан туююл эди. Ауазыны соруулугъу алай суху келип, эрин сау-эсен кёргенине къууаннган-дан эди. «Сау сюекли жашчыкъмы дейсе?» – деп, Ле-покай анга тасхалы къарады. Сайлау, аны кёзлеринде жүреги жарыгъанын кёрюп, къатына жууукъ келип, арбаз тёммекге чёкдю.

– Къайбергенлары юйреген заманды, тунгучубуз Орасны къолунда туугъанына иги къууум этеме, – деди Лепокай. Ол а, эрине баш ийип:

– Сен а, башым, тешалмаймыса жүрегинги туюм-чегин? – деди.

Лепокай толу Сайлаугъа кюлюмсюреп къарады.

– Гууа акъ мермерни алай къыйгъанды, – деди, Сай-лауну суйюнчю хапарын эшитмегенча, эшитген эсе да, акъылында ол угъай, Гууа ишлеген сурат тургъанча. – Къыз сурат. Билемисе кимди?

– Кел, башым, теркирек. Жашха ат да кесинг ата, – деп, Сайлау да кеси кезиуюне эрини энчи булжуула-рына эс бурмагъанча этди.

– Изми бар эди, – деди Лепокай, бу жол да акъылы жерде угъай, кёкде ажашып айланнганча. – Гууа – закий туугъан эр бала!

– Кел! – деди Сайлау бу жол сухуракъ. Туруп, кетип тебиреди.

– Гууаны бетинде ёмюр белгисин кёрдюм... Айтманга, Сайлау, терк айт, бармыды мени туудугъуму уа эни?

– Не эни боллукъду къагъанакъны? – Сайлау, арта тюнголуюлу къарап, баш булгъады. – Барды, хау, мудахлыгъы... Анасын юйюнге къоймагъанынга дауу...

Сайлау Къайбергенладан бери алай чабып нек келгенин энди ангылагъанча, Лепокай аны, ызындан жетип, тохтатды. Эки билегин кенг керип, игида добар Сайлауну къоюнуна къысды.

– Тейрилеге табу, юйюрге жан къошулду! Жантуугъанны уланы! – Лепокай алай айтыр-айтмаз, къулакъ жаны бла, тюз да садакъ окъ учханча, чуу деп, бир таууш озду да, ол аны къызыулугъун сезген окъуна этди. – Ай, тоба, – деди ол кеси аллына, – Астуугъанны жаны биргебизге тургъанча... Ол да, баям, Жансиягъа тынгысыз болуп айланады...

– Кел, хайда, кел, – деди Сайлау, бир зат да ангыламай.

Лепокай, Добуллуну арбазына жетип, чынар тёнгерекке олтургъанлай, Орас, къагъанакъны къары чепкеннге чулгъап келтирди да, аны тобугъуна салды. Иги кесек къарагъан эди анга Лепокай, – Косок Бечелден башлап, ёз атасы Сайкеннге дери ата-бабалары кёз аллы бла ётдюле. Сона Лабийни да кёрдю. Къагъанакъны да къоюнуна алып, битикле бла ёрге – Кийикёрен ханлыгъына чыкъды. Анда уа, Агуна тюзюнде, ат юйретген улан! Бу жашчыкъ эди ол жигит атлы! Бир чакъда къан чериуле уруш бла кирдиле да, ол аланы, къарап-къарагъынчы, чач-тукъ этди! Чапхынчыла, садакъларын ата, къачдыла; къалгъанлары, атдан тюшюп, сюркелип, жарашыу изледиле...

– Жарашыгъыз! – деп къайтара эдиле Агуна тюзюн шимал желлеринден, таштаууш ырхыладан сакълаучу къаяла. Батырны миннген аты Косок Бечелни аргъамагъына ушай эди.

– Табу болсун Даулеге! – деди Лепокай, къагъанакъны кёкюрегине къысып. – Жангыдан башларгъа да тюшсюн жашауну, жангыз адамдан окъуна къуралсын тайпа... бу жерледе жашау ёчюлмесин!

Тюш эселе, тюн эселе да, Добуллу кечеги тюбешулерин кишиге айтмады. Барын Аламан тейрини къуугъунуна санап, тукъум чёкню теркирек къуурандан болду.

Чёкге жыйылыу жаланда тайпаны кеси ичинде болуучу къууум эсе да, Добуллу Жаргеллиде бу биринчи чёкню бары жууукъ юлюшлери, эли бла бирге этерге тийишли кёре эди. Ким биледи, Къайбергенлары алыкъа эки атадан ары атламагъанлары ючюнмю, къызларыны жанларына тиерге суймегенденми, – Жаргеллиде, Байкъонушда да бары жууукъларын чакъырыргъа деди. Тентиреп кетген асыл баласы Къудасны да унутмагъан эди; да, не медет, Кийикёрен, кёкде кибик, къолжетмез жерде, ары ким барыр? Баргъанда неге тюбер? Аны себепли, хар къууумдача, бу биринчи баш къууумда да Къудас тышында къалады, аны хатери бла байлашхан жууукълары къалгъанча. Кийикёрен табадан алай тюнгюлюп, Байкъонушха тамата киеую Доканы бла алыкъа къатын алмагъан туудугъу Ёгюзню атландырды. Элге уа кеси чыкъды.

Тейриге табу, Уртай сау эди. Добуллу, ал бурун таянган таянчагъым деп, бек алгъа анга барды. Не дегин, заман Уртайны узун бутларын къыйгъанды; ол учхан къушлай жүрюуюю жолларын эртте унутханды; бурун сууу да алгъынча келмейди; келе эсе да, киши эслемейди. Кюн тууушда олтуруучу болгъанды. Рирау эди тюрленмеген. Добуллугъа, ол Эсенейни тилеп келген кюндеча, жарыкъ болуп, эрини къатында шинтик салды. Башха заманда Уртай, Добуллу сёз да айтхынчы, секирип туруп, арбазны ары жанына бла бери жанына эки-юч кере ётер эди; бу жол а: «Тейри биргебизгеди!» – дерге да къарыуу кючден жетди.

– Не айланаса, Бекташ? – дегенни айтды.

– Мен Бекташ туююлме, Добуллума...

Уртайны чийленнген кёзлери кёз жашладан толдула.

– Мен кёзден тыннганма, кёрмеймисе, Добуллу? – деп жүрексинди.

– Не затдан тынмагъанса да? – Добуллу, жарсымай, осмакълап къойду.

– Жюрегимден! – деп, кёлю толгъаны, кёз жашлары да ётюрюкгеча, Уртай олсагъатдан сау болуп къалды. – Санларым болмайдыла ансы, жюрегим а... он Уртайны да тартыр эди.

– Тайпа чёк къурайма, Уртай... Сен, узун бутлары-
нгы къайры узатыргъа билмей, алыкъа кёп жылла
гызт-гызт этериксе, мен а тебирегенме. Элни жыйып,
айтырымы айтып къояйым.

Эки къартны безирегенлерине кюллюгю келе, Ри-
рау арсар болду.

– Бу тийреледе аллай зат болуп билмейме.

– Этилмеген этилирге керекди. Адетле алай тууа-
дыла.

– Мен барлыкъмамы? – деп, Уртай ёгюзню мюйю-
зюнден тутду.

– Сейирсе, э киши! Добуллу, уллу башын гитче этип,
нек келгенди?

– Мени къара текеми эт тобалыкъ, Добуллу.

– Тобалыкъ малла жетиширле, эл сени юсюнге
жыйылсын.

Добуллу экинчиге Мануну къайынларына барды.
Эмен юйде жокъ эди. Жумушун айтды да, юйге да
кирмей, артха айланды.

Андан ары Добуллу жууукъ юлюшлерине жолну
табына кёре бара эди. Кёбюрек Айназа бла олтурду.
Аны эки добар жашчыгъы бар эди. Экисин эки то-
бугъуна олтуртуп, элбер айта, ойната, Айназагъа къа-
райды. Алтын Хардар тюз эслетсин, ёзге уа, бары къыз-
ларындан насыплы эди ол. Тилсизди деп, элде бирле
Кёкейни кем этгенликге, баям, аны тили бары сауланы
тиллеринден эсе аriu эди; анасыз, атасыз да къалып,
юйюрюн былай къууатлы эталгъан эсе! Алай шургу-
лана, Добуллу, Къыранны юсюнде кесин терсге санап,
ажым этеди. Ол заманда, эл сёзюне къарамай, Бекташ-
ны аягъы юсюне салып, аны олий таягъын Ахейни
боюнуна жетдиртип къойса керек эди. Байданы, бирси-
лени да къоз къаплаырына жыйып. Эслилиги жетиш-
меген эди, баям. Асбаяннга Къыранны хатасы жетмеге-
нин элге кёргюзтеме деп, тюз адамны жюреги кётюр-
мезге боллугъун унутхан эди.

Ыйыкъны ахырына Дока бла Ёгюз да къайтдыла.
Тукъум чёкге Байкъонуш саулай кётюрюлгенча эди.
Къыркъар кюнле да, Добуллу тилегенча, аriu эдиле.
Къызыулукъ да жокъ; тауладан чум ийис бла жыгы-
ра ийис къатыш урадыла. Кюн тууушлу аriu къоюн
эди бу жер; хар зат, хар иш, хар жан кесини жоругъу,
жору бла къуралады; хал бузгъан, заманындан алгъа
чапхан неда артха къалгъан төре жокъду. Тиричилик
алай эди мында – жашамакълыкъны жолу! Анга кёре,
хар затны, ишни, болумну оноулары Тарфык ёзенинде

Жорукъда этиледиле. Добуллу, эки жёге тёнгеретмеге жети жёге аркъау салып, кыйырларын да чертлеуюк чыбыкъладан бурулгъан бурдухла бла бегитип, алай ишлеген кюресге жетеулен болуп аудургъан, бечеу ёгюзле бла тартып келип, алай салгъан гола Жорукъ башында топа ташха буюрулгъан эди. Къыпчакъ темирчи тишегичи, чёгючю, салтасы бла да кюрешип, ташны башын тюз жонуп, арт жанындан атлауучла да чыгъарып, юсюнде беш-алты адам бирге олтурурча, алай жасагъанды. Ордан бла Ампокъа, агъачда эмен терек аударуп, аны юч тёнгерек этген эдиле; тёртгюлле жонуп, келтирип, ташны башына салгъан эдиле. Элни уллу кюнлеринде – жаш туугъан, къатын алгъан къууумлада таш юсюнде олтургъучланы тийишлисича жасап, атлауучлагъа да кийизле тёшеучю эдиле. Эл ысхылтылары, олий да ары чыгъып, олтургъандан сора, сарнайла согъулуп, элни жыядыла, къууанч башланады.

Къайбергенланы тукъум чёклерине да ёзенни алай жасаргъа дедиле. Ол чёк Уллу Тарда адет башы боллугъун Добуллу иги ангылай эди – ол миллет болууну къаласына дагъыда бир сатыр кёшарыгъын. Андан сора да бар эдиле Добуллуну муратлары – Бектургъа генжелик алыуну нохта къууумун этерге. Жашына, туудукъларына, элине осуятын этерге.

– Эл не айтырыгъын да билмейсе, – дей эди Орас.

– Элде бир оноучу барды, ол менме! – дей эди Добуллу.

Орас не десе да, оноу илинмеги тартылгъанды. Киеулеге, Бекташны эгечлерине, жашларына да Тарфык ёзенине жыйылыр кюн белгиленди – ол, Лепокай белгилегенден, 1507 жылны къыркъар айында эди.

Андан ары кюнледе Бекташны жашлары, экишер – ючюшер болуп, ёзенде кёшшла саладыла. Бек алгъа, Миллет Тёрени Журтуна жанлатып, Уллу аталарыны кёшшун салдыла. Кёшшну хазыр чалыладан сюеп, башына эки чалыны сыртлап, юсюн да гъойгъум чапыракъла бла жапдыла. Бекташны кёшшун да анга жанаша, андан гитчерек, алай а тюз аныча къурадыла. Андан ары Тарфык ёзенини кюнлюм жаны бла кёшшла былай тизилдиле: Бектурну кёшшу. Ол эки бёлюмлю эди. Бу голлуда анга генжелик келсе, анга деп. Сора Байтурну кёшшу, Ампокъаны кёшшу, Орданны кёшшу, Ойдурну кёшшу, Эртууну кёшшу. Ол кёш деп туюл эди, кёш орун: айры чыпын орнатып, аны бутагъына нохта тагъып кёйдула. (Хапарчы тау эллилени билгичликлерине сейир этеди: Эртуу шырт деп келип

к'ялг'янда, келип к'ялг'ян не, к'ятын да келтирип, тайпа голлуну ч'ек маг'янасына неках к'юуумну да к'юшханда, бияг'ы жашла, айры чыпынны кетере турмай, аны юсюне к'юш сюеп, жаш к'ятынлы к'ярын-дашлары т'егерекге к'ярамазча этип к'юйг'ян эдиле!)

Ёгюзню к'юшу уа? Ол да алык'я к'ятын алмаг'яны себепли, анга да, Эртууг'яча, к'юш орун белгилеп, ортасына айры чыпын сюедице.

Жыг'ылмазны к'юшу.

Баймушну к'юшу.

Вашийни к'юшу.

Гууаны к'юшу. Ол да – к'юш орун, ортасында айры чыпыны бла.

Езенни шимал жаны бла к'ызланы к'юшларын салдыла. Добуллуну к'юшундан энишге ала былай тизилген эдиле:

К'ярабуг'яланы Доканы к'юшу (Ману).

Ачейланы К'екейни к'юшу (Айназа).

Алтотурланы К'ярашны к'юшу (К'юдас).

Абайланы Баразны к'юшу (Асхура).

Элмекенланы Жумайны к'юшу (Турсун).

Бары да онсегиз к'юш боладыла. Хар к'юшну алында ашлау. От орун, к'язан, чоюн, сыра чыккырла. К'ярындашла, эгечле эришмей эселе да, апсынла бла киеуле бир бирден артха к'ялырг'я суймейдиле. Аны себепли ашлау к'янгала монгдула: к'юш к'ялалчла, тишмекле¹, к'аймак'ъ, к'юуурма, м'ерезе, мырзай, саплы тепчекле², гоппанла, ч'емючле, бал агунала³; эт салырча, сай саханла... Жаш-к'юшла, Бекташны туудук'ялары – К'айбергенланы ючюнчю т'елю – к'ярмашып, мал соядыла; кими ж'ерме, кими жалбауур этеди; уча шишлик этерге дорлас⁴ жарашдырадыла; к'яурак'ъ уча⁵ биширирге уру к'язадыла.

¹ *Тишмек* – жауда бишген жук'я гыржын.

² *Тепчек* – аяк'ы адыр, уллу гоппан. Аллай адыр асламысында киеу аяк'г'я жюриютюлгенди.

³ *Агуна* – тепчекден гитчерек, ч'емючден уллурак'ъ аяк'ы адыр; агунаны аяк'сыз ишлеселе, к'юлак'ъ чыг'ярг'яндыла.

⁴ *Дорлас* – к'юй учаны ичи бла сугуулг'ян к'язык'ыны таг'ярча, аны т'егерек айландыра, ариу к'юуурурча, эки жанына урулг'ян айры к'язык'ыла. Жолоучулук'да, мал сюргенде, жолда к'юуурурчу от к'юш.

К'яурак'ъ уча – к'юйну кесип, терисин сыдырып, ичин алып, тазалаг'яндан сора, кеси тылпыуунда биширирча, жанг'дан терисине тумалап, мыдых юсюне салып, башын жабып, уруда биширилген уча.

Бекташ, арба юсюнде тохана жарашдырып, атасын ары олтуртду. Ол сыйлы абасын, тухтуйлу кийиз бёркюн, сахтиян ичиклерин кийгенди. Бекташ ёгюзлени баш бауларындан тартып, Баймуш бла Баший арбаны эки жанында тохтап, Жорукъгъа алай чыкъдыла. Тиширыула, сабийле арбаны ызындан тизилгендиле. Киеуле, къызла алагъа Жорукъда тюбедиле. Асбаян да, Эмен бла Къозу да, келип, халгъа къарайдыла.

Тарфык ёзени адамдан толугъа эди. Добуллу, къатындагъылагъа тасха билдирмесе да, ичи насып жарыгъындан тола, туугъанларын, туудукъларын санайды.

Орас сегиз келинни арасында сюеледи. Ол да, олий жашны анасына тийишлисича, ариу кийингенди. Бекташ бирде жолоучулугъундан келтирген, алыкъа бу жерледе жорюмеген окъа тюймели жибек къатапа жыйрыгъы; башында чачакълы мор ысхарла жаулугъу; жаулугъун бюклеп къысханды да, бир мюйюшю – учу аркъасында, эки учу боюнуну эки жаны бла инбашларына аудурулупдула. Тайпа анасы, юйюр анасы, къуртха, обур, багъыучу – не айтсала да, келишген Орас! Добуллу къарт къатынына да кёлю кётюрюле къарады. Айдасуу аягъында Добуллу таш жара тургъанлай, ол, атха минип, къалай келгени кёзюне кёрюндю. Узун сары эшмелери, бусагъатда аны тужурлу таягъына чулгъанып къалгъанча, жеринден тепчигенлей, жюрек жарытхан, жаш этген кёрюнюш думп болуп къаллыкъча, тепмей, шош турду. «Табу болсун, Алтын Хардар, къаллай насыпха тюбетгенсе!» – деп, арт кезиуледе таймай этген табусун къайтарды.

Орас, бетинден бийчелик сурун кетермей, даражасы бла турады. Къартайып, ол эр киши маталлы да болгъанды. Добуллуну танып, аны иш юсюнде кёрюрге Талмазны къантору аргъамагъына минип чыкъгъанда, бир чабымгъа жетген эди Айдасуу аягъына. Анда, атдан тюше, Добуллуну артха туракълатхан эди, къызгъа келишмеген ётгюрлюгюне сейир этдире. Сары шырхы къаягъа ушагъан къыпчакъ Добуллу кызны, ашлыкъ саламдан бурулгъан гырмыклай, аркъасына ауурлукъ этген сары чачына, тыкъ, къаты ёшюнлери, субай белине, пил сюеклей, сыбызгъы-сыйдам бутларына къарап, кертилик бла кёрюнюшлюкню арасында ауара бола, аркъасын ташха тиреген эди. Добуллу кёралмагъан эди ол кюн, хау, кёралмагъан эди, алай а Орасны бу жерли кыызлагъа ушамагъан ариу агъачында эр киши ётгюрлюк-ёхтемлик уюп болгъанды. Ол кюн Добуллуну аллына тиширыу кийим-

лери бла баргъанлыкъгъа, Орас бу жерни кийик кызы эди; ким биледи, гуждар кийикни кызы! Алай таукел эди жюриую, сёзю! Ол кюнден башлап, бюгюннге дери, Добуллуну тайпа кыурау хыйсабында бир кере да хомух болмагъанды, кёлсюзлюк этмегенди. Олий аны жашы эсе да, элни оноу кыаласы, багъуу, жапсарыу тейриси Орас эди. Алай туююл эсе да, Добуллуну хар атламында Орасны нюзюрюн кёредиле. Ол юйюр жибин кёолунда кыалай тутханына бюсюреп, оноу-кенгеш суаргъа келедиле. «Эсенеи тапмаса, ким табарыкъ эди онбир уланны! – дей эдиле, хар нени да тамырын терк табыучу жаргелчиле. – Аллай кыайын ана, аллай байлыкъ!»

Эллитогъузжыллыкъ Бекташ, Эсенеи биргесине, жашларындан арлакъда тохтагъанды. Сакъалына акъ ура башлагъан токъбет сабыр киши. Ол, мор гебенек кийип, белин кыаты кыысханды. Башында ургъан кийиз бёркю, белинде кыыны бла бичагъы, аягъында гён чарыкълары. Бекташны сол жаны бла энишге аны жашлары тизилгендиле: Бектур, кыркъбиржыллыкъ чал киши; кыатыны Кёгюрчюн; Байтур, отузтогъузжыллыкъ чал киши, кыатыны Нюрханий; юч кызы, эки жашы; Ампокъа, отузалтыжыллыкъ, сюекбет, борбайлы сары киши; кыатыны – Кёозуну эгечинден туугъан Кёзбау; эки кызы, төрт жашы; Ордан, Ампокъаны эгизи, отузалтыжыллыкъ, сакъалын гымых жюлюген кызылууурт, саулукълу эр киши; кыатыны – Саукелни тамата кызы Батман, керти да, бал батманнга келишере, быдыркыай кыатын; Ордан бла Батманны жангыз жашлары бар эди; ол, Дока бла Баразгъа болуша, былайда туююлдо. Ойдур, отузтёртжыллыкъ, хыйлакёз, хыйлакыял, женгилбут кыыпчакъ. Ол да, Орданча, башын, сакъалын да гымых жюлюп, женгил кийингенди; кыатыны Саукелни ортанчы кызы Сайда; ол, эрини кыатына келирге уялганча, кенгирек тохтап, тамата апсыны Кёгюрчюн бла ушакъ этеди. Сайда Ойдурдан тогъуз жылгъа жашды; чёкге уа эки сабийи бла келгенди – кызы бла жашы.

Эртуу жокъ эди. Добуллу, байкёонушчуланы сакълайыкъ десе да, кёзю тышына, баям, аны ючюн кыарайды. Бекташны алтынчы жашы, анасындан закий туугъан Эртуу гиртчи, жигит эди, амалчы жаш; сёзю жарашхан, ётю болгъан; бир затдан кыоркыа билмеген! Кеслерине сормай-ормай, туудукъларына кыатын алыучу Добуллу Эртуугъа да алай этип кыояргъа нек эсе да базынмайды. Ол а узакъ жолоучулукъдан – из-

леуюл келечиликден – къайтхандан сора, анга батыр жортууулары ючюн Кийикёренде ким эсе да хыйны этип, борбайларын къыркъгъанча, мудах эди; туююлюп, оюнун, батырлыгъын да тас этип, алай. Добуллу, аны халын эслесе да, жукъ айтмай эди. Ала жолоучулукъда тургъанлай, кесинден кичи Жыгъылмазгъа къатын алып, аны къойгъаным жанынамы тийген болур деп, ажым этгени да бар эди; къараса, анга да ушамайды. Дагъыда, тынгысызлыгъы кетмей, аны тенгнге тергегенча, сёз нёгерге алыргъа, айтханына тынгыларгъа кюрешеди.

Юйде уллу ата бла алтынчы туудукъну арасында ол кюйлю халны кёрюп, Орас Эртуугъа къыз да сайлады. Ай, суу анасы Сууанек, Эртууну халына къарап, аны боллукъ ишге санагъан къыйын эди. Эртуу тынгылай эди; Орасны анга сайлагъан къызы бошуна санай эди кюнлени. Добуллу саулукъда анга оноу жетмей эсе да, Орас бирде, битген терекни бутакъын келтирип, эшик артында сюей эди, келини Эсенейни мукъут этдирип, анга жаулукъ къысдыра эди; «Келин келди! Келин келди!» – деп, Чолпан, ёрге-ёрге секире, юйюрню терек бутакъны тегерегине жыя эди. Ол чакъда юйде ким болса да, бары, къарс уруп, жаулукъ къысхан чыбыкъны келин намысын кёредиле. Эртуу, барын кёре, жукъ да ангыламагъанча, тынгылайды; тап тюшгенлей, чыбыкъны алып, юйден шош чыгъады да, аны бийик арбаздан энишге сызады; Эсеней анга къысхан жаулукъну артда ким эсе да къол ичинде табады; ахырында, босагъа тейриси Байчи аны чатына урлукъ мигидау такъгъан болмаз деп, тюнгюлюп къойдула. Эртууну ичин иги билген Жыгъылмаз жаз тил бла сёлеше эди. «Эртуу, – деп башлай эди ол тенг жашларыны арасында, – Сылтыран Башы Батыуда гуждар жугъутурну ызындан болуп, къаягъа бегитилген эди. Ол заманда, къая къызын кёрюп, аны сюйгенди; бош къызланы андан истемейди...» – «Орас, сизни уллу анагъыз, аллай бир къуртха эсе, анга къая къызы кеси келип къалырча нек этмейди?» – деп, элде Эртууну эриклеу кюйюн кимден да кёп кётюрген Ажок самаркъаугъа алычу эди. – Орас къуртха эсе, кийик къыз алсын да келинге, биз да кёрейик... Ансы ол, шаешик чыбыкъгъа жаулукъ къысып, мюйюшге сюегенликге, Эртуу аны чубасынмы тешерикди?» Жорукъда, уллу отну тегерегинде, гюрен олтургъан жашланы арасында болуп, Эртуу кеси да кюле эди жашланы чамларына. Аллай кечелени биринде уа думп болду да

кетди. Тау Артындан чепкеннге темир алышыргъа келген сонала бла алыш-бёлюшге ётген болур деп турсала, ала бла да туююл. Учхан этеди деп, Гууагъа айтыучу эдиле ансы, Эртууну аллай хунери жокъ эди. Аны себепли ол Жаргелли тийресинден узайып кетгенде, анга бир хата болур деп угъай, юйюр-юйдеги къуар заманында жол кёл алып, тентиремеге эди деп, анга жарсый эдиле.

Егюз алыкъа къатын алмагъанды.

Жыгъылмаз, жыйырмагогъузжыллыкъ Къайберген, бери улуу атасына хурмет этип келгенди ансы, Эртууну аллына чыгъарыкъ эди. Аны къайры кетгенин иги биле, нек къайтмайды деп, тынгысызды.

Келген эсе да, кёзге бир кёрюнюп, жолгъа чыгъарыкъды. Чынтты Къайберген, кёзкъакъмаз аскер башчы, къаратор ажирни жүген билекликлеринден тутуп тохтагъанды. Тарфык ёзенин сакълагъан къагъарман! Тайпа голлу бошалгъынчы, гола ташны аркъасына кётюрюп тураллыкъ пелиуан! Къатыны Айсун, Къайбергенлагъа эки эгечи бла бирге келген Саукел кызы, битимлилик бла Эсенейни жетерге ушайды. Батман бла Сайданы игида артда кёюп, бир кеси экиси тенгли сабий тапханды, – тёрт кёозлап, бешисин! Тюбей кючюкле киби, аны сабийлерини эркегин, тишисин да бир бирден айыргъан кыйын эди. Энди ала, аталарыны къатына барыргъа тартдырып, аналарыны этеклерин жыртадыла. Ай-е, тейри-сыйыты, былайда, эл бетинде угъай эсенг, юйде окъуна Жыгъылмаз алагъа аякълары тутуп, чыгъалмазча, бийик тау эди.

Артдагъы эгизле Баймуш бла Баший, жыйырмаже-тижыллыкъ жашла, жангы къатынлы эдиле: Баймушнукъу жайма тагычы Чарайны кызы Асийна, сабий табып, кёююнунда къагъанагъы бла; Башийники да жайма тагычы Шонтукъну кызы Ауалий, ауурлугъу бла.

Гууа... Жыгъылмаз бирде, улуу анасыны жарсыгъанына тёзалмай, излей чыгып, аны Сарылгъы къаялада тапхан эди. Мермер жаркъаны тишей тургъанын кёрюп, букъду. Гууа, ишине къаныкыгъандан, Жыгъылмаз, аны къатына барып, кёулагъына кычырса да, эшитирик туююл эди. Жыгъылмаз, аны сейирине къарап, иги кесек турду. Аны жоннган ташы адам сыфатлы болуп баргъаннга ушайды. Гууа кеси уа таш жоннган жашха угъай, акъылдан шашхан адамгъа бегирек келишеди. Ташны жона кетип, эриксе, андан игида узагъыракъ барып, къала тюбю талачыкъда тохтайды. Таш юсюнде къыл аркъанны алып, аны эки къаты

этип, кесин тую киреди. Пелиуан Жыгъылмазны эринлери окъуна къургъакъсыдыла. Алгъа, сейир этип, тирелсе да, кичи къарындашыны жалан аркъасында къара кюелченлени кёрюп, тёзалмай, чабып, къыл аркъаны аны кёолундан аллыгъы, Гууаны кеси туюриги келеди. Дагъыда, кесин тыйып, жукъ билдирмейди. Гууа, къыза баргъан болмаса, тохтамайды. «Ай-а, кёк тейриси Кюнелик, ай-а, жер тейриси Жюзелик, сакълагъыз мени, тёжюм беригиз!» – дейди. «Нек туюди бу кесин? Неге тёжюм тилейди?» – деп, Жыгъылмазны жюреги дып-дып этеди. Гууа, ырмак болгъунчу, кесин алай туююп, къыл аркъанны биары атды. Ташха къапланды да, ёксюп, жияды. Жиялай, эки жумдуругъу бла ташны туюди. «Тёжюм беригиз манга! Болсун Бектур насыплы! Болсун! Болсун! Чолпан да болсун насыплы! Аны сую эсе! Мен акъсакъ Гууама! Учама деп, учалмагъан! Жюзеке деп, жюзалмагъан! Сюеме деп, сюялмагъан!»

Жыгъылмаз барын ангылады. Ай-е, тейри къудурети, не файда, оноу бузаллыкъ ол туююл! Бу жерледе атала этген оноуну бузгъан тёре жокъ эди.

Жыгъылмаз, анадан къужур туугъан кичи къарындашына чырмау болмай, артха къайтды... Лепокайдан сора, Жаргеллиде сорур адамы жокъ эди да, тюзюнлей анга барды.

– Чырмау болмагъыз, – деди Лепокай.

– Таш жонаргъа сен юйретгенсе, кесин туюрге уа ким юйретгенди?

– Кесин туюмейди, жюрек къыйынлыгъын туюди!

– Ол дегенинг?

Лепокай, Жыгъылмазны бетине туура къарап, иги кесек тынгылады.

– Жаныгъызгъа тиймесин, Къайбергенлары... сиз барыгъыз да, баям, Гууаны бек сюесиз... Алай аны ангылагъан, ич сырын билген биригиз да жокъсуз. Закийлигине сагъайыр орунуна, низамына сагъаясыз.

Жыгъылмаз бютунда сагъышлы болуп къалды.

Добулла ёз кёшуну аллында Асбаянлары бла бирге сюеледи. Ол, къартланы алларына келип, ал аякларына шиш тургъан айыу кибик, не жумуш айтасыз дегенча, арлакъда сюелип тохтагъан Жыгъылмазгъа къарап, анга Гууаны хакъындан бир зат сорлугъу келеди, да къатындагъылагъа бет этип, жукъ соралмай, къызлары таба кёз атады. Кёлю жангыдан кётюрюле, аланы да, кичиден башлап, санайды.

Турсун – Байкъонуш келини. Элмекенлада, эки сабийи, – деп тергеди ол. – Аны таматасы Асхура Абай-

лада, төрт сабийи; аны таматасы Къудас – тышында, жашла келтирген хапаргъа кёре, аны да экиси; Къудасдан ёрге Айназа – Ачейлада, аны да ючюсю; Ману, къызланы таматалары, ол да беш сабийли болгъанды. Ха, энди ала Къайбергенлары туююлдюле; туююл эселе да, менидиле. Ай-е, тейри къууаты, келинлерим бла къызларым, эришген этгенча, жыйырма биришер сабий тапхандыла. Келиним Эсенеиге жетмей эселе да, эки жыйырма бла эки! Анга туудукъларымы къошсам эки жыйырма бла онюч! Анга да Бекташ бла къызла къошулсала, эки жыйырма бла онтогъуз! Алыкъа къатын алмагъан да юч туудугъум, Бектур да къалмаз къуру. Ай-асыу, Къайберген, ыразы бол!» – деп табынды ол.

Тюш алагъа Жаргеллини жамауаты ёзеннге жыйылды. Таматала, Добуллуну къатына тийишип, аны къошунда олтурадыла. Айдаболланы Тенгиз бла Эндирей Асбаян бла аны эжиучюлери Алау, Ачау; Къозу бла Эмен, Байда бла Баппу; Уртай бла Саукел; Бектурну къайын атасы Турушлу, Баймушну къайын атасы Чарай, Башийни къайын атасы Шонтукъ... Къатынла Бекташны къошунда Орасны тегерегине жыйылгъандыла; жыл саны келгенликге, агъачы бузулмагъан Рирау, игида этли Сайлау, Эристин, Эрбол къатыны Мишшау, Саукел къатыны Кукуш... Жашыракъ къатынла да бар. Ала да, Эсенеиге тийишип, кеслери алларына ушакъ этедиле. Ёзенни энишгесин чариш этерге къоюп, къала аллы майданда тюрю-тюрю эришиуле бардырырча, агъач къурамла салгъандыла – мижеге, беччан, секиртме, башха къурамла.

Кюн орта болду. Дока сур сокъду. Келгенле, келе тургъанла, тёбе-тёбе болуп, ушакъ этгенле журт аллына жыйышдыла. Къош ичинде тургъан таматала да халкъны аллына чыкъдыла.

Добуллуну акъсылгъа тартхан сары сакъалында акътюгю бар эсе да, эсленмейди. Сары шинли узунсюек бетине толгъан умутну къууаты жайылыпды. Къымылдауу, къарамы бу жыйылгъан элге ыразылыкъдан толудула. Бир кесек толкъунуп, кесин сабыр эте, мычды. Ким биледи, айтыр сёзюнмю оюмлай эди? Бери жыйылгъанланы уллусуна, гитчесине, эркегине, тишисине, жүрек ыразылыгъын айтыргъа? Не тюрю эсе да, алгъа атлап, солуу алгъанлай, Сарылгъы къаяларындан бери бир къара къуш учуп чыкъды. Къуш, Тарфык ёзенини башына келип, тюз да Добуллуну тёппесинде тохтады. Аны айтыр сёзюн сакълапмы, жа-

мауатны неге эсе да сагъайтыпмы, – не да болсун, ёзени толтура кетген байрам кёллю жамауатны угъай, Добуллуну, жаланда Добуллуну излеп, кесин анга багъышлап, аны ючюн къалкъгъанын адам тукъуму къалмай ангылады. Добуллу кеси да, къушну халын тѣппеси бла сезип, кѣрюп: «А, сакълаучу тейрим, келдингми энтта?» – деди ичинден. Къуш, тохтагъан кенглигинде къалкъа, алайлай тюшюп къалса, къанатлары Тарфык ёзенин саулай жабарыкъча, ауана атды. Къуш бла Добуллуну къадар бирликлеринден хапарлары болмагъан инсанла, олийни не уа тайпа голлу къураучуну айтыр сѣзюн сакълай, талчыкъгъан окъуна этдиле. Сескенип, жер дырыны болуп тохтагъан адам тѣлюню халына турсунмай, къуш алашаны учду. Алтын Хардарны аллы бла, ишлене тургъан Миллет Тѣрени Журтуну юсю бла айланып келип, жангыдан бийикге чыкъды; Къулемен тигине жууукълашып, анда Добуллуну эмен терегине да жетди, анга къонаргъа да нюзюр этди; дагъыда, сокъуранып, биягъыча, Добуллуну тѣппесинде тохтады. «Мен саума, биргенгеме!» – дегенлигиди, баям, – деп, Добуллу бу жол къушха бюткюнда ыразы болду. – Къушла кѣп жашаучулары керти эсе, Къайбергенлары, ёсюп, къолайлы элле болгъанларын кѣрлюксе!»

Къара къуш, Добуллуну кѣлюн кѣтюрюп, аны тукъум чѣгюне жангы магъана къошханын Бекташ да ангылады. Ол, атасыны бетине къарап, аны кефи бла тургъанына къууанды. «Киши танымагъан жерде мен, барып, аны къатына олтурсам, экибизни да тенг кишиле сунарыкъдыла», – деди ичинден. Къуш, баям, жамауатха эс жыйма къояйым деди дейме, тургъан жеринден чынгап, Къулемен тигине дери учду да, Добуллуну эмен терегине къонду.

Добуллу, къушха къарап, кѣп тынгылагъанына уятылы бола, жүрек толкъууун хорлады. Кечимлик тилегенча, жамауатха, баш ие, къарады.

– Биз жангы халкъбыз, – деп башлады сора. Аны бла тенг, атлы, арбалы жыйын, тардан чыгъып, Тарфык ёзенине кирип келгенин кѣрюп, халкъ ары бурулду. Добуллу, бийик жерде сюелмей эсе да, боюну бийиклигинден, халкъны башы бла къарап, келгенлени арасында бек алгъа Жолайны таныды. Добуллу бир зат айтыргъа жетишгинчи, Кѣгюрчюн: «Турсун! Турсун!» – деп, келгенлени алларына чапды. Къонакълагъа баш болуп, Бораш кеси келеди. Аны кѣрюп, жыйылгъан жамаут, таматалагъа ал бере, хурметли уюду. Саламла-

шыргъа къартланы алларында Асбаян чыкъды. Бораш, Багъатыр балбан, Турсунну къайын атасы Жолай, къала аллына жете, атдан тюшмей, жамауатха баш ийдиле. Жашла, сыйлы къонакъланы атдан, арбадан тюшюрүп, жерлерине жарашдыра тургъунчу, къара къуш, эмен терекден учуп, Тарфык ёзенини башында жангыдан къалкъды. Энди ол адамланы бютюнда соорулу этеди. Тынгысыз болуп, тобагъа къайтыша, къарайдыла. Добуллу, жууукъ юлюшлери алай толу келгенлерине ыразы болуп, хапаргъа тынгыласа да, алыкъа Къудас, Эртуу, Гууа тышында болгъанларын унутмай, акъылы бёлюне, хапар жигинден шашады; къайтарып сорургъа тюшеди.

– Сиз олтуругъуз, хапар айтыгъыз, мен тегерекге-башха къарайым, – деп, Добуллу конакъладан айырылды. Тегерекге-башха десе да, Топа ташха чыгып, жолгъа къарады. Тарфык ёзенин толтура келген тёлюсюне угъай, Мёнгю тау бугъойлары таба. Кюкюрелги ичи бла ёрге. Нек эсе да, Эртуу ол жанындан келик суна эди. Къарасада, тилеги толгъанча, алайдан туура кёрюннген къая башы эниш жолда эки атлы эследи. Алгъа ийилип, боюнун ары жетдирликча созду. Хау, къая башы эниш жолда эки атлы бар эди. Добуллу, кеси да эслемей, къычырып ийди.

– Ой аланла, бир келгенле бардыла!..

Дауурда, ол къычырды-къалды эсе да, киши эс бурмады.

Добуллу, акъылына иги къууумла келип, таш юсюнде тургъанын да унутду. Жаш адамча, ташдан секирип тюшүп, келгенлени алларына чабаргъа башлады. «Ай, тоба, таныгъан да бир эт!» – деди экинчи такъый-къада кеси кесине. Атлыла къол ичине ташайдыла. Кёп турмай, къая башы жолда арба да кёрюндю. «Ай медет», – деди бу жол Добуллу. Арба да, атлыланы ызларындан къол ичине ташайгъандан сора, Добуллу жеринде туралмады. Шошчукъ бир жанына болду да, сарычач шындыкланы жырып, Кюкюрелги боюнуна энди. Асма кёпюрден ётүп, сары шырхы ташладан тизилген атлауучла бла къолну ары жанына чыкъды. «Ай, гиди, келген атлы Эртуу болуп, арбадагъы да Къудас эсе уа...»

Энди, тюбюнден жаяу баргъан Добуллу бла башындан келген атлыла бетден-бетге болурча, жол жингириги кёрюндю. Добуллу, хыйлагъа чыкъгъан кишилей, таш артына бугъуп, келгенлени сынчылардан болду. «Огъесе, биягъыча, жортууул жыйынмыды?»

Ат аякъ тауушла, тюзюнлей юсуне чыгып к'ялг'ан кибик, саг'ышларын к'ячырдыла. Добуллу, бияг'ындача, тири болмай, борбайлары к'ырк'ыла, таш артына оюлуп к'алды. Алай келсин кимни да сак'ялаг'аны! Эртуу эди бир атлы! «Хауле К'айберген!» – деп жүрексинди Добуллу. Аны Тюп дунияг'а кетер болжалы керти да жете болур ансы, Алтын Хардардан ол к'алай тилеучю эсе, Эртуу тюз алай келеди. К'айдан келеди – Тау Артынданмы, Кийикёрен тарафларынданмы? Атлы нёгери бла келеди.

Атлыла, жингирик аллы к'ююнда тохтап, атдан тышдюле. Эртууну биргесине келген да чырайлы, тап адам. К'ара сак'ялы гымыш ишленген, кийими, скойюму да келишген жаш. «Арбаны сак'ялайдыла»! Жолг'а к'араг'ан жаланда Добуллу кеси болмаз эди – Жыг'ылмазны тубюнден ёрге ат бла будуман этип келгенин кёрдю. Ол Кюкюрелгиден кечиу излемей ётдю. Жингирикге башындан арба да, Жыг'ылмаз да тенг жетдиле.

Добуллу, кертиси да, уручулукг'а чыгып, иши болмай, к'утулур амал излеген кишилей, артха сыпдырылды. Келгенледен алг'а болуп, Тарфык ёзенине к'айтырг'а керек эди. Таяг'ын да к'олуна келишди-ралмай, узун боюнун да к'алай ийилтирге билмей, аны келгени ахырлык' эди.

– Не ёпке солуу этгенсе, Добуллу? – деп, хапарг'а болг'андан, аны кетгенин-келгенин да эслемеген Асбаян ишекли к'арады. Добуллу, жунчуй, солуу алг'ынчы, бирсиледен тирирек Эмен, жеринден туруп, скойюнчюлюк айтханча, к'ычырды.

– Аланла, бияг'ында былайда тург'ан Жыг'ылмаз, к'арайма да, ат боюнуна к'ыз алып келеди!

– Тейри, ызындан келген Эртуу туююл эсе, мен да Эрбол туююлме!

Езендегиле, к'алмай, жолг'а бурулдула. Жете келген Жыг'ылмаз, жамауат алында тегерек айлана, к'о-ду чалг'анча, жарык' сёлешди:

– Айтхан эдим да?! Айтхан эдим да, Эртуу к'ая к'ызын келтирликди деп! К'араг'ыз, иги к'араг'ыз, мени ат боюнумдаг'ы к'ая к'ызы туююл эсе!

Дока, келинни ат боюнундан алып, Орасны аллына элтди. Бирси жашла арба аллына чапдыла.

Тюзлюк ючюн айтханда, Эртуу келтирген к'ая к'ызына аз да ушамай эди. Ала – к'ая к'ызлары – ак'нюр, назик кёрюнучюдюле, к'аядан чачыраг'ан кюн таяк'лача. Жыг'ылмаз ат боюнуна алып келген, Дока,

кѡюнуна алып, Орасны аллына элтген кѡыз а кѡра шинли эди; узунбоюн, узунчач, уллукѡз, кенгмангылай. Юсюнде мор гебенеге бютюнда черте эди аны шинин, санын... Иги эслеп кѡрагаъан аны кѡалтырай тургѡанын да кѡрлюкдю. Кѡолчукълары бла бетин букѡдура, тѡгерегине басынган тиширыулагѡа сахиник кѡарайды. Орасны кѡызлары – Ману, Айназа, энди Кѡудас да, Асхура, Турсун, Чолпан, келинлери – Кѡгюрчюн (Бектурну кѡатыны), Нюрханий (Байтурну кѡатыны), Кѡзбау (Ампокѡаны кѡатыны), Батман (Орданны кѡатыны), Сауда (Ойдурну кѡатыны), Айсун (Жыгѡылмазны кѡатыны), Асийна (Баймушну кѡатыны, кѡюнунда сабийи бла), Ауалий (Башийни кѡатыны, ауурлугѡу бла), – Эртуу, кѡатын алып келмей, таудан бир тамаша гинжи алып келгенча, келинчикни тѡгерегине басынып, хар бири аны кеси кѡолуна алып, кѡрюрге, ойнарѡа, кѡубултургѡа талашадыла. Эртуу, Кѡарашны да нѡгер этип, ташагѡа кетгенди да, сейирге андан кѡарайды.

Орас а нек ыркѡыфласын! Тас болуп тургѡан жашы сау-эсен аллына келип, келин да келтиргени, анга тейрини саугѡасы киби, кѡызларына да ал бермей, сабийни кеси этегине алгѡанча этди. Гузабагѡа кѡалып, айтырыгѡын этеги-женги, кѡолу, кѡарамы бла айтады. Не сейир, кийик келинчик Орас айтханны терк ангылайды. Апынла кѡызгѡанып окѡуна башладыла.

– Тикден энишге тигелеген эсек да, тынч жолну арытмагѡанбыз, эс жыйма кѡюгѡуз, – деди Эртууну биргесине келген жаш. Жыйылгѡан жамауат, алыкѡа ишни тюзюн билмей эди да, анга ишекли болуп, биринчи сѡзюн тырман бла башлагѡанын огѡурамады. Ол а сѡзюню ахырын бегирек да эхчеди. – Жек кѡрген киби, алайсыз да жунчуп тургѡан сабийге не затха деп битесиз?

Кѡатынла, уятлы бола, бир кесек артха тепчидиле. Эртуу тутхан жумарукѡ таба кѡз илишан атханны уа кѡоймайдыла.

– Оюнчу жаш кѡатын алгѡынчы деп сѡлеше кѡреем бизни бла, – деди эркере, Айсун, Орасха кѡарап. Жыгѡылмаз юйюрге онглу болгѡаны себепли, Айсун да кесин эркин жорютеди. Апынлары онгсунмай, кѡынгкѡ-мынгкѡ этселе, Кѡгюрчюн: «Эри бийни кѡатыны бийче», – деп, аланы жинлерин учурады. Айсун а не, тап, тамата эгечлери Батман бла Сайдагѡа окѡуна бийлик этеди.

– Бу бир юйюрсюнсюн да, кѡюрсюз, – деди Орас, кѡзбау этмей.

Эртуу Къарашны бирси киеуле бла шагъырей этди. Да, баям, аны мында киши бла шагъырей этер кереги да болмаз эди. Жумай билмей эсе да, Дока бла Бараз а Къарашны, ол, Топа ташха жууукъ келип, атдан тюшгенлей окъуна таныгъан эдиле. Добуллу Гууагъа этген уллу тобалыкъда ёзеннге келип тюшген төрт атлыдан бири эди ол! Төрт атлыдан бири болгъан не, жаргелчи жашла, бегирекда Бараз, аллай бир жан атып, чыгъалмагъан мижегеге чыгъып, аны башында саугъа башлыкъны алып, Къудасны юсюне атхан жаш эди! Ол кюн Къараш, артха бурулуп, нёгерлерине къошула, атына узакъдан секирип миннген эди да, нёгерлери, аны ортагъа алып, ёзенни букъу этдирип ётген эдиле да, аны бет сыфатын иги кёралмагъан эдиле. Энди, ол кюннге жангыдан къайтып, Къарашны да бу халында ары элтип, къарайдыла. Ол кюн Къараш алаша бойлу кёрюннген эди – гёнчарыкъ, чубуртон, кымылдаулу жаш. Атдан секирип тюшюп, мижеге агъачха жетгени бла, сыптырылма къайишни къолуна чулгъап, аны башына ёрлегени, кёз ачып жумгъунчу дегенлей, терк болуп, жаргелчиле оюм этерге да жетишмеген эдиле. Энди, Эртуу бла тенг сколип, киеу къарындашлары бла ушакъ эте тургъан Къараш узун бойлу, субай жаш кёрюндю. Ол кюнча, жек кёрюнюш не уа ауузу-тили болмагъан къуугъун атлы туююл эди. Къудас да – кюню бла тургъан куюлю келин. Орасны кесини жаш заманына союп къаплагъанча ушайды.

– Орас къуртхабыз сау-эсен келини бла сёлеше турмаса, ол кеси сунуп окъуна къояр эдик, – дегенни айтды, таягъына таяна, бери кючден келген сюеккъол Эринстин, Къудасны киндик анасы.

Орас саулукъда, жашларына, келинлерине оноу этмеген Эселей, къамиш ёрюмдюк кибик, субай келинчигине сейир этип къарайды. Эртуу да узакъ жолоучулугъундан къатын алып угъай, бир башха элни бойсундуруп, патчах болуп къайтханча, къолайлы кёрюнеди. Къатынлы къарындашларыны кюллюклерин келтире, къачырып келген къызы таба терк-терк къарайды.

– Аты неди элия учхунну? – Эселей жашына туура къараргъа уялады.

– Этериди келинигизни аты, – деди Къараш, Эртуу-ну уялтмай. Ол, бу жерледе жюрюген адетлени билмегенден, уллу ананы къатына келип, хапар айтыргъа башлады. – Мени эгечимди... – Эртуу аны къулагъына бир затла шыбырдады да, ол Орасны къатындан терк

тайды. Эртуу бла бирге къартланы алларына барып, алагъа баш ийди.

– Айт, жигит, ишни болушуна бизни шагъырей эт, – деди Асбаян.

Къараш, ахыр-ауалда хапарны кесине айтыргъа тюшеригин ангылап, къолун мангылайына сала, арт-харахъ турду.

– Биз да Кийикёрен элинде жашайбыз, – деп башлады ол. – Ханлыкъ къурагъан жети эл Асман къаяны башында ёмюр сюреди. Бу арт айлагъа дери ханыбыз Чегем тарына оноу эте эди...

– Энди уа? – деп сагъайды Туранбайны хорлугъун сынагъан Асбаян.

– Энди уа ол ханлыгъын къойгъанды.

– Къалай къойгъанды?

– Айып этмесегиз, башындан айта барайым... – Асбаян тынгылады, бирсилени да сабыр этди. – Келтирсек, тышындан келтире эдик, тышына кыыз бермей. Жолубуз алай бек эди – эллигбизни къошакъсыз сакълар ючюн. Алай эди, биз Уллу Таргъа жол салгъынчы. Эртуу бла Жыгъылмаз, къаты ханлыгъыбызгъа жол табып, ызыбыздан келгинчи. Эртуу бла Жыгъылмаз тюрленнген заманны юсюнеми келдиле, ала, келип, барын тюрлендирипми къойдула, – не болду эсе да, энди Кийикёренни къабакълары бары да тау элlege ачылгъандыла. Къан чериуле ачалмаучу ёмюрлюк къая къабакъларыбызны сизни эки уланыгъыз, ойнай-ойнай, ачып къоймадыламы! Эки кечеге дейбиз, сейир этип жетишдирир къарыуубуз да къалмай. Бары Кийикёренни кылдыран этип, ёмюрледе душман жанлап болалмагъан хан къаланы ёз эгетлерибизге ачдырдыла да! Жеригизни жырчыларын урладыла! Ханлыгъыбыз базыннган уста Лепокайны юйюрю бла урладыла! Бир бош адамны угъай, ханны аскер башчысы Алпбазурну терслигине тюбетдиле. Энди уа, кёресиз, кызыбызны да къачырып келгендиле! Кесин аллай бир басынчакълатхандан арысында, Туранбай хан болуп къалай турлукъ эди? Тахын, тажын да Асман къаядан эниште атдырып, чабырла кийди да, жыйыннга чыкъды.

– Энди уа?

– Энди уа... турабыз алай. Бирси элледe жашау адет къалай эсе да деп.

– Хо, бала, тукъум-жукъ бол, – деди Асбаян. Къандокну сорду.

Эртуу уллу атасы бла жарашыргъа керек эди. Къа-

раш хапарын айтып бошагъандан сора, ол аны къатына келди да, онг тобугъуна чёгюп, баш ийди.

– Кеч, Добуллу, кечип къой! – деди Асбаян.

– Ай-е, тейри къудурети, энди Гууа да келип къалса эди, – деп, ачыкъ термилди Добуллу. Эртууну къайтханына, къызы да эри бла келгенине къууанып, насыплы болгъанын билдирирге суюмейди. Къайбергенланы тайпа чёкге тиежеги жокъ эсе да, сыйлы къонакъ къадарында чакъырылып, биргелерине олтургъан Лепокайгъа умутлу къарады. Эртууну тобукъланып тургъанын, эл да Добуллу не айтырыкъды деп сакълагъанын эслемейди.

– Келир Гууа да, келип къалыр, – деди Лепокай.

– Бар, къарындашларынга бар, ыразыма, – деди ол Эртуугъа.

Энди Добуллу айтып башлагъан кесаматына, огъесе осуятынамы, къайтыргъа боллукъ эди. Жерине тохтап, аха дегенлей, къуш эсине тюшюп, кёкге къарады. Къара къуш, къаланы эшик башына къонуп, тырнакълары эшик башында тамгъалагъа жете, сейирге къарап тохтагъанды.

– Хау, биз жангы халкъбыз, уллу ханлыкълардан юзюлюп, жангыдан тамыр ие келебиз, – деди ол, къушдан кёз айырмай. – Тиричилигибизни къалай башласакъ, барыуубуз алай боллукъду. Иги адет къойсакъ – иги, аман адет къойсакъ – аман. Анга деп, бу тайпа голлуну башладым. – Жамауат, бир бирге игирек кысылып, Добуллу таба жууугъуракъ келди. – Билесиз, Исси тагыда, биринчи болуп, юй салдым... Юйюмю аллын суугъа айландырып салгъан эдим да, бюгюнлюкде, Алтын Хардаргъа табу, элибиз суугъа айланыпды. Не ючюн? Баргъан суу – жашау агъымы – игиликни, тазалыкъны белгисиди, дуния къуршоууну тохтамай айланып тургъан чархы! Суудан таза жокъ! Суугъа къарап, адам ёз бетин кёреди. Бет дейме адамны ниетине, этген ишине, кылыгына. Ким сюер, суугъа къарап, кесини бетин кёрмезге? Кёрсе уа, таза болмаз деп къоркъмазгъа? Артыбызда – тау, аллыбызда – баргъан суу! Кимди бизден насыплы? Мен алай сунама. Тау бла сууну арасында тюз адам болмазгъа жарамаз! Керти адам болмазгъа! Сёзюмю, жамауат, санга къарап айтама, эшитигиз дегеним а, айып этмегиз, туудукъларымады. Туудукъларыма тукъум бирлигин аманат этеме. Тукъумлагъа да айтама, жамауат: бирлик жолу – ёрге, айрычылыкъ жолу – кёрге! Дагъыда айтайым, жамауат, бирикген эл – кёл, бирикмеген –

кюл! Тукъум жаулукъ тюп этерге жетдирген тукъум-данма да, жүрегиме тамгъа салгъан затны айтама. Адамны журт салгъан жери адамдан кѣп да уллуду – аны берген битимин таусуп ёллюк жокъду жер башында. Жерни биз аны берген тирлиги жетишмегенден юлешмейбиз, не уа жер ючюн деп, ол бизге ана къююн болалмагъаны ючюн къан тѣкмейбиз. Бек алгъа жүреклерибиздеди тарлыкъ! Битимсизлик, ой жамауат! Ана къююн болалмагъан ниетибизди! Аны айтама туудукълагъа. Туудукълагъа аны эсгертип турур ючюн, тукъум чѣк тѣре болсун! Хар жылдан жыйылыргъа чыгъышлы болур, ѳзге уа хар жети жылдан бир кере жаш тѣлюню къалай ѳсгенине, арада бирлик, бир бирге сакълыкъ къалай жүрюгенлерине къарамагъан тукъум не хазна болсун ѳмюрлю. Жашау жоругъун алай кѣрюп, аманат этеме тѣлюме: тукъум чѣкге жыйылыу осуятымды мени! Тукъум чѣкню да алай ангылайма – тукъум жибин тартыу деп. Жашла жигер, иш кѣллю, къызла жарашыулу, намыслы ѳсемидиле деп, анга сагъайтыу деп. Къолларына урчукъ, чоллакъ жарашхан, аздан азыкъ мажарып, жыйын ашыргъан къызла чыгъарабызмы киши юйюне деп. Ийнаныгъыз, тукъум жиби бошайгъанлай, эл жиби бошланады; сыйсызлыкъ, жангыз адамдан башланып, элни алады. Анга деп сагъайтыгъыз тукъум чѣкледе! Алайсыз тукъум чѣкню не магъанасы? Анда да къызланы махтамагъыз, жашланы сѣкмегиз! Битер жерни журт этмегиз, кѣчер жерни жол этмегиз... «Биз кимбиз да, сиз кимсиз?» – деп айырмагъыз, баш болуп, махтанмагъыз! «Биз кимбиз?» – деп соругъуз. Тохтамай соругъуз аны! – Жамауат тебиренди. Алтын Хардар бла Добуллу бир бетден кѣрюнюп, сейирсинген тауушла эшитилдиле. Кертиси да, Жаргелли эл болуп хазна да тохтагъынчы, бу адам, шыرخы къая жаркъалай, Къулемен тигинден бери тюшюп келип, андан арысында адамла арасында жашагъан эсе да, Алтын Хардарны адам сыфаты иш а болурму эди? Аллай ишеклик, къайда эсе да жүрекле теренинде туууп, ѳсюп, кюч алып, жамауатны эсин булгъады. Ол къужур ишеклик бир чакъда Добуллуну кесин да бийлегенча болуп, ол Алтын Хардаргъа къарады. Угъай, сен кесинг бир адамса деп, Алтын Хардар анга таукеллик бергенча кѣрюндю. Бары жашагъан жылларында жыйылып тургъан сагъышлары, айтыргъа деген кесаматлары тышына чыгъаргъа жол излегенча, кѣкюрегин къыздырып, айтыргъа ашыкъдырадыла. – Ёмюрюм сизни арагъызда ѳтдю, – деп, Добул-

лу дагыда бир насыятын башлады. – Къозу бла Эмен мени Къулемен тигинден эндиргенлеринде, мен жангыз эдим, темир ишге юйреннгеним болмаса. Жюгюм да бар эди – гюрбежи кереклерим. Андан ауур жюгюм а жюрегимде! Тукъумну тюп этмезге къастым. Энди табу этеме барыгъызгъа! Алтын Хардаргъа табу этеме, – ол манга Жаргелли киби жерни журтха бергени ючюн! Бир кере да сабанымы къаран къоймагъаны ючюн! Былайда мен бир кере да туугъанымдан, туудугъумдан чиркимедим. Андан уллу насыпны излерми адам баласы? Сора не дейим? Тукъум тамырым былай юйрегенине, кез кере, ачыкъ къууанмаз эдим, Миллет Тёрени Журту аллыбызда былай сюелмесе! Кёлюм былай толкъумаз эди, ол тау элени бирикдирлигин билмесем. Ай-е, тейри къууаты, барды сора магъана...

– Сени къыйынынг, сени хайырынг, – деди Асбаян.

– Трамны! – деп эсгерди Добуллу. – Трамны осуяты эди ол. Бекташ бир зат этген эсе, Трамны тилеги бла этгенди.

– Сау бол, Добуллу, санга ыразыбыз, – деди Турушлу.

Дока, жур согъуп, халкъны ашлаулагъа, той-оюн къууумлагъа сагъайтды да, кезиу голлугъа жетди.

* * *

Ат чариш, гёжеф эришиуле болдула. Добуллуну ёгюз тобалыгъын ашاپ, Кийикёрен жесирлигинден бери жыр айтмагъан Асбаянны да жырлатып, таматала алай олтурдула. Жаш къауум, хар замандача, ёзенде отла этип, тангнга дери ойнады.

Экинчи кюн Бектурну къууумун этерик эдиле. Орас этилген оноуну бузардан, аякъ тиреп, къаугъа этсе да, Добуллу анга таягъын булгъап къойду. Чолпанны келтирип, Бектур бла Кёгюрчюнню къатына сюедице.

Бери тюненеден да кёп адам жыйылгъанды. Къатын алыу къууум хар заманда да кётюрюмлю, жарыкъ болуучуду. Генжелик къууум да Жаргеллиде биринчи кере этилмейди. Аны себепли Жаргеллини уллусу, гитчеси да танг эрттенден окъуна былайгъа тийишгенди. Добуллу Чолпанны Бектургъа алыуну къууумун этеригин биледиле.

– Айтырыгъымы айтханма, энди тилеригим да барды, – деди Добуллу, Асбаянга къарап. – Бекташны тамата жашы Бектур, Байкъушну киеую, эки кере жети жылны сабийсизлей турады... – Добуллуну не мураты

болгъанын сорушханча, жууукъда адамла бир бирге къарашдыла. – Тийишлимиди аны сан этмей къояргъа? – Тарфык ёзени, чибин учса, билинирча, шош болду. Адамла, не айтыргъа билмей, жерге, кёкге къарайдыла. Жубусакъал Байкъуш, Добуллу аны атын айтханын энди эшитгенча, соруулу бола, тегерегин къармады. Къармаса да, эллиле бетлерин андан букъдурургъа кюрешген болмаса, кесин киши тутдурмады. – Бектургъа оноу этиуню тийишли кёргенбиз, – деди Добуллу, кесгин.

– Ол деген а? – деди Байкъуш. Аны, жунчугъаны кетип, жубу сакъалы къопду. – Ол деген а, Добуллу? Тейри-лязим, алай а болмаз!

Добуллу-кёзбау эте, сылай-сыйпай турмады.

– Тейри-лязим, Байкъуш, оноуум сёгюлмез! – деди, тюзюнлей аны бетине къарап. – Оноуум сёгюлген да андан этерик туююлдо, эки къатын алгъан Бектургъа тёре туююлдо да! Кёгюрчюн сени къызынг кибики, мени да къызымды да! Юйюмде аны ыразылыгъын эрттеден эшитеме да!

– Тейри бермегеннге Кёгюрчюн не этерикди? – дегенле болдула.

– Берип тура эсе уа, аны ким биледи? – Жыйылгъанланы арасында Орас айтханны магъанасын былайды деп киши ангыламады эсе да, ол Добуллуну отуна суу къуйгъанын кёрюп, ишекли болдула. Алтын Хардар ол не бу оноуу не хыйсапдан болгъанын айтмаучусу себепли, Ёгюз бла Кёгюрчюн да, бир жол Исси кёлню боюнунда ай жарыкъ кече кёкге учханларын зауукълу эсгере, тасха билдирмей сюеледиле.

Юйде этилген оноугъа кёре, жамауатны аллына Кёгюрчюн кеси чыгъаргъа керек эди. Хазыр болуп, Орасны къатында тохтагъанды. Олму жибермейди, Кёгюрчюн кесими сокъуранганды? Добуллу, аны ангыламай, тынгысыз болду. Бир кесек мычып, ол къарамы бла Мануну изледи. Тапды.

– Келчи бери, бала, кел. Къарайма да, сени ата къарындашынга битимли сабан излеген жокъду... Ал оноуну къолунга, – деп буюрду.

Ману алгъа Кёгюрчюнню къатына барды.

– Сабыр бол, ата, – деди ол, атасына къарап. – Байкъуш, сен да сабыр бол. Оноу Кёгюрчюнню кеси ыразылыгъы бла этилгенди. «Мен кёзбау нёгер туююлме Бектургъа, керти нёгерме! Анга къатын алыгъыз!» – деп, кеси айтады. Сау болсун, керти адамды да, айтады. Ёзге уа! Ким сюеди эрине къатынны? Эр – жан эсе, къа-

тыны – төммеги! Тийишлимиди тиширыугъа аллай адамын бёрк кьерсиз этип къояргъа? Тийишли тюйюлдю, тоба! Генжеликни да Кёгюрчюн кеси сайлагъанды. Чолпанны! – Жыйылгъанла, сейирге къалып, табу эте тургъанда: «Жамауат, биз хазырбыз, – деп, Ману, Кёгюрчюнню да, Чолпанны да къолларындан тутуп, алгъа чыкъды. Къайбергенланы кызылары, келинлери да аланы къуршаладыла. Бектурну сол жанында къарындашлары тохтадыла – Байтур, Ампокъа, Ордан, Ойдур, Эртуу, Ёгюз, Жыгъылмаз, Баймуш, Баший; онг жанында киеулери тизилдиле – Дока, Кёкей, Къараш, Бараз, Жумай. Тарфык ёзенине жыйылгъан эл, Алтын Хардарны буйругъун сакълагъанча, уюду.

Асбаян, Алтын Хардарны аллына барып, Аштотурну неках төресин этди. Артха къайтып, Бектургъа буюрду:

– Кел, Бектур, экисини да къолларындан тут да, бери чыкъ.

Бектур, Кёгюрчюнню да, Чолпанны да къолларындан тутуп, алгъа чыкъды. Келинле, чабышып, Чолпанны башына ашлыкъ къылкыыладан эшилген къауаз кийдирдиле. Бектур, къартла таба баш ура, сюелди. Асбаян неках къууумгъа киришди.

Ол арада Сарылгъы къаяладан бери тюшген, тытыр таш агъартхан жолну букъу этдирип келген эки атлы кёрюндю. Къала аллына жыйылгъан халкъ да къолунда неках нохтасы бла Асбаян да, келген атлылагъа къарап, тынгысыз бола, ёрге юрюлдюле. Добуллу олтуруп эди да, ол да, тынгысыз болуп, ёрге турду. Ангыча, атлыла майданнга жетдиле. Ала башларына башлыкъла байлап эдиле. Тюбешиу төре да этмедиле. Атладан да тюшмедиле. Аладан бири ат боюнунда къара чепкеннге чулгъаннган не эсе да бир затны тутта эди. Атны жүрюшюне, атлыны ёзенги басханына къарап, ол зат не эсе да, бек ауур болгъанын ангыладыла. Алайда жашладан къайсы эсе да, алгъа секирип, келгенлени ат жүгенлеринден сермерге къалгъанда, Жыгъылмаз аны артха тыйып къойду. Атлыладан бири – ол ауур затны ат боюнунда тутуп тургъан, – атдан эслеп тюшдю да, келтирген затын къучагъына къыйналып кётюре, ашлау къангагъа жууукълашды. Ауур чулгъамны, жыйылгъанла бары да кёрюрча, ашлау юсюне салды. Салды да, анга чулгъаннган чепкенни тешди. Акъ мермер ташдан башын бери къаратхан кыыз сурат эди! Жамауат, келген атлыланы да унутуп, суратны юсюне болду. Аны таныргъа, не болгъанын билирге адыргы этедиле.

– Тейри къаранчхады, – деди Баппу, таягъын ары кезеп.

– Тейри къаранчха эсе, таягъынгы анга нек кезейсе? – деди, бу элде жашап келгенли, Баппуну бир сёзюне да огъурамагъан Байда.

– Тейри эсе, къызгъа нек ушайды? – деди терсинден тутуучу Табылды.

– Умай бийче эсе уа? – деди Къозу.

Жамауат алай алынып тургъанда, таш суратны ашлаугъа салгъан атлы атыны башындан тутуп, бирси атлы да ат юсюнде – бир жанында Кёгюрчюнню, бирси жанында Чолпанны кёолларындан тутуп тургъан Бектурну ортагъа алдыла. Аны, тап, Бектур кеси окъуна эслегинчи, жердеги атлы, Чолпанны сермеп алып, бирси атлыны ат боюнуна атды. Ол да олсагъатдан, къызны ат боюнуна тап жарашдыра, келген жолуна будуман болду. Бирси да, эрлай, атына секирип минип, кетип баргъан тенгини ызындан къысха болду да, ёзен бла ёрге къача кирдиле.

– Чолпан! – Эселей, таш сурат ким болгъанын танып, андан къычыргъан сунуп, жамауат, къачып баргъан атлыла къайгъылы болмай, жангыдан таш суратха битди.

– Сау къаллыкъ, ёсдюрген сабийин къалай таныды!

Келини, сурат къайгъылы болмай, Чолпанны ызындан гузаба этгенин иги кёрген Орас, ичинден къууанып, Добуллугъа кёл кенгдирди.

– Боллугъу алай эди, – деди тасхалы.

Жашланы арасында, аты жерленип, хазыр тургъан жокъ эди. Сыртлада мал ызындан эгер кибики чабыучу Ойдур атлыланы ызларындан жаяу сюрдю. Баймуш бла Баший да аны ызындан къыстау болдула. Жаланда Кёкей эди, ары-бери да чапмай, Топа ташха минип, адамланы сабыр этерге кюрешген.

– Гы-ы-ы-у-у-уа... Гы-гыгы-уу! – дей эди ол.

– Не гуу-гуу этерге къалгъанды бу? – деп чамланды Бараз.

– Гуу-гуу демейди, Гууа дейди, – деди Жыгъылмаз, кюлюп.

Болгъан ишге не айтыргъа билмей, бирча жунчугъан халкъ Добуллугъа къарап тохтады. Добуллу акъылман эсе да, болгъан ишни ол да билмейди. Билсе, ол, атлылагъа къарап, ёзенгиде бирини буту къынгыр болгъанын кёрлюк эди да? Кёрсе уа, Чолпанны юсюнде оноуу тюз болмагъанын, Алтын Хардар бир туудугъуна буюргъан къызны башха туудугъума алама деп,

ишни кеси бузгъанын ангылап, Орас айтханны кеси къайтарлыкъ эди. «Боллугъу алай эди!» – деп, къуугъунну иги къууумгъа буруп къоярыкъ эди. Добуллу билмегенликге, Орас а Чолпан бла Гууаны сабий татлылыкъдан башланнган сырлары суймекликге ётюп кетгенин кёрюп тургъанды. Орасны башха сыры да бар эди. Аны сартындан, жашауунда биринчи кере эр кишилени алларына чыкъды.

– Голлу деген ажайып байрамны Къайбергенлары чыгъара эселе, мындан арысында быллай байрамда къыз къачырыу адет болуп къалсын! – деди ол. – Къызны минг тилер да, бир алыр... Чолпанны узакъ жаш къачырмагъанды. Неда ол Бектурну келини болурдан къалмагъанды! Гууа эди ол, аланла!

– Гууа???

– Ай-е, тейри къудурети...

– Акъсакъ, акъсакъ дегенликге уа... Уча кетди да, быллай уста болду!

– Биз алай дегенликге, Алтын Хардар былай десе...

Кюн, Сарылгъы къаягъа тийип, андан бери чачырагъан таякъла адамланы кёзлерин къаматадыла. Сёлешалмай андан тургъаннга ушайдыла.

– Мени бир айтырыгъым бар эди, – деп, Лепокай алгъа чыкъды. – Голлу, деп юйретген эди атам Сайкен. Анга да уллу атасы Баз, Базгъа уа – Кажок Бечел. Ташха, агъачха жан салгъан устагъа айта эдиле алай. Добуллу да бизге жангы тейрилики тежейди. Голлу деп, усталыкъны тейрисин! Тежей эсе, магъанасы болур бизге, келлик тёлюлеге да! Голлу деселе, жарыкълыкъ дей турурча. Биз да алай ангылайыкъ, аланла! Тиширыуну къачы болсун Голлу. Бу тейрибиз, тиширыуну къабына кирип, аллыбызгъа келгенди. Уста Гууа анга деп ишлегенди суратны. Муну къалагъа салайыкъ! Бу да бизни табыннган тейрибиз болсун...

– Болсун! Болсун! – деген къычырыкъла эшитилдиле.

Олсагъатдан майданнга Доканы жур сокъгъаны жайылды.

VIII. ТЁЛЮЛЕ КЕЛЕДИЛЕ, ТЁЛЮЛЕ КЕТЕДИЛЕ. ЖЕР А ТУРАДЫ ЖЕРИНДЕ

Сейир эди, бу жерни адамлары кёп ауруп, сакъла-тып да ёлмеучю эдиле. Болуру болуп, солуу алалмай тургъан да, ауруйма деп, тарыкъмагъанды. Къарыуу

тауусулгъан юйден эшикге тартдырады – уугъа, атауул бабала басхан жерлеге, сабийлигини жолларына... Кийик жаныуарла, учхалап, къаядан кете эдиле; ызларындан садакъ окъ жетип, жыгъыла эдиле. Адамла да алай. Къутургъан суу элтеди, элия урады... Элия урса уа – ёлюм бютюнда сыйлы. Суу элтсе – Сууанек, элия урса – Кюнелик! Тюп дуниягъа тейриле сайлап алгъандан насыплы уа ким? Ёлюм деген – жаланда жер алышындырыу болгъаны себепли, айны туугъаны, батханы кибик. Адам бир жашауундан экинчисине – Баш дуниядан Тюп дуниягъа – аз заманчыкыгъа кетеди, жангырып, башха жан болуп тууар ючюн! Ай да алай жангырады – батып, ючюнчю кюнню ашхамына кюмюш оракъ болуп чыгъады...

Башха ауруула мында хазна жокъ эдиле. Аурусала да, тейрини ишин ким сюзгенди! Аны себепли саулугъундан тарыкыгъан айыпды. Ёретинлей кетюредиле, кесекле тийселе, сууукъ къатылса да: бирде, суусалам болуп, алай нек къызгъанларын билмей, тонларына бегирек тумаланадыла. Адамны чархын мууал этген, къурушдургъан «къонакъны» кетерин сакълай, къыйналгъаннга ханс суула, сют ичиредиле. «Къонакъны» халына кёре, башха хыйлала да этедиле. Ханс да, сют да, хыйла да болушмай, аман «къонакъ» Аламан тейрини келечиси болуп, адамны Тюп дуниягъа атландырса, аны ашын-ташын тийишлисича этип, ашыргъандан игиси жокъду.

Эй, гиди, ёлюмню сыйлылыгъы, баям, аны азлыгъы бла байламлыды. Мында не эрттеден жашагъанла да, къысха заманны ичинде эки адам бир бири ызларындан ёлюп билмейдиле. Ёлген жангыдан туугъунчу, Тюп дуниягъа экинчи ашырыу болур деп, эслерине келмейди. Аны себепли ёлгенни жерге кёмерге да ашыкъмайдыла. Анга къабыр къазардан алгъа, миширте хазырлайдыла. Ёлюкню миширтеге салып, аны жашлары, жашлары жокъ эселе, къарындашлары, киеулери, къаршы жууукълары ючюшерден эки жанында тохтайдыла. Ёлгенни тукъум белгиси бар эсе, аны миширтени баш жанында орнатадыла, юсюне, ёлген эр киши эсе, – бёркюн, тиширыу эсе, – жаулугъун тагъадыла. Ёлгенни Тюп дуниягъа ашырыргъа жол ачыкъды деп, жамауатха андан сора билдиредиле.

Жаргелли башы дыркылада бурунгу эллени ышанлары энтта да турадыла – таш хурула буруула, оюлгъан къалала, белги ташла... Кюкюрелги, элте барып, сай этегинде къойгъан бир тамгъалы таш да бар-

ды. Тамгъалы таш алайда къалыубаладан бери тура эсе да, Жаргеллини къабырлары уа аллай бир эски туююдюле. Трам да, Къыран да анда жатадыла, жанаша кешенеледе. Айдаболланы Садырны ашыргъанлы да, кёп болмайды. Сейири ол туююдю – жангы къабыр аз болгъаны не уа Жаргелли тагыларындан ёрге не уа энишге баргъан жолла ташлы, ныхытлы болгъанлары. Сейир – Жаргеллиге къыйынлыкъ келлик болса, Тамгъалы ташха бу жерледе уясын киши кёрмеген бир къарабоюн акъсыл къуш келип къонганыды. Анга тиерге, къоркъутуп, учуругъа жарамайды; кёрген да, кёргенме деп айтса, къыйынлыкъ кеси тукъумуна келип къалыргъа боллугъун билип, кишиге жукъ сагъынмайды. Къушну кёрген, Жаргеллиден адам къорарыгъын ангылап, кеси аллына тынчаймай турады.

Тайпа голлу, тап, мурат этип да жетишдиралмазча, алапат ётгенден артха, Добуллу бир ауукъну элге чыкмай турду. Ауругъаным барды деп, аллайы да жокъ эди. Ёзге уа, жукъусуз болуп, санларын кётюралмайды. Жаны Къулемен тигине, гюрбежисине, Айдасуу аягъына тартады. Сары шырхы къаялай Добуллу ауруп, ёлюр деб'а кимни эсине келликди! Добуллуну кесини да жокъ аллай зат эсинде, аны ючюн а жаны саулай тёнгереп турлугъу келеди. Анга ёчюкленип, агъач кётюртмесин кёрюп болмай башлады. Юйде турса, ол, кесине тартып, борбайларын къыя, жыгъып къоярыкъча, кери кетерге, тышында булжургъа сюеди. Аллай кюнлерини биринде, Садыргъа кешене ишлериги эсине тюшюп, иш чыкъгъанына къууанды. Аны асыралгъан жерине барып, къараргъа деп тебиреди.

Кюкюрелгини кенг сайына чыгып, ташла арасында абына, Тамгъалы ташха жетгинчи окъуна, суу-салам болду. «Ай, жаным ары жетип, къыртышха бир аусам эди!» – деп барады. Ташха жууукълаша, аны юсюне къонуп тургъан къарабоюн акъсыл къушну кёрдю. «Кёзюм алас-булас ишми кёре болур?» – деп, тюрследи. Къарабоюн акъсыл къуш да, Добуллу да бир бирге кёз къакъмай къарайдыла. Угъай, туюул эди ол Добуллуну къара къушу; къарабоюн акъсыл къуш эди ол, Добуллу аны нек келиучюсюн иги биледи. «А-а, къушум, манга келгенсе, билдим, – деди ол. Къуш къуугъун этген къыйынлыкъны, Жаргеллиге жибермей, кесине алыр ючюн этгенча, эки бутун кенг салып, эки билегин да кенг жайып, тохтады. Халымы адам кёрмеге эди деп, тегерегине да сагъайды. Эрттенликни бу

чагында сайда адам не жаныбар кымылдап көрүнмейди. Сууну шуулдаганы да эшитилмейди. «Аха, кышум, ангыладым, – деп кыайтарды Добуллу, – манга келгенсе! Езге уа, мен тургъанлай, кимге барлыкъса?»

Къарабоюн акъсыл кыш угъай, Добуллуну башы, төммегинден айырылып, учуп баргъанча болду. Кышла да бир угъай, минг-минг болуп кыалып, көк саулай кырау тауушдан толду. Ала бары, Кылемен тигинден бери айланып: «Ата, уллу ата!» – деп кычыргъанга ушай эдиле. Кыараса уа, – аны эмен терегини бутагына Гууа кыонуп... «Тохта, сени бир!» – деп кыызды ол туудугъуна. Аны кыш болургъа сыйюучюсю эсине туюшуп, ахыр-ауалда тейри аны тилегине толу жетдиргенине кыуанды. Терк болуп, ары жетерге деп, кесин алгъа атды.

Добуллу, тикни салма жоллары бла кесин кычден кетюрюп бара, эмен терегине жетгинчи, Гууаны алайда көргенин унутхан эди. Ол сырт бла ёрге келгенли, жылла угъай эсенг, ёмюрле кетгенча, ол арада Добуллу кыалкып кыалып, башха заманда уянгъанча, жаратылыш кыужур көрүндю; ол жангы башланып, кырдыгы, тереги да жангыдан ёсе тургъанча. Тохтап, солуу ала, туюнде сайгъа, ары жанында кириш кыаялагъа кыарады. Ол кыачан эсе да Бекташы элтгенча, Гууаны да узакъ жолоучулукъгъа – атауул кешенелеге – элтирге айтхан эди. Атауул кешенелени хапарларын жыйышдырып, Гууагъа да толусунлай айтыргъа. Ол хайырсыз а, кыанатлы Кыайбергенни жерде кесилиги кибик, тауладан юйге жыйылмай кыалмадымы! «Энди кыш болуп учханын көрмеймисе?» – деп шыбырдадыла аны эринлери. Эмен терек, аны шыбырдагъанын эшитгенча, силкинди, бутакъларын жайды. «Гууадан сора, туудугъунг жокъмуду?» – дегенча, аны таба ийилди. Ол да терек туюл – Орас! «Ай-е, босагъа бийчем, унутупму кыойгъанса? Анга Гууа деп, мен угъай, Алтын Хардар атагъан эди. Ёзге уа, мангылайында тейри тамгъасы бла туугъан балабыз...» Добуллу, аны айтып, көзлерин хыйлалы суюуп, тюрслесе, – Орас да жокъ, терекде Гууа да жокъ. Терек кеси да, боллукъну билгенча, шугурайып. Добуллу, бир кесек олтуруп, кыч жыйып, терекке алай жетерге деди да, ашыкмады. Аны марагъан Орас да, Гууа бла терек да не этериклерин сынап, Добуллу алай сакълагъан арада, кыыш бла жаз алышындыла, кыар бла жауун да. Бурунгу жолла аны эсинден узая башладыла.

Кылемен тигинден бери Гууа угъай, кыарабоюн

акъсыл къуш учду. Ол Добуллуну эмен терегине къонду. «Билеме, бала, къуш болуп келгенсе... Тынгыла энди...» – деп, солугъаны жарады эсе да, эменни къатына терк жетди. Терекни ичинде Гууаны кёрюп турурча, гелеу кырдыкка сыртындан жатды. Къайберген бир таудан бирси таугъа секирди...

«Уллу ата! Эл, Алтын Хардарны къоюп, санга табыныргъа айтады», – деди Гууа терек ичинден. «Тели болма! – деди Добуллу, таягъын кезеп. Къуш болуп уча эсенг, уч! Тели болма. Къуш кёкню иесиди!» – «Уллу ата, адам къуш болалмаз деген эдинг...» – «Таукел адам учады. Жашчыкълай къызгъанса да, андан къоркъама».

Гууа, уллу атасыны жууабына ыразы болгъанча, терек ичинден бир затла айтды. Эмен бутакъла аны бетин сылагъанча кёрюндюле.

– Гелеу кырдыкка былай узатылып жатханыма къууанаса, бала. Къууана эсенг, бери жууукъ кел. Къатымда олтур да, хапарыма тынгыла... – Кёзю къалкъыугъа кете, Добуллу кёкге къалай эсе да бир тоймагъан тансыкъ къарам бла къарай эди. – Даулашма, Гууа, мен да биринчи жашауумда къуш эдим, – деп терилтди ол Гууаны. Гууа терилмей, кёк терилди дейме, ол аны къарамында дылгам къая болуп къалды да, ол къая башында ызындан садакъ жетген жашчыкъны кёрдю. Къаядан секире, жашчыкъ алай тилеген эди тейриден – экинчи жашауумда мени къуш эт деп. Олтурма элинде жангыз кюннге тюп болургъа жетген Къайбергенлары аны эшитмегендиле. Добуллуну башында уа ол тилек бусагъатда къонгуроу урулгъанча зынгырдады. «Женгдир, уллу ата, женгдир! Алтын Хардар айтмагъан эди санга учалмазса деп, сен а айтханса Гууагъа! Къанатларынг жокъ эселе, къалай учхан эдинг? Къалай сау къалгъанса?» – «Женгдиреме, бала! Алтын Хардар суйсе, къанатла да береди...»

Кёк жерине къайтып, Добуллу анда ёзенни башындан учхан кенгкъанат къушну кёрдю – ол Къарачал ёзенлеринден къачханда, аны башы бла да алай учхан къара къушну! Гууа анга сейир этип къарагъанын эсеп, кесин жукълап къалгъанча этди; туудугъун алай алдап, бир кесекден а билеклерин къара къушха, къанатланыча, къакъды. «Мен да учханма! – деп шыбырдады Добуллу. Гууа да сейир этип тура болурму деп, бир кёзюн азчыкъ ачды. Гууа, асыры сейир этгенден, бери ийилип, терекден кетерге аздан къалып турады. – Кесинг сунма уча билген! Мен учханда... Мен учхан-

да...» – «Мен учханда уа, сен кѣанатларымы сыйы-
рыргѣа кюрешгенсе...» – «Билмейсе да, андан айтаса,
бала. Мен учханда, ызымдан садакъ окѣ жетген эди...
Мен кѣоркѣгѣан эдим бийикликден...» – «Учханнга
бийиклик неди? Мен энтта да учарыкѣма!» – «Угѣай,
балачыкѣ, ашыкѣма... Бу жол кезиу мениди!» – «Мен,
учуп, атауул кешенелеге жетерге сюеме! Сени ары эл-
тирге!» – «Уч, терк уч! Элт мени атауул кешенелеге!» –
«Юйрет сора кѣалай учарыгѣымы!» – «Угѣай, Гууа!
Хар адам кеси учады! Атауул кешенелеге келе тур». –
«Сен манга ажымлы кѣадар нек тежейсе? Неди ол –
ажым?» – «Хар ким да сюеди учаргѣа, хар ким да
сюеди, базынмайды ансы. Базыннган чыкѣса уа, анга
кѣадаладыла. Чуугун этедиле жамауатда. Шашхын-
нга, обургѣа санайдыла. Бирсилеге ушамагѣан жама-
уатны жауу болуп кѣалады. – Гууаны учундургѣан
жолланы кѣыланчлары болмаучуларын эсине тюшю-
рюп, Добуллу эки жингиригине кѣтюрюлдю да, тѣге-
рекге кѣарады. Эси бир такѣыйкѣагѣа жерине келип,
кеси кесине сѣлеше тургѣанын ангылады. Алас кѣрю-
нюшледен кѣоркѣуп, тик энишге кѣарады, эналлыкѣ-
мамы дегенча. Ол халын да терк унутуп, артха жатды,
боллукѣ ишлени кесаматларын этерге. Ёчюле-жана
тургѣан сезимин жѣыйышдырып, таягѣы бла Гууаны
изледи. Терек ичинде аны тапмай, гелеу кырдыкны
юсюнде, кете барайым деп, кѣымылдады. Туралмай, бю-
тюнда ауур болуп, артха жата, тасхасын билдирмезден,
Гууаны жаныды. – Сен кѣанатларынгы кѣайда букѣ-
дургѣанынгы мен билеме, жигит! – деди, табалап. Мен,
ѣрге туруп, юйюме кѣайталмазлыкѣ сунаса, иги бир
кѣарап тур! – Гууа не айтырыкѣ болур деп, тынгыла-
ды. Тейри жеги, кѣремисе аны, тапжѣнгер ойнагѣанын.
Ёпкелеген этгенча, бир жанына бурулду; алайда иги
кесек сакѣлады. Болмагѣанда, бой салып, жалыннган
ауаз бла сѣлешди. – Бюгюн кечди. Танг атханлай, ат-
лагѣа жер салырса, бир атха мени миндирсе, бала-
чыкѣ, бирине кесинг минерсе... Сора барырбыз экибиз
да сени кѣанатларынг тургѣан жерге. Мен айтырма
санга кѣалай учарыгѣынгы, кѣалайдан учарыгѣынгы
да. Мени атауул кешенелеге дери ашырырса... Мени
кешенем ненчанчы кешене боллукѣду, айтчы бир?» – «Унут-
ханса, уллу ата, мен учханма!» – «Ай, тоба, – деди До-
буллу». – «Осуятынгы эт, тели киши... – Орас а бери
кѣайдан чыгѣып кѣалды, – деп, жаны кете, эрлай секи-
рип, аягѣы юсюне болургѣа кюрешди. Да жаны эди
секирген, тѣммеги уа кѣымылдагѣан да нек этсин.

Къарыусузлугъуму Орасха билдиреме деп къоркъуп, башын билеклери бла жапды. – Кесинги къушлагъа безирете турма да, осуятынгы эт, – деп къайтарды Орас. – Къулемен тигинден келген эдинг бизге, Къулемен тигинден кетесе». – Добуллу, Орас бла Гууадан сора да, бери адамла жыйылган сунуп, төгерекегге къарагъан а этмей, гелеуге теренирек жумулду. Адамла бар эселе да, шум болгъандыла.

«Мени жамауатыма кечимли бол, о тейри, тамырсыз къойма, – деп тиледи ол бир кесекден. – Атабыз къаяла уланы Къайберген эди, тауну терен агъачы – эмчек эмизген анабыз! Ёмюрледе да алай жашагъыз туугъаным, туудугъум! Атабызны тыпыр ташын суутмай, анабызны эмчек сютюн къурутмай... – Терек силкинип, Добуллу кёзлерин ачхан арада кёкде учуп баргъан къарабоюн акъсыл къушну кёрдю. Бар кючюн салып, аны ызындан талпыды. Не къарыу, тубюнде гелеу кырдык алай ырахатлы, учхалауукъ эди да, ол кёкге угъай, энишге учду... – Жети эчкини тобалыкъгъа кётюргенме, – дерге жетишди, кёк кенглиги кесине жутуп къойгъунчу. – Тейрини кюню тийген тау эллени жыйып, уллу жамауатны аллында ашырсагъыз сюеме. Юч кюн миширтеге салырсыз.. Ахыр ююмю Трамны, Садырны къатларында ишлерсиз... Кешенеми ташы хазыр, санап, ёнчелеп, кесим жоннган эдим. Добуллуну кешенеси деп, тёлюлерим келе турурла...»

Къулемен аягъына алгъа жетгенле, Добуллуну ким эсе да сойреп тюшюргенча, аны ызына сейир этген эдиле. Ол къая шыркы жукълап тургъаннга ушай эди ансы, ёлген халы жокъ эди. Къымылдатып, сакъалын сылап да кюрешдиле. «Атланганды!» – деди Эрбол. Эр кишилени жете келгенлери арлакъдан окъуна, жалбарыу таууш этип, бушуу сёзле кычырадыла, айтадыла. Жюрексинип, жунчуп тургъан Жыгъылмаз, жамауат жыйыла келгенде, кесин къолгъа алып, деменгили аппасын тынч кётюрдю. Жыгъылмаз аны эки билегине алып – алда, келе келгенле да жолда къошула, Кюкюрелги сайындан элге айландыла.

«Добуллу атланганды», – деген таууш Жаргеллини бары тагыларына кёк кюкюреггенлей эшитилди. Эшитилсе да, Добуллуну жуууп, жарашдырып, миширтесин да къурагъынчы, Жаргеллини жамауаты да, эл-элледен адамла да аны бушуууна келлик туйюл эдиле. Аны себепли, Добуллуну салын арбазгъа кийиргенлей, Баймуш бла Баший миширте салыргъа кетдиле.

Миширте мазары Алтын Хардарны къаранчха дор-

бунуну онг жаны бла таргъа кирген къолну аллында, эки жанындан да суу келген дуппурчукъну юсюнде эди. Миширте, эки жанындан суу барып турурча, алай къаланган, сыйдам жонулгъан гыйыла бла жасалгъан хуна тоханады. Адамны Тюп дуниягъа ашырыу жауунлу кюнлеге тюшсе, ёлюкню юсюне жауун жаумаз ючюн, төрт жанына чыпынла урулуп, башы къамиш гыстыла бла жабылады. Бирде анга, миширте демей, мазар деп да къоядыла. Мазарны аллы да ариу кырдык ёсген сыртлыкъды, анда-мында юслерин мингжал жапхан уллу ташла, чум котурла бардыла. Сыртлыкъны төбен жаны Кюкюрелги жагъасына тюшеди. Башындан къоюн тартхан тау этегине кюнчыкъгъан жанындан, кюнбатхан жанындан да терен къолла энедиле. Аладан чабып келген сызгъа суучукъла къырыкъла бла мазарны юсюне тартылгъандыла да, шорхачыкъла болуп, миширте хунагъа агъадыла. Тёгеречи ачыкъ болуп, башы тынгылы жабылгъан мазарны ичи бла жел ургъанлай турады. Алай бла, сал бир ненча кюн бузулмай, ёлгенни кереги жамауатны кёз туурасында этиледи.

Баймуш бла Баший, миширтени гыйы ташларын заба саламдан буштукъла этип, жуудула. Мазарны төгерегин, къырыкъланы да ариуладыла. Юйде уа Добуллуну Тюп дуниягъа хазырлай эдиле. Аны, тешиндирип, арбазда уллу ташны юсюне салдыла. Экеулен – Кёкей бла Бараз – Исси тагыдан суу ташыйдыла. Дока ёре кюштелден суу къуюп, Эрбол жууады. Ёлюкню жуууп бошاپ, эки бутун киндик юсюне буюкдюле да, чепкен бауну бел тюбю бла юч айландырып къысдыла. Юсюне кёлек кийдирдиле. Къара кийизге чулгъап, тышындан тыбына баула бла да чалдиш къысдыла. Энди ёлюк миширтеге салыргъа хазыр эди.

Ёлюкню миширтеге салыр болсала, аны жаланда кече, томпа чыракъла жандырып, алай элтедиле. Ёлгеннге ненча жыл болгъан эсе, анча томпа жандырылады. Элге къарангы тюшгенлей, Бекташны жашлары төрт жыйырма бла алты томпа жандырдыла. Эртуу Къайбергенланы тукъум тамгъаларын – бутакълары эркеч мюйюзлеча, артха къайырылып жонулгъан кюйроч агъачны – алды. Бирси къарындашла сал басхычны кётюрюп, Исси тагыны эр кишилери томпа чыракъланы жандырып, бушуу жыйын элден чыкъды. Мазаргъа жетип, ёлюкню юсюн ачдыла, олтургъан халында миширтеге салдыла. Белгини баш жанында орнатдыла. Юч къарындаш – Бектур, Байтур, Ампокъа – ми-

ширтени онг жанында, юч къарындаш – Ордан, Ойдур, Жыгъылмаз – сол жанында тохтадыла. Энди халкъ-гъа бушуу сурун согъаргъа боллукъ эди.

Танг атып, Тарфык ёзенине кюн жарыгъы тийгенлей, Дока сур сокъду. Дауурбасла урулуп, сарнайла согъуладыла. Хашкенле, акъ абаларын кийип, Къаранчха дорбунну аллында тохтадыла. Эл-элледен жыйын-жыйын болуп келедиле. Жети Къайберген улан да, жети къара эчкини башындан тутуп, Алтын Хардарны жалбарыу терегини тюбюне жыйышадыла. Эр кишиле жалбарыу тобагъа узакъдан къычырышып, къаугъа этип келедиле да, мазаргъа тийишгенлей, харким кесине тийишли жерде тохтайды. Къартлыгъына хашкен болуп тохтагъан Эрбол бушуу къууумуна башчылыкъ этеди. Ол, баш токъмагъы къочхар мюйюзча ишленнген узун таягъын ёрге кётюре, жерге да ура, Алтын Хардарны аллына барды да, жамауат шум болду.

– Ой Добуллу, орунлу, туз-дамынг да Хардаргъа! – деп башлады ол. Къодула кётюре эдиле къаяланы; къарасакъал добар кишиле, тамакълары жыртылады дерча къычыра, Алтын Хардарны сейирге къалдырадыла.

Кюн ортагъа Тарфык ёзенине кёп адам жыйылды. Акъсакъал арыкъсуу кишилени кеслеринден эсе жалбар таякълары узун эдиле. Аны себепли ёзенде аланы башларындан эсе жалбар таякъланы къочхармюйюз башлары бегирек кёрюнедиле. Къаяла, бюгюн алагъа минг-минг къоду орнатылгъанча, бушуу этген адамланы ачыу къычырыкъларын бирден алып, дюндуниягъа эшитдирирча къайтара, къаяланы дюнгюрдетип, таууш ары – Жаратылыш Башланнган Тагы тамагъына – жетип баргъанча, ёзен алай тебиренеди.

Эндиге дери миширте аллында, къара турукълай, къымсыз болуп тургъан Орас къымылдады; ёлюкден артха кетип, тюйгенчачакъ гюрбе жаулугъун башындан алып, Алтын Хардарны Кесилигине атды.

– Ай-е, ай-е, бийибиз Алтын Хардар! Ай-е, ай-е, – Орас, баш атлауучда тохтап, миширтеге айланды да, баш ийди. Жалбаргъан жамауат шош болгъунчу туруп, сёлешди. – Ал мени да биргенге, асыл киши! Ал! Хазырма Тюп дунияда да санга къуллукъ этерге! Ал!

– Ай-е, Орас, ай-е, Орас! – деп, махтау берген ауазла эшитилдиле.

Къарасакъал добар кишиле, Орасны сёзюн къайтара, миширтени тегерегине айланадыла. Жалбарыу

жырла айтыладыла. Энди Тарфык ёзенин, Кюкюрелги сууну гюрюлдегени угъай, миширтени тегерегине гюрен туруп, жалбаргъан жамауатны бушуу кычырыгъы бийлегенди. Жалбаргъан къара гюренни ортасына бошланган жети къара эчки, макъырып къача, бир миширтени таш хунасына, бир адам гюреннге урунадыла. Жети эчки макъыра эди гюрен ичинде. Жалбаргъан жамауат да, жети гюрен болуп, хар гюрен бири бирин алышындыра, жангы келгенле бла алышына, Добуллуну ашырыу кереги этиледди.

Биринчи кюн юч эчкини, жалбарыу терекге арт аякъларындан тагъып, боюнларын тартдыла. Тиширыула – кызыла, келинле, – аланы къанларындан бетлерине жагъып, тюрлю-тюрлю ызла салдыла. Кесилген эчки, тыпырмамай, шош созулгъанлай: «Алды! Алды!» – дешип, жек тийгенлей кычырадыла. Эчкиле алай тагъылып союлгъандан сора, алып, этлерин къазанлагъа салдыла. От жагъылып, чоппа эчкиле кесилгенлей, ёзенде ашлаула да къуралдыла. Ары, келтирип, аш салмагъан жокъду.

– Ал мени да Добуллуну биргесине! Ал, сыйлы тейрибиз, – деп, Орас Къаранчхагъа бурулду. Туйгенчакъ гюрбе жаулугъун аны юсюнден алып, кесини башына атды. – Хазырма Тюп дунияда да асыл кишиге къуллукъ этерге! Эр кишини сыйлылыгъын билеме, ал!

Ол чакъда Уллу Тарда суула тохтадыла; къанатлыла, чуусуз бола, бирер жерге къондула; терекле къагъылмадыла желге; халкъ да шумалакъ болуп къалды. Къалыубалада да Жаратылыш Башланган Тагы тамагъында алай тохтагъан болур эди шошлукъ! Ол кыымсыз дуния шошлугъунда, солуу алмай, шор сюелген жамауат Добуллуну сёзюн эшитгенча болду.

«Ашыкъма, юй бийчем, – дегенча эди миширтеде олтургъан Добуллуну кёрюмдюсю. – Ашыкъма, мени халалым! Мен Баш дунияда ишлерими бошап кетмейме! Этерик ишлеримден бек уллусу этилмей къалды. Юйюр аманатын, эр бийлигими да санга къояма...»

Орас тейри бла миширте арасында, къайсы жанына ауаргъа билмей, тентиреди да, адамла аны оюлуп баргъанын эседиле. Ману бла Эсеней жетип, экиси эки жанындан тутдула. Добуллу анга тынгысыз болгъанча, миширте да тепчиди. Орас, келинин, кызын да кесинден кери этип, миширтеге атлады да, Добуллуну юсюне ауду.

– Ай-е, Добуллу, ашыкъдың! Ашыкъдың, асыл киши... Мени халымы да билирге сюймединг, – деп

эшитдиле адамла. Орасны айтыр сёзлери тамагына келип, адамла да кёулакъ салгъанда, миширте урчукъча айланып кетип, Орас хуна ташладан тутду. Ол сыйлы тохананы жанына оюлуп тюшгенде да, тамагына тыгъылгъан сёзлени айтмай жарамазлыгъын билгенча, Мануну къатына чакъырыргъа къалды. Ману алай-сыз да аны къатында эди. – Кёжюрчюн, – деди ол, жан адыргы эте, – аны... ол... бу... 3-3-3... бол... – алай тохтады тылпыуу. Аны юсюне болгъан къызлары, аны аууз тылпыуун жибермезге къадалып, ёрге сюегенлеринде, Орасны бетинден алагъа аллай жарыкъ урду, ырахатлыкъ, жарыкъ да бирге – аланы тёзюмлю, къаты аналары саулай жашауунда этген муратына энди жетгенча. Дагъыда алай кёжюндю: Алтын Хардар Орасны төрт санын олсагъатдан чымчыракъ этип кёйгъанча; юсюне кесини тейри жарыгъын урдура тургъанча...

Бекташ жунчугъанды да, къымылдар къарыуу жокъду. Жыгъылмаз алды уллу анасын кёжюнуна. «Не этеме?» – дегенча, жамауатха къарады. Къараса да, уллу атасын Кюжюрелги сайындан кёжюрюп келгенча, уллу анасын да кёжюрген халында юйюне элтип, ашырыргъа хазыр этип, алай къайтарыргъа керек эди.

Сарын этерге Орасны ёлюмю жетишмей тургъанча, аны, жуууп, хазыр этип, келтирип, Добуллуну къатына салгъанлай, табынуу адет, жалбарыу, сарын жангыдан башладыла. Сыйыт башчы Рирау, тукъум белгини алып, аны бийик тутханлай, миширтени тегерегине юч кере айланды. «Аламан келди! Аламан келди!» – деп, бирси тиширыула да аны ызындан къайтарадыла. Айназа бла Батман арлакъда къыртыш юсюне кийизле, жегенле жайдыла да, сарынчы къатынланы олтуртдула. Ортада Рирау бла Эсеней олтурдула. Аланы тегереклерине гюрен тохтап, алай олтургъан къатынла кезиу-кезиу сарын этедиле:

*– Кетди, кетди, о тейри!
Кетди, кетди, о тейри!
Кетди, кетди, о тейри!
Кетди, кетди, о тейри!*

Гюренде олтургъан къатынла: «Санга, санга, о тейри!» – деп къайтарадыла. Хар къатын да сарынга кёжюлургъа сюеди.

*Кетди, кетди, о тейри!
Ары кетди, о тейри,*

Бери келсин, о тейри,
Тууун келсин, о тейри...

Сарыннга олтургъанлада Рираудан тамата жокъ эсе да, аны ауазы узакъгъа эшитиледи. Аны сёзлери жүрекни аллай бир теренинден чыгъадыла, аллай бир толу, бушуулуду тауушу – ол жангыз кеси угъай, саулай Тарфык ёзени сарын этген кибикиди:

– Ой, тау башларында Кзайберген ата улуду,
Ой, ой, Исси тагыны уллу тереги кзуруду...
Ой, ой, Кзулемен тигиден бери айланып, ким
тюшер?
Ой, ой, жарлы эллилеге кзынгыр оракзла ким
ишлер?..

Эсеней, юсюнде уллу от жанып, кесеу болгъан тереклей, къаралып олтурады. Рирау башлагъан сарыны кезиуюн алады:

– Ой, ой, тау башларында Кҗайберген ата кычырды,
Ой, ой, эл бышында чынг ёкюлюбюз жыгтылды...
Жыгтылды эсе, анга Түп дуния кзуансын,
Аны жолу да бу Баш дунияга кзуалсын...

Добуллуну осуятына кёре, аны юч кюн миширтеде тутуп, бушууун этдиле. Алтын Хардар, Орасны да андан айырмай, биргесине алып къойгъанына тоба этип, эки сыйлы ёлюкню ашырыу къууум битеу да Уллу Тарны иги умутлагъа кёллендирди. Тейрини аллай чомартлыгъы кёплеге жетмейди. Юч кюннге дери ала-ны ашырыргъа келликле келип, адетле толусунлай этилдиле.

Ючюнчю кюнню тыш заманына эки ёлюкню да сал басхычлагъа салдыла. Узунтаякъ къартла алда, жашыракъла сал басхычланы кётюрюп, аланы ызларындан жолгъа къуралдыла. Бу жол Къайбергенланы тукъум белгини Асбаян алды. Ол, дуппур башында тохтап, жолгъа хазырланган жамауатха бу жерледе эскини бла жангыны арасында айтылычу таукеллик сёзюн айтды.

– Элибизге душман чапмасын! Ёлюм тансыгъы болмайыкъ!..

— Болмайыкъ! Болмайыкъ...

– Ёлгенлерибизни былай ашырырга термилмейик!..

– Термилмейик! Термилмейик!..

– Оу-ий, аланла, Добуллу бла Орасны унутур кюн бизге келмесин!..

– Оу-ий, келмесин!..

Къая борала бушуу алгъышланы, бирден бирге аладыла.

Ахырында Асбаян, ёшюн аллы бла ёлгенлени то-букълары табагъа тохтап, экисине да ашырыу сёзюн айтды:

*– Башха жерни сайлагъансыз жашаугъа,
Иги болсун ол жашауну жоругъу!
Жер анабыз берген ашны ашарбыз,
Биз баргъанда, анда сизге жолугъуп.*

*Санларынга кесинг ие болмасанг,
Ёлюнг къалыр шындыклада, чегетде.
Жут Аламан замансызлай келди да,
Тебиретди сыйлыбызны былай эртте!*

*Сынатмагъыз, къайтып, бизге быллайны!
Сизни мында киши сакълап турмайды!
Анда туруп, ёзенлеге барырсыз,
Тейрилеге тобалыкъла салырсыз!*

Асбаян сёзюню ахырын Добуллуну кесине багъышлады:

*– Исси тагы къалды – сыйлы къонушунг.
Эл болургъа тейриле да болушуп,
Жан халалынг Орас кесиди къоншунг,
Жол арытдын, артха къарамазча болдунг.*

*Бу жерлеге сен жангыдан келгенде,
Алтын Хардар жангы жашау бергенде,
Не, къуш болуп, бийиклеге учарса,
Не – сабанчы, сабан агъач тутарса...*

Асбаян аны бла алгъа чыкъды да, Къулемен аягъында къабырлагъа жол тутду. Жамауат, эки сал басхычны бирге алып, аны ызындан юрюлдю. Трамны кешенесинден узакъ болмай, экисине да къабыр орунла къаздыла. Кюнчыкъгъаннга айланнган жанлары кенгирек, кюнбатханнга айланнган жанлары тарыракъ. Тюплерине сары къаяла тюрсюу ууакъ юзmezни къалын тёшедиле. Юзmez юсюне къара кийизле салдыла.

Ёлюклени обалагъа тобукъларындан къысылгъан халларында тюшюрдюле. Обаланы ичлерин сыйдам ташла бла сырдыла, башларын да гыйыла бла жапдыла да, къазылгъан топуракъны юслерине къуюп, уллу тёбеле этдиле. Добуллу кеси жонуп, кеси ташытхан ташладан ол кюн окъуна кенг, жарыкъ кешене суюдиле.

Жангы кешенеде: «Бир бирлери ючюн туууп, бир бирлери ючюн жашагъан, юзюлюрге аздан къалгъан тукъумну жангыдан къурагъан эки сыйлы ёлюк жатады», – деп жазылыргъа керек эди. Болсада, кешенеги кеси кёлу бла ишлеген Лепокай тынгылап тургъан сагъатда, былай жазаргъа керекди деп, анга айтыргъа киши да базынмады. Дагъыда: Алтын Хардарны къарамы тюзюнлей кешенеге битип эди.

*24 август, 1972 жыл – 14 сентябрь, 2002 жыл
Акъ-Суу*

БАШЛАРЫ

Жыр башы	3

БИРИНЧИ ГЮРЕН

I. Уллу тар	9
II. Добуллу	15
III. Жангылыкъ	29
IV. Юйюр кенгеш	34
V. Орас	42
VI. Келечиле	47
VII. Къайбергенлары	54

ЭКИНЧИ ГЮРЕН

I. Гюрбежи	77
II. Эсней	89
III. Тобалыкъ	99
IV. Биз кимбиз?	115
V. Асбаян	122
VI. «Биреу къатын келтирир, биреу атын ёлтюрюр»	134

ЮЧЮНЧЮ ГЮРЕН

I. Бекташ	150
II. Башчылыкъны къыйыны	157
III. Кюкюрелги боюну	169
IV. Излеуол	188
V. Гойто	200
VI. Тынгысызлыкъ	208
VII. «Жашны бир атламы – узакъгъа, бир атламы – ту- закъгъа»	224
VIII. Жолбер	232
IX. Жангы сабанлыкъла	243

ТЁРТЮНЧЮ ГЮРЕН

I. Жантуугъан	262
II. Адам бла къуш	268

III. Косок-Кажок Бечел	282
IV. Оюндан от чыкъды	293
V. Уччу	299
VI. Кийкёрен	306
VII. Тасхачыла	315
VIII. Ант	321
IX. Чабыуул	337
X. Миллет төрени журту	360

БЕШИНЧИ ГҮРЕН

I. Аргъазы	370
II. Обур жашыртыны	379
III. Тиширыу дегенинг...	386
IV. Добуллу бла Алтын Хардар	396
V. Лепокай	406
VI. Жарашыу	414
VII. Тайпа Голлу	417
VIII. Тёлюле келедиле, төлюле кетедиле, жер а тура- ды жеринде	439

Литературно-художественное издание

Теппеев Алим Магомедович

ЗОЛОТОЙ ХАРДАР

Р о м а н

Н а б а л к а р с к о м я з ы к е

Заведующий редакцией *М. Х. Табаксоев*

Редактор *М. Я. Гузиева*

Художник-редактор *И. Я. Кушхова*

Технический редактор *Н. М. Мокаева*

Корректор *М. М. Ульбашева*

Компьютерная верстка *А. А. Ольмезовой*

Лицензия ИД 05895 от 21.09.01.

Подписано к печати 17.05.06. Формат 84х108 ¹/₃₂. Бумага
офсетная №1. Гарнитура школьная. Печать офсетная. Усл. печ.
л. 23,94. Уч.-изд. л. 25,1. Тираж 500 экз. Заказ №77.

ГП КБР «Издательство «Эльбрус»

Нальчик, ул. Адмирала Головки, 6

ГП КБР «Республиканский полиграфкомбинат

им. Революции 1905 года»

Министерства культуры

и информационных коммуникаций КБР

Нальчик, пр. Ленина, 33

ISBN 576802062-4

Теппеев А. М.

Т346 Золотой Хардар: Роман. – Нальчик: Эльбрус, 2006. – 456 с.

ISBN 5-7680-2062-4

Роман «Золотой Хардар» включает серию произведений автора о языческих временах древней истории балкарцев. Первые два романа – «Астах» и «Баязир» – вышли в 2002 году.

Золотой Хардар – божество добра, изобилия, семейного очага – олицетворяет в романе мирный, созидательный характер горцев.

Основная концепция романа заключается в том, чтобы показать извечные стремления этнических балкарцев к объединению и формированию своей народности, её идентичности, самодостаточности в среде других этносов и наций.

**УДК 894. 312–3
ББК 84(2р-Балк.)**